

AKADEMİK İNCELEMELER DERGİSİ

JOURNAL OF ACADEMIC INQUIRIES

A SOCIOLOGICAL APPROACH ON KIN MARRIAGES IN TURKEY

Türkiye'de Akrabalık Evliliklerine Sosyolojik Yaklaşım

KADİR CANATAN

Y KUŞAĞI TEMSİLCİLERİNİN AİLE ALGILARI ÜZERİNE BİR ANALİZ

An Analysis On Family Perception Of Generation Y

İREM PAKER TÜKEL

TESETTÜR GİYİMİ ETKİLEYEN TÜKETİM KÜLTÜRÜ FAKTÖRLERİ ÜZERİNE UYGULAMALI BİR ARAŞTIRMA

An Applied Research on Consumer Culture Factors Affecting Hijab Clothing

ALİ ARSLAN ve MELEK ÇAYLAK

SOSYAL BİLİMLERDE META-METODOLOJİK BİR UNSUR OLARAK ZAMAN

Time as a Meta-Methodological Element in Social Sciences

YILMAZ YILDIRIM

TÜRKİYE'DE 15 TEMMUZ'UN TOPLUMSAL ETKİLERİ VE ONA YOL AÇAN FAKTÖRLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Reflections on the Social Impacts of, and Factors Leading to, the Coup Attempt of July 15th in Turkey

FAHRİ ÇAKI

MEKÂN ÜRETİM ENDÜSTRİSİNİN GÜVENLİĞİ PAZARLAYAN RANT STRATEJİLERİ

Security-Marketing Strategies by the Industry of Urban Space Production

AYDIN AKTAY

SUUDİ ARABİSTAN'IN MÜSLÜMAN KARDEŞLER POLİTİKASI: 1932- 2016

Saudi Arabia's Muslim Brotherhood Policy: 1932- 2016

İSMAİL NUMAN TELCİ ve MEHMET RAKİPOĞLU

TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİNDE BİR KIRILMA NOKTASI: EKİM 1998 KRİZİ VEYA DİĞER BİR İFADEYLE "İLAN EDİLMEMİŞ SAVAŞ"

A Breaking Point in Turkey-Syria Relations: October 1998 Crisis or in other Words "Undeclared War"

ÖZKAN GÖKCAN

FRAMING THE 'WAR ON DRUGS' IN THE PHILIPPINES

'Uyuşturucu ile Mücadele' Haberciliğinde Çerçeveleme: Filipinler Örneği

EKMEL GEÇER

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE ÇEVREYİ MERKEZE TAŞIMAK: TEMEL YAKLAŞIMLAR VE TARTIŞMALAR

Placing Environment at the Center of International Relations: The Fundamental Approaches, and the Debates

ÇAĞLAR SÖKER ve ERDEM ÖZLÜK

19. YÜZYIL SONLARINDA FERİKÖY'DE BULGAR RAHİPLER VE GÜRCÜ RAHİBELER ARASINDA BİLİNMEYEN BİR ARSA ANLAŞMAZLIĞI

Unknown Land Dispute Between Bulgarian Priests and Georgian Nuns at Feriköy at the End of the 19th Century

OYA ŞENYURT

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

AKADEMİK İNCELEMELER DERGİSİ

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü 54187 Serdivan, Sakarya | Tel: 0 264 295 37 78 | e-posta: aid@sakarya.edu.tr

"Bandrol uygulamasına ilişkin usul ve esaslar hakkında yönetmeliğin 5. maddesinin 2. fıkrası çerçevesinde **bondrol taşınması zorunlu değildir.**"

Sakarya Üniversitesi
Sakarya University

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Institute of Social Sciences

AKADEMİK İNCELEMELER DERGİSİ
JOURNAL OF ACADEMIC INQUIRIES

Derginin Sahibi

Sosyal Bilimler Enstitüsü adına,
Prof. Dr. Mahmut Bilen
Owner of the Journal
Professor Mahmut Bilen

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Emrah Kaya
Editor
Assist. Prof. Emrah Kaya

Yardımcı Editör

Prof. Dr. Mahmut Bilen
Dr. Öğr. Üyesi Kadir Uçay
Assistant Editor
Professor Mahmut Bilen
Assist. Prof. Kadir Uçay

Sekreteryaya

Arş. Gör. Mervan Selçuk
Secretariat
Res. Assist. Mervan Selçuk

Taranan İndeksler TUBİTAK-Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM)
Indexed by International Political Sciences Abstracts (IPSA)
Worldwide Political Science Abstracts (WPSA)
Public Affairs Information Service (PAIS)
Sociological Abstracts
EBSCO
Columbia International Affairs Online
Social Services Abstracts
Linguistics & Language Behavior Abstracts
ASOS Index
SOBIAD
Crossref
Akademik Araştırmalar İndeksi (acarindex)
International Institute of Organized Research (I2OR)
Root Society for Indexing and Impact Factor Service (Rootindexing)
Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)
Academic Keys
BASE (Bielefeld Academic Search Engine)
Directory of Research Journals Indexing (DRJI)
Scientific Indexing Services (SIS)
ResearchBib
Index Copernicus

ISSN: 1306-7885
e-ISSN: 2602-3016
Cilt/Volume: 13
Sayı/Issue: 1
Yıl/Year: 2018

Baskı/Publication: Aydan Basım ve Yayım Ltd. Şti.
Örnek Sanayi Sitesi Alınteri Bulvarı
364. Sk. No: 4 Ostim/Ankara
Tasarım/Design: FCR Yayın Reklam 0312 310 08 60
İletişim/Contact: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
54187 Serdivan/Sakarya
Tel/Phn: 0264 295 37 78
Web: www.dergipark.gov.tr/akademikincelemler

Yayın Kurulu Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi)
Editorial Board Prof. Dr. Aykut Hamit Turan (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Davut Dursun (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Fuat Aydın (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. H. Mehmet Günay (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal İnat (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Kemal Şan (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz Daşcıoğlu (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel Bulut (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Bünyamin Bezci (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Yılandıcı (Sakarya Üniversitesi)

Bilim Danışma Kurulu Prof. Dr. Adem Çaylak (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Scientific Advisory Board Prof. Dr. Ahmet Bostancı (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla Arkan (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Berch Berberoğlu (Nevada Üniversitesi)
Prof. Dr. Besim F. Dellaloğlu (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal Eryılmaz (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent Uçar (Osnabrück Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih Andı (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih Savaşan (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Vergil (Zonguldak Karaelmas University)
Prof. Dr. İsmail Coşkun (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Jürgen Bellers (Siegen Üniversitesi)
Prof. Dr. Lütfi Şeyban (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Markus Porsche-Ludwig (National Dong-Hwa Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Karakaş (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Michael Kimmel (State University of New York)
Prof. Dr. Raymond Hinnebusch (St. Andrew Üniversitesi)
Prof. Dr. Recai Coşkun (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Remzi Altunışık (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. William Vélez (Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi)
Doç. Dr. Cihan Piyadeoğlu (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. İrfan Haşlak (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Özlem Oğuzhan (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Zeynel Abidin Kılınç (Sakarya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Uğur (Yalova Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel Sezgin (Syracuse Üniversitesi)

Sayı Hakemleri Prof. Dr. Ebru Altan
Referees for this Issue Prof. Dr. Ekrem Erdem
Prof. Dr. Hakkı Büyükbaş
Prof. Dr. Haşim Şahin
Prof. Dr. Hüseyin Çınar
Prof. Dr. İsmail Coşkun
Prof. Dr. İsmail Hira
Prof. Dr. Mehmet Tayfun Amman
Prof. Dr. Ömer Çaha
Prof. Dr. Ömer Turan
Prof. Dr. Yusuf Adıgüzel
Doç. Dr. Ali Balcı
Doç. Dr. Fahri Çakı
Doç. Dr. Fatih Bozkurt
Doç. Dr. Fatime Güneş
Doç. Dr. Hacer Topaktaş
Doç. Dr. Hasan Duran
Doç. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen
Doç. Dr. Mehmet Topal
Doç. Dr. Süleyman Kaya
Doç. Dr. Vehbi Bayhan
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah İnce
Dr. Öğr. Üyesi Alaaddin Paksoy
Dr. Öğr. Üyesi Aydın Aktay
Dr. Öğr. Üyesi Biray Çakmak
Dr. Öğr. Üyesi Emine Akçadağ Alagöz
Dr. Öğr. Üyesi Esra Çelebi Zengin
Dr. Öğr. Üyesi Hayriye Sağır
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Efe
Dr. Öğr. Üyesi İlyas Sucu
Dr. Öğr. Üyesi Kenan Göçer
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Birekul
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Yetim
Dr. Öğr. Üyesi Pınar Pehlivan
Dr. Öğr. Üyesi Selda Alp
Dr. Öğr. Üyesi Şerif Demir
Dr. Öğr. Üyesi Turgut Subaşı
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Suveren

Not: Dergiye makale göndermek için DergiPark sistemi kullanılmaktadır. Akademik İncelemeler Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir ve yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Bu dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir; fikirlerden editörler sorumlu tutulamazlar. Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları Akademik İncelemeler Dergisi'ne aittir. Makaleler, önceden izin alınmaksızın tamamen veya kısmen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Ancak bilimsel amaçlar doğrultusunda, kaynak göstermek kaydıyla özetleme ve alıntı yapılabilir.

Note: DergiPark system is used to submit articles. Journal of Academic Inquiries is a peer-reviewed and refereed journal publishing articles three times a year in various disciplines of social sciences. The journal, however, is published with a specific topic for its each issue. Opinions expressed in the Journal belong solely to the authors. Editors are not responsible for ideas. All that is published in this Journal is copyrighted and all rights reserved. Neither as a whole nor in part may the articles published in this Journal be reproduced or distributed in any way or through any digital storage and retrieval system without permission. We allow, however, brief quotations and abstracts for scholarly purposes.

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/RESEARCH ARTICLES

- 1 A Sociological Approach On Kin Marriages In Turkey
Türkiye’de Akrabalık Evliliklerine Sosyolojik Yaklaşım
Kadir Canatan
- 23 Y Kuşağı Temsilcilerinin Aile Algıları Üzerine Bir Analiz
An Analysis On Family Perception Of Generation Y
İrem Paker Tükel
- 41 Tesettür Giyimi Etkileyen Tüketim Kültürü Faktörleri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma
An Applied Research on Consumer Culture Factors Affecting Hijab Clothing
Ali Arslan, Melek Çaylak
- 71 Sosyal Bilimlerde Meta-Metodolojik Bir Unsur Olarak Zaman
Time as a Meta-Methodological Element in Social Sciences
Yılmaz Yıldırım, Muhammet Ertoy
- 91 Türkiye’de 15 Temmuz’un Toplumsal Etkileri Ve Ona Yol Açan Faktörler Üzerine Düşünceler
Reflections on the Social Impacts of, and Factors Leading to, the Coup Attempt of July 15th in Turkey
Fahri Çakı
- 125 Mekân Üretim Endüstrisinin Güvenliği Pazarlayan Rant Stratejileri
Security-Marketing Strategies by the Industry of Urban Space Production
Aydın Aktay
- 137 Suudi Arabistan’ın Müslüman Kardeşler Politikası: 1932- 2016
Saudi Arabia’s Muslim Brotherhood Policy: 1932- 2016
İsmail Numan Telci, Mehmet Rakipoğlu
- 169 Türkiye-Suriye İlişkilerinde Bir Kırılma Noktası: Ekim 1998 Krizi Veya Diğer Bir İfadeyle “İlan Edilmemiş Savaş”
A Breaking Point in Turkey-Syria Relations: October 1998 Crisis or in other Words “Undeclared War”
Özkan Gökcan
- 199 Framing The ‘War On Drugs’ In The Philippines
‘Uyuşturucu ile Mücadele’ Haberciliğinde Çerçeveleme: Filipinler Örneği
Ekmel Geçer
- 227 Uluslararası İlişkilerde Çevreyi Merkeze Taşımak:
Temel Yaklaşımlar ve Tartışmalar
Placing Environment at the Center of International Relations: The Fundamental Approaches, and the Debates
Çağlar Söker, Erdem Özlük

- 263** 19. Yüzyıl Sonlarında Feriköy'de Bulgar Rahipler Ve Gürcü Rahibeler Arasında Bilinmeyen Bir Arsa Anlaşmazlığı
Unknown Land Dispute Between Bulgarian Priests and Georgian Nuns at Feriköy at the End of the 19th Century
Oya Şenyurt
- 291** 1851 Londra Sergisi Ve Osmanlı Devleti'nin Katılışı
The Great Exhibition of 1851 and the Ottoman State's Participation
Aziz Tekdemir
- 323** Müslümanların Gözünden I. Haçlı Seferi Ve Selçukluların Haçlılara Karşı Savunması
The First Crusade and the Defense of Seljuks against the Crusaders from the viewpoint of Muslims
Zehra Odabaşı
- 351** Ahiliğin Türk Kalite Yönetim Sistemine Etkisi
Akhi Order's Effect on Turkish Quality Management System
Buket Karatop, Cemalettin Kubat
- 369** Rusçuk ve Çevresinde Cerehorlar (1694-1698)
The Cerehors Around Ruse and Its Vicinity
Kamil Çolak
- 391** Ebubekir Paşa'nın İstanbul'daki Sıbyan Mektebi Ve Sebil Vakfının 1867-68 Yıllarına Ait Muhasebe Defterleri Üzerinden Vakıflardaki Kayıt Düzeni Ve Dinamik Yapı
The Record System And Their Dynamic Structure Of Waqfs Upon Ebubekir Pasha's School And Fountain Waqf Accounting Books
Fatma Şensoy
- 417** Türkiye'de Kırsal Kalkınmada Kalkınma Ajanslarının Rolü
The Role Of Development Agencies In Rural Development In Turkey
Yasemin Mamur Işıkcı

Kitap Tanıtımı / Book Review

- 447** **Fatma Selin Sak**
Pazarlama 4.0
Philip Kotler, Hermawan Kartajaya ve Iwan Setiawan/
Çev. Nadir Özata: "Pazarlama 4.0", Optimist Yayınları, İstanbul,
2017, 1. Baskı, 224 s.

A SOCIOLOGICAL APPROACH ON KIN MARRIAGES IN TURKEY

Kadir Canatan

Abstract

This paper intends to do a sociological analysis of kin marriage, a subject matter of sharp discussions both in Turkish society and in European public. Traditionally, to some extent, practiced and largely approved by the society in Turkey, this type of marriage was opened to discussions during the second half of the last century. The discussions started to be gradually dominated by a medical discourse that focuses on bio-medical results of kin marriage and treats it as a risk factor. Although such views are widely accepted in society, kin marriage insistently keeps its existence. Based on a sociological perspective, this paper aims to analyze the factors leading to the existence of kin marriage despite wide spreading disapproval thoughts and attitudes against it.

Keywords: Kin Marriage, Marriage, Medical Approach, Sociological Approach, Turkey.

Türkiye’de Akrabalık Evliliklerine Sosyolojik Yaklaşım

Öz

Bu makale, gerek Türkiye toplumunda gerekse Avrupa kamuoyunda keskin tartışmalara konu olan akrabalık evliliklerinin sosyolojik bir çözümlemesini yapmaktadır. Geleneksel olarak Türkiye toplumunda belirli oranlarda yapılan ve geniş toplum kesimleri tarafından onaylanan bu evlilikler, geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren tartışılmaya açılmış ve bu tartışmalara giderek tıbbi söylem egemen olmaya başlamıştır. Tıbbi söylem, akrabalık evliliklerinin biomedikal sonuçları üzerinde yoğunlaşmış olup bu evlilikleri bir risk faktörü olarak telakki etmektedir. Bu konudaki görüşler toplumda giderek yaygınlaştığı halde akrabalık evlilikleri ısrarla varlığını sürdürmektedir. Makalenin amacı, kanaat ve tutumlardaki negatif gelişmelere rağmen akrabalık evliliklerinin hangi etkenlerle bağlantılı olduğunu sosyolojik bir perspektiften çözümlemeye çalışmaktır.

Anahtar Sözcükler: Evlilik, Akriba Evliliği, Türkiye, Tıbbi Yaklaşım, Sosyolojik Yaklaşım.

Introduction

Being a universal institution, marriage is generally defined as a contract between partners who decide to live together while it is also considered to be the basis of family. Both Turkish Civil Law and the religion of the majority in Turkey, Islam, define marriage as being a contract (*akit*); it is considered to be legitimate as long as it is established in front of an authority and witnesses. According to national researches, the majority of Turkish people (86%) find both civil and religious marriage ceremonies necessary and they apply both. The rates of those who have only civil marriage (10%) or that of those who have only religious wedding (4%) are very low.¹

On the other hand, the scarcity of those who find religious wedding ceremony unimportant or unnecessary indicates religious and conservative structure of Turkish society. A recent national research finds that the rate of those who say “religious wedding is not necessarily needed” (16,5%) and that of those who say, “religious wedding is definitely unnecessary” (4%) are all together 20%.² Those data also show the scarcity of secular thought and lifestyle about marriage and family in Turkey. The link between marriage and religion not only points out the importance of marriage but also plays an important role in its justification. A research in the beginning of the 1990’s found out that the majority of the subjects (63, 5%) saw marriage important “for the sake of children and for reproduction of the society” while 35% of them saw it important “because the religion requires it”.³ In both arguments, the effects of Islamic teachings on marriage are clear.

Although there seems to be significant changes on marriage and family matters in contemporary Turkish society, principles of patriarchy, monogamy and exogamy continue to be dominant characteristics of Turkish family structure. The fact that, in the process of adaptation

1 Türkiye İstatistik Kurumu ve Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *Aile Yapısı Araştırması* (Ankara: TÜİK Matbaası, 2006), 6.

2 Sosyal Ekonomik Araştırmalar Merkezi, *Türkiye’de Aile* (İstanbul: SEKAM Yayınları, 2011), 68.

3 Devlet Planlama Teşkilatı, *Türk Aile Yapısı* (Ankara: T.C. Başbakanlık, 1992), 93.

to European Union legislation, the expression of “man is the leader of family” was dismissed from the Civil Law is indeed an indicative of change in patriarchal character of Turkish family in practice too. Nevertheless, polygamy – seen more often among Arabic Muslim societies– appears to be a marginal fact in Turkish society. If group is defined as a unity consisting of a family, then exogamy should be the major principle in Turkish society as in all societies. All relationships contrary to this principle are considered to be incest and therefore are disapproved.

What are said above are some characteristics observable in Europe as well as in other societies. However, kin marriage –appearing to be unique to Turkey– attracts quite attention in Europe and is rejected with a Eurocentric attitude. Traditionally kin marriage is a marriage between cousins and nephews. In Turkey, kin marriages between cousins are most common. Who are the appropriate candidates for marriage is determined in all cultures by traditions and religion. According to Islam, illegitimate candidates for marriage are clearly listed in the Holy Qur’an: “your mothers, daughters, sisters, aunts, daughters of your brothers and sisters, foster mothers who lactate you, foster sisters, mothers-in-law, daughters of your wives with whom you have intercourse, the wives of your own sons, two sisters at the same time are all forbidden for you to get married with”.⁴ There seems to be no ban in Islam for marriages of uncle or aunt children with each other.

It is known that kin marriage –approved by tradition as well as by Islam– has many social benefits. First of all, it reinforces social and psychological ties among relatives while it also brings continuity for such ties. Secondly, kin marriage reduces marriage related risks and facilitates family interventions of solutions for likely problems between couples. In traditional societies, those factors play important roles in keeping marriages and family structure stable and strong. On the other hand, it is also a fact that kin marriage has an economic aspect too. It helps people to avoid from heavy bride prices, to keep family wealth

4 The Qur’an, 4:23.

inside the same social system and to safeguard it against foreigners.⁵

However, what are emphasized the most today regarding kin marriage are its medical inconveniences and harms rather than its social, psychological or economic benefits. It is fair to say that the discussion now turned out to be in medical terms while people of medicine appear to have more say on this subject. This is not something that can be explained only by fascinating developments in medicine. In developing countries like Turkey, scientists together with some types of professionals (e.g. doctors, lawyers, engineers) hold the highest prestige in society. Due to their high prestige, some societal segments and political powers pay more attention to what those professionals say on just about everything. This way, scientists and high prestige-enjoying professionals become unquestioned authorities whom society respects the most. If anybody dares to question those so-called authorities, then s/he is excommunicated and labeled as someone who is just ignorant of new scientific developments.

Actually the ideas of scientists on kin marriage are one-dimensional and they are definitely questionable. While some scientists, by exaggerating bio-medical risks of kin marriage, suggest to follow policies that ban or at least put limitations on kin marriage others find their explanations overdramatized and claim that the risk in kin marriage is too little and insignificant. A Dutch cultural-anthropologist, J. A. Born, collected discussions on medical aspects of the issue in a book published in 2002. According to him, negative effects of kin marriage are exaggerated and the public is misled. Studies conducted in the UK and the Netherlands show that the likelihood of children of kin marriage to be disabled is insignificant. For this reason, according to the author, it is unethical to intervene to the lives of immigrants who have kin marriage.

Turks and Moroccans are the first group of people to come to the mind in Europe when the issue at hands is kin marriage. Nevertheless, this

5 Feridun Merter, *1950- 1988 Yılları Arasında Köy Ailesinde Meydana Gelen Değişmeler: Malatya Örneği*, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1990), 42-43.

type of marriage can be observed among Jewish and Christian communities as well. In fact, scholars like Bernadette Model and Aamra Darr⁶ point out that at least 20% of marriages in the world are kin marriages, that 8% of all children have kin parents and that it is not fair to equate kin marriage only with Muslims. The reasons why kin marriage is found weird should be searched in ethnocentric approaches of Europe and in the problematic relationships of Europeans with Muslim immigrants such as Turks and Moroccans. Discussions taking place all over Europe, including the Netherlands, are usually based on the European intentions to stop a special immigration pattern led by the fact that kin marriage is related with second or third generation immigrants' tendency to get married from their motherlands. The facts that European countries increasingly developed selective immigration policies and that they hold persistent demands of integration prevent them to think in a healthy way when discussing family unity and kin marriage.

When researches on kin marriage in Turkey are examined, it becomes clear that especially people from circles of medicine pay more attention on this subject matter. It is interesting that those researches focus on areas of Eastern and Southeastern regions where this type of marriage is more common. To give some examples of such researches, a research conducted in Erzurum in the 1990's investigated the frequency and results of kin marriage among those women who had normal birth giving and those who had intervened birth giving. This research concluded that the relationship between kin marriage and possibility of disabilities of newborn children is risky although not so significantly.⁷ Another research, conducted in the Tilfindır Cottage Hospital region of Şanlıurfa in Eastern Anatolia, found out that the rate of kin marriage among women is quite high (37%) and that there is a significant relationship between this fact and child mortality under five years old.⁸

6 Bernadette Model ve Aamra Darr, "Science and Society: Genetic Counseling and Customary Consanguineous Marriage," *Nature Reviews Genetics* 3, sy. 3 (2002): 225-229.

7 Özel v.dğr. "Akraba Evliliği." *Tıp Bülteni* 23, sy. 1 (1991): 64.

8 Miyaser Kayahan v.dğr., "Şanlıurfa Tilfindır Sağlık Ocağı Bölgesinde Akraba Evliliği Prevalansı ve 5 Yaş Altı Ölümlere Etkisi," *C.Ü. Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi* 7, 1 (2003): 1-5.

Furthermore, another research, conducted in Malatya city center during 2005-2006, the rate of kin marriage among randomly selected 409 women is 28,4%. There is a significant difference, the research concludes, between women with kin marriage and child mortality under five years old.⁹ Likewise, another research, conducted in the city center and provinces of Afyonkarahisar located in Southwest of the country, found out that the rate of kin marriage is about 20% and that families of kin marriage have more frequency of spontaneous abortion and congenital anomaly compared to those families of regular marriage (couples being not relatives).¹⁰

Although not as many as medical studies, there are some sociological studies on local practices of kin marriage too. Such studies usually analyze factors that affect kin marriage. As an example, studies, conducted in Denizli and Düzce, give us some clues. The study in two rural provinces (Çameli and Sarayköy) of Denizli ascertained 17,4% of kin marriage. The impact of this type of marriage on the number of normal and disabled children could not have been identified. It was observed that cultural factors rather than socio-economic ones have more determining effect on kin marriage.¹¹ The data shows that not only kin marriage in rural areas has a higher percentage (12,8%) than the regional average but also that cultural factors are more effective in rural areas compared to urban areas. Likewise, another study investigated the frequency and reasons of kin marriage among women in a province (Yığılca) of Düzce City while it also questioned those women's perceptions on the impacts of this type of marriage on disabilities. According to this study, the rate of kin marriage is about 20% while the most frequently mentioned reasons for it are love and getting along with each other (56%), family pressure (28%), and family desire (16%). The majority (72,7%) of women who participated in the study

9 Ayşegül Kutlubay, "Malatya İlinde Akrabalık Evliliği Sıklığı ve Tıbbi Sonuçları" (Yüsek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2007), 57.

10 Hale Şamlı v.dğr., "Afyonkarahisar İlinde Akraba Evlilikleri ve Bunun Doğumsal Anomaliler ile İlişkisi," *Kocatepe Tıp Dergisi* 7, sy. 3 (2006): 72-73.

11 Galip Akın "Denizli Kırsal Kesiminde Akraba Evliliği ve Bunu Etkileyen Faktörler," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 40, 3-4 (2000):67-80.

think that kin marriage has indeed a negative effect on child health. Only 14,6% of them thinks that kin marriage would have no impact on this at all. The rest (5,8%) said that they had no opinion.¹²

Conceptual Framework

This paper tries to move from a medical approach to a sociological one and wishes to show what variables are related to kin marriages. What a sociological approach means is explained in many ways in the sociological literature. Among them, there is probably no other concept as much important and popular as C. W. Mills' **sociological imagination**. In this regard, he says the followings: "What they need, and what they feel they need, is a quality of mind that will help them to use information and to develop reason in order to achieve lucid summations of what is going on in the world and of what may be happening within themselves. It is this quality, I am going to contend, that journalists and scholars, artists and publics, scientists and editors are coming to expect of what may be called the sociological imagination."¹³

Mills introduces sociological imagination as one of two different understandings: "Perhaps the most fruitful distinction with which the sociological imagination works is between 'the personal troubles of milieu' and 'the public issues of social structure.' This distinction is an essential tool of the sociological imagination and a feature of all classic work in social science"¹⁴ For him, sociological imagination refers to examination of seemingly personal issues in their social and historical context. "We have come to know that every individual lives, from one generation to the next, in some society; that he lives out a biography, and that he lives it out within some historical sequence. By the fact of his living he contributes, however minutely, to the shaping of this society and to the course of its history, even as he is made by society

12 Atilla Senih Mayda v.dğr., "Düzce İli Yığılca İlçe Merkezinde Akraba Evliliği Sıklığı ve Etkileyen Faktörler," *Düzce Tıp Dergisi* 12, sy. 2 (2010): 36-41.

13 C. Wright Mills, *The Sociological Imagination* (Londra: New York: Oxford University Press, 1967), 7.

14 C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, 8.

and by its historical push and shove.”¹⁵ Thus, sociological imagination requires thinking the concepts of individual, society and history all together and in their mutual relations.

In order to understand kin marriages from a sociological perspective, the following questions seem to be significant: what is the profile of people who practice kin marriage? Which factors play an increasing or decreasing role in kin marriages? What is the general trend in terms of kin marriage from the past to the present? What can be said about the future of kin marriage based on this trend? Those questions will be investigated through data sets coming from national researches conducted in Turkey.

Methodology

When exploring the above-mentioned questions, the author will benefit from data on family that come from the studies of institutions like State Planning Organization (DPT), Prime Ministry General Directorate of Family and Social Researches (ASAGEM) and Turkish Institute of Statistics (TUİK). For the first time in Turkish history, in 1987, DPT founded a committee of experts with the aim of determining the structure and problems of Turkish families. With contributions from official experts and academicians, this Family Committee has prepared a report that was based on a literature review and that discussed family structures and problems in depth together with a suggestion of carrying out a large scale empirical research. A year later, the first research with a representative sample was conducted and the findings were published in a book titled “Turkish Family Structure” (1992). This study provides information on matters such as qualifications of households, perceptions of marriage, distribution of roles and statuses in families, education and vocational training of children, and attitudes, behaviors and expectations on certain issues.

The study was repeated in 2006 and collected data on changes in recent years. Being conducted by ASAGEM and TUİK, this study asked some of the questions in revised forms although some other questions

15 C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, 6.

were kept as before. Differing forms of questions sometimes make it difficult to make comparisons.

The current study will report new developments by using data only about kin marriages. Both of previously mentioned studies measured opinions and attitudes of people on kin marriage as well as their practices of kin marriage. Therefore, this paper will deal not only with factual data but also with data on opinions and attitudes of people on kin marriage.

Findings

Before outlining the profile of kin marriages, it will be useful to mention some characteristics of family structure in Turkey. According to the findings of the study titled “Turkish Family Structure” (2006), nuclear family has become the dominant family structure (81%). This study defined “nuclear family” as the type of family consisting of mother-father and unmarried children. The next largest family structure is extended family with the rate of 14%. Contrary to the nuclear family, extended family often tends to host close relatives like grandparents, aunts, uncles etc. in addition to parents and unmarried children. Though some differences exist between urban and rural areas, it would be unfair to say that nuclear family is specific to urban areas whereas extended family is specific to rural areas. Nuclear family continues to be the dominant family type both in urban areas (83%) and rural areas (76,3%). The ratio of extended family is higher in rural areas (18%) than urban areas (10,3%). The ratio of those who live alone is insignificant in Turkey. Households with a single person consist of those who come to urban areas either to study or to work.

In the very first research, families were differentiated not according to family types but according to the number of household members. For this reason, it is not possible to follow changes in family types. However, if Timur’s study at the beginning of the 70’s is taken into consideration, it can be asserted that there is a 20% increase in nuclear family type; that is to say an increase from 60% up to 80%. Similarly, the ratio of extended family can be said to be decreased from 19% down

to 13%.¹⁶ Many factors might have played a role in the transformation of family type from traditional extended family to nuclear family. Among those factors, the most important ones might be mentioned to be industrialization, mechanization of agriculture, unemployment, immigration and emigration, changes in the structure of the population, urbanization, increase in and widening of educational opportunities, improvements in communication and transportation means. Those factors not only changed family structures but also affected many other processes in marriage and family establishment, processes like age of marriage, decision making to get married, partner selection, flirting, kin marriage, bride price, wedding, and multiple marriages.

Age of marriage is getting increased in Turkey just like all over the world. Timur determined that average age of first marriage was 17 for women and 22 for men at the beginning of the 70's¹⁷. Başol suggests that it was increased up to 18 for women and decreased to 21 for men in the middle of the 80's.¹⁸ According to the last study of TÜİK&ASAGEM, on the other hand, 58% of men and women get married for the first time at the age group of 18-24.¹⁹ It can be claimed that unemployment as well as economic conditions affect the increase at the age of marriage.

Like in age of marriage, changes are observed in decision making on marriage and selection of partners as well. Even though parental influence is still at work in this regard, it is a fact that there are some changes in ratios. At the moment in Turkey, 36,2% of marriages of women are made in a way of prearranged marriage with parents' decision. Only 35,2% of marriages of men are made with the freewill of men and with the approval of their parents. Those ratios were much higher 30-

16 Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay., 1972); Türkiye İstatistik Kurumu ve Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *Aile Yapısı Araştırması*, 6.

17 Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, 94.

18 Koray Başol, *Demografi: Genel ve Türkiye* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayınları, 1984), 140.

19 Türkiye İstatistik Kurumu ve Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *Aile Yapısı Araştırması*, 4.

35 years ago. By then, 67% of all marriages were arranged by parents and candidates of marriage used to accept decisions of parents.²⁰ New findings point at a certain level of individualization in Turkish society over those years while they also show that more people make their own decision on who they want to get married with.

Kin marriage and bride price are still in the agenda of today's Turkey. Those practices are still observable due to traditional structures and their functions in such structures. Although traditional structure was broken up with the effects of domestic migration and urbanization, it is known that practices of kin marriage and bride price still goes on even in urban areas. While the ratio of kin marriages was 67% during the 70's, today it decreased down to 21%.²¹ A similar decrease is in the practice of bride price as well. While this practice was observable in 53% of all marriages in the past, this ration is only 16,8% today.²²

When looked closer at kin marriages, the most eye catching point is that such marriages show significant differences region by region. Kin marriages differ between 5% and 40%. As can be seen in Table 1, the ratio of kin marriages in 8 regions is above Turkey's average. Among those regions, the high point is in the Southern Anatolian Region. This region is not only the least developed region of Turkey, it also reveals a diversity of many different ethnic groups. Kin marriage is common especially among Kurds and Arabs. Since the time of the Ottoman Empire, this is a region where the state and the law have been absent and where an unwritten law called "töre" (moral laws) is dominant. Middle and Northeastern Anatolia regions come next in terms of kin marriages.

The region of Western Marmara - possessing the smallest ratio of kin marriage – not only is the most developed region in the country but also inhabits the largest numbers of immigrants who are called "mu-hacir" or "macir" by local people. Kin marriage is seen as a taboo by the people of those immigrant communities originally coming from the

20 Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, 70.

21 Türkiye İstatistik Kurumu ve Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *Aile Yapısı Araştırması*, 8.

22 Türkiye İstatistik Kurumu ve Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *Aile Yapısı Araştırması*, 8.

Balkans and Caucasians. The most striking point in Table 1 is probably the fact that kin marriage is relatively high (15,3%) in a metropolitan city like Istanbul. This fact can be explained by a waves of immigration taken place in years. Massive immigrations took place into this metropolitan city from relatively less developed areas of the country, especially from Eastern and Southeastern Anatolia regions. Istanbul at the moment is a city where the largest Kurdish population lives in. Same thing can be said about the other big cities as well. For instance, while the ratio of kin marriage is 17,5% in Ankara, it is only 13,4% in a developed city like Izmir in the Western Turkey. Like Istanbul, those cities too attracted and keep attracting large numbers of immigrants from other regions. Process of adaptation to city life takes a time of a few generations because of chained immigration, unfit dwelling and insufficient urban opportunities.

<i>Table 1. Distribution of Kin Marriages by Regions (%)</i>			
TURKEY		20,9	
Western Marmara	4,8	Middle Anatolia	25,7
Istanbul	15,3	Western Black sea	21
Aegean	17,4	Eastern Black sea	28,5
Eastern Marmara	14,3	Northeastern Anatolia	30,3
Western Anatolia	21,1	Middle eastern Anatolia	30,7
Mediterranean	23,2	Southeastern Anatolia	40,4
<i>Source: Family Structure Survey, 2006 (TUİK&ASAGEM)</i>			

Just like regional differences, urban/rural inhabitation also plays an important role in the distribution of kin marriages. This type of marriage is more common in rural areas (24,6%). There is a difference of 5,5% between urban and rural areas. Rural areas continue to be the places where traditional structures and values are kept and where marriage within a village and among relatives is a traditional custom.

Kin marriage can also be interpreted as a matter of generational gab and of education. This is because this type of marriage is more com-

mon among people of older generations and of less education while it tends to be less common among people of newer generations and of higher education (see Table 2). The fact that kin marriage is less common among people with higher levels of education should not be interpreted as a success of education only. People who immigrate to cities from their villages and small towns for higher educational opportunities usually get involved in new social networks and increase their options of marriage. Adaptation to city life often takes place with gathering of people from different regions and classes as well as with marriages of such different people.

Illiterate	28,4
Literate with no diploma	27,5
Graduate of elementary school	22,4
Graduate of elementary middle school	17,6
Graduate of high school or of equivalent	16,4
Graduate of university or higher level	14,1
<i>Source: Family Structure Survey, 2006 (TÜİK&ASAGEM)</i>	

It will be appropriate to compare data from the past with the ones from the present in order to see if there is any change in kin marriages and, if any, changes in what direction. When data from the study of DPT at the end of the 80's is compared with data from the study of TÜİK&ASAGEM in 2006, then it can be asserted that there is a partial increase in the ratio of kin marriages. While the ratio of all kin marriages in Turkey was 17,22% in the former study, it became 20,9% in the latter. Similarly, while it was 14% in urban areas, it became 19% now. Furthermore, the ratio of kin marriage was 21,5% in rural areas during the 80's whereas today it increased up to 24,6%.²³ When examined

23 Devlet Planlama Teşkilatı, *Türk Aile Yapısı*; Türkiye İstatistik Kurumu & Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *Aile Yapısı Araştırması* (Ankara: TÜİK Matbaası, 2006).

from regions' point of view, again significant differences are seen between the past and the present. For instance, despite of differing ratios, Eastern and Southeastern Anatolia are the regions of biggest ratios of kin marriage but the region with the smallest ratio of kin marriage is Black Sea region, not Western Marmara. How can those differentiations be explained? The first thing that comes to mind is the likelihood of opinions and attitudes on kin marriage being developed in a conservative mindset.

It is worth questioning if any change occurred in opinions and attitudes on kin marriage due in time. If yes, in which direction has this change occurred?

It seems to be difficult to make healthy comparisons due to the fact that questions of attitudes on kin marriage were asked in different ways in the above-mentioned studies. In the study by DPT, options of answers were "I prefer it", "I have no idea, I leave it to chance", "I don't tolerate it" and "I am definitely against it". In the other study by TUIK&ASAGEM, on the other hand, people were asked if they found this type of marriage appropriate or not. Provided that differences on the wording of questions in both studies are taken into consideration, it looks like a more tolerant attitude on kin marriage has developed in due time. By looking at it from the opposite side, it can also be interpreted as most people find it inappropriate. While the ratio of people who did not tolerate it or who were definitely against it was 76% in the former study, this ratio became 88% in the latter.

Another national study of family conducted by a civil research institution, SEKAM, found out that the ratio of people finding kin marriage definitely inappropriate is 45,2%, that of people finding it normal (acceptable) is 12,7% while a large number of people (37%) find it "acceptable but not preferred".²⁴ This large number of people point at the existence of a tolerance field ranging from "acceptable" to "not preferable". They find it acceptable even if they do not prefer it. For this reason, it does not make much sense to compare those who find it appropriate with those who prefer it as shown in Table 3. Furthermore,

24 Sosyal Ekonomik Araştırmalar Merkezi, *Türkiye'de Aile*, 56.

it might be misleading to think that there is a significant increase in the number of people who hold a positive attitude on kin marriage.

	I prefer it	I find it appropriate
	1988	2006
Turkey	6,35	12,5
Urban	3,82	11,5
Rural	9,71	14,2

Source: Family Structure Survey, 1988-2006 (DPT; TÜİK&ASAGEM)

Confirming attitudes of kin marriage is above the county average in five regions as Table 4 shows. In parallel to likely expectations, Southeastern Anatolia among them emerges as the most kin marriage practicing region as well as the most kin marriage approving one (37,3%). In this regard, Mediterranean region (15,2%) and Western Anatolian region (13,1%) follow Southeastern region. As mentioned before, those regions are also the ones with highest rates of practicing kin marriage.

TURKEY		12,5	
Istanbul	9,1	Middle Anatolia	11
Western Marmara	2,5	Western Black Sea	7,6
Aegean	5,7	Eastern Black Sea	8,7
Eastern Marmara	7,6	North-eastern Anatolia	19,2
Western Anatolia	13,1	Middle-astern Anatolia	22,8
Mediterranean	15,2	South-eastern Anatolia	37,3

Source: Family Structure Survey, 2006 (TÜİK&ASAGEM)

Although there seems to be no big difference between Ankara (8,9%) and Istanbul (8,7%), the rate of people approving kin marriage is only

4,4% in Izmir, a city located in western part of the country.²⁵ According to the study by DPT, only 4,83% of the people living in the center of the city prefers kin marriage. Thus, about 20 years ago, like today's Izmir there must have been a hesitant attitude in the city center. But again it should be kept in mind that there is an important difference between "preferring" and "finding it appropriate".

Illiterate	25.8
Literate with no diploma	20.5
Graduate of elementary school	12.5
Graduate of elementary middle school	9.4
Graduate of high school or of equivalent	7.3
Graduate of university or higher level	5.1
<i>Source: Family Structure Survey, 2006 (TUIK&ASAGEM)</i>	

In terms of approving kin marriage, sex does not seem to be playing a significant role. Both men and women approve kin marriage with a rate of 12%. Similar to the case in practicing kin marriage, education seems to be affecting attitudes on kin marriage. As Table 5 shows, approval of kin marriage gets decreased, as level of education gets higher. Only 5% of those who hold a university degree or more approve kin marriage while this rate is about 25% among illiterate people.

25 Devlet Planlama Teşkilatı, *Türk Aile Yapısı*, 124.

Table 6. The Rate of People Approving Kin Marriage By Age Groups (%)

18 - 24	9.7
25 - 34	11.6
35 - 44	12.2
45 - 54	13
55 - 64	15.8
65 +	17

Source: Family Structure Survey, 2006 (TUIK&ASAGEM)

Approval of kin marriage by age groups indicates that this is a matter of generational gap. As Table 6 shows, approval of this type of marriage is 16-17% among older generation while it decreases to 12-13% among middle age group and down to only 10-11% among younger generation.

Although an increase in the approval of kin marriages is unclear, effects of various other factors should be taken into consideration in kin marriage practices. One of the important and yet to be researched factors at this point is the fact of inter-regional migration in Turkey. This continuous migration to more urbanized areas in Turkey results in a change in the distribution of occurrence in kin marriages between the regions and possibly promotes such practices. Poor education and resulted low-income levels among the new urbanites are likely to favor the less-complicated marriages with relatives. Concerns of both sides about future problems likely to arise between partners makes it very difficult to imagine a marriage with someone from a different social network. Thus, choosing a spouse from relatives makes more sense to these people and seems to be more appropriate. Another reason behind the increasing rates of kin marriages can be considered to be the adaptation of some segments of the society to the Turkish culture. As reported by some researchers, kin marriages are no longer a taboo among the Georgian youth and traditions against kin marriages are not as effective anymore.

Data on both attitudes on and practices of kin marriage it provide suffi-

cient information to portray practitioners and validations of this type of marriages. It can be stated that kin marriages are a common phenomenon with more rural and regional aspects. Aforementioned regions and people from these regions can be considered poorly educated, closed to modern-urban influences while they tend to start families according to their traditional dictates. These facts stand true especially for the Southeastern parts of Anatolia. However, it does not essentially mean that the traditional way of life is restricted to rural and underdeveloped regions. With the effect of migration, living in slums, intense acculturation and fast communication, this traditional way of life and kin marriages are becoming pervasive in urban too. Nevertheless, kin marriage practices lose popularity among better-educated new generations and views upon this fact become less favorable. Media and medical authorities and intellectuals who could effectively distribute their remarks via media played important roles in developing negative opinions on kin marriages. New generations do not see any social or psychological uses in kin marriages, but indeed regard it as a medically hazardous practice. Findings along with multitudes of researches conducted with medical perspectives support these opinions.

Conclusion

Research findings reveal that the kin marriages issue is more complicated than it is presumed and such marriages are persistent in existence. While concerns become widely popular on consequences of such marriages, rooted customs and functionality on the other hand make kin marriages a continuous and even increasing practice. This paradoxical situation reminds the words of Bergson: ‘... life transcends intellect’.²⁶

To sum up, profiles of people involved in kin marriages are determined by rural, regional and ethnical structure. Place of residence, ethnicity, age, time of marriage and education are effective variables in increasing or decreasing kin marriages. Migration, while increasing the chance for some groups decreasing for others, effects kin marriages in a macro scale. Immigration certainly serves as an increasing factor in

²⁶ Henri Bergson, *Creative Evolution* (New York: Barnes & Noble Books, Inc., 2005), 53.

kin marriages. Although there is a partial increase in kin marriages by time, attitudes towards it fall well behind the factual situation. The big difference between the desired and present conditions gives the clue of decrease in kin marriages. Moreover, a decrease in kin marriages can be expected with increasing educational levels. New generations with formal education and under the influence of mass media are influenced with the medical statement against kin marriages. Majority in Turkey no longer embrace and prefer kin marriages. But this does not essentially mean that kin marriage practices will soon disappear.

Kaynakça

- Akın, Galip. “Denizli Kırsal Kesiminde Akraba Evliliği ve Bunu Et-kileyen Faktörler.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 40, sy. 3-4 (2000):67-80.
- Altuntek, N. Serpil. “Türkiye Üzerine Yapılmış Evlilik ve Akrabalık Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi.” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 18, sy. 2 (2001): 17-28.
- Başol, Koray. *Demografi: Genel ve Türkiye*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayınları, 1984.
- Bergson, Henri. *Creative Evolution*. New York: Barnes & Noble Books, Inc., 2005.
- Borm, J. A. “Trouwen met een bloedverwant.” *Medisch Contact* 57, sy. 44 (2002).
- Borm, J. A. “Trouwen met een bloedverwant: Allochtone ouders aanspraken op hun partnerkeuze is onethisch.” *Medisch Contact* 57, sy. 25 (2002): 1229-1232.
- Duru, Ziya. “Evlilik Manileri Bağlamında Akraba Evliliği.” Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2007.
- Devlet Planlama Teşkilatı [DPT]. *Türk Aile Yapısı*. Ankara: T.C. Başbakanlık, 1992.
- Eserpek, Altan. *Sosyal Kontrol, Sapma ve Sosyal Değişme: Erzurum'un İki Köyünde Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., 1979.
- Hooghiemstra, Erna. *Trouwen Over de Grens: Achtergronden van Partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*. Lahey: SCP, 2003.
- Kayahan, Miyaser, Zeynep Şimşek, Fatma Ersin, Fatma Gözükara ve Mehmet Ali Kurçer. “Şanlıurfa Tıfındır Sağlık Ocağı Bölgesinde Akraba Evliliği Prevalansı ve 5 Yaş Altı Ölümlere Etkisi.” *C.Ü. Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi* 7, sy. 1(2003): 1-5.
- Kutlubay, Ayşegül. “Malatya İlinde Akrabalık Evliliği Sıklığı ve Tıbbi Sonuçları.” Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2007.
- Mayda A. Senih, S. Çetin Dağlı, R. O. Şahin, F. Danışman, F. Dere, v.dğr. “Düzce İli Yığılca İlçe Merkezinde Akraba Evliliği Sıklığı

- ğı ve Etkileyen Faktörler.” *Düzce Tıp Dergisi* 12, sy. 2 (2010): 36-41.
- Merter, F. *1950- 1988 Yılları Arasında Köy Ailesinde Meydana Gelen Değişmeler: Malatya Örneği*. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1990.
- Mills, C.W. *The Sociological Imagination*. Londra: New York: Oxford University Press, 1967.
- Mills, C.W. *Toplumbilimsel Düşün*. Çeviren Ünsal Oskay. İstanbul: DER Yayınları, 2007.
- Model, Bernadette ve Aamra Darr. “Science and Society: Genetic Counseling and Customary Consanguineous Marriage.” *Nature Reviews Genetics* 3, sy. 3 (2002): 225-229.
- Özel v.dğr. “Akraba Evliliği.” *Tıp Bülteni* 23, sy. 1 (1991): 64.
- Sosyal Ekonomik Araştırmalar Merkezi [SEKAM]. *Türkiye’de Aile*. İstanbul: SEKAM Yayınları, 2011.
- Şamlı, Hale, Dilek Toprak, Mustafa Solak. “Afyonkarahisar İlinde Akraba Evlilikleri ve Bunun Doğumsal Anomaliler ile İlişkisi.” *Kocatepe Tıp Dergisi* 7, sy. 3 (2006): 69-74.
- Timur, Serim. *Türkiye’de Aile Yapısı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay., 1972.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] ve Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü [ASAGEM]. *Aile Yapısı Araştırması*. Ankara: TÜİK Matbaası, 2006.

Y KUŞAĞI TEMSİLCİLERİNİN AİLE ALGILARI ÜZERİNE BİR ANALİZ

İrem Paker Tükel

Öz

Sosyal bilimler alanında, ortak zaman diliminde yaşamanın getirisi olarak benzer özelliklere sahip bireylerin oluşturduğu gruplar “kuşak” kavramı ile tanımlanmaktadır. Günümüzde, kuşaklar ortak bir kabul olarak; Gelenekselciler, Bebek Patlaması, X, Y ve Z Kuşağı olarak literatürde yer almaktadır. Ortak zaman diliminde yaşayan insanların algıları, beklentileri, hayata bakış açıları, alışkanlıkları ve gündelik yaşam pratikleri kendilerinden önceki ve sonraki zamanlarda yaşayanlara göre farklılık göstermektedir. Gündelik yaşamın pratiklerinde yaşanan değişimin en yoğun hissedildiği alan toplumlarda genel olarak aile kurumu üzerindedir. Günümüzde, Y Kuşağı temsilcilerinin çoğu aileleriyle bir arada yaşayan ve kendinden farklı bir kuşağın temsilcisi olan anne babalarıyla zor iletişim kuran bireyler olarak toplumda yer almaktadır. Toplumu oluşturan en küçük birim olarak tanımlanan aile, eğitim, sağlık ve güvenlik gibi bazı işlevlerini başka kurumlara aktarmış olsa da ulusların ve kültürlerin gelişimi için temel birim olmaya devam etmektedir. Toplumun temel yapısını oluşturan aile kurumu, bireylerin ve toplumun gösterdiği değişime paralel bir şekilde değişmektedir. Ailenin yapısında görülen değişimlere rağmen aile, özünde toplumun en küçük birimi olarak kalmaya ve hem bireyler için hem de toplum için işlevini sürdürmeye devam etmektedir. Bu çalışmada, önceki araştırmalar ve Y kuşağının temel özellikleri dikkate alınarak bu kuşak temsilcileri için ailenin değişen anlam ve önemine ve toplumsal yaşamda nasıl bir belirleyiciliği olduğuna değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Y kuşağı, Aile, Toplumsal değişim

Öğr. Gör. Dr., Yaşar Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu / Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, irem.tukel@yasar.edu.tr

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.395750

Geliş T. / Received Date: 16.02.2018

Kabul T. / Accepted Date: 20.03.2018

An Analysis On Family Perception Of Generation Y

Abstract

For the social sciences, living in the same period, the group of individuals with common characteristics can be defined as generation. In today's world, using the common classification, generations can be named as Traditionalists, the Baby Boomer, Gen X, Y, and Z. People's perceptions, expectations, attitudes to life, customs and their everyday life practices and behaviors change according to the time period they live in. In societies, the most common area that feels the change is generally on family structure. Today, most members of Generation Y live with their parents and these young people seem to have hard times in communicating with them. As the smallest social unit of society, the family has been instrumental to the development of cultures and nations. Despite the changes in the family structure, families still serve several important functions for both society and the individual. In this study, previous researches and foundations of Generation Y are analyzed in order to understand the changing meaning and importance of family for Generation Y.

Keywords: Generation Y, Family, Social Change

Giriş

Sosyal bilimlerde, aynı zaman aralıklarında doğan, ekonomik davranış ve sosyal yaşam alışkanlıkları benzerlik gösteren ya da belli bir sosyal gruba mensup olanlar için yapılan tanımlamalara kuşak denilmektedir. Kuşaklar yetişme tarzları bakımından ve içinde buldukları ortamın koşullarına bağlı farklılıklara sahiptirler ve bu farklılar onların kendinden önceki ve sonrakiler arasında karakter, çalışma yaşamları, sosyal yaşamları ve gündelik alışkanlıklarında önemli ayrışmaları ortaya çıkarmışlardır.

Bireyler arası farklılıklar ve zamanın ruhunu nedeniyle ortaya çıkan kuşak kavramı; ekonomi, tarih, sosyoloji, psikoloji ve yönetim bilimi gibi pek çok farklı disiplin için önemli bir araştırma konusu olmuştur. Kuşak çalışmalarıyla ilgili yapılan çalışmalarda ülke ve kültürel farklılıklar bazında kuşak ayrımları tanımlanmış ve kültürel olgulara göre sınıflandırmalar yapılmasına olanak sağlamıştır. Bu sınıflandırmaların ve dönemsel aralıkların, sosyal olaylara ve kültürel etkilere göre farklılık gösterdiği yazınlarda ortaya çıkmaktadır. Yapılan sınıflandırmalar sonucunda literatürde, Gelenekselciler, Sessiz Kuşak, Baby Boomer Kuşığı, X Kuşığı ve Y Kuşığı ve yeni gündeme gelmeye başlayan Z kuşığı adlandırmalarıyla yer almaktadır. Birbirinden farklı özelliklere sahip olan bu kuşakların gündelik hayatın içinde, toplumsal yaşamda bir arada olmaları, sahip oldukları kültürel zenginlikleri ve kolektif bilinç paylaşımı ile birlikte, başta iletişim sorunu olmak üzere pek çok sorunları ve çatışmaları beraberinde getirmektedir. Toplumun en temel birimi kabul edilen aile içinde farklı kuşakların bir arada var olması sebebiyle söz konusu çatışmalar oldukça sık ve net olarak gözlemlenmektedir.

Aile bir çocuğun içinde büyüyerek toplumun bir üyesi haline geldiği; bireylerin sevgi bağı oluşturarak, güven ve saygıyı buldukları; topluma ait temel değerlerin işlendiği ve bireyin geleceğinin şekillendiği yer olarak tanımlanmaktadır (Ulu, 2003). Söz konusu tanımı gereği aile, özellikle geleneksel kültürde, toplumu oluşturan bireyleri bir arada tutan en önemli faktör olarak kabul edilmektedir (Hoşat v.dğr., 2000). Aile toplumun en küçük birimi olmasına rağmen, toplumun sahip olduğu değer yargıları, normatif kurallar ve sosyalizasyonun en ciddi ve

yoğun olarak yaşandığı toplumsal yapı (Bağlı & Sever, 2005) olması sebebiyle, toplumu en iyi yansıtan temel kurumdur. Toplamların değişme yapısına ve hızına bağlı olarak, geçmişten bugüne uzanan süreçte ailenin hem yapısında hem de işlevinde ciddi değişimler meydana gelmiştir (Aydın, 2000).

Günümüz küresel dünyasında yaşanan bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, toplumsal yapıların değişerek yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Bilgi çağında yaşanan bu değişimler toplumsal yaşamın her alanına etki ederek, 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Avrupa ülkelerinin yanında tüm dünyada ailenin oluşumunda, çözülmesinde ve tekrar oluşma süreçlerinde dikkat çekici değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur (Kotowska v.dğr., 2010). Söz konusu değişimle birlikte tüm dünyada, evlenme yaşının yükselmesi, evlilik oranlarının azalması, boşanma oranlarının artması, doğum oranının azalması gibi yaşanan değişimlerin yanı sıra geleneksel aile yapısının terk edilmeye başlanması ve kadının ekonomik bağımsızlığını kazanarak ev dışında daha çok zaman geçirmesi gibi olgular, geleneksel aile kavramının değişmesine sebep olmuştur (Bartkowski & Xu, 2010). Toplumsallaşmanın ilk başladığı yer olarak kabul edilen ailede yaşanan bu değişim süreci, genç yetişkinlerin, çocukluk ve gençlik dönemlerindeki planlarını ve tutumlarını etkilemektedir. Örneğin daha fazla genç erkek annesinin ev dışında çalışmasını onaylamakta ve daha fazla genç kadın yaşamlarını iş çevresinde daha az çocuk sahibi olarak planlamaktadırlar. Bu değişim süreciyle birlikte, gençlerin aile içindeki kadın-erkek rollerine ilişkin görüşleri geleneksel yapıdan çıkıp modern yönde değişmektedir (Goldscheider & Waite, 1991). Wentworth ve Chell'in (2001) geleceğin ailelerini kuracak olan üniversite öğrencilerinin eş rollerini nasıl algıladıklarını belirlemek amacıyla 526 öğrenci ile yaptıkları çalışmada aile yaşamında kadın ve erkeğe ait rol beklentilerinin aynı olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Çalışmada kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre daha geleneksel bir bakış açısına sahip oldukları ve erkeklerin rollerini daha olumsuz olarak algıladıkları sonucu ortaya çıkmıştır.

Bir kurum olarak ailenin yürüttüğü faaliyetler aile bireyleri arasında roller şeklinde dağıtılmıştır (2001 Yılı Aile Raporu, 2002). Toplumsal kalıp yargılarına göre herhangi bir insanla ilgili beklentilerin neler

olacağı doğrudan cinsiyete bağlıdır ve cinsiyete bağlı bu rol dağılımı en açık aile kurumunda görülmektedir. Söz konusu rol dağılımında, erkeklerden güçlü olmaları, ailelerini geçindirmeleri, çevre üzerinde etkinlik ve kontrol sağlamları beklenirken; kadınlardan sabırlı, anlayışlı olmaları, evi çekip çevirmeleri, insan ilişkilerini düzenlemeleri beklenmektedir (İmamoğlu, 1991). Gençlerin ileriki yaşlarda deneyimleyecekleri evlilik ve aile yaşamına ilişkin tutumlarını, onların çocuk olarak yaşadıkları aile ortamının etkilediği varsayılmaktadır (Twenge, 1997). Özellikle ileride toplumun alacağı şekli belirlemede rol alacak çocukların sorumluluk ve alışkanlıklarının neler olacağı konusunda ailede sahip oldukları roller büyük ağırlık taşımaktadırlar (Coleman & Ganong, 1984; Fagot & Leinbach, 1995). Dolayısıyla ebeveynlerin evlilik ilişkileri, çocukların evlilik ve evliliğe ilişkin rol beklentilerine yönelik tutumları ve algıları üzerinde önemli etkilere sahiptir (Coleman & Ganong, 1984). Örneğin, ebeveynler cinsiyete dayalı konular hakkında daha geleneksel bir tutum sergilediklerinde ve ev işgücünü geleneksel toplumsal cinsiyet çizgilerine göre ayırdıklarında, bu ebeveynlerin çocukları da söz konusu durumdan etkilenmekte ve aile yaşamını geleneksel toplumsal cinsiyet çizgilerine göre algılamaktadırlar (Fagot & Leinbach, 1995). Bu nedenle, bir çocuk cinsiyet etiketlerini ne kadar erken öğrenirse cinsiyet rolleri hakkında o kadar çok bilgiye sahip olacak ve daha geleneksel toplumsal cinsiyet tercihleri ve davranışları gösterecektir (Fulcher, Sutfin, & Patterson, 2008).

Geleneksel kalıpların dışına çıkan Y kuşığı temsilcileri için, özellikle toplumumuzdaki geleneksel ataerkil aile yapısının içerdiği anlam ve davranış kalıplarının değiştiğini söylemek mümkündür. Bu kuşak için, aile kavramı kendinden önceki kuşaklarda olduğu gibi hala en önemli kavram olma özelliğini korumakta, ancak içerdiği anlam, ilişki kurma biçimleri ve aile içindeki rollerin dağılımı açısından oldukça farklılık göstermektedir.

Y Kuşığı:

2011 yılında Amerika'da, farklı kuşak gruplarında çalışanlar için Etik Kaynak Merkezi'nin (Ethics Resource Center) Ulusal İş Ahlakı Anketi (NBES) hazırlanmıştır. Bu rapor, yaş perspektiften bakıldığında, kuşak farklılıkları ve diğer nesillerle ilgili şikâyetlerin yeni bir olgu

olmadığı sonucunu ortaya çıkarmıştır. Söz konusu durum da kuşaklararası iletişimi etkilemektedir. Bu etki, kuşakların sınıflandırılması ihtiyacını gündeme getirmektedir. Farklı kuşakların bakış açıları ve çalışma tarzlarını anlamlandırabilmek ve sağlıklı bir kültürel yapının inşasını sağlayabilmek için bu sınıflandırmanın yapılması zorunlu hale gelmektedir. Kuşakları sadece doğdukları zaman dilimlerini temel alarak sınıflandırmak doğru bir yaklaşım oluşturmamakta, kuşakları oluşturan topluluğun düşünceleri, alışkanlıkları, yaşam tarzları da onları sınıflandırmak için kullanılmaktadır (Zemke, v.dğr., 2013).

1981–2000 yılları arasında dünyaya gelen kuşak, sosyal bilimciler tarafından Y Kuşağı olarak tanımlanmakta ve ülkemiz nüfusunun da %25’ini oluşturmaktadırlar. Y Kuşağı kavramının aslı İngilizce Gen Y’den gelmekte, açılımı ise “Generation Youth”, yani “Genç Nesil” olarak tanımlanmaktadır. Genel özellikleri itibarıyla, özgürlüklerine düşkün, teknolojiye tutkun bu yeni kuşak, otoriteye meydan okumayı seven, ailelerini de patronu da sorgulayan bireylerden oluşmaktadır. Yüksek adaptasyon gücüne sahip olan bu kuşağın temsilcileri çoklu görev yapabilmektedirler. Bunun yanında yaptıkları işlerden çok kolay sıkılabilen bir yapıları bulunmaktadır. Bu kuşaktakiler ileri düzey düşünebilme ve hızlı bilgi edinme sürecine sahiptirler. Değişimi kucaklamak için hevese ve sürekli yeni yaklaşımlar içinde geleceğe meydan okuyabilme kapasitesine sahiptirler. Ayrıca bu kuşaktakiler yüksek hayat standartlarına sahip olmakla birlikte takım çalışmalarında da ön plana çıkmaktadırlar (Lower, 2008).

Y kuşağı üyelerinin üçte ikisi, beş yaşından önce bilgisayarla tanışmıştır; bu oran Y kuşağının dijital medyanın cazibesıyla büyüyen ilk kuşak olma özelliğinin en büyük göstergesidir. Y kuşağı temsilcileri, arkadaşlarına, ailelerine, bilgilere ve eğlenceye diledikleri anda oldukları yerden ulaşabilmekte, bunun yanında küresel ekonomik krizden diğer kuşaklara oranla daha kötü etkilenmelerine rağmen hayata karşı iyimserliklerini korumaktadırlar. Diğer kuşaklara göre en yaşlı ebeveynlere sahip olan bu bireyler çekirdek aile içerisinde yetişmişlerdir. Aile yapılarına bakıldığında oldukça eğitilmiş ebeveynlere sahip bu kuşağın dörtte birinin ebeveynleri en az üniversite eğitimi almışken, üçte biri boşanmış anne ve babaya sahiptir (Zemke, v.dğr., 2013).

Y kuşağının temsilcileri akıllı, özgürlüklerine düşkün, teknoloji tutkunu ve teknoloji kullanımını iyi bilen bir kuşak olarak tanımlanmaktadır. Bu kuşak için, hayatlarının her anında rahatlığı hissetmek önemlidir, günlerinin yaklaşık on beş saatini medya ve iletişim teknolojileri ile geçirmeleri de bu yeni teknolojinin onlara sunduğu rahatlıktan faydalanmalarıdır. Bu kuşak için iletişim teknolojileri hayatlarındaki pek çok şeyin simgesi durumunda olup, Y kuşağının kendinden önceki diğer kuşaklara göre en üstün olduğu konulardan birisidir (Mengi, 2011). Ülkemizde nüfusun %35'i Y kuşağı üyesidir (Türkiye İstatistik Kurumu [TUİK], 2013) ve bu oranla Avrupa'nın pek çok ülkesindeki toplam nüfustan daha fazla sayıda kişiyi Y Kuşağı üyeleri oluşturmaktadır (Toruntay, 2011). Türkiye'de Y kuşağı temsilcileri; sahip oldukları olanaklar sayesinde küreselleşmenin etkilerinin en iyi şekilde hissedildiği, ekonomi alanında zaman-mekan sınırlamasının kalktığı ve kültürlerarası etkileşimin arttığı bir dönemde yaşamaktadır. (Türk, 2013).

Y kuşağı şüana kadar yaşamış kuşaklara göre daha eğitilmiş, teknolojiye en açık, her şeyi bilgi kaynaklarından direk öğrenebilen, küresel olarak dünyayı keşfetmeye çalışan bireyler şeklinde ifade edilmektedir (Türk, 2013). Yeni iletişim teknolojileri ile özdeşleşen bu kuşağın çalışma hayatı ile ilgili en belirgin özellikleri; sabırsız yapılarının da bir sonucu olan hiper bağlantılara ve teknolojik bilgiye sahip olmaları, girişimci ve işbirlikçi olmalarıdır. Ayrıca gündelik yaşamlarındaki hızlı hareket etme özelliğini çalışma ortamına da taşımaları ve hızlı terfi beklentisi içinde olmaları da onları önceki kuşaklardan ayıran özelliklerin başında gelmektedir. Bu kuşağın temsilcileri geleneksel ofis kuralları ve hiyerarşik düzenin taraftarı değildirler (Schawbel, 2012). Diğer kuşaklarla kıyaslandığında sadakat duygusu az olan bu bireylerin, işletmeye bağlılığını sağlayabilmek için esnek çalışma saatleri oluşturmak, internet teknolojilerini kullanmaya fırsat veren eğitimler düzenlemek, onları işletmeye bağlı kılabilecek vizyon belirlemek ve güçlü bir iletişim ağı oluşturarak geri bildirimlerde bulunmalarına imkan vermek gerekmektedir (www.un.org).

Y kuşağı temsilcileri iş yaşamına dahil oldukları andan itibaren, işyerinde toplumun bir parçası olduklarını hissetmek istemektedirler. Bu kuşağın temsilcilerinin iş yaşamından beklentileri de kendinden önceki kuşaklarla farklılaşmaktadır; onlar sosyal ve eğlenceli olunabilecek

işyerini tercih etmektedir. Bunun yanında, örgütsel stratejileri anlamak ve bir parçası olmak için de gerçek bir arzu duyarlar. Herhangi büyük bir görevden habersiz olmak yerine, şirketin vizyonu ile ilgili kritik bir noktada belirleyici olmak ve şirketin ilerlemesi için yapılan yenilik çalışmalarının içinde olmayı seçmektedirler (Schawbel, 2012).

İnsan, bir gruba ait olma isteği ile “Buna karşın ben ne istiyorum” sorusu arasında bölünmüş bir varlıktır. Toplum olmak ise bir yandan da bireysel isteklerin sınırlandırılması, şekillendirilmesi demek. Günümüz Y kuşağının gençleri, hem birey olmak ve bir gruba ait olmak istiyor, hem de grup onu “esir” almasın istemektedir. İnsan sosyal ve Aristo’nun dediği gibi siyasi bir varlıktır; hiçbir zaman tek başına kendisi olamaz. Bu çelişki durum günümüzde Y kuşağı temsilcilerinin aile içinde yaşadığı çatışmaların sebebini açıklamada yardımcı olurken aynı zamanda bu gençlerin neden sosyal medyaya ve internetteki sanal dünyaya kendilerini adadıklarının da cevabını vermektedir. Kendi gruplarını oluşturabildikleri, ancak o grup üzerinde baskı kurduğu, ya da çok şey talep ettiği anda onu terk edip, yerine yeni bir dünyaya girebildikleri bir ilişkisellik kurulan sosyal medyada sorumluluk almaktan mümkün olduğunca kaçınan ancak anlık ve çok da fazla mutluluk vaat etmeyen bu dünyada, Y kuşağı temsilcileri ailelerinde bulamadıkları özgürlük ortamını bulmaktadırlar. Ancak uzun vadede kendilerine yetmeyeceğini bilmektedirler. Tam da bu nedenle günümüzde ailenin içeriği ve aile içindeki rollerin dağılımı Y kuşağı temsilcileri için kendilerinden önceki kuşaklara göre oldukça değişmiş olsa da, aile vazgeçilemez ve en mahram birim olarak önemini korumaktadır.

Değişen Toplumsal Yapıda Ailenin Yeri:

Toplumsal değişme olgusu, hem makro boyutta toplum bünyesinde hem de mikro boyutta bireylerin hayatlarında önemli etkilere sahiptir. Toplumsal değişimle birlikte toplumun genelinin de değişeceği, bunun düz bir çizgide devam edeceği, işlevini kaybeden kurumların sonunda ortadan kalkacağına dair görüşler ileri sürülmüş ancak bu görüşler doğrulanmamıştır. Toplumsal yaşamın içinde kendini tek başına konumlandıran birey, cemaatin içinde kendine yer edinmekten çok, birey olarak kendi kimliğini yaratma peşindedir; ancak bu durum kimi zaman bireyin kendine ve toplumsala yabancılaşmasını da beraberinde

getirmektedir. Toplumsal yapının dönüşümü, yalnızca ailenin dönüşümü ile açıklanamayacak kadar karmaşık ve pek çok farklı etmeni içinde barındıran bir süreçtir. Bununla birlikte aile bu etmenler içinde en önemli ve en baskın etmen olarak toplumsal yaşam içinde görülmektedir. Bu önemli etkisi ve rolüyle aile, sosyalleşmenin en önemli aktörlerinden biri olarak varlığını sürdürmektedir (Turgut, 2010).

Toplumun temelinin ve geleceğinin şekillendiği bir kurum olan aile aynı zamanda çocuğun büyüdüğü ve toplumun bir üyesi haline geldiği yerdir (Ulu, 2003). Bu nedenle özellikle geleneksel kültürde aile bağları, insanları bir arada tutan en önemli faktör olarak kabul edilmektedir (Hojat v.dğr., 2000). Toplumun sahip olduğu değer yargıları, normatif kurallar ve sosyalizasyonun en ciddi ve yoğun olarak yaşandığı toplumsal yapı olması sebebiyle aile, toplumun en küçük birimi olmasına rağmen, toplumu en iyi yansıtan temel kurumdur (Bağlı & Sever, 2005). Toplumsal değişim süreciyle paralel olarak geçmişten bugüne kadar yaşanan süreçte ailenin gerek yapısında gerekse işlevlerinde ciddi değişimler meydana gelmiştir (Avcı, 2007). Ancak değişmeyen şudur ki aile, bireyin sosyalizasyon sürecinde temel bilgileri aldığı ilk kurum olarak işlevini devam ettirmektedir.

İletişim alanında gelişen her teknoloji, yaşamın içerdiği tüm ekonomik, sosyal, politik, kültürel, maddi etkinlik alanlarında ilişki ve etkileşim yapılarını farklı düzeylerde etkilemiş ve her geçen gün etkilemeye devam etmektedir. Yerelden küresele, gerçek alandan siber alana küresel değerlerin ön plana çıktığı günümüz toplumlarında toplumsal yapılar değişmiş ve yeniden şekillenmiştir. Bilgi çağında yaşanan söz konusu küresel değişimler 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, dünya genelinde ailenin oluşumunda, çözülmesinde ve tekrar oluşma süreçlerinde dikkat çekici değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur (Kotowska v.dğr., 2010). Yaşanan bu hızlı değişim süreci, yeni kavramları ve olguları da beraberinde getirmiştir. Değişimin ivme kazandığı 1980 sonrası dünya genelinde aile kurumunda, evlenme yaşının yükselmesi, evlilik oranlarının azalması, boşanma oranlarının artması, doğum oranının azalması gibi değişimler yaşanmaya başlanmış, bunun yanında kadının ev dışında daha çok zaman geçirmesi ve ekonomik bağımsızlığını kazanması geleneksel aile yapısını giderek modern aile kurumuna dönüştürmüştür (Kotowska v.dğr., 2010).

Aile, sosyoloji literatüründe üzerinde en çok durulan temel kurumlardan biri olmuştur. Aile, biyolojik ilişkiler sonucu insan türünün sürekliliğini sağlayan, toplumsallaşma sürecinin ilk ortaya çıktığı, karşılıklı ilişkilerin kurallara bağlandığı, üyelerinin duygusal olarak doyuma ulaştıkları, üretim ve tüketim açısından ekonomik etkinliklerde bulunan, biyolojik, ekonomik, psikolojik, toplumsal yönleri olan toplumsal bir birimdir. Aile tüm bu nitelikleriyle, toplumun tüm özdeksel ve tinsel zenginliklerinin kuşaktan kuşağa geçmesinde rol oynayan temel toplumsal alanlardan biridir. Aile söz konusu işlevini eski çağlardan itibaren sürdürse de, ailenin yapı ve işlevi toplumsal değişmeye paralel olarak değişmektedir. Bu nedenle evrensel ve statik bir aile yapısından söz etmek olanaksızdır. Belirli bir aileyi alıp incelediğinizde bile, zaman içinde ailenin kompozisyonunda, yapısında ve işlevlerinde sürekli değişimler olacaktır (Sayın, 1994).

Toplumun en küçük birimi olarak aile, günümüz modern toplumlarında kurum sayısının git gide artmasıyla, eğitim, sağlık ve güvenlik gibi fonksiyonlarını kaybetmiş ve bunları diğer kurumlara aktarmış olsa da, ulusların ve kültürlerin gelişimi için temel araç olmaya devam etmektedir. Toplumun temel yapısı olarak aile bireylerin ve toplumun ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda değişmektedir. Özellikle modern dönemde ailenin yapısı, karı-koca ilişkisi, aile üyelerinin statü ve rollerinde bir takım değişimlere uğramıştır. Bununla birlikte Türk toplumunda olduğu gibi ailenin birey ve toplum için önemi sürmektedir. Modernleşme süreci birçok kültürde aile ilişkilerinde azalmaları da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde ebeveynlerin iş hayatında yer almaları ve kazanç sağlamaları bir kural haline gelmiştir. Boşanma ve tek ebeveynli çocukların sayısındaki artış da modern aile yapısında görülen değişimlerden biridir. Ailenin yapısında görülen tüm bu değişimlere rağmen aile birey ve toplum için birçok önemli işlevini günümüzde sürdürmeye devam etmektedir.

Son yarım yüzyılda yetişkinliğe geçişte, ortalama 18-29 yaşlar arasındaki bireylerin ve hatta yetişkinlerin rollerinde değişiklikler olmaya başlamıştır. Evlilik, ana baba olma, eğitimi tamamlama ve kendine ait bir evde yaşama gibi yetişkinliğe geçiş belirleyicileri daha erken yaşlardan yirmili yaşların sonuna doğru ilerlediği için, bu değişiklikler 18-29 yaşlar arasındaki bireylerin gelişimlerinin doğasını da değiştirir-

miştir. Bu dönemde, ne çocukluğun bağımlılığı tamamen bırakılmıştır; ne de yetişkin sorumluluğu tümüyle kabul edilmiştir (Atak & Çok, 2010). Toplum ve aile yaşamında yaşanan değişimler, ekonomik imkansızlıklar gençlerin, evlilik ve aile yaşamına ilişkin tutumlarının da farklılaşmasına neden olmuştur. Buna rağmen toplumumuzda evlilik birliği hep önemli bir yer teşkil etmeye devam etmiştir. Bu durum sadece bizim toplumumuz için geçerli olmayıp, gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülke için geçerlidir. Scott ve arkadaşlarının yaptıkları bir araştırmada genç yetişkinlerin %83'ü evlenmenin yaşam amaçları arasında “çok önemli” ya da “önemli” olduğunu belirtmişlerdir (Colin, 2007). Londra Ekonomi Okulunun 1569 genç yetişkin ile yaptığı bir çalışmaya göre, her üç kadından biri ve her beş erkekten biri için evlenmek yaşamlarında yapılabilecek “en iyi şey” dir ve bu kişilerin en büyük çocukluk hayali mutlu bir evlilik ve aile yaşamına sahip olmaktır (Scott, 2009). Pınar (2008) 132 üniversite öğrencisi ile yaptığı çalışmada gençlerin evliliğe bakış açılarının olumlu olduğunu ve dikkatli yaklaşıtlarını bulmuştur. Geleneksel aileden çekirdek aileye geçişle birlikte ailenin üye sayısında azalma, fonksiyonlarında ve yapısında değişim olmuştur. Ancak bu durum, sanayileşme, modernleşme gibi gelişmelerle birlikte ailenin kazanmış olduğu yeni biçim, anlam ve işlevinin de değiştiğinin görülmesine engel değildir. Yani geleneksel aile tipinin egemen olduğu toplumlarda erkek ve kadının statüsü ve rollerinde değişimler olmuş; açık rol farklılaşmasının olduğu bir yapıdan, rollerin paylaşıldığı bir yapıya geçiş sürecinde erkek mutfakta ve çocukların bakımı konusunda eşine yardım eden; kadın ise ailenin gelir getiren bir üyesi olarak modern dönemin şartlarına uygun davranış biçimleri geliştirmeye başlamıştır. Buna bağlı olarak aile içindeki hiyerarşik ilişkilerin yapısı da aynı oranda değişmiştir. Aile bireyleri arasında bir eşitlikten söz edilir olmuş-aile reisi kavramının kalkması, eşler arasında mal paylaşımı uygulaması (Madeni Kanun, 2002) gibi gelişmelerle aile içinde alınan kararlarda kadının etkisini ve konumu güçlendirmiş; kadın hem aile içinde hem de toplumsal alanda daha etkin hale gelmiştir.

Ailenin toplumsal süreçte yaşadığı değişimi ele alırken, kendi dinamikleri içinde bu süreci değerlendirmek gerekmektedir. Bu anlamda, aile olgusu; kadın, evlilik, evlilik dışı ilişki, aile içi ilişkiler ve çocuk

olarak ayrıştırılarak ele alınmalıdır. Aile kalıplarında yaşanan bu değişim süreci genç yetişkinlerin, geleceğe dair planlarını ve tutumlarını etkilemektedir.

Y Kuşağı ve Aile:

ABD'nin pazarlama ajanslarından biri olan Barkley'in Service Management Group ve Boston Consulting Group ile beraber yaptığı çalışma Y Kuşağı'nın çarpıcı özelliklerinden şöyle tanımlamaktadır; televizyona ve basılı medyaya daha az ilgi duymakta, interneti tercih etmektedirler, arkadaşları onların önerilerini kabul ettiğinde çok sevinmektedir, bu oran diğer kuşaklarda %48'e düşmektedir, internet onlar için bilginin temel kaynağını oluşturmaktadır. Yeni yerler görmeyi seven Y kuşağı'nın %70'i bütün kıtaları bir kere görmek istediğini belirtirken, diğer kuşaklarda bu oran %50'nin altına düşmektedir (Fromm, 2011).

Y Kuşağı, her şeyi elde edebileceğine ve kendilerinin dönüşümcü olduklarına inanmaktadırlar. Onlar ebeveynlerinden farklı olarak modern teknolojiler ve tüketim toplumu tarafından kuşatılmış bir çevrede büyümüşlerdir (İslam, Cheong, Yusuf, & Desa, 2010). Y Kuşağı, genç, akıllı, özgürlüklerine düşkün ve teknoloji tutkunu olarak tanımlanmaktadır. İnternet ve çok kanallı televizyon ile birlikte büyümüş olmaları günlerinin yaklaşık 15 saati medya ve iletişim teknolojileri ile etkileşim halinde geçirmelerinde önemli bir etken olarak gösterilmektedir. Teknoloji becerilerini yaratıcı bir şekilde sahip oldukları görevleri ilerletmek ve sonuçlar elde etmek için kullanmaktadırlar. Günlük işlerinin dünyada olumlu bir değişime katkı yapmasını görmek onlar için son derece önemlidir. İş yönünden sadakat duygularının zayıf olduğu belirtilen Y Kuşağı, aile ve iş yaşantısını dengelemeyi benimsemektedir. Bu yönleri, uzaktan çalışma, yarı zamanlı tip çalışma alternatiflerine sıcak bakmalarına neden olmaktadır. Çalışmayı sevmekte; ancak hayatlarının sadece iş olmasını istememektedirler çünkü onlar için rahat yaşamak önemlidir. Her türlü otoriteye meydan okuyan, önce ailelerini sonra da patronlarını sorgulamaktan çekinmeyen ve zamanı verimli kullanmaya odaklı bir kuşaktır. İş hayatlarında olduğu gibi sosyal alanlarda da son derece seçici, diğerlerinden hızlı çalışarak başarısını çabuk kanıtlama ve karşılığını da çabuk elde etme çabasıdadırlar. (Topçuoğlu, 2007).

Özgürlüğüne son derece düşkün olan, bağımsızlık peşinde koşan, sıkıntılı durumlarda, koşullarda yer almak istemeyen Y Kuşığı temsilcileri tüm bu özellikleriyle çelişkili bir durumu da içlerinde barındırmaktadır. Bir yandan özgürlük peşinde koşup tüm dünyayı gezme hayalleri kurarlarken, diğer yandan ailelerinden bağımsız bir hayata atılmaktan kaçınmaktadırlar. Y Kuşığının %87'si geçimini aile büyüklerinden aldıkları harçlıklarla sağladığı için çalışmama ve hazırdan geçinme en karakteristik özelliklerinden biri iken, harçlıkla geçinmeyi kendilerine yeterli görmedikleri anda ya da yoğun aile baskısını hissettikleri anda çalışma yaşamına girmeyi düşünmektedirler. Bu kuşak için, iş yaşamı, daha rahat bir hayat sürdürebilmek için yapılan bir faaliyettir bu yüzden, severek yaptıkları, yaratıcı işlere yönelmeyi tercih etmektedirler. Bu noktada kendinden önceki kuşakla ve aile büyükleriyle belirgin bir görüş ayrılığına sahiptirler.

Aile ile anlaşamadıkları bir diğer noktayı bu kuşağın temsilcilerinin yaşamında önemli bir yer kaplayan teknoloji kullanımı oluşturmaktadır. Her an her yerde “online” olmak bu kuşak için vazgeçilmez bir olgudur. Bu nedenle geleneksel ailedeki herkesin birbiriyle sohbet ederek akşam yemeklerinin yendiği aile ortamları artık çok da fazla görülmeyen bir aile tablosunu oluşturmaktadır. Parker'in 2016 yılında İzmir'de yaşayan 68 üniversite öğrencisiyle gerçekleştirdiği derinlemesine görüşmelerde; öğrenciler, özellikle akşam yemeklerinde tüm aile bireylerinin sofrada olduğu sırada masada cep telefonlarıyla meşgul olmaları hakkında anne-babalarıyla sürekli problem yaşamalarından şikâyetçi olmuşlardır (Paker, 2017). Aile üyelerinin teknolojiyi yeterince takip edememeleri ve uzak durmaları da üniversite öğrencilerinin aileyle yaşadığı en sıkıntılı alanlardan biri olarak ortaya çıkmıştır.

Ailede yaşanan çatışmaların yanında aile bu kuşak temsilcileri için en çok korunan ve en muhafaza edilmesi gereken kurum olma özelliğini devam ettirmektedir. Parker'in yaptığı araştırmada dikkat çeken en önemli noktalardan biri öğrencilerin gündelik hayatlarını anlamlandırma süreçlerinde sıkça aileye ve aile bağlarına vurgu yapmaları olmuştur. Görüşülen gençler tüketim temasından, arkadaşlık ilişkilerinden, siyasi görüşlerinden bahsederken, kısacası görüşmelerin tümünde aileye göndermede bulunmuşlardır. Görüşülen öğrencilerin yaşama ilişkin algılarını oluşturan tüm alanlarda aile kelimesi büyük önem taşımakta-

dır (Paker, 2017). Burada çalışma grubunun henüz daha maddi olarak bağımsızlıklarını kazanamamış olmalarının ve bu nedenle kendilerini bağlı oldukları aile kurumundan hareketle konumlandırıyor olmalarının etkisi büyüktür. Ancak dikkat çekici bir nokta şudur ki, 18 yaşını aşmış ve üniversite öğrencisi kimliğindeki birey, yasal olarak bağımsız olarak kabul edilmesine rağmen, toplumumuzda aileyle bağı kopmayan ve bu anlamda geleneksel toplumsal değerlerin egemenliğinde yaşamını sürdürdüğü birey olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulgular sonucunda, üniversite öğrenimleri devam eden gençlerin evlilik ve aile yaşamına olumlu baktıkları, aile yaşamı ve aile ilişkileri açısından geleneksel bir bakış açısına sahip oldukları, bu durumun kız ve erkek öğrenciler açısından büyük farklılık göstermediğini söylemek mümkündür.

Geleneksel yaşamın temel değerlerinden olan aile birlikteliği tüm boyutlarıyla üniversite gençleri için de korunması gereken, değişime uğramaması için özen gösterilen en önemli değer olarak toplumsal yaşamda var olmaktadır. Evlilik kurumu da yine değişime uğramadan, geleneksel haliyle korunması gereken tek kurum olarak kabul edilmektedir. Kadın ve erkek bir arada ancak evlilik kurumu bağıyla bir arada yaşmalıdır ve evlilik kaçınılan, ertelenen bir kurum değil, tam aksine “mutlu bir gelecek” hayali kurulurken mutlaka yer verilen, var olması arzu edilen bir kurum olarak kabul edilmektedir. Evlilikteki kadın erkek rollerinin de yine geleneksel anlayıştan fazla uzaklaşmadığı, özellikle kadına atfedilen rollerin değişmediği ve sağlıklı bir toplum için değişmemesi gerektiği de üniversite gençlerinin uzlaştığı konulardan biri olmuştur.

Yapılan araştırmalar sonucu, aile birlikteliğinin gençler için yaşamlarının merkezinde olduğu ortaya çıkmıştır. Gündelik yaşamlarının her noktasında, aile referans olarak kabul edilmektedir. Bu boyutuyla aile, sadece bir kurum olarak yer almamakta; maddi bir kaynak, bir sosyal sermaye unsuru, varoluş sebepleri, gündelik hayatın zorluklarında, mücadele alanlarında bir sığınma noktası, her zaman her konuda destek alınan üyeler anlamına gelmekte, bu sebeplerle de kutsallığı asla tartışılmaması gereken, sorgusuz sualsiz itaat edilen bir otorite olarak kabul edilmektedir. Kendinden önceki kuşaklardan pek çok özellikleriyle ayrılan, yaşama farklı bir pencereden bakmaları ve teknolojiye

olan düşkünlükleriyle aile bireyleriyle problem yaşayan Y kuşığı temsilcileri için aile kavramı çatışmalarına rağmen vazgeçilmez bir kurum olma özelliği göstermektedir.

Kendinden önceki kuşaklardan ve aile büyüklerinden farklı olarak bu kuşak temsilcileri, aile içinde daha demokratik bir ortamı savunmakta, tersi durumlar söz konusu olduğunda haklarını savunmakta sonuna kadar mücadele etmekte, anne-baba ve önceki kuşak aile büyükleriyle modern yaşamın gereklerini yerine getirebilme konusunda uzlaşmaya çalışmaktadırlar. Bu noktada eve geç döneceklerini ailelerine whatsapp aracılığıyla haber verdiklerini örnek verirken, bu teknolojiye aile büyüklerinin neden uzak kalmaması gerektiğini de kanıtlamış olmaktadırlar. Geç gelineceğini aileye haber vermek önemini korumaktadır, sadece yöntemi değişmiştir. Özellikle geleneklerin devamını sürdürme konusunda esnek davranılması bu kuşak temsilcilerinin en büyük beklentisini oluşturmaktadır. Kendi içlerinde bir denge yaratmaya çalışan bu kuşak için, dini bayramlarını ilk günü ya da bayram sabahı aileyle birlikte geçirildikten sonra arkadaş grubuyla tatile gitmek de son derece olağan karşılanmaktadır. Günlük hayattan uzaklaşmak, rutinden kurtulmak için bunlar birer mola olarak kabul edilmektedir. Aile büyüklerinin de bu durumu anlayışla kabul etmesi beklenmektedir. Kısaca bu kuşak temsilcileri için, ailedeki çatışmaların temel sebebini özgür-bağımsız hayat tarzı sürdürme mücadelesi içinde engel oluşturan ya da yeni teknolojiye uyum gösteremeyen durumlar ve koşullar oluşturmaktadır. Bunun yanında ise, aile modern toplumun kalabalığı içinde bireyin kendini en özgür ve en doğal hissettiği alan olarak Y kuşığı temsilcileri için de önemini ve değerini korumaktadır.

Kaynakça

- Atak H., & Çok F. (2010). İnsan yaşamında yeni bir dönem: Beliren yetişkinlik. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 17(1), 39-50.
- Aydın, M. (2000). *Kurumlar Sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Bağlı, M., & Sever, A. (2005). Tabulaştırılan/Tabulaşan kurumun (ailenin) kurbanlıklar edinme pratiği: Levirat ve Sororat. *Aile ve Toplum Dergisi*, 2(8), 9-22.
- Bartkowski, J.P., & Xu, X. (2010). Refashioning family in the 21st century: Marriage and cohabitation among America's young adults. The Changing Spirituality of Emerging Adults Project. Life Cycle Institute. Catholic University of America.
- Coleman, M., & Ganong, L. H. (1984). Effect of family structure on family attitudes and expectations. *Family Relations*, 33(3), 425-432.
- Colin, F. (2007, 10 Eylül). Forget astronaut dreams, most kids just want a happy marriage *Daily Mail*. <http://www.dailymail.co.uk> adresinden alındı.
- Fagot, B. I., & Leinbach, M. D. (1995). Gender knowledge in egalitarian and traditional families. *Sex Roles*, 32, 513-526.
- Fromm, J. (2011, Ağustos). Millennials study provides new data on media, shopping and social habits. <https://www.barkleyus.com/insights/millennials-study-provides-new-data-on-media-shopping-and-social-habits/> adresinden alındı.
- Fulcher, M., Sutfin, E. L., & Patterson, J. C. (2008). Individual differences in gender development: Associations with parental sexual orientation: Attitudes and division of labor. *Sex Roles*, 58, 330-341.
- Goldscheider, F. K., & Waite, L. J. (1991). *New Families, No Families?: The Transformation of the American Home*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hojat, M., Shapurian, R., Foroughi, D., Nayerahmadi, H., Farzaneh, M., Shafieyan, M., & Parsi, M. (2000). Gender differences in traditional attitudes toward marriage and the family: An empirical study of Iranian immigrants in the United States, *Journal of Family Issues* 21, 419-434.

- İmamoğlu, E. O. (1991). Aile İçinde Kadın-Erkek Rollerini. *Türk Aile Ansiklopedisi*. (Cilt 3, ss. 832-835) Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu. Ankara Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı.
- Kotowska, I. E., Matysiak, A., Styrac, M., Pailhé, A., Solaz, A., & Vignoli, D. (2010). Second european quality of life survey: family life and work. european foundation for the improvement of living and working conditions. *Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities*.
- Lower, J. (2008), Brace yourself here comes generation Y, *Critical Care Nurse*, 28 (5), 80-85.
- Paker, İ.T. (2017), *Yeni muhafazakar gençlik kültürü: İzmir'deki üniversite öğrencileri üzerinde bir araştırma* (Basılmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Sayın, Ö. (1994), *Aile Sosyolojisi*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Schawbel, D., (2012, 29 Mart). Millennials vs. baby boomers: Who would you rather hire? <http://business.time.com/> adresinden alındı.
- Scott, J. (2006). Family and gender roles: How attitudes are changing. *GeNet Working Paper No. 21*. <http://www.genet.ac.uk/workpapers/GeNet2006p21.pdf> adresinden alındı.
- Toruntay, H. (2011), *Takım rolleri çalışması: X ve y kuşacağı üzerinde karşılaştırmalı bir araştırma* (Basılmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Türk, A. (2013), *Y Kuşacağı*. İstanbul: Kafekültür Yayıncılık,
- Twenge, J. M. (1997). Attitudes toward women, 1970-1995: A Meta-Analysis. *Psychology of Women Quarterly*, 21, 35-51.
- Ulu, S. (2003). *Attitudes toward marital violence: Individual and situational factors* (Basılmamış yüksek lisans tezi). Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Wentworth, D. K., & Chell, R. M. (2001). The role of househusband and housewife as perceived by a college population. *The Journal of Psychology*. 135(6), 639-650.
- Zempke, R., Raines, C., Filipczak, B. (2013), *Generations at Work: Managing the Clash of Boomers, Gen Xers, and Gen Yers in the Workplace*. USA: Amacom.

TESETTÜR GİYİMİ ETKİLEYEN TÜKETİM KÜLTÜRÜ FAKTÖRLERİ ÜZERİNE UYGULAMALI BİR ARAŞTIRMA

Ali Arslan, Melek Çaylak

Öz

Tesettür kavramı temel mahiyeti ve amacı açısından İslam dini kapsamında değerlendirilecek dini bir pratiktir. İslam’da kadının giyim konusundaki sınırlarının belirlenmesi, hem bedenın örtülmesi hem de ortaya çıkabilecek problemlerin önlenmesi açısından tesettür kavramı önem taşımaktadır. Fakat modernleşme eksenıyla değişme ve gelişmeler gösteren tesettür anlayışının, tüketim kültürü ve moda ile birleşen, bu modern çağın gereklerine ayak uyduran yeni bir tesettür anlayışı ve imajıyla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Özellikle gençlerin giyim tercihlerinde tesettürün modernleşme dinamiklerinden etkilenmesi söz konudur. Bu çalışmada tesettürlü genç kızların giyim tercihlerinde tesettür algısının, tüketim kültürü ve moda ile bütünleşmesi sonucu ortaya çıkan “tesettür modası” ile olan münasebeti ve temelde tesettürün özsel ve şekilsel değişiklikleri ile bu değişikliklere sebep olan faktörlerin etkisi ortaya konulmuştur. Hem teorik hem de bir anket çalışması ile gençlerin tesettür tercihi ve algısının değişim ve dönüşüm nedenleri, bu dönüşüme etki eden unsurlar sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tesettür, Tesettür Algısı, Tüketim Kültürü, Moda.

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / Sosyoloji Bölümü, aliarslan@sakarya.edu.tr

Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmetler Programı, melek.caylak@uskudar.edu.tr

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.396263

Geliş T. / Received Date: 17.02.2018

Kabul T. / Accepted Date: 27.03.2018

An Applied Research on Consumer Culture Factors Affecting Hijab Clothing

Abstract

The concept of Veiling is religious practice to be evaluated in the scope of Islam religion in terms of its fundamental character and purpose. The concept of Veiling takes an important role in determining the measures of women's wear in Islam, and hiding the body. But it has been seen that it is faced with a new concept of veiling which changes and develops because of modernism linked up with the consuming culture and fashion and keeping up with the requirements of this modern age. In our work, it is tried to examine how the veiled youngs are affected by the, social environment and social media with their concept of wearing choices in veiling, and also the relation between the consuming culture and the fashion. In this respect, as a basic argument of the work, it has been found out the relation between the wearing choice in veiled youngs and the veiling fashion combined with the veiling concept, consuming culture and the fashion, and mainly due to the inherent and shape changes of the veiling and the effects of the factors causing these changes.

Keywords: Veiling, Veiling perception, Consumption Culture, Fashion.

Giriş

Giyim, bir taraftan maddi işlevleri olan korunma, örtünme, utanmazlık ve cazibe, diğer taraftan kültürel işlevleri olan iletişim, bireysel ifade, sosyal rol, ekonomik güç, politik sembol ve din açılarından incelemeden açıklanamayacak bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Abalı, 2009, s. 15). Giyimin kuralları Müslüman bireyler için, onları karşı cinslerinden farklılaştıran, sembolik, sosyal ve dini anlamlarla yüklenen tesettür olarak tanımlanmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında giyimin muhafaza, gizlilik ifadesi tüketim kültürünün, insanlar üzerinde oluşturduğu statü, ilgi, yenilik gibi özellikler sunulan ürün ve hizmetlerin arzalandığı yeni bir anlayışa dönüşmektedir.

Tesettür kavramı, arapça, *setr*; mastar ekinden gelmektedir. Kelime anlam itibarıyla örtünme, saklanma, gizlenme, kapanma anlamları taşımaktadır (Apaydın, 2001, s. 91; Tdk, 1992, s. 1462). Tesettür kelimesi örtünmenin doğal, fitrî, sosyal, kültürel ve ahlakî boyutlarını da içinde barındırmaktadır (Apaydın, 2001, s. 538). Tesettür kelimesine ayrıca kendini örterek kapanmak anlamı da verilmiştir (Develioğlu, 2002, s. 109). Tesettür anlam bakımından sürekli değişen ve dönüşen bu kavramdır. Çeşitli referanslar ve farklı bakış açılarının mevcut olması sebebiyle farklı şekillerde ifade edilebilmektedir. Bu farklılıkların temelinde mevcut kaynakların durumu etkili olmaktadır. Bu açıdan öncelikle belirtmek gerekir ki bu kaynaklardan birisi hatta en önemlisi Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an ile beraber, hadis, tefsir, fıkıh kitaplarının yer aldığı çeşitli kaynaklarda tesettüre ilişkin açıklamalar, tanımlamalar bulunmaktadır. Tesettürden, örtünme şekli olarak bahsedilmekte ve başörtüsü, örtü, giysi, giyinme gibi ilişkili birçok kavramla birlikte değerlendirilmektedir.

Fıkıh kitaplarında ise tesettür kavramı *setr-i avret* ve yasaklar başlığıyla anlatılmıştır. *Setr-i avret* başlığı ile namazda örtünme kuralları, örtünme sınırları ve örtünmenin hükmüne uygun davranılmadığında namazın tesirine etkisi konuları yer almaktadır. Yasaklar başlığında ise hem erkek ve hem kadının kendi aralarında uygun örtünme koşulları ve birbirlerine karşı örtünmesi gereken yerler ve örtünme kriterleri ayrıca örtünmesi emredilen yerlere bakmanın hükümleri

bulunmaktadır (Apaydın, 2011, s. 541). Fıkıh açısından tesettür ise, kadınların mahrem olmayanlara karşısında el, yüz ve ayaklar dışında kalan vücudun diğer kısımlarının örtünmesi gerektiği vurgulanır (Erdoğan, 2010, s. 572).

Tesettürle ilgili hadislerde şu ifadeler yer almaktadır; “Ateş ehlinde olup, görmediğim iki sınıf insan var: (Birisi) yanlarında bulunan sığır kuyruklarına benzer kamçılarla insanları döven (işkence yapan) bir kavimdir. (Diğeri) giyinik, çıplak birtakım kadınlardır...” (Müslim, Libâs 32 / Müslim, Âdâb 10; Ebû Davud, Nikah, 44).

Hiz. Âişe'nin rivayetinde ise şöyle denilmektedir: “Allah ilk muhacir kadınlara rahmet eyleye! Allah, ‘Mü’min kadınlar başörtülerini yakalarının üzerine salsınlar!’ ayetini indirince onlar eteklerinden (bir rivayette en kalın olanı) kesip onunla başlarını örttüler.” (Ebû Dâvûd, Libâs, 32)

Bilindiği gibi, dini açıdan giyim kuşamda lükse, israfa neden olacak şekilde tercihler yapılmasının uygun karşılanmadığı, yine dini misyonun bireylerin tercihlerinde ihtiyatlı olmaları konusunda sınırlandırmalar bulunmaktadır. Aynı şekilde yasak ve haram olan giysi türlerinin belirtilmesiyle ilgili söylemlerin varlığını görmek de mümkün. Hiz. Ömer'in yazdığı bir mektupta “lükse, safahata dalmaktan, müşrik elbisesi giymekten ve ipek kullanmaktan sakın.” (Müslim, 61) şeklindeki uyarısı temelde İslam dini esaslarınca belirlenmiş ve ifade edilmiştir.

İslami açıdan baktığımızda kadınların giyim konusundaki sınırlar ve mahremiyet konusu Ahzab suresi ve Nur suresinde açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu surelerde dikkat edilmesi gereken noktalar belirtilmiş ve bu hususta genel bir çerçeve çizilmiştir.

“(Rasûlüm!) Mümin kadınlara da söyle: Gözlerini (harama bakmaktan) korusunlar; namus ve iffetlerini esirgesinler. Görünen kısımları müstesna olmak üzere, ziynetlerini teşhir etmesinler. Başörtülerini, yakalarının üzerine (kadar) örtünler.” (En-Nur, 24/30-31). Ayet, kadınların yükümlü olduğu, mahremlerinin haricinde kimseye ziynetlerini teşhir etmemelerini; cazibesini ve güzelliğini mahrem olmayan kimseye göstermemelerini, başlarını herhangi bir örtüyle örterek, örtülerini yakalarının üzerine salmalarını gereklilik olarak görmekte ve farz kılmaktadır (Görmez, 2001, s. 29).

İslam dinine göre kadının örtünmesi, giysisi ahlaki bir işleve, kadının iffetini koruması işlevine sahiptir. Bir edep vasıtası olan kadın giysisinin kadının bedenini sarmaması, vücut şeklini ve hattını göstermemesi, tersine gizlemesi, örtünerek bakışlardan kaçmak için bir araç olarak kabul edilmektedir (Göle,1993, s. 88). Giyim kuşamda dinin belirleyici etkisi bu anlamıyla tesettür giyim tercihinde sınırları ve yükümlülükleri taşımakta ve tesettürün görünürlükten ziyade gizliliği, muhafazayı ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Tüketim toplumu, kitlesel üretimle birlikte ortaya çıkan kitlesel tüketime yönelik bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır (Yanıklar, 2006, s. 29). Bu açıdan dünyada oluşturulan yeni kapitalist düzen ve bu düzenin dinamikleri olarak tüketim, moda vs. etmenlerinin, bireylerin giyim tercihleri üzerinde hakimiyet kurmaya başladığı görülmektedir. Bu durum her kesimi olduğu gibi İslami kesimleri de etkilemektedir. Ülkemizde ekonomik gelişmeler dünyadaki küreselleşme olgusuyla paralellik gösterir nitelikte 1980 sonları Özal'ın neo-liberal ekonomi politikaları ile gelişme göstermiş ve yeşil sermaye diye adlandırılan İslami sermaye güçlenmeye başlamıştır. 1980'lerde başlayan bu yeni ekonomik hareketlenme 2000'li yıllara gelindiğinde ise yeni nesil İslamcılığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Navaro-Yaşın, 2012, s. 232).

Yankaya bu gelişimi “İslam’ın kapitalizm ile bütünleşmesi” şeklinde yorumlamıştır. Bu yoruma katılmak mümkün değildir. Bu değerlendirmeyi doğru bulmasak da Müslümanların kapitalist sistemle önemli ölçüde bütünleştikleri bir gerçektir. Burada İslam’ı değil Müslümanları eleştirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü İslam’ın herhangi bir kuralında değişim söz konusu değildir; problem kapitalist sistemin ve çarkın Müslümanları etkisi altına alması problemidir. Her ne kadar İslam, zekat, sadaka, karz-ı hasen vb. ekonomik yardımlaşma uygulamaları getirerek toplumdaki sınıfsal ayrışmanın önüne geçici tedbirler sunuyorsa da günümüzde İslam’ın bir yönetim sistemi olarak uygulanmaması nedeniyle Müslümanların dış etkilere daha fazla maruz kaldığı ve bu bağlamda özellikle zengin Müslümanların kapitalist eğilimlerden daha fazla etkilendiği doğrudur. Buna rağmen Yankaya, “İslami temsiller pazarlanabilir ve tüketilebilir biçimler olarak esnek piyasa koşullarına ve toplumsal değişim eğilimlerine uyurlanıyor” (Yankaya,

2014, s. 34) “artık her şeyin islami yorumunun mümkün; sivil toplumun, edebiyatın, müziğin, medyanın, dizilerin, ticaretin, mimarinin, tatillerin, moda defilelerinin, hatta sosyete hayatının bile...” (Yankaya, 2014, s. 16) dese de İslami kaynaklarda değişen bir şey olmadığı için, Yankaya’nın “islami burjuvazi” kavramına katılmadığımızı da belirtmek isteriz.

Yankaya, “sorunsal eylem üzerine inşa eder ve aktörü kendi bağlamı içinde ele alır, böylece dini değil, dinle kurulan ilişkiyi inceleme imkanı buluruz. İnceleme ölçütü olarak bunu aldığımızda, niyetler ya da öğretiler gibi soyutlamalara değil doğrudan somut olana –eylem, söyleme-odaklanabiliriz” diyerek tezini haklı çıkarmaya çalışsa da, Cemil Meriç’in “Kulağımıza fısıldanan lafızları hudut ve şümullerinden habersiz fısıldayıp duruyoruz.” (Meriç, 2004, s. 288) “Kelimeleri tarif etmeden girişilecek her tartışma kısır kalmağa mahkum” (Meriç, 1981, s. 36) diyerek İslami Burjuvazi kavramının konumuzla ilgili olsa da odak noktası olmadığı için burada bu kavrama katılmadığımızı belirterek tartışmaya girmeden esas meseleye dönmek istiyoruz.

Burada Demirezen’in değerlendirmesinin kanaatimizce daha anlamlı ve daha makul olduğunu ifade edebiliriz. Şöyle ki Demirezen bu konuyu şu soru ile analiz etmeye çalışmaktadır. “Ekonomik olarak güçlü dindar kesimin ekonomik imkanlarını, daha fazla sadaka vermek, daha fazla kişiye iş imkanı sağlamak, evlenmeyenlere yardım etmek gibi faaliyetler yerine neden her sene umre yapmak için harcamaktadır sorusudur. Bu soruya verilecek en güzel cevap tüketim toplumunda yetişen dindar bireylerin tüketim alışkanlıklarının değişmesidir” (Demirezen, 2015, s. 133-134).

Elbette ekonomik alanda dönüşümler oldu. İşte ekonomik anlamda olan bu dönüşümler bu süreçten içerisinde muhafazakâr kesimlerin giyim tercihlerinde de değişikliklere neden olmuş ve bu bağlamda tesettüre yüklenen şekil ve anlam konusunda da değişiklikler meydana gelmiştir.

Bu değişiklikleri süreç olarak ele alırsak, İslami kesimleri tüketimle ilişkili iki nesil biçiminde incelemek gerekmektedir. Birinci nesil; tesettürün İslam’la sıkı bağlarını benimseyen, sade, süsüz ve basit desenlerin bulunduğu daha çok sert, bağlayıcı ve iffet/edep anlayışı-

nı yansıtan tasarımlı tesettür giyim ürünlerini tercih etmektedir. İkinci nesil ise; tesettür pazarlama tekniklerinin baskın olduğu, kullanıcının maneviyatına yoğunlaşmaktan ziyade taleplerine önem veren daha profesyonel bir mantığın kısacası tesettürün ticarileşmesine yoğunlaşmaktadır (Haenni, 2014, s. 40). Bu değişiklikler, pek çok faktörle açıklanabilir. En baskın olarak görülen tüketim endeksli bir yaşamın muhafazakâr kesimleri de etkisi altına almış olması fikridir.

İslam'ın bir parçası olan tesettür, ekonomik değişmelerle birlikte modernleşme ve kapitalistleşme sürecinin de parçası olmuştur. Özellikle moda ve güzellik algısının çoğaldığı tüketim kültürü, moda ve tesettürün birlikte kullanılması, tesettürün kamusal alana entegre olmasına sebep olmaktadır. Tesettürün kamusal alana entegre olması ile ticari bir metaya dönüşmesi aynı paralellikte ifade edilecek durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan İslami kimliğin dönüşümü, dinin toplumsal özne, nesne ve meta süreçlerinden hareketle yorumlanabilir. Özellikle Atay (2004:86), postmodern toplumda, dinin yeniden ön plana çıkarak, tüketim kültürü içerisinde, kültür endüstrisinin bir parçası olarak metalaştığına değinmektedir. Bu anlayış itibarıyla örtünme, küresel moda endüstrisinin değişen döngüsü ile metaya dönüşmekte ve bu durumda temelde İslam ve tesettürlü kadını temsil eden göstergelerinde değişmesine sebep olmaktadır (Özbolet, 2015, s. 110).

Türkiye'de İslami kesimin özellikle son dönemlerde tüketim kültürü bağlamında dönüşen ve moda kavramıyla birleştirilen tesettürün, "tesettür modası" ile yeni anlayış içerisine girdiği ve İslami ölçütlerin yerini moda ve tüketimin belirleyici olduğu bir tesettür anlayışına doğru dönüştüğü görülmektedir. Tesettür modası ile örtünme pratiği yeni anlamlara dönüşmektedir. Moda ile birlikte tesettür, dini ve siyasal anlamın ötesinde ve tüketimin bir nesnesi olarak karşımıza çıkmaktadır (İlyasoglu, 1994, s. 27).

"Tesettürde modanın ortaya çıkması ile birlikte, Müslüman bayanlar kendilerini bu keyfi anlık değişimlere ayak uydurmak zorunda hissederek ihtiyacından fazla ve israf derecesinde elbiseye yatırım yapabilmektedirler." (Demirezen, 2015, s. 87) "1980'lerde vücudun hatlarını gösteren her türlü elbise tesettür dışı kabul edilip dışlanırken 2000'li yıllarda bu nokta atlanmakta modaya uygun olup olmaması daha önemli hale gelmektedir." (Demirezen, 2015, s. 87)

Tesettür modasının yükselişi, tüketim kültürü eklenme sürecinin bir sonucu olarak görülmekle birlikte, bu yeni yönelim örtü pratiğini, tüketim, meta ve zevk gibi kalıplardan bağımsız düşünmemize, ve örtünme pratiğinin, piyasa ekonomisinin küresel ve yerel eğilimleri tarafından uyarıldığını da bizlere göstermektedir. Kültür endüstrisi ile metalar, imajlar ve anlamaların kapitalist piyasaya uygun hale gelmesi, İslami pratiklerin yeniden şekillenmesine sebep olmaktadır (Özbolet, 2015, s. 116). Özellikle İslami pratikler içerisinde en görünen olan giyim en çok dönüşümü söz konusu olan bir durumu temsil etmektedir. Tesettüre başlama pratikleri ile tesettürün anlamında da değişimler meydana gelmiştir. Moda ve tüketim bağlamında şekillenen tesettür yeni bir kimlik gelişimine sebep olmaktadır. Bu açıdan giyimin kimliğin bir göstergesi olması, İslami kimliğin de dönüşmesinin, statü göstergesi olmasının önünü açmaktadır. Tüketim kültüründe markalaşan tesettür, sosyal sınıf farklılıklarını ortaya koyan bir tüketim metasına dönüşür, tüketimin nesnesi olarak statü tabakalaşmasını belirginleştirir (Demirezen, 2015, s. 41). Baudrillard'ın (2017, s. 101) ifadesiyle tüketim nesnesi kavramı olarak tesettür, tüketici kesimi bir koda dahil eder. Tesettürlü kadınların hayat tarzının belirli metalarla şekillenmesi, bu kesimlerin statü farklarının da ortaya çıkmasına sebep olmakla birlikte, tesettürlü kadın kimliğini, tüketim kültürü normlarından yararlanarak oluşturmaktadır.

Tesettür modasının ortaya çıkması, tesettürlü kadınların kendilerini var olan değişimlere ayak uydurmak zorunda hissetmelerine sebebiyet vermiş ve modaya uygun giyinmediklerinde kendilerini demode hissederken, modaya uygun giyinmeleri kendilerine güveni artırmaktadır. Giyilen kıyafetin İslami esaslara uygun olması öncül kriter olmaktan çıkıp, modaya uyumlu olup olmaması daha önemli bir hale gelmektedir (Demirezen, 2015, s. 87). Bu dönüşümün en önemli belirtilerinden birinin özellikle tesettür moda dergileri olduğunu ifade eden Demirezen (ss. 88-90), bu dergilerin tesettür moda endüstrisi ile kitlelere hitap eden ve yüksek bir takipçi sayısı olması ile moda ve tesettür arasında köprü vazifesi gördüklerine vurgu yapar. Diğer taraftan ikinci önemli olayın ise tesettür defileleri olduğunu ve modanın toplumsal meşruiyetinin sağlanmasının önünü açtığını, tesettürün metalaştığını ve tesettürlü kadınların tüketim toplumuna entegre olmasına sebep olduğunu belirtmektedir.

Tüketim kültürüne entegre olmaya çalışan tesettürlü kadın, tesettür modası ile, tüketim kültürünün bir argümanı olarak modern olanla, geleneksel olanı birleştirerek bir anlamda dini bir misyon olan tesettürü modernizmin bir eklentisi haline getirmektedir. Bu nedenle, tesettürün, moda ve tüketim gibi modernleşme dinamiklerine maruz kalarak şekilsel ve özsel anlamda sekülerleşmeye doğru giden bir zemine doğru kaydığını da söyleyebiliriz. Dindar kavramını Tekin'in ifadesiyle "kişinin mensup olduğu dinin inanç, ilke, pratik ve sembollerini içselleştirip bunları tutum ve davranışlarında sergilemesi (2004: 53)" olarak, sekülerleşme kavramını ise Wilson'un "dinin toplumsal öneminin azalması", "rasyonalizm ve inancın kaybı (1982, s. 149)" olarak tanımlayabiliriz. Amman, sekülerleşme kavramını iki şekilde ele almaktadır. Amman'a göre, dinî düşünce, pratik ve kurumların önemini kaybetmesi sürecine bir yatınlıkta sakınca görmeyenlerin durumu "açık sekülerleşme", İslâmî değer ve tutumlara sahip olduğu halde bu değer ve tutumlara zıt davranışlar sergileyenlerin durumu ise "örtük sekülerleşme" kapsamında değerlendirilmektedir. Bu tanımlamalardan yola çıktığımızda bu çalışmamızda, Türkiye'de ve dünyada yaşanan tüketim odaklı, sermaye güçleri tarafından şekillendirilen tesettür giyimin örtük bir sekülerleşme ile ilişkili olduğu söylenebilir (2010, ss. 41-70). Tüketim kültürünün oluşturmuş olduğu sekülerleştirici etki tamamen dini kodların, değerlerin, ibadet ve inançların yok sayılmasına sebep olmamaktadır. Bu dini ritüellerin yapılmasını desteklemekte fakat tüketim kodlarıyla şekillenerek yeni formlara dönüşmesine sebep olmaktadır (Demirezen, 2015, s. 133).

Tüketim kültürü, özellikle dindar orta sınıfın, dindarlık algısını da yansıtmakla birlikte, tüketim kültürü etkisi ile dindarlığın kaybolduğu bir süreç yerine, dindarlığın değiştiği bir süreç yaşanmaktadır. Dindar yaşam bireyselleşmekte ve buna bağlı olarak günümüz seküler yaklaşımları ile de uyumluluk göstermektedir (Özbolat, 2015, s. 147). Aynı şekilde Miller de (2003, s. 74), tüketim kültürünün dini inançları daha az değersiz hale getirmediğini, aksine dini ve dini pratiklerin doğasının dönüştüğüne vurgu yapmaktadır.

Modern-seküler yaşam içerisinde din ve dindarlık konusunda değişen din değil, dindarlık biçimleridir, bu sebepten inananların dinle aralarındaki kişisel ilişkide, dini ifade etme ve dinini uygulama biçimi de iş-

mektedir (Roy, 2003, s. 17). Bu uygulama biçiminin değişmesi tesettür pratiklerinin sekülerleşen bir yapıya doğru evrildiğini, dini bir misyonu hala taşıyor olmakla birlikte modern dünya ile uyumlu hale gelen yeni bir formla karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda dini bir emir olan tesettür modalaşarak, markalaşarak, defileler, dergiler aracılığı ile bir tüketim nesnesine indirgenmekte ve metalaşmaktadır. Tesettür bu anlamıyla tüketim kültürüne entegre olan bir yapı içinde bulunmaktadır. Tesettürün metalaşması ve tüketim kültürü ile entegre olması, tesettürlü gençlerin yukarıda belirtildiği gibi “örtük sekülerleşme” yönelimini gerçekleştirdiklerini, modern ile dini olanı birleştirme eğilimleri ile tüketim kültürü formlarını yansıtmaktadır ki çalışmamızın hedef kitesini de bu kesim oluşturmaktadır.

Çalışmanın Problemi

Başörtüsü/ tesettür bir dindarlık göstergesidir. Ancak son yıllarda ortaya çıkan görüntüler ve örtünme biçimleri tesettürün farklı dinamiklerle etkileşime girdiğini göstermektedir. Son zamanlarda özellikle; tüketim kültürünün etkileri, modanın tesettürlü insanları etkisi altına alması, tesettür modası akımlarının oluşması, çeşitli tesettür defilelerinin çoğalması, tesettür üzerine mağazacılık ve butik ürünlerin artışı, tesettür moda dergilerinin yaygınlaşması tesettürlü kişilerin giyim tercihlerini de etkilemektedir. Ancak tesettürün temel mahiyetini ve amacını din belirlemektedir. Bu ikilemlili durumda tesettürlü öğrencilerin bu mahiyet ve temelle, giyim tercihlerini hangi faktörlerin etkilediğini belirlemek bir problem olarak önümüzde durmaktadır. Bu nedenle bu çalışmamızda tüketim kültürünün *öğrencilerin tesettür giyim tercihleri*ndeki tesettür algısına etkisi incelenmiştir.

Çalışmanın Amacı

Tesettürlü öğrencilerin giyim tercihlerini etkileyen tesettür algısı ve tüketim kültürü faktörlerinin etkisini belirlemek ve bu faktörlerin tesettür algısı ve giyim tercihleri üzerindeki etkisini açıklamaktır. Bu çerçevede üniversitede okuyan tesettürlü öğrencilerin giyim tercihlerinin tüketim faktörlerine bağlı olarak nasıl şekillendiği ve bu faktörlerin onların giyim tercihlerini nasıl etkilediği tanımlanmaya ve bu faktörlerin etkisi ile giyim tercihlerindeki tesettür algısı arasında nasıl ve ne derece bir ilişki bulunduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Özellikle dini

yönelimin belirleyici olduğu tesettür algısı ile tesettür giyimini tercih eden öğrencilerin, giyimdeki kriterleri, dini algı eksenine, giyim hususunda öncül olan kriterlerin neler olduğu, tüketim kültürü faktörlerinin tesettür algısını nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılmıştır.

Bilindiği gibi, tesettürlü öğrenciler giyim kuşam konusunda İslami bir misyonu benimsemekte, bunu hayatlarına uygun hale getirmek için tesettür giyimini tercih etmekte ve tatbiki noktasında başörtüsü takmaktadırlar. Tesettür giyim, öncelikli olarak başörtüsü takmakla başlamakta ve diğer boyutlarıyla İslam'ın emrettiği kriterlere de dikkat etmeyi gerektirmektedir. Bu açıdan bu çalışmada dini misyon ile başlayan bu tercihin tüketim kültürü ile nasıl bir etkileşim içinde bulunduğu açıklanmaya ve hipotezlerimiz doğrultusunda bu iki değişken arasındaki ilişki analiz edilmeye çalışılmaktadır.

Çalışmanın Önemi

Ekonomik, teknolojik vb. birçok faktöre bağlı olarak hızlı sosyal değişimin yaşandığı günümüzde dinle belirlenen tesettür giyim şeklinin tüketim kültürü faktörleri tarafından nasıl etkilendiği açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıdan günümüz küresel dünyası üzerinden dinin etkinlik alanı genişlerken, bireysel anlamda farklı yorumlama ya da pratiklerin doğmasına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmamızda özellikle yeni bir sermaye alanı olarak görülen tesettürün ticari bir metaya dönüşümü, dini kriterlerin azalması ve dinin belirleyiciliğinden ziyade tüketim ve modanın belirlediği bir giyim algısına dönüşen tesettürün bu dönüşümünün temel dinamiklerini ortaya konulmaya ve tesettür biçimi tercihleriyle bir dindarlık tipini temsil eden gençlerin, hangi dindarlık tipolojisiyle nitelendirilebileceği konusu anlaşılmasına çalışılmaktadır. Bu nedenle çalışmamız, özellikle son dönemlerde muhafazakâr moda anlayışının yaygınlık kazanması ve İslami kesimlerin giyim tercihlerinin dönüşümünün tüketim kültürü faktörlerince nasıl belirlendiğinin gerçekleştiğini ortaya koyan ilk uygulamalı çalışma olması, aynı zamanda sonuçları itibarıyla teorik bir zeminde de tartışmaya imkan sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Tüketim Kültürü ve Tesettür Kavramında Yaşanan Değişim

Bütün kavramlarda olabileceği gibi tüketim kültürü ve tesettür kavra-

mında da bir değişim yaşanmıştır. Tüketim kültürünü üç perspektif ile ele alan Featherstone (2013, s. 38), ilk olarak; maddi kültürün tüketim malları, alışveriş ve tüketim alanları biçiminde biriken kapitalist meta üretiminin genişlemesi olarak ifade eder. İkinci olarak; ürünlerden elde edilen doyumun, ürünlere erişimin toplumsal olarak yapılanmıştır olmasıyla ilişkili olduğunu belirtir. Son olarak; bedensel tahrik ve estetik hazları yaratan, tüketicinin kültürel hayalinde coşkuyla karşılanan duygusal hazlar, rüyalar ve arzular sorununu ortaya koyar. Tüketimin de reklam gibi unsurla tüketim mallarına farklı imgeler yerleştirilir. Tüketilen ürün artık sadece bir mal olmaktan çıkıp, gösterge ve imajlar aracılığı ile metaya dönüşmüştür. Jameson'un (1994, s. 63) "hiçbir toplumun, tüketim toplumu kadar göstergeler ve imajlara doğmuş olmadığı" vurgusu, tüketim kültürü ekseninde var olan durumlar meta-gösterge mantığından yararlanmaktadır.

Tüketim kültürü, pazar dinamiklerinin baskın olduğu, pazar ekonomisinin var olduğu toplumların kültürü olarak tanımlanmaktadır (Oda-başı, 1999, s. 27). Tüketim kültürü, kendi içinde pek çok faktörden oluşmuş olsa da dayandığı en temel faktör, kitlesel pazarlama ve reklamcılık olarak ifade edilebilir (Doğan, 2010, s. 23). Reklâmlar, moda endüstrisi ile birlikte özellikle kadınlara kendi bedenlerini önemsemeleri ve onu daha olumlu hale getirmeleri için çaba sarf etmeleri gerektiğini sürekli olarak anımsatmaktadır (Kızılcılık, 2003, s. 90).

Buna göre, tüketim çağı, alışveriş yapmanın var olmayı simgelediği, marka satın almanın kimlik oluşturmanın bir aracı haline geldiği yeni bir dönemdir. Bu dönemle birlikte tüketim ve sembolleri, günlük hayatın bir parçası haline gelmiştir (Willis, 1991, s. 131). Tüm çevrede nesne, hizmet, maddi malların çoğalmasıyla oluşturulan ve insan ekolojisinin dönüşümü ile meydana gelen aşırı tüketim ve bolluk gerçekliği, nesnelere kuşatılan enformasyon sistemi ile yaşam alanlarının oluşumu tetiklenmiştir (Baudrillard, 2004, s.15). Kapitalist üretim, 20.yüzyıl başında, bilimsel yönetim ve Fordizm'den toplu üretim ve toplu tüketimin yükselişi aldığı destekli genişleme ile yeni pazarların kurulmasına yardım edip, kamuların tüketicileri dönüştürmesini ve reklam veya diğer medya ortamları yoluyla eğitilmesini teşvik eden bir düzeni oluşturmuştur. (Featherstone, 2013, s. 38).

On sekizinci yüzyılda ortalarında bölgesel gazete ve dergilerde reklamcılığın başlamasıyla insanlar günün modasından haberdar olabilir hale gelmişti. İnsanların evlerini ve bedenlerini süsleyebilmeleri için mal çeşitlerinin artması ve bu çeşitliliği satın alabilmesi aracılığıyla, on sekizinci yüzyılın ilk yarısı tüketim devrimi gerçekleşmişti (Bocock, 2005, s. 24). Günümüzde ise tüketim malları ve bu malların deneyimleri önceden paketlenmiş, düzenlenmiş, tasarlanmış ve tüketici bireylerde beklenen davranışı sağlamak adına kodlanmıştır. Modern tüketici fiziksel olarak pasiftir fakat zihinsel olarak pasif olmaktan ziyade çok meşguldürler. Tüketimin beyinsel ve zihinsel bir olgu, kafada çözülmesi gereken bir deneyim olarak bilinmesi, tüketimi sadece vücudun gereksinimleri besleyen yalın bir süreç olmaktan çıkarmıştır (Bocock, 1997, s. 58).

Tatmin edici bir hayatın nasıl inşa edilebileceği hakkında öğütler veren tüketim kültürü dergileri, gazeteleri, kitapları, televizyon ve radyo programları en çok yeni sınıfsal grupların doğmasına ve simgesel malların arzının giderek artmasına zemin hazırlamaktadır (Featherstone, 2013, s. 48)

Tüketim sembollerinin kullanım alanı olarak karşımıza çıkan en önemli kavramlardan birisi de modadır. Moda, bir ahlak, politika, erkek/kadın tipleri, günlük toplumsal davranış biçimleri sunan bir dünya görüşü olarak tanımlanmaktadır. Moda ile oluşan endüstrinin, tüketim talebinin oluşturulmasında, davranışların şekillendirilmesi noktasında büyük önemi olan ekonomik, siyasal ve toplumsal işlevleri vardır. Moda endüstrisi, yeni bir tüketim kültürünün oluşturulmasına ve bireylerin de bu kültüre katılmasını sağlamaktadır (Kellner, 1991, ss. 76-77). Moda ve tüketim bu anlamda birbiri içine girmiştir. Modaya katılımın tüketimin çevrimine katılma olarak ifade edildiği bu durum, Baudrillard (2017, s. 220) tarafından şöyle ifade edilmektedir; “*Tüketim ve moda çevrimine girmek, özerkliğe, karaktere, benim öz değerine dayanan bireysel bir ilkedden, bireyin değerinin rasyonel, azaltılmış, değişken hale geldiği bir koda endekslenmeyle sürekli bir yeniden çevrim ilkesine geçmektir.*” Tesettürün muhafazakar moda ile iç içe geçmesi, yapısal bir dönüşümü geçiştirmekte ve Haenni’in (2014, s. 74) belirttiği gibi “*elbiseyi değerli kılan kadının vücudu değil, kadını değerli kılan elbisedir.*” şeklinde özetlenecek bir durumdan bahsetmek mümkündür.

Moda ile bireyin statüsü ile ilgili görsel bir mesaj ve buna bağlı olarak simgesel bir değer atfı söz konusu olmaktadır.

Moda endüstrisine tüketim endeksli, tüketim kültürü materyallerini kullanarak piyasaya ürün sunma merkezli oluşturulmuş algılar bütünü olarak baktığımızda tesettür modası da aynı mantık ve anlayışla kavramsallaştırılmış bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Buradan hareketle tesettür modasının ve kapitalist piyasaya sunulan ürünlerin İslami kesimleri ve muhafazakâr kadınları hedef aldığını söyleyebiliriz. Bu durumda nasıl ki moda algısı içerisinde her yıl şekiller, renkler, kalıp ve tasarımların değişmesi planlanır ve bireylerin modayı takip etmeleri, yeni çıkan ürünleri tüketmeye ihtiyaç duymaları ve sürekli alım yapmaları sağlanırsa; bu durum tesettür modası için de geçerliliğini korumaktadır.

Giyisi ve modanın fonksiyonlarından birisinin de dini alt yapıya sahip olmasıdır. Bu açıdan giyim konusuna dini yönden bakıldığında bireylerin giyim alışkanlığı, dini inancın gücünü ve derinliğini ifade etmek için çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır (Barnard, 2001, s. 64).

İslami örtünme, kapanma, gizlenme eylemleri daha çok kadın üzerine inşa edilmiştir, sadece giyinmek değil, ev içinde tutulma, mahrem olmayan erkeklerden gizlenme, kendini sakınma gibi anlamlar yüklenmiştir. Bu açıdan kadının toplumsallaşması önünde engel oluşturan meselelere karşı örtü, Müslüman kadınların dış hayata/kamusal alana çıkışını sağlayan bir araç olmaktadır. Örtü ile kadın «dışarıya da çıkırsa (içeride) kalmakta»dır. Bu açıdan, tesettür sadece örtünmeyle ilişkili olarak bir giyim tarzına değil, yaşam biçimine de vurgu yapmaktadır (Berktaş, 1996, s. 151). Bu açıdan bakıldığında örtü ve tesettür giyim, Müslüman kadınların “kutsal bedeni” ile modern kadınların “estetik bedeni” arasındaki farkı netleştirmektedir (Göle, 2008, s. 128). Tesettür ve moda kavramları, aslında birbirine zıt olan kavramların bu denli bir arada bulunmasının altında yatan neden, algılardaki değişimdir. Bir arada bulunamayışının sebebini Barbarosoğlu şöyle ifade etmektedir: “*Tesettür; örtmek, göstermemek ve bundan hareketle sadece bedensel olarak algılanmaya karşı koymak manasına gelir. Moda ise, doğrudan dikkat çekmeye yöneliktir. Moda görüneni daha fazla fark edilir olmasıyla gücü elinde tutar. Yeni bir modanın oluşması ve*

yayılması, kıyafetiyle dikkat çekmeyi ve çektiği dikkat oranında bedensel hazza kavuşmayı hedefleyen insanlara borçludur.” (Barbarosoğlu, 2006, s. 119)

Barbarosoğlu (2001, s. 115) tesettür olgusunun moda halini alması sürecini, giyimin tesettür ilkesinden koparılması olarak nitelendirmektedir. Bu durumun sebebini ise, kimlikteki kararsızlık olarak açıklamaktadır. Başını örten fakat pantolon ceket, pantolon kazak giyen kadının kimliğindeki kararsızlığı; başını örterek dinden kopmak, uzaklaşmak istememesine, ancak pantolon kazak giyerek geleneksel kadın imajından kopmak istemesine bağlamaktadır. Bu anlamda moda denilen yapının tesettür modası diye yeni bir çıkış noktası bularak kendine kabul edilir zemin bulması kaçınılmaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Giyim tercihleri bağlamında pek çok moda akımı aynı zamanda da tesettürün modaya dönüşerek “Tesettür modası” kavramının belirginleşmeye başlaması, İslami ilkelerin bertaraf edilmesi, kararsız kalınmış bir kimlik hükmünde görünmektedir. Türkiye’de tesettür modasının oluşum sürecini ilk olarak “1970’lerde tek tip ve birkaç renkle sınırlı ‘Müslüman kadın’ kıyafeti ile karşımıza çıkarken, özellikle 80’li yılların ilk başlarında ortaya çıkan hareketlenmeler ‘tesettür defileleri’ ile tesettürün modalaşma sürecine girmesine sebep olmuştur.” (Barbarosoğlu, 2002, s. 117).

Yukarıdaki açıklamaları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde tesettürlü genç kadınların tesettürlü giyim tercihleri ile etkileşim içerisinde kaldığını söyleyebiliriz ki işte bu etkileşim araştırmamızın odak noktasını oluşturmaktadır.

Yöntem

Veri Toplama Yöntem ve Aracı

Çalışmamızda nicel yöntem kullanılmıştır. Survey (Tarama/Anket uygulaması) araştırması yapılmıştır. Üniversite öğrencileri üzerine yapılan araştırmamızda, öncelikle öğrencilerin demografik özelliklerine yönelik anket soruları hazırlanmıştır. Üniversite öğrencilerinin giyim tercihlerinde tesettür algısını etkileyen, tüketim kültürü faktörü üzerinden soru maddeleri oluşturularak ve daha sonrasında maddelerden beslenilerek anket soruları hazırlanmıştır. Sorular beşli likert ölçek şeklin-

de oluşturulmuştur. (1) Kesinlikle katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Fikrim yok, (4) Katılıyorum, (5) Kesinlikle katılıyorum. Araştırmada tanımlayıcı-açıklayıcı yöntem kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak anket tekniği kullanılmıştır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Çalışma evreni, Üsküdar Üniversitesinde 2014-2015 öğretim döneminde tüm Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu programlarında öğrenim gören tüm tesettürlü kız öğrencilerdir. Ön lisans okuyan kız erkek toplam öğrenci sayısı 5943'tür. Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu öğrenci sayısı 2107 kız öğrencinin yaklaşık 1/3ünü oluşturan yaklaşık 700-1000 öğrenci evren içinde bulunan tahmini toplam tesettürlü kız öğrenci sayısıdır. Araştırma örnekleme, **284** kişi ile Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu öğrencileridir. Tesettürlü öğrenciler sınıf temsilcilerinin de yardımıyla tespit edilmiştir. Bu öğrencilere ulaşılarak, anket uygulaması yapılmıştır. Örneklem Yöntemi olarak Basit Rastgele Seçim Yöntemi kullanılmıştır. Çalışma evreni dikkate alındığında çalışmaya katılan örneklem sayısının yeterli olduğu görülmektedir.

Araştırma Sınırlılıkları

Üsküdar Üniversitesinde okuyan tesettürlü öğrenci sayısının net olarak bilinmemesi sebebiyle çalışma evreni de tam sayı olarak tespit edilememiştir. Ancak araştırmanın gerekliliği açısından toplam kız öğrenci sayısı üzerinden tahmini bir değerlendirme yapılmış ve bütün kız öğrencilerin 1/3 oranı örneklem olarak alınmıştır ki bu da Üsküdar Üniversitesi'ndeki çalışma evrenimizi oluşturan tesettürlü öğrencileri temsil etmekte olup, sonuçlar bu evren ve örneklem ile sınırlıdır.

Verilerin İstatistiksel Analizi

Araştırmada elde edilen veriler SPSS (Statistical Package for Social Sciences) for Windows 22.0 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde tanımlayıcı istatistiksel yöntemleri olarak sayı, yüzde, ortalama, standart sapma kullanılmıştır. İki bağımsız grup arasında niceliksel sürekli verilerin karşılaştırılmasında mann whitney-u testi, ikiden fazla bağımsız grup arasında niceliksel sürekli verilerin karşılaştırılmasında kruskall whallis testi kullanılmıştır. Sü-

rekli değişkenleri arasında spearman korelasyon ve regresyon analizi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular % 95 güven aralığında, % 5 anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir.

Ölçeklerin Güvenirlik ve Geçerliği

Güvenirliğini hesaplamak için iç tutarlılık katsayısı olan “Cronbach Alpha” hesaplanmıştır. “Tesettür Giyim Tercihinde Tesettür Algısı” ölçeğinin genel güvenilirliği $\alpha=0.760$ olarak, “Giyim Tercihinde Tüketim Kültürü” ölçeğinin genel güvenilirliği $\alpha=0.891$ olarak yüksek bulunmuştur. Ölçeklerin yapı geçerliliğinin ortaya koymak için açıklayıcı faktör analizi yöntemi uygulanmıştır. Yapılan Barlett testi sonucunda ($p=0.000<0.05$) faktör analizine alınan değişkenler arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yapılan test sonucunda ($KMO=0.749>0,60$)/ ($KMO=0.869>0,60$) örnek büyüklüğünün faktör analizi uygulanması için yeterli olduğu tespit edilmiştir. Faktör analizi sonucunda “Tesettür Giyim Tercihinde Tesettür Algısı” ölçeğindeki değişkenler toplam açıklanan varyansı %51.174 olan 4 boyut altında, “Giyim Tercihinde Tüketim Kültürü” ölçeğinin faktör analizi sonucunda değişkenler, toplam açıklanan varyansı %60.821 olan 6 faktör altında toplanmıştır. Güvenirliğine ilişkin bulunan alpha ve açıklanan varyans değerine göre tesettür giyim tercihinde tesettür algısı ölçeğinin geçerli ve güvenilir bir araç olduğu anlaşılmıştır.

Bulgular

Tesettürlü Öğrencilerin Tanımlayıcı Özelliklerine Uygun Bulgular

Öğrenciler yaş değişkenine göre; 38'i (%13,2) 17-18, 164'ü (%57,1) 19-20, 58'i (%20,2) 21-22, 27'si (%9,4) 23 ve üzeri olarak dağılmaktadır. Öğrencilerin kendini tanımlama değişkenine göre; 212'si (%73,9) dindar, 29'u (%10,1) laik, 39'u (%13,6) sosyal demokrat, 7'si (%2,4) milliyetçi vs... olarak dağılmaktadır. Öğrenciler alışverişe ayrılan zaman değişkenine göre; 8'i (%2,8) her gün birkaç saat, 41'i (%14,3) haftada bir gün, 29'u (%10,1) haftada birkaç gün, 83'ü (%28,9) iki haftada bir, 126'sı (%43,9) ayda bir olarak dağılmaktadır. Öğrenciler örtünmeye sebep olan kişi değişkenine göre; 14'ü (%4,9) annem, 8'i (%2,8) babam, 2'si (%0,7) kardeşlerim, 3'ü (%1,0) arkadaşlarım, 247'si (%86,1) kendi isteğim, 13'ü (%4,5) diğer olarak dağılmaktadır.

Öğrenciler örtülülük süresi değişkenine göre; 32'si (%11,1) 1 yıldan az, 50'si (%17,4) 1-2 yıl, 27'si (%9,4) 2-3 yıl, 24'ü (%8,4) 3-4 yıl, 49'u (%17,1) 4-5 yıl, 105'i (%36,6) 5 ve üzeri olarak dağılmaktadır. Öğrenciler namaz kılma durumu değişkenine göre; 151'i (%52,6) düzenli 5 vakit kılarım, 119'u (%41,5) ara sıra kılarım, 17'si (%5,9) kılamıyorum olarak dağılmaktadır.

Ölçek Puanlarının Alışverişe Ayrılan Zamana Göre Ortalamaları

Tablo1: Ölçek Puanlarının Alışverişe Ayrılan Zamana Göre Ortalamaları

	Grup	N	Ort	Ss	KW	p	Fark
Tüketimde Moda Etkisi	Her Gün Birkaç Saat	8	2,900	0,855	13,751	0,008	1 > 2 1 > 3 1 > 4 1 > 5
	Haftada Bir Gün	41	1,868	0,942			
	Haftada Birkaç Gün	29	2,193	1,091			
	İki Haftada Bir	83	1,827	0,862			
	Ayda Bir	126	1,752	0,854			
Değişik Giyim Tarzı	Her Gün Birkaç Saat	8	3,600	0,786	22,518	0,000	1 > 4 1 > 5 2 > 5 3 > 5 4 > 5
	Haftada Bir Gün	41	3,185	0,951			
	Haftada Birkaç Gün	29	3,103	1,035			
	İki Haftada Bir	83	2,887	0,854			
	Ayda Bir	126	2,565	0,802			
Tüketimde Markaya Önem Verme	Her Gün Birkaç Saat	8	3,150	0,639	13,627	0,009	1 > 2 1 > 3 1 > 4 1 > 5
	Haftada Bir Gün	41	2,395	0,843			
	Haftada Birkaç Gün	29	2,297	0,779			
	İki Haftada Bir	83	2,101	0,808			
	Ayda Bir	126	2,186	0,840			
Makyaj Yapma	Her Gün Birkaç Saat	8	3,042	0,967	10,305	0,036	2 > 5 3 > 5
	Haftada Bir Gün	41	3,203	1,188			
	Haftada Birkaç Gün	29	3,333	1,076			
	İki Haftada Bir	83	2,972	0,943			
	Ayda Bir	126	2,743	1,009			

Buna göre; tüketimde moda etkisi ile alışverişe ayrılan süre arasında yakın ve doğru orantılı bir ilişki vardır. Alışverişe ayrılan süre ne kadar fazla ise tüketimde modanın etkisi o kadar yüksektir.

Tüketimde modayı takip edenlerin alışverişe en çok zamanı ayrılanlar olduğu saptanmıştır. Değişik giyim tarzı ile alışverişe ayrılan zaman arasında yakın bir ilişki vardır. Alışverişe çok daha fazla zaman ayrılanlar daha çok değişik giyim tarzına sahiptirler. Alışverişe ayrılan süre ile değişik giyim tarzına sahip olma arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Alışverişe ayrılan süre ne kadar sık ve fazla ise bireylerin tüketimde markaya verdikleri önem o kadar fazladır. Markaya önem verme ile alışveriş süresi arasındaki ilişki doğru orantılıdır. **Alışverişe ayrılan sürenin fazla olduğu bireylerin makyaj yapma eğilimleri daha yüksektir.** Bu anlamda moda, estetik algısının yoğun olduğu bireylerde makyaj yapma eğilimi de yüksek çıkmaktadır.

Tablo2: Ölçek Puanlarının Kendini Tanımlamaya Göre Ortalamaları

	Grup	N	Ort	Ss	KW	p	Fark
Giyim Tercihini Dindarlıkla İlişkilendirme	Dindar	212	3,876	0,601	8,237	0,041	1 > 3
	Laik	29	3,703	0,601			
	Sosyal Demokrat	39	3,610	0,598			
	Milliyetçi Vs...	7	3,771	0,547			
Giyimde Dinin Belirleyici Etkisi	Dindar	212	3,474	0,770	9,071	0,028	1 > 3
	Laik	29	3,264	0,775			
	Sosyal Demokrat	39	3,103	0,789			
	Milliyetçi Vs...	7	3,548	0,750			

Buna göre; kendini dindar olarak tanımlayanların giyimdeki dini tutumları kendini sosyal demokrat olarak tanımlayanlardan yüksek bulunmuştur. **Bu açıdan kendini dindar olarak tanımlayanların giyimde dini tutumlarının baskın olduğu görülmektedir.** Kendini dindar olarak tanımlayanların giyiminde din belirleyici bir etken oluştururken, kendini sosyal olarak tanımlayanlarında giyiminde dini belirleyicilik dindar tanımlayanlara göre daha düşüktür.

Tablo 3: Ölçek Puanlarının Namaz Kılma Durumuna Göre Ortalamaları

	Grup	N	Ort	Ss	KW	p	Fark
Giyim Tercihini Dindarlıkla İlişkilendirme	Düzenli 5 Vakit Kılarım	151	3,893	0,539	13,758	0,001	1 > 3 2 > 3
	Ara Sıra Kılarım	119	3,810	0,627			
	Kılamıyorum	17	3,235	0,711			
Modaya Olumsuz Yaklaşım	Düzenli 5 Vakit Kılarım	151	3,944	1,201	7,636	0,022	1 > 2
	Ara Sıra Kılarım	119	3,576	1,210			
	Kılamıyorum	17	3,882	1,269			
Makyaj Yapma	Düzenli 5 Vakit Kılarım	151	2,762	1,024	8,753	0,013	2 > 1

Buna göre; **giyim tercihinin dindarlık ilişkisi ile namaz kılma arasında yakın ilişki bulunmuştur.** Namaz kılanların, namaz kılmayan ya da ara ara kılanlara göre giyim tercihinde dindarlık algısının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Modaya olumsuz yaklaşım ile namaz kılma arasındaki ilişki; namazı düzenli (vakit)kılanlar, ara sıra namaz kılanlara göre modaya daha olumsuz bakmaktadırlar. Modaya olumsuz yaklaşım namaz kılma eğilimine göre doğru orantılıdır. Bu açıdan bakıldığında namaz kılma eğilimi artıkça modaya olumlu yaklaşım azalmaktadır. Namaz kılma durumu ara sıra olanların makyaj yapma eğilimleri beş vakit düzenli kılanlara göre daha yüksektir. **Buna göre namaz kılmak ile makyaj yapmak arasında ters orantılı bir ilişki olduğu saptanmıştır.**

Tablo 4: Ölçek Puanlarının Yaşa Göre Ortalamaları

	Grup	N	Ort	Ss	KW	p	Fark
Tüketimde Marka Önem Verme	17-18	38	1,916	0,797	10,953	0,012	2 > 1 4 > 1
	19-20	164	2,335	0,881			
	21-22	58	2,079	0,782			
	23 Ve üzeri	27	2,348	0,537			

Buna göre; tüketimde markaya önem veren grubun 19-20 yaş ve 23 yaş üzeri gruplarında olduğu saptanmıştır. Tüketimde markaya en az önem veren grup ise 17-18 yaş aralığı olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Ölçek Puanlarının Örtülülük Süresi Göre Ortalamaları

	Grup	N	Ort	Ss	KW	p	Fark
Tüketimde Marka Önem Verme	1 Yıldan Az	32	2,075	0,985	20,062	0,001	5 > 1 5 > 2 5 > 3 5 > 4 5 > 6
	1-2 Yıl	50	2,048	0,868			
	2-3 Yıl	27	2,044	0,904			
	3-4 Yıl	24	2,183	0,782			
	4-5 Yıl	49	2,690	0,881			
	5 Ve üzeri	105	2,206	0,667			

Buna göre; örtülülük süresi 4-5 yıl olanların tüketimde markaya olan önemlerinin yüksek olduğu saptanmıştır. **Örtülülük süresinin yüksekliği markaya olan önemin arttığını göstermektedir.** Fakat 5 yıl ve üzeri örtülülük süresinde olanlar 4-5 yıl olanlardan daha az markaya önem vermektedir.

Tablo 6: Ölçek Puanlarının Örtünmeye Sebep Olan Kişiyeye Göre Ortalamaları

	Grup	N	Ort	Ss	KW	p	Fark
Giyinmeye Yönelik Dini Hassasiyet	Annem	14	4,343	0,916	12,965	0,024	5 > 2 5 > 6
	Babam	8	3,975	0,627			
	Kardeşlerim	2	4,600	0,566			
	Arkadaşlarım	3	4,733	0,462			
	Kendi İsteğim	247	4,588	0,535			
	Diğer	13	4,385	0,458			

Buna göre; örtünme sebebinde, kendi isteği ile örtünenlerin giyime yönelik dini hassasiyetleri, örtünme sebebi olarak babası olanlardan daha yüksek çıktığı saptanmıştır. Bu anlamda kendi isteğiyle örtünenlerin giyimlerinde dini hassasiyet daha yüksektir.

Tüketim Kültürünün Giyim Tercihinde Tesettür Algısı Üzerine Etkisi

Tablo 7: Tüketim Kültürünün Giyim Tercihinde Dini Hassasiyet Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	Model (p)	R ²
Giyinmeye Yönelik Dini Hassasiyet	Sabit	4,593	32,002	0,000	5,038	0,000	0,078
	Tüketimde Moda Etkisi	-0,116	-2,469	0,014			
	Tüketimde Marka Önem Verme	-0,169	-3,593	0,000			
	Giyim İle Kimlik Oluşturma	0,090	2,463	0,014			

Öğrencilerin tüketimde moda etkisi düzeyi, giyinmeye yönelik dini hassasiyet düzeyini azaltmaktadır ($\beta=-0,116$). Öğrencilerin tüketimde markaya önem verme düzeyi giyinmeye yönelik dini hassasiyet düzeyini azaltmaktadır ($\beta=-0,169$). Öğrencilerin giyim ile kimlik oluşturma düzeyi giyinmeye yönelik dini hassasiyet düzeyini arttırmaktadır ($\beta=0,090$).

Tablo 8: Tüketim Kültürünün Giyim Tercihinde Dini Tutum Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	Model (p)	R ²
Giyim Tercihini Dindarlıkla İlişkilendirme	Sabit	4,290	27,801	0,000	4,488	0,000	0,068
	Tüketimde Marka Önem Verme	-0,114	-2,255	0,025			
	Makyaj Yapma	-0,085	-2,317	0,021			

Öğrencilerin tüketimde markaya önem verme ve makyaj yapma düzeyleri, giyinmeye giyim tercihini dindarlıkla ilişkilendirme düzeyini azaltmaktadır.

Tablo 9: Tüketim Kültürünün Giyimde Dinin Belirleyiciliği Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	Model (p)	R ²
Giyimde Dinin Belirleyici Etkisi	Sabit	5,105	31,548	0,000	30,830	0,000	0,385
	Tüketimde Moda Etkisi	-0,218	-4,120	0,000			
	Değişik Giyim Tarzı	-0,179	-3,342	0,001			
	Tüketimde Marka Önem Verme	-0,123	-2,324	0,021			
	Makyaj Yapma	-0,115	-2,997	0,003			

Öğrencilerin tüketimde moda etkisi, değişik giyim tarzı, tüketimde markaya önem verme ve makyaj yapma düzeyleri giyimde dinin belirleyici etkisi düzeyini azaltmaktadır.

Tablo 10: Tüketim Kültürünün Modaya Olumsuz Yaklaşım Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	T	p	F	Model (p)	R ²
Modaya Olumsuz Yaklaşım	Sabit	5,268	17,079	0,000	5,237	0,000	0,082
	Tüketimde Moda Etkisi	0,016	0,158	0,875			
	Değişik Giyim Tarzı	-0,298	-2,920	0,004			

Öğrencilerin değişik giyim tarzı düzeyi, modaya olumsuz yaklaşım düzeyini azaltmaktadır ($\beta=-0,298$).

Sonuçlar Ve Tartışma

Demografik Özelliklere Göre Sonuçlar

Çalışmamıza katılan tesettürlü kız öğrencilerin;

* Alışverişe ayrılan sürenin artması, tesettür moda algısı, değişik giyim tarzı, markaya verilen önem, makyaj yapma eğilimi artırmaktadır.

* Kendi isteğiyle örtünenlerin giyimlerinde dini hassasiyet daha yüksektir.

* Örtülülük süresinin artması markaya verilen önemi artırmaktadır.

*Namaz ile makyaj yapmak ve moda arasında ters orantılı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Namaz kılan gençler makyaj yapma eğiliminin ve modaya olan olumlu yaklaşımlarının daha az olduğu görülmektedir.

Tesettür Algısı Açısından Sonuçlar

Yapılan çalışma sonucu gençlerin giyinmeye yönelik dinin belirleyici etkisi ve dini hassasiyetin tesettür algısını etkilemektedir. Tesettür ile saçın, dinen görünmemesi gereken yerlerin örtünmesi, mahrem olmayan kişiler yanında giyime olan hassasiyet ve davranışsal önem gençlerin giyim tercihlerindeki hassasiyetlerini oluşturmaktadır. Bu hassasiyet oranı yüksek bulunmakla birlikte kişinin giyim tercihinde dindarlık yine yüksek eğilim göstermektedir. İslami kriterlere dikkat etme, dikkat çekici giyinmekten kaçınma gibi özellikler de yüksek bulunmuştur. Fakat diğer taraftan gençlerin giyim konusunda şık olmak, çağa ayak uydurmak, tesettür modasını takip etmek açısından da yüksek eğilim gösterdiği görülmektedir. Bu durum da bizlere tesettür giyim eğilimlerinin İslami çizgide kendini göstermiş olmasına rağmen, pratikte moda ve çağa ayak uydurma anlayışı ile karşı karşıya kalan gençlerin varlığını göstermektedir. Gençlerin özellikle modern hayat dinamiklerinin etkisi altında kalması buna bağlı olarak özellikle sekülerleşen bir dünya içerisinde konumlanmaları, inanç boyutlarını yok saymadan ama modernize ederek yeni düzene ayak uydurmalarına sebep olmaktadır.

Bulgular sonucu elde edilen verilerden dikkat çekici olan bir sonuç olarak; **öğrencilerin tüketimlerinde modaya olan ilgileri ve markaya verdikleri önemin giyim konusunda dini hassasiyetlerini azalttığını göstermektedir.** Moda, marka ve tüketim ilişkileri ile sıkı ilişki içerisine giren tesettürlü gençler, dini hassasiyet noktasında bu ölçütlerin etkisi altında kalmaktadır.

Ancak dini bir eğilimle gerçekleşen tesettür algısı bu konumuzun dışındaki pek çok faktörden de etkilenecek, kişiden kişiye değişiklik gösteren yeni bir anlayışa doğru dönüşmektedir.

Özetleyecek olursak, giyim tercihlerinde inanç düzeyinin çok yüksek, dinî pratikler düzeyinin de oldukça yüksek sayılabilecek oranlarda bulunması, dinin toplum, giyim tercihleri ve gençlerin hayatı üzerindeki canlılığını yansıtmaktadır. Sonuçlar itibarıyla özellikle dinî pratik eği-

limlerinin yüksek, fakat niteliksel olarak değişiklik göstermesi literatürde (Arslantürk,1998) “kutsalın dönüşü mü” “kutsalın sönüşü mü” tartışmasını da beraberinde getirmiştir.

Gençlerin Tesettür Algısının Tüketim Kültürü Dinamikleri Bakımından Sonuçlar

*Öğrencilerin tüketimde markaya verilen önem ve makyaj yapma eğilimlerinin artması, giyim tercihinde dindarlık düzeyini azaltmaktadır. Moda, marka, makyaj, değişik giyim tarzları ile gençler toplumsal kabul sağlama, görünür olma, fark edilme eğilimi taşımaktadır.

*Tesettürlü gençlerin giyiminde reklam ve kampanyalardan etkilenmesinin artması, giyimde dinin belirleyici etkisini ve modaya olan olumsuz yaklaşımı azaltmaktadır.

*Tesettürlü gençlerin makyaj yapma eğilimleri artıkça, giyinmede dinin belirleyici etkisi, tesettür algısını ve modaya olumsuz yaklaşımı azalmaktadır. Makyaj yapan tesettürlü gençlerin modaya olan ilgileri yüksek ve giyim tercihlerinde dinin etkisi daha azalmaktadır.

*Tesettürlü gençlerin modaya olan yaklaşımları giyim tercihlerinde, dini hassasiyet, dindarlık ve giyimde dinin belirleyiciliğini etkilemektedir. Tesettürlü gençlerin modaya olan ilgileri artıkça ve giyim tercihinde dini hassasiyet, dinin belirleyici etkisi azalmaktadır.

Özellikle tesettürlü kadının toplumsal konumunun belirlenmesi, kamusal alanda da görünür oluşu, tesettür giyim ile oluşturulmaya çalışılan kimliğin kabul edilmesi konusunda modernizasyon sürecinin yaşandığını görmekteyiz. Tüketim kültürünün tesettür giyim üzerine etkisinin oldukça fazla olduğunu görmekteyiz. Özellikle hem ülkemiz hem de küresel ölçekte moda sektörüyle modernize olarak ilgi uyandıran tesettür, yeni anlamlar kazanmaya başlamıştır.

Sonuç olarak genel anlamda ifade edecek olursak, yeni nesil dindar gençlerin zihniyeti, zevkleri, giyim anlayışları hatta dindarlık anlayışları dahi eskiye göre farklılık göstermektedir.

Kentleşme, eğitim durumu, moda merkezlerine yakınlık, sosyal medya mecraları ile görünürlüğün artması vs. tesettürlü kadınların pek çok

noktada tüketim kültürünün ekseriyetiyle modadan etkilenmesine sebep olmaktadır.

Özellikle Türkiye’de 1980’lerden sonra başlayan ekonomik dönüşümler ile serbest ekonomi içerisinde payını alan muhafazakâr kesimin, tüketime olan ilgileri aynı zamanda moda ile hem değişiklik hem de statülerini ilan etme çabasının aracı olarak pek çok noktada talepleri tatmin etmektedir. Muhafazakâr kesimin artan alım gücü, talep sahibi olarak görünmeleri ile modern fakat dindar kimlikleri, değişen ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında ortaya çıkan açık bir pazar olarak görülmektedir. Bu açıdan tesettür modası, kapitalizme eklenmiş, kendi içinde modern bir görüntüye sahip, İslami yaşam biçimlerinin somut göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Modernleşme etkisi ile seküler bir zemine kaymaya başlayan tesettür algılarının dini anlam ve amacının çözülmesine neden olmakla birlikte tesettürün de tüketim nesnesi ve modanın metasına dönüştüğü söylenebilir.

Ekonomik gelişmeyle başlayan tüketim kültürünün yaygınlığı İslami kesimi de etkilemiş ve tesettür konusunda moda kullanımıyla değişimler ortaya çıkmıştır. Mahiyet olarak tesettürün asıl amacından farklı olarak, toplumda görünürlük içinde, yenilikçi, modern ve statü oluşturmak ve bunları yaparken de İslami ölçülere riayet etme anlayışıyla yapılmaktadır. Bu açıdan tesettür gibi önemli bir konu tüketim metası haline gelmektedir. Artık bireyler kişilik ya da takvalarından önce neyi nasıl giyinmiş, nerden giyinmiş gibi düşüncelerle karşılıklı yargılar oluşturmaktadırlar. Modernleşme dinamikleri ile karşılaşan tesettür, artık sadece dini bir misyon taşımak yerine, kapitalist piyasa için büyük bir sermaye kapısı oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında tüketim kültürü ve moda kavramalarının çok fazla kullanıldığı modern Müslüman kadın imajının doğmasına zemin hazırlamıştır. Modern Müslüman kadın imajı ile tesettür modasının zemin hazırladığı örtünme pratiği yeni anlamlara dönüşmekte, moda ile birlikte tesettür, dini anlamının ötesinde ve tüketimin bir nesnesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, söylemek gerekirse tesettür modası, liberal/kapitalist üretim sistemleri ekseninde yükselmekte ve “tüketim toplumu” talepleri doğrultusunda şekillenmektedir.

Araştırma Önerileri

Çalışmamızın üniversite öğrencilerini kapsamı sebebiyle, bu çalışma, bu çalışmanın bir devamı olarak tesettürlü iş kadınları, tesettür firma sahipleri, tesettür moda dergi sahipleri ve tesettür modacılarının da içinde bulunduğu çalışmalar ile tüketim metası haline gelen tesettürün diğer boyutlardan da ele alınarak, yeni çalışmalarla desteklenebilir. İnanıyoruz ki, çalışma konumuz teorik çerçeve ile desteklenen ve uygulama kısmının da tüketim kültürü eksenine çok yönlü faktörlerle analiz edildiği ve tesettür giyim algısı konusunda değişime sebep olan temel unsurların belirlendiği kapsayıcı bir çalışmadır. Fakat çalışma belli bütçeye sahip ve belli yaş aralığında olan öğrenciler üzerinde uygulanmış olmasına rağmen çarpıcı sonuçlar vermiştir. Bu tür bir çalışmanın genişletilerek, özellikle tesettürlü iş kadınları üzerine, toplumsal değişimin farklı yönlerini yansıtan bir çalışma ile literatüre kazandırılmasının faydalı olacağını düşünüyoruz.

Kaynakça

- Abalı, N. (2009). *Geleneksellik ve modernizm* açısından kılık kıyafet. İstanbul: İlke Yayınları.
- Amman, M. T. (2010). Türkiye’de ailenin açık ve örtük sekülerleşmesinin sosyolojik analizi. M. F.
- Bayraktar, *Aile ve eğitim* içinde (ss. 41-70). İstanbul: Ensar Yayınları.
- Apaydın, H. Y. (2011). Tesettür. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 40). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Arslantürk, Z.(1998). *Kutsalın dönüşü: yeni toplum arayışları*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Atay, T. (2004). *Din hayattan çıkar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Barbarosoğlu, F. (2001). *İmaj ve takva*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Barbarosoglu, F.(2002). *Modernleşme sürecinde moda ve zihniyet*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Barbarosoğlu, F. (2006). *Şov ve mahrem*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Barnard, M. (2001). *Fashion as communication*. London/New York: Routledge.
- Baudrillard, J. (2017). *Tüketim toplumu* (19. Baskı). (H. D. Çaylı ve F. Keskin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berktaş, F. (1996). *Tek Tanrılı dinler karşısında kadın*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bocock, R. (2005). *Tüketim*. (İ. Kutluk, Çev.). Ankara: Dost Kitapevi
- Demirezen, İ. (2015). *Tüketim toplumu ve din*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi.
- Develioğlu, F. (2002). *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lügat (eski ve yeni harflerle)* (19. Baskı). A. S. Güneçal (Hızl.). Ankara: Aydın Kitapevi.
- Ebu Davud, Süleyman b. El-Eş’as Sicistani. (2010). *Sünen*. Lübnan: Daru’l Kütübi’l-İlmiyye.
- Erdoğan, M. (2010). *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Featherstone, M. (2013). *Postmodernizm ve tüketim kültürü*. (M. Küçük, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Göle, N.(1993). *Modern mahrem medeniyet ve örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (2008). *Melez desenler İslam ve modernlik üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Görmez, M. (2001). *İlahi dinlere göre başörtüsü*. *İslamiyat Dergisi*, 9(22), (19-33).
- Haenni, P. (2014). *Piyasa İslam: İslam suretinde neoliberalizm*. (L. Ünsaldı, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.
- İlyasoğlu, A. (1994). *Örtülü kimlik*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Jameson, F. (1994). *Postmodernizm ya da geç kapitalizm mantığı*. (N. Plümer, Çev.). İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- Kellner, D. (1991). Reklam ve tüketim kültürü. (Y. Kaplan, Der. ve Çev.). *Enformasyon Devrimi ve Efsanesi* içinde. İstanbul: Rey Yayınları.
- Kızıılçelik, S. (2003). Küreselleşme, beden ve şizofreni. *Cumhuriyet üniversitesi tıp fakültesi dergisi*. 25(4).
- Meriç, C. (1981). *Bir facianın hikayesi*. Ankara: Umran Yayınları.
- Meriç, C. (2004). *Kırk ambar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Miller, V. J. (2003). *Consuming religion: Christian faith and practice in a consumer culture*, New York: Continuum.
- Müslim, Ebu'l- Hüzeyin B. El Haccac El Kuşeyri. (2010). *El-Camiu's-Sahih*. Beyrut: Daru İbn Hazm,
- Navaro-Yaşın, Y. (2012). Kimlik Piyasası. Metalar. İslamcılık. Laiklik. D. Kandiyoti ve A. Saktanber, *Kültür fragmanları* içinde (ss. 229-258). İstanbul: Metis Yayınları.
- Odabaşı, Y. (1999). *Tüketim Kültürü: Yetinen toplumun tüketen topluma dönüşümü*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Özbolat, A. (2015). *Kapitalizme eklemleme dindar orta sınıfta tüketim kültürü*. Adana: Karahan Kitapevi.
- Roy, O. (2003). *Küreselleşen İslam*. (H. Bayrı, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- TDK (Türk Dil Kurumu). *Genel Türkçe Sözlük*. (www.tdk.org.tr)
- Tekin, M. (2004). Dindarlık bağlamında amel-i salih kavramına sosyo-

lojik bir yaklaşım dindarlık olgusu. *Sempozyum tebliğ ve müzakereleri* içinde. İstanbul: Kuray Yayıncılık.

Willis, S. (1991). *Gündelik Hayat Kılavuzu. (Daily Life Guide)*. A. BORA ve A. EMRE. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınlar

Wilson, B. R. (1987). Secularization. M. Eliade, *The Encyclopedia Of Religion in. Vol. 13* içinde (ss. 159-165). New York/ London: Macmillan Publishing Company.

Yanıklar, C. (2005). *Tüketimin sosyolojisi*. İstanbul: Birey Yayıncılık

Yankaya, D. (2014). *Yani İslami burjuvazi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yılmaz, R. A. (1998). Tüketim kültüründe iki sunum biçimi: Reklâm ve moda. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 1(8).

SOSYAL BİLİMLERDE META-METODOLOJİK BİR UNSUR OLARAK ZAMAN

Yılmaz Yıldırım, Muhammet Ertay

*“Saatin kendisi mekân, yürüyüşü zaman, ayarı insandır.
Bu da gösterir ki, zaman ve mekân insanla mevcuttur!”*

A.H. Tanpınar

Öz

Sosyal bilimsel yaklaşımlar önemli ölçüde kültürel ayrımlara ve varsayımlara, kültürel ayrımlar ise örtük bir zaman tasavvuruna bağlıdır. Kültürün bir bileşeni olan zaman, gerçekliğin toplumsal ve tarihsel inşası sürecine dâhildir. Toplumsal/tarihsel gerçekliğin incelenmesi adeta toplumun kurum-sallaşmış unsurlarından biri olan zamanın da incelenmesini gerekli kılar. Kültürelci yaklaşımlarda zaman konusu bilhassa tarihselcilik ve eleştirisi bağlamında ele alınmaktadır. Tarihselciliği eleştiren ve buna alternatif teşkil eden yaklaşımlar da zaman tasavvuru ve bunun seçilen yöntemle etkisi bakımından tarihselciliğin bazı ön kabullerini paylaşmaktadır. Bu alternatifler modernist sosyal bilimlerin zaman algısına yönelik esaslı bir sorgulamadan uzaktır. Postmodernist sosyal bilimlerdeki mekân vurgusu ise ötekini ortak bir insanlık zamanının dışında konumlandırmaya dönük modernist varsayımın izlerini taşımaktadır. Bu çalışma zaman tasavvurunun sosyal bilimsel yöntemle yansımalarına ve kültürel taksonominin zamanla ilişkisine dair eleştirel/anlayıcı bir perspektif sunmak ve yöntembilim tartışmalarında eksik kalan bu boyuta katkı sağlamak amacıyla.

Anahtar Kelimeler: Metodoloji, Sosyal bilim, Zaman, Kültür, Özcülük, Evrenselcilik

Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, yyildirim000@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, mhertoy@yahoo.com

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.399358

Geliş T. / Received Date: 27.02.2018

Kabul T. / Accepted Date: 02.04.2018

Time as a Meta-Methodological Element in Social Sciences

Abstract

Social scientific approaches strongly depend on cultural distinctions, assumptions and cultural distinctions on a latent time conception. Time is involved in the process of construction of social and historical reality as a cultural component. The examination of the social / historical reality requires the examination of time, which is among the institutionalized elements of society. In culturalist approaches, the issue of time is mainly dealt with in the context of historicism and its critiques. The approaches criticize and pose alternatives to historicism also share some preconceptions of historicism in terms of time conception and the effect of this conception on the preferred methodology. These alternatives lack fundamental questioning of the time conception of modernist social sciences. On the other hand, the emphasis on space in postmodernist social sciences bears the traces of modernist tendency of positioning the other outside a common humanity time. This study firstly aims to present a critical / interpretative perspective on the social scientific methodological reflection of time and the relation of cultural taxonomy with temporal taxonomy and secondly to contribute to this neglected dimension in methodological discussions.

Keywords: Methodology, Social science, Time, Culture, Essentialism, Universalism

Giriş

Saatın, takvimin ve yazının yaygın olarak kullanılmaya başlanması; kültürün akışkanlığını ve Giddens'in (1999) tabiriyle "yerinden çıkarma" süreçlerini başlatmıştır. Geniş anlamda kültür, zamanda ve mekânda gerçekleşen beşeri devrimin ürünü olduğundan bu hareket, kültürel etkileşimin yanı sıra kültürel sınırların ve ayrışmaların da önemli bir yönünü oluşturur. Nitekim Ömer Hayyam'ın dediği gibi "hareket eden el yazar ve yazdıkça da hareket eder." Zaman hakkındaki algımızın, sosyal konular hakkındaki algımıza sıkıca bağlı bulunduğu, başka bir anlatımla zamanın da tıpkı kültür gibi beşeri bir üretim olduğu hesaba katılmalı; zamansal ve kültürel taksonomi ortak bir bağlamda düşünülmelidir. Agamben'in (2013, s. 105) de belirttiği gibi "Her kültür her şeyden önce, belli bir zaman deneyimidir ve bu deneyimde bir değişiklik olmadan yeni bir kültür mümkün değildir. Bu nedenle, özgün bir devrimin ilk görevi sadece "dünyayı değiştirmek" değil, aynı zamanda (ve öncelikli olarak) "zamanı değiştirmektir." Dolayısıyla zaman hakkında düşünme, kültürel bir alan olan sosyal bilimlerin bazı meselelerine dair de esaslı bir kavrayış imkânı sağlar. Paradigmaların disiplin, zaman ve uzam bağlamında göreceliği ve bilimsel gelişmenin zamansal döngülere göre gerçekleştiği hesaba katıldığında bu daha temel bir kavrayışı da gündeme getirir (Andersen & Hepburn, 2016). Giddens da (1999, s. 173, 190) "zamanın toplumsal etkinlikler için bir sınır oluşu"ndan ve zaman-uzamın daima bir "geri dönüşü" de içerdiğinden bahisle toplumsal yaşamın yinelenebilir niteliğinin doğru çözümlemesinin ancak zamanın bu boyutunun görülebilmesine bağlı olduğunu vurgular.

Doğa bilimcileri ve özellikle fizikçiler geçmişten beri zamanı matematiksel bir kesinlikle ölçtüklerini düşünmekteydiler. Bunun için geliştirilen hesap formüllerinin ve yöntemlerin doğruluğuna dair kuşkuları yoktu. Nedensellik, ereksellik ve özdeşlik gibi epistemolojik ilkeler zamanın bir ardışıklık ve düzen olarak kavranmasına temel teşkil ederken, zamanın geçmiş ve şimdi temelinde bir süreç ve düzenlilik olarak algılanması da söz konusu kesinliği beslemekteydi (Le Poidevin, 2015). Geliştirilen formüller, yöntemler vasıtalar ve bunların ortaya çıkardığı güven duygusu, bizatihi zamanın da araçsallaştırıldığı gerçeğini görünmez kıldı. Tüm bu gelişmeler, zaman konusunun, fel-

sefecilerin kavrayışından alınıp pozitif bilimlere, özellikle fiziğe havale edilmesi sonucunu doğurdu. Ancak garip şekilde fizikteki yenilikler (izafiyet teorisi, sicim teorisi, kuantum mekaniği vs.) zaman konusunu yeniden felsefeye -üstelik bu kez fizikçiler eliyle- bağlayan bir koridor açtı. Neticede zaman hakkındaki algımızın da zamanla değiştiği herkeşe açık bir gerçek haline geldi. Ancak doğanın, toplumun ve bir bütün olarak uygarlığın zamana göre değişimini idrak etmek, zamanın zamana bağlı değişimini idrak etmekten hep daha kolaydı. Gelinen noktada zamanın adeta zaman tarafından üretilmekte olduğu fikri genel kabul görmeye başlamıştır. Şimdi bu kavrayış olgunluğuna erişmiş olsak da, zamanın, sosyal ilişkilerimizi düzenleme ve hatta belirleme konusundaki önemini kavramaktan uzak olduğumuzu itiraf etmek gerekmektedir. Dolayısıyla zamanın deneyimlerimizden önce mi geldiği ya da deneyimlerimiz tarafından mı dolayımlandırıldığı meselesi, bilim ve felsefe arasında hem pozitif bir teması hem de bir uyumsuzluğu kışkırtmaya devam etmektedir. Kapsamlı bir tarihsel değişim teorisi geliştirmek, dijital saati icat etmekten hep daha zor bir mesele olarak kaldıkça bu uyumsuzluk kaçınılmazdır. Öyleyse bu türden teorik soruşturmalar, öncelikle, sosyal bilimsel bağlamdaki zamanın bilinmesini değil onu “bilindik olmaktan çıkarmayı” amaçlamalıdır. Yani Viktor Şklovski’nin *ostranenie* kavramındaki gibi bilindik olanın tuhaf görünmesini, doğal olanın esasen keyfi olabileceğini göstermeyi sağlamalıdır. Bauman’a göre (1998, s. 23-24) bu çaba aslında sosyolojinin her hangi bir kuşkuya yer bırakmayacak ölçüde kendi kendini açıklama kudretinde olan sağduyu bilgisi karşısında izlediği temel stratejilerinden olan “bilindiklikten çıkarma”nın (defamiliarization) epistemolojik bir yeniden kurgulanışıdır.

Bu yüzden fiziksel zaman ile sosyal zamanı birlikte düşünmek de yeterli olmayabilir, zira bunun müspet ya da menfi sonuçları vardır. Nitekim izafiyet teorisinden hareket eden fizikçiler, dünya ile dış-uzay arasındaki zaman akışının farklılığından bahsederken; birçok sosyal bilimci dünya üzerindeki farklı coğrafyalarda zamanın farklı hızlarda aktığını düşünmektedir. Bu iki bakış açısında içkin olan izafilik benzeştirilemez. Çünkü sosyal bilimciler için geçmiş ve bugün konusu, *ben* ve öteki konusuyla bağlantılı şekilde anlaşılır. Hentch’in (1996, s. 252) de belirttiği gibi *ben* ile *öteki* arasındaki ilişki, iki tarafın da diğeri

hakkında edindiği malumatın metodolojik konumlanışları ve paradigmaları tayin eden zaman ve mekân gibi yapısal unsurlarına dikkat kesilmeyi gerekli kılar. Zaman sadece dikey değil, yatay olarak da bölen bir boyuttur. Fabian (1999), “ötekinin zamanı” konusunu tartışırken buna “zamandaşlığın inkârı” adını verir. Genel olarak tarihselcilik olarak adlandırılan bu anlayış sosyal bilimcilerin kavrayışına sinsice sızar. Bu yüzden “başka kültürlerden bahsederken, bunu o kültürlere ait olmayan zaman kategorisiyle yapmak son derece tipiktir. Öyle ki, tarihsiciliği eleştiren Popper bile, kendi “uygarlığının” karşısına “kabile toplumu”, ya da “kapalı toplum” kategorilerini koyarken, bilerek ya da bilmeyerek zaman politikasının etnocentrik yorumuna bağlılığı sürdürür. Amin’in ifadeleriyle (1993: 98) etnosentirizm bu bakımdan sadece bir kültürü ya da onunla ilişkili coğrafyayı merkeze almayı değil, tek bir zaman fikrinin tarihte ve tarih yorumunda egemenliğini de ifade eder. Bu her durumda zamansal ve uzamsal mesafelendirmeyi temel alan bir süreklilik ve evrenselcilik inşa etme çabasına karşılık gelir.

Bilginin zamansal üretimi ve zamanın bilgisel üretimi sosyal bilimlerde hayati bir meseledir (Yıldırım, 2015, s. 41). Hentch (1996, s. 278) Batıya ve batılı sosyal bilimlere egemen olan zaman tasavvurunu, evrensel akılcılık, gelişme ve ilerleme ile olumlanan; ‘modern’in sınırlarını oluşturduğu ve öncesi ile sonrasını birbirinden ayıran tarihsel muhayyilenin bir eseri olarak tanımlar. Bu muhayyilenin en belirgin vasfı zamanı kendi tanımına uygun biçimde düzenlemesidir. Modern dünyanın kuruluş koşullarına yönelik olarak sosyal bilimlerin Batıda gelişmiş olması; tarih yazımının, dolayısıyla zamanın üretiminin de Batı tekelciliğine bağlı oluşunu açıklar. Zira Descombes’in (1980) de belirttiği gibi “Batı’nın miti tarihtir”. Ama tek bir egemen tarih düşüncesinden bahsedilemez. Batı tarih yazıcılığında, zamana dair farklı algılardan bazılarının egemen hale gelmesi özel koşulların ürünüdür. Bu koşullar bilgi evreni içindeki mücadelelerin ürünüdür. Mücadele süreci modern bilginin parçalı hale gelişine, yani disiplinlerin ayrışmasına ve beraberinde kültürün ve zamanın parçalanmasına neden olmuştur. Başka bir ifadeyle kültürel taksonomi, zamansal taksonomiyle birlikte gelişmiştir (Yıldırım, 2015, s. 41).

Sosyal bilimlerde yöntem, toplum hakkındaki ön kabullerimize, toplum hakkındaki ön kabullerimiz de belli belirsiz şekilde zaman algı-

mıza bağlıdır. Çünkü günümüz toplumunda yetişen bireyler, zamanı adeta bir sosyal kurum olarak öğrenirler ve aynı toplumsallaşma sürecinden geçen sosyal bilimcilerin zaman algısı bundan bağımsız değildir. Castoriadis'in (2011, s. 73-74) ifadeleriyle "Toplumun kendisi zımnî bir zamansallığın kurumlaşmasıdır ve bu kurumlaşma belirtik bir zaman kurumu olmadan, hem biçimsel olarak hem de maddi olarak imkânsızdır... Her toplum aynı zamanda bir zamanı yapma ve zamanı var kılma biçimidir, yani kendini toplum olarak var kılma biçimidir. Toplumsal-tarihsel, bu zamansallıktır." Sosyal bilimcinin yöntem seçimi bilinçli bir tercihin ürünü olabilir. Ancak, zaman algısı bu tercih yapılırken etkisinde kalınan unsurların başında gelir ve yönetime gizlice sızar. Nedensellik, ereksellik ve özdeşlik gibi epistemolojik ilkeler zamanın bir ardışıklık ve düzen olarak kavranmasının temelidir. Üstelik bu durum sadece zamanı ve değişimi en fazla öne çıkaran tarihsicilikle sınırlı değildir. Tarihsiciliği eleştiren yaklaşım ve metodolojiler, zamana dayalı toplumsal değişimi yadsımak yerine, başka bir zaman algısının etkisindedirler denebilir. Nitekim toplumsal değişimi "ilerlemecilik", "evrimcilik", "modernleşme" gibi kategorilerle düşünmeyi reddetmek de zamanı başka bir form ve boyut olarak düşünmek anlamına gelir.

Sosyal bilimlerde yer alan ana akım yöntemsel yönelimlere (pozitivizm, hermenötik, işlevselcilik, yapısalcılık, etkileşimcilik) bu gözle bakıldığında; her birinin insana, topluma ve kültüre yönelik varsayımlarında, çoğu kez örtük (latent) de olsa, belirleyici unsurun zaman hakkındaki "sezgisel bilgi stokları" olduğu fark edilebilir. Bu çalışmanın amacı söz konusu metodolojik yönelimlerin zaman tasavvurunu ve bunun doğurduğu sonuçları tartışmak değildir. Böylesi bir çaba hem eldeki çalışmanın zamansal sınırları hem de farklı zaman algılarını kavrayabilecek bir zaman dışılık elde edememe bağlamında araştırmacıların zamanını aşan bir girişim olacaktır. Bu yazı, sosyal bilimlerin genel tarihini anlatan bir "akademik takvim" resmi sunmak yerine, takvimdeki döngü ve kırılmaları, sosyal bilimsel yöntemlerin üst belirleyeni olarak tartışmak amacındadır. Bu amaca, yöntemle kültür ve politika arasındaki ilişkiyi daha sarıh bir şekilde göstererek katkı sunulabilir. Dolayısıyla tartışmanın odağını zaman konusunun sosyal bilimsel yöntemde yer alıp almadığı değil, nasıl ve ne şekilde yer aldığı

ve tek boyutlu zaman tasavvurunun aşılmasının sosyal bilimleri nasıl etkilendiği oluşturacaktır.

1- Sosyal Bilimsel Bilginin Temeli Olarak Zaman Politikası

Sosyal bilimlerin tarihsel gelişimi söz konusu olduğunda zamanın politikleşmesi ile bilimlerin gelişimi arasındaki ilişki birlikte düşünülmelidir. İmmanuel Wallerstein (2003) konuyu “bilginin temeli olarak ZamanUzay” kavramı üzerinden tartışır. Zamanın beşeri bir icat olduğu fikrinden hareket eden Wallerstein, zaman ve uzayın ayrı boyutlar olarak ele alınmaması gerektiği yönündeki görüşünü ZamanUzay kavramsallaştırmasıyla somutlaştırır. Modern sosyal bilimlere damga vuran zaman ve uzay anlayışı kendisini en fazla avrupamerkezcilik, oryantalizm, sosyolojik pozitivism ve maddecilikte gösterir. Bu alanlardaki etkinin boyutları ancak zamana ve uzaya yapısal açıdan bakmakla anlaşılabilir. Wallerstein, *Yapısal ZamanUzay*’ı tanımladığı diğer üç ZamanUzay’dan ayırır: Bunlar, *Episodik ZamanUzay*, *Ebedi ZamanUzay*, *Döngüsel-İdeolojik ZamanUzay*’dır. “Episodik ZamanUzay” yakın tarihi tartışırken kullanılan kategorilere karşılık gelir. Bu kategorik birimin temel niteliği, zaman ve uzayın içinde buldukları yakın tarihsel ve toplumsal bağlamla sıkı sıkıya ilişkili olan kısa ölçekli olayları içermesidir. Ebedi ZamanUzayda ise adeta bir zamansızlık söz konusudur. Örneğin beşeri bilimlerde insan doğası ya da insana dair değişmez güdüler varsaymak ve kanunlardan söz etmek bu kapsama girer. “Güneşin altında yeni bir şey yoktur” deyişi böyle bir zaman anlayışını yansıtır. Döngüsel-ideolojik ZamanUzay ise yine yakın tarihi açıklarken kullanılır. Örneğin İrlanda’daki seçimleri Katolik-Protestan gerginliğinin etkisiyle açıklamak gibi. Yani kısa vadeli bir olayı daha uzun vadeli başka bir olayla açıklamak bunun özelliğidir. *Yapısal ZamanUzay* ise “Batı’nın egemenliği”, “küresel dünya” gibi zaman ve mekân bakımından geniş ölçekli durumlar için kullanılır. Wallerstein’a göre (2003) yaşamakta olduğumuz sistemin zamansal ve mekânsal sınırlarını kavramak bakımından anlamlı olan zaman kategorisi budur. (Wallerstein 2003, s. 13-14, 36-37). Yapısal ZamanUzay kategorisi, sadece modern epistememin tanımı ve sınırlarını ortaya koymaya yaramaz, aynı zamanda egemen tarih ve toplum anlayışının bilimsel algımızı bozan özelliklerinin nasıl kurulduğunu ve bununla nasıl mücadele edeceğimizin başlangıç ilkelerini de sunar.

Bilimsel bilginin içine gömülü olduğu kültürden ayrı düşünülemediği aşikârdır. Bilim ile kültür arasındaki bu ilişki, bilim kültürünün anlaşılmasını kaçınılmaz ve zorunlu kılar. Michel Foucault'nun Bilginin Arkeolojisi'nde (2011) önerdiği soykütüğü kavramı bu ilişkinin anlaşılması bakımından son derece elverişlidir. Soykütükleri, tarihsel bilginin hangi mücadelelere dayandığına ve popüler bilginin söylemle iktidar arasındaki ilişkiye dair bir takım stratejilerine gönderme yapan kurucu oluşturucu süreçlere karşılık gelir. Bu yönüyle zamanın sosyal bilimsel kültürün içinde nasıl yer ettiğini çok iyi açıklar. Başka bir ifadeyle, soykütükleri sosyal bilimlerin zihniyet dünyasında yer tutan tarih yazımının zaman politikasına işaret eder ve zaman politikasını anlatan yapısal ZamanUzay kavramsallaştırması ile aralarında açık bir benzerlik söz konusudur. Bu nedenle Yapısal ZamanUzay anlayışı modern epistemenin soykütüğü gibi okunabilir. Yapısal ZamanUzay sayesinde sosyal bilimsel bilginin tarihsel ve siyasal mücadelelerinin ürünü olduğunun anlaşılması aynı zamanda modernliğe atfedilen hızlı değişim görüntüsünün altında aslında çok az değişen, ya da değişmeyen kararlı bir geleneğin varlığının teşhisini de sağlayacaktır. Böylelikle modern söylemde yer alan egemen, evrensel, yaşlı bir tarih anlayışının yapaylığını görmemiz de mümkün olacaktır. Çünkü yapısal ZamanUzay anlayışı bilim paradigması içindeki farklılıklar yerine, bu farklılıkların hepsinin ardında yer alan ortak, bağlayıcı düşünce geleneklerinin ve sistematüğün varlığını gösterebilir. Oysa modern sosyal bilim perspektifi gelişme, ilerleme, evrim ve modernleşme gibi kavramsal içeriği evrimsel zamandan üretilen terimler aracılığıyla ötekini ilkel, geri kalmış, kendisinden aşağı, geçici hatta tarih dışı olarak konumlandırır. Ötekinin farklılık, geçmiş yahut uzaklık temelinde bu konumlandırılışı sosyal bilimciye de tıpkı doğa bilimcinin sahip olduğu türden bir nesnesi üzerinde denetim ve tasarruf ayrıcalığı sunar (Fabian, 1999, s. 39, 152, 158). Her ne kadar akıl çağı ile beraber telaffuz edilse de ilerlemeye dayalı bu zaman anlayışı, "Hıristiyanlığın çizgisel ve tersinmez zaman anlayışının laikleştirilmesidir" (Agamben, 2010, s. 114). Şöyle ki, "Sadece süreç kurtuluşa götürebilir" şeklindeki dinsel tahayyül, her türden anlam, bütünselliği içindeki sürece aittir fikrine yönelik muhayyel art alanı belirler ve 19. yüzyıl tarih anlayışına rehberlik eder hale gelir. İlerleme fikri bu bakımdan sosyal bilimlerde "anlamın" laik içeriğini doldurur.

Son yüzyılı aşkın süredir sosyal bilimciler dünya kültürel mirasının aslında bir birine güçlü şekilde bağlı olduğunu göstermeye çalışmalarına, hatta gözlemlenen çeşitliliğin bazen kozmolojik bir bütünselliğin parçası olduğunu iddia etmeye başlamalarına rağmen hâkim bir zaman-uzay anlayışının evrenselliğini varsaymaktan vazgeçmemişlerdir. Başka bir anlatımla, kültürel farklılığa atfedilen meşruiyet, zaman algısının tekbiçimci koşullarına tabi olmaya devam etmektedir. Bu da sosyal bilimlerde içinde kültüralist yorumların güçlenmesine karşın, ortak bir zamanın yadsınması ya da Fabian'ın tabiriyle “zamandaşlığın inkarı” koşullarında yapılmıştır. Tarihsel bilgi üzerindeki güç mücadelesinin oluşturduğu tekelin kırılmaması sanırız bunun temel sebebidir. Bu tekel adeta sosyal bilimleri, ‘uygarlık saatini ayarlama enstitüsü’ haline getirmektedir. Veblen’in nitelemesiyle sosyologlar birer “papaz”, “şaman”, “büyücü” gibi “bilgi bekçileri” olarak, bilgiyle birlikte zamanı da evrensel form halinde inşâ etmişlerdir (Burke, 2001, s. 13).

Sosyal bilimciler oluşturdukları tarihsel bilgiyi hakim bir gruba ve başat bir kültüre dayanarak ürettiklerinden, grubun ve ilişkili kültürün zaman kategorisi sosyal bilimsel bilginin de üst belirleyeni olagelmıştır. Fabian'ın “zaman politikası” kavramı işte bu belirleyenlerin doğasını resmetmeye yöneliktir. Fabian bu politikayı şöyle tanımlar: “Batılı ve yayılmacı dediğimiz toplumlar, bunun gerçekleşmesi için işgal edecekleri bir mekâna ihtiyaç duymuşlardır. Daha da önemlisi ve problematik olanı, tek-yönlü tarih planlarına uygun zamana ihtiyaç duymuşlardır: İlerleme, gelişme ve modernlik. Özetle *jeopolitika* ideolojik temellerini *kronopolitika*'da bulmuştur” (Fabian, 1999, s. 182). Buradan anlaşılacağı üzere zaman politikası, *bilimin politikası* ile *politikanın bilimi* olgularını bir birine bağlayan söylemi meydana getirir. Şöyle ki, bilim dar anlamda politikadan ayrı düşünülduğünde bile elde kalan saf ve politikadan ayırışık bir bilim değildir. Bilim kendi “alan”ına içkin olan bir politika tarafından dolayımlanır ki bu da dar anlamda politikadan azade olmaz. Burdieucu ifadeyle söylendiğinde, bilimin özerk alanının gelişmesi bir yandan politik, ekonomik ve kültürel etkileri belirsizleştirirken diğer yandan da çatışmanın diyalektiğine uygun biçimde iç gerilimleri görünür kılmaktadır. Dışsal etkenler alanın içyapısına ve mantığına uyum sağlayarak birer içsel mekanizma gibi işlev görmeye başladığıdaysa görece özerkliğe katkı sağlayan unsurlara dönüşür

(Swartz, 2003, ss. 808-811). Dolayısıyla bilim, bilim-dışı gibi duran ama belirtmeye çalıştığımız gibi esasında tam da bilimin üstünde duran, meta-metodolojik bir unsur olan zaman tahayyülünün söylemi ile sarmalanmıştır. Bourdieu'nun sosyal süreçlerden görece özerk olarak tanımladığı “bilimin iç yasaları” konusu hakkında bizim bağlamımızda tartışılması gereken, *söz konusu* “bilimin iç yasalarının” ne denli içsel olduğudur. Fabian *Zaman ve Öteki* adlı çalışmasında antropoloji özelinde “öteki” ve ötekinin zamanı konusunu tartışırken Bourdieu'cü ayrımı ona atıf yapmadan sorunsallaştırır. Ötekinin zamanını ele alıfta bilimin politikası ile politikanın bilimi önemli ölçüde uzlaşa içerisindedir. Bu uzlaşının politikadan bilime doğru mu yoksa bilimden politikaya doğru mu geliştiği meselesi başlı başına bir bilgi sosyolojisi konusudur. Aralarındaki etki düzeyinin derecesi bir yana, ötekini ve zamanını tanımlayış konusunda sosyal bilimsel etkinlik ile onun içine gömülü olduğu dünya-tarihsel politik eğilimler arasında yaygın paralellik kolayca teşhis edilebilir.

Yukarıdaki çerçeve gözetildiğinde sorun, kültürel çoğulculuğun, perspektivizmin ve alternatif toplumsal gelişim modellerinin tartışıldığı günümüzde, zaman konusunun bunlardan nasıl etkilendiğidir. Dolayısıyla bu çalışma sosyal bilimlerde teorik ve metodolojik arayışlara ve değişimlere karşın bağlı oldukları zaman tahayyülünde buna paralel bir gelişimin olmadığına ve olası alternatiflerin de yerleşik ve kurumsallaşmış zaman anlayışına bağlılığı belli belirsiz sürdürdüğüne yönelik bir iddiayı gündeme taşımaktadır. Bunu anlatabilmenin en iyi yolu, yaygın ve egemen zaman politikasını, bir taraftan öğeleri ve sözde alternatifleriyle birlikte ortaya koymak; diğer taraftan da bunların -ve alternatiflerinin- neden hala modernist sosyal bilim geleneğinin Yapısal ZamanUzay anlayışına bağlı kaldığını göstermektir.

2- Zaman Politikasının Görünümleri

1.1. Evrenselciliğin Zamanı

Bu yaklaşım modernliği tekil bir uygarlığın zamansal deneyimiyle eşitleyen, bu deneyimi diğer kültürlerin izlemesi beklenen başat bir gelişim modeli gibi sunan yaklaşım biçiminin özelliğidir. Evrensellik iddiası, çıkış noktası itibarıyla belli bir mekâna ve coğrafyaya özgüdür ancak içinden çıktığı bu zaman-uzayı adeta anonimleştirerek kendi-

si ile beraber tüm uygarlığa mal etme çabası taşır. Tarihsel bilginin tüm çeşitli ve karmaşık öğeleri, bu zaman-uzam formu içinde eritilip yok edilir. Castoriadis'in deyişiyle (2011, s. 89, 94) “birbirine içkin olan iki boyutun”, “senkroni” ve diyakroni”nin cılız soyutlamalarını mutlak hale getirme arayışıdır bu. Bu çaba toplumsal ve tarihsel olanın eksenlerden birine indirgenmesi ve şimdiki zamanı kendine özgü kılma gibi, imkânsız istemek diye nitelenebilecek iki temel yönelimden beslenir. Derrida'nın kullandığı *kronoformizm* kavramı da benzer bir zaman tahayyülünü tanımlar. Kronoformizm, zamanı evrimci ve çizgisel şekilde tanımlamakla, kültürün gelişimini evrimin sıralı bir safhasına yerleştirmekte ve buna göre değer biçmektedir. Zamana biçilen değer son derecede niceliksel, rasyonel ve hiyerarşik bir nitelik arz eder. Arkeolojide ve antropolojide yaygın olan bu bakış, tüm sosyal bilimlere belli derecelerde sirayet etmiştir. Örneğin “arkeolojide daha çok difüzyonizm akımında rastlanan bu yaklaşım tarzı, tikel bir kültürün üretimlerinin coğrafi bir yayılım ile beraber genellik ve evrensellik kazanması sonucu, arkeolojik nesnenin kültürel temsilinin genel bir form içinde eritilip yok sayılması” (Yıldırım, 2015, s. 42) pratiğinde işler. Ancak, garip bir şekilde ötekini modernist zamana dahil kılma, onunla araya sınır çekme çabası ile el ele yürür. “Böylesi sınırlar ötekinin inşa edilmesi ve böylece uzaklaştırılmasıyla, yani ötekinin insanlığının aynı zaman-uzamından kovulmasıyla çekildi. Barbar kavramı temelde uzamdaki bir uzaklaştırma aracıdır, barbarlar başka bir yerde yaşar. Bunun tersine gelenek kavramı daha ziyade zaman içerisindeki bir uzaklaştırma tarzıdır. Gelenek kavramı, gelişimsel bir perspektife elverişli olması, ötekilerin eksiksiz bütünleşmesini sadece geleceğe ertelemesi nedeniyle barbar düşüncesinden daha az radikal görünebilir. Gelgelelim, sözü edilen gelecekteki bütünleşme ancak ötekilerin ötekiliklerinden vazgeçmeleri koşuluyla olabilecektir.” (Fabian'dan akt. Yıldırım, 2012, s. 55) Evrenselci zaman anlayışının bir diğer özelliği de aynılaştırma tezidir. “Rastlantısala, önemsiz olana, anormale ya da olağan olmayana özgü bir kategoriye parazitik bir faktör olarak tanımlar. Zaman içindeki serüvenleri izlenebilir olan birimlere kişilik affetmek ya da şeyleştirmek üzere işlevsel bir yöntem sağlar.” (Bock, 1999, s. 55)

1.2. Özcülüğün Zamanı

Sosyal bilimlerde evrenselci iddialara bir reddiye sadedinde ortaya çıkan özcü yaklaşım, özdeşlik olarak kültüre ve onun indirgenemez biricikliğine vurgu yapar. Bir kültür savunusu olması itibarıyla yerel ve özgün olanı, Avrupamerkezci ve modernist bakıştan kurtarmaya çalışır. Son zamanlarda ileri sürülen *alternatif modernlikler*, *batı-dışı modernlikler*, *çoklu modernlikler* gibi tezler bu bağlamda düşünülebilir. Bu yaklaşım modern ile Batıyı eşitlemeyi reddetmekle birlikte, kendini modern sosyal bilimlere ait olan zaman politikasının cazibesine kapılmaktan alıkoyamamaktadır. Söz gelimi kültürel görelilik esasına dayandırılan haliyle bu bakış, zamanı paranteze alarak kültürü de dünyatarihsel sürecin dışında bir yere hapseder. Kültür “toplumsal öznellik” (Eagleton, 2011, s. 52) olarak ele aldığı modern uygarlığın -büyük harfli- *Kültür*’üne karşı bir *kültür*’ü sahiplenmek anlamına gelir. Aslına bakılırsa bu ana akım sosyal bilim paradigmasını norm, alternatifleri norm-dışı yapma hilesidir. Özcü yaklaşım bu haliyle norm-dışılığı normalleştirme sonucuna yol açabilir. Tam da bu bakımdan evrenselci ve özcü yaklaşımlar, ortak bir yapısal ZamanUzam’ın zaman politikasını karşıt yönlerden de olsa beslemektedir. Söz konusu yaklaşım, Fabian’ın ifadesiyle, öteki kültürü mesafelendirme ve karşıtlık temelinde inşâ ederken onu anlamanın değil kendisine düzenli bir mekân ve zaman kurmanın bir alternatifini sunmaktadır (Fabian, 1999, s. 147).

Özcü tarih ve kültür anlayışı belli bir kültürün özsel ilgilerinden türemek yerine, Avrupa’da yabancı kültürlerle karşı duyulan romantik bakışın ve anti-kolonyalist hissiyatın neticesinde ortaya çıkmıştır. Sonuçta “20. yüzyılın ikinci yarısında giderek yaygınlaşan post-kolonyalizm ve popüler kültürün romantikleştirilmesi; bağımsızlık sonrası muhafazakarlığın ve ulusal egemenliğin teorik donanımına eklemlenir, onu besler. Böylelikle uygarlık kavramı irtifa kaybederken, kültür kavramı yükselişe geçer. Postmodernist sosyal bilimlerin batı-dışı toplumlarda bu denli taraftar bulması bu yüzdendir” (Yıldırım, 2015, s. 48). Özdeşlik olarak kendine ait bir zaman belirlemeye çalışmak gibi her türden tarih yazıcılığı, çözüm sunmaya çalıştığı zamansal bölünmenin bir semptomu haline gelir. Zira “kültür savaşları” (Kulturkampf) diye tanımlanan bölünme; üzerine oturduğu zaman politikasının sezgisel bilgi stoku sorgulanmadan yapıldığında, bir alternatifin imkânından bahse-

dilemez. Diğer yandan bu tür deneyimler ya da teorik arayışlar, zamanın “doğası” ile kendi kültürel standartlarını eşitleyen Batılı anlayışla tezat oluşturmazlar. Yabancıyı kültürüyle birlikte “insanlık dairesinde” görmeyen birçok kültür vardır. Antropolog Ruth Benedict’in ifadesiyle “kavimcilik konusunda kavimci olunmamalıdır.” (Akt., Eagleton, 2011, s. 72)

1.3. Zamandaşlığın Yadsınması ve Zamansızlık

Sosyal bilimlerin ilerleme ve gelişme kavramlarını öne çıkaran yorumcuları bu kavramlara adeta uygarlığın tarihini tamamlama açısından bakarlar. Özellikle arkeoloji ve antropoloji gibi bilimlerin ‘zamanda yolculuk’ ya da ‘insanlığın kayıp halkalarını tamamlama’ çabasında oldukları söylenebilir. Bu bakış açısı, aynı dönemde yaşasalar bile iki farklı kültürün aynı zamanı paylaşmadıkları varsayımına dayanır. Zaman bu bakış açısından *eşzamanlı* (senkronik) değil, *ardzamanlı* (diakronik) bir süreçtir. Marx’ın ünlü, “sanayileşme açısından gelişkin toplumlar, diğerlerinin gelecekteki imajını sunar” sözünde olduğu gibi. Amin (1993, s. 114), tek bir doğrultuya ve mümkün olan yegâne gelecek tasarımına dayanan bu anlatının “gelişmeye” ötekinin nitelikleri sayılan “tamamlanmamışlık” ve “eksiklik” üzerinden içerik kazandırdığını söyler. Zamanı *Döngüzel ZamanUzay* ya da *Ebedi ZamanUzay* anlayışına göre kurgulayan bir kültür için, kurtuluş mitinden kaynaklı bir ilerleme anlayışı, dolayısıyla çizgisel bir zaman anlayışı beklemek, onu başka ve yitik bir zamana sıkıştırmak anlamına gelebilir. Bu bakımdan “ötekini kullanmak”, oryantalizmde olduğu gibi, sadece ötekinin kültürü ve coğrafyası üzerinden kendini tanımlamakla sınırlı kalmaz, ötekinin zamanını istismar etmek anlamına da gelir. “Geleneksel toplum” ya da “ilkel toplum”, esasen zamansız toplum demenin bir başka yoludur.

Tarih yazımı mitin yerini aldığı anda, ilerlemeye karşı olmak, batı-dışı toplumlar için bile bir tercih olmaktan çıkar. Bu bakımdan alternatif modernliklerin tüm versiyonlarında tartışılan şey modernliğin kendisine alternatif değil, modernliğe içkin alternatifler şeklinde düşünülmektedir. Gelişim, kalkınma, ekonomik büyüme ve ilerleme kavramları sorunsallaştırılmadan, sadece bunların mahiyetini yerel ve özgün bir deneyimle uyumlulaştırma arayışı söz konusu edilir. İlerleme ve

kalkınma söyleminin batıya özgü bir antropolojik dönüşümle ilişkisi, batı “kültürel emperyalizmine” karşı ortaya çıkan radikal hareketlerin bile çoğunda tartışma dışı bırakılmıştır. Zaman-dışı kalmaktan kurtulma çabası, hızlı hareket ederek “gecikmiş modernliğin” eksikliklerini telafi etme şekline bürünür.

Sonuç: Zamansal Kriz ve Kritik

Dinsel kurtuluş inancından kaynaklanan ilerleme düşüncesinin zamanla sosyal ve sosyal bilimsel bir doktrin haline gelmesi, Fabian’ın (1999, s. 31) “zamanın laikleşmesi” dediği olguya karşılık gelir. Bu ilke, sosyalizm, liberalizm ve de muhafazakâr yaklaşımları temelde buluşturan bir zaman idesidir. Farklılık sadece değişimin hızı, hangi grupların ne ölçüde değişimde rol alacağı ve değişimin sonuçlarını yorumlamada ortaya çıkar. Öyle ki, sosyal teori eleştirilerinde sıkça görülen “değişimi açıklayamamak” vurgusundan kaçınmak adına hemen her teorisyen konusuna bilhassa bu perspektifle yaklaşma ihtiyacı hisseder. Ancak durum bundan daha karmaşıktır. Sosyologlar bir yandan ilerleme fikrinin demode olmaya başlamasının zorladığı bir zaman fikri, diğer yandan değişimi açıklayamayan “muhafazakar” bakışın “durağan zaman” ithamı arasında sıkışmış durumdadırlar. İlerlemeye karşı olmak sistem karşıtı hareketlerin tarihsel başarısızlığı ile ilişkilendirilirken; ilerleme içermeyen bir değişim fikri ise reformist içeriği belli belirsiz şekilde dinsel kurtuluş anlayışına bağlılığı çağrıştırdığından sorunlu karşılanmaktadır. Bu, modern söylemin ürettiği, insan, toplum ve bilgiye dair krizin yanı sıra bir zaman politikası krizine de işaret eder. Ancak, pozitivizm, oryantalizm, etnosentirizm ve Avrupamerkezcilik ile ilişkilendirilen kriz oldukça net bir şekilde ortaya konmuşken, bunların üst belirleyeni olan zaman tasavvurundaki kriz yeterince görünür değildir. Öyle ki, eleştirmenler sosyal bilimsel pozitivizmi, oryantalizmi ve Avrupamerkezciliği eleştirirken genelde argümanlarını zaman idesinde meydana gelen kırılmaların ete kemiğe büründürdüğü kültür, politika ve mekân alanlarından toplarlar.

Sosyal bilimlerde pozitivist/nomotetik ve yorumlayıcı/ideografik temelde ayrışan, C. P. Snow’un “iki kültür” (1993) olarak adlandırdığı bölünmeye bu çerçeveden yani zaman politikası açısından bakıldığında birbirinden farklı iki kültürün varlığı tartışmalı hale gelir. İtinasız

bir gözlem, pozitivistin öngörülebilir ve doğrusal bir gelişime, idiografik yaklaşımın ise tekil ve tekrarlanamaz eylemin özgün karakterine atıf yapmakla farklı birer zaman-uzay varsayımı içerdiği sonucuna varacaktır. Oysa bu yaklaşımlar, temelde ve belki de sadece kalkınma ve ilerleme anlayışına yön ve içerik kazandıranın ne olduğu ve niteliği konusunda ayrışmaktadır. Yapısal ZamanUzay'ın *Long Duré*'si¹ içindeki kurtuluş fikrini, zamana hükmeden bir insanî eyleme bağlamak konusunda iki farklı kültürü temsil edemeyecek kadar örtüşürler.

Ötekini zamandaş kılmak ya da ona zamanını geri vermek; ona da “kurtuluş” hakkı tanımak anlamına geldiğinden, bu işlem, aydınlanma güdümündeki bir sosyal bilim perspektifinin ürettiği tikel bir evrenselliği ötekine dikte etmekle sonuçlanmaktadır. Diğer yandan ötekini, parsellenen zamanın dışına ya da zamansızlığa havale etmek, perspektivizmi ve kültürel göreceliği benimseyen ‘haricilerin’ tercihinin uygun görünen postmodern bir illüzyondur. Çünkü büsbütün bir farklılık iddiası, pür bir özdeşlikle aynı kapıya çıkar. Zaman açısından bakıldığında sorun Batı kültürü, özdeşlik olarak kültür ya da postmodern kültür değildir. Örneğin Batı kültürü “yüksek”, “kozmpolit” ya da evrensel olabilir ama genellikle tikel ve hatta yerel bir deneyime dayanır. Özdeşlik olarak kültür, yerel görünebilir ama İslam ya da kadın hareketi örneklerinde olduğu gibi aynı zamanda evrenselidir de. Postmodern kültür ise kabaca ve en genel anlamda tikelliğin evrenselleşmesidir. Dahası postmodern sosyal bilimlerde zamana değil mekâna atıf yapmak, tikel olanı zamandaşlıktan kovmanın hileli bir yoludur: Ötekinin “tarihsizliğini” tersten tasdiklemektir. Bu haliyle “gerçek evrenselin” yani aydınlanma söyleminin zaman politikasının farklı bir icrasdır. Dolayısıyla her birindeki örtük unsuru bulup çıkarmak, bunları alttan bağlayan zaman tahayyülünü irdelemeyi gerektirir.

Görüldüğü üzere zaman anlayışı söz konusu olduğunda bir tek evrensellik yerine birbiriyle rekabet halindeki birçok evrensellikten bahsetmek gerekir. Peki, zaman politikasının evrensellikten azade bir biçimini bulup önermek mümkün gözüküyorsa, uygarlık sürecinin tüm kültürel paydaşları için ortak bir zaman ya da Fabian'ın kullan-

1 Uzun süre

dığı anlamda bir “zamandaşlık” ya da evrensellik tercih edilebilir mi? Çalışmanın başında Agamben’den yaptığımız alıntıdaki, “her kültürün her şeyden önce bir zaman deneyimi olduğu ve bunda bir değişiklik olmadan yeni bir kültür yaratılamayacağı” teze tekrar baktığımızda, artık bunun çok cüretkâr bir iddia olduğunu öne sürebiliriz. Nitekim Fabian, (1999:197) “zamandaşlığın olumlanması zamandaşlığın inkârını telafi etmez” demektedir. Paradoks, zaman politikası ile ancak zaman politikası icra ederek oynanabilmesindedir ki bu da sosyal bilimlere, “saatleri ayarlama enstitüsü” işlevine geri döndürür. Agamben’in önermesi bu anlamda bir tür *homoeopathy*’den² başka bir şey değildir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, sınırı zamanda çizmek, beraberinde mekânı sınırlayan bir anlayışı getirir. Bu dışlayıcı kodlar genellikle ilerlemecilik ve evrimcilik olarak bilinse de yapısal ZamanUzay anlayışı açısından bakıldığında zaman politikasının modern versiyonları bunlarla sınırlı değildir. Yapısal ZamanUzay anlayışı, ilerlemeci düşünceye eleştirel bakıyor gibi gözükse alternatiflerinin de aslında Batı-merkezli evrenselci bir tarih fikrini temsil ettiklerini göstermektedir. Tüm alternatifleri ile birlikte düşünüldüğünde modern Yapısal ZamanUzay anlayışı, parçalanmış bir zaman fikrine karşılık gelen parçalı bir kültürü de tanımlar. Sonuçta ortaya çıkan bir çeşit zamansal bölünme manzarasıdır. Buna alternatif olarak ileri sürülen kültürel görecelik ile yeterince tanışık sosyal bilimlerin, kültürle birlikte ona ait zamanı da paranteze alması, bir tür zamansal şizofreniye neden olmaktadır. Toplumsal belleğin parçalanması anlamında kullandığımız bu zamansal şizofreni daha çok geç modernlik deneyimini yaşayan toplumların tarih ve kültür algısını tanımlamaktadır. Öyle ki Fabian’ın deyişiyle (1999, s. 189) “Fransız entelektüel emperyalizmine karşı direnen entelektüeller tarafından belki de bir başkaldırı bir ‘kendi zamanımızı ele geçirme’ hareketi şeklinde başlayan şey çok geçmeden zamanı göz ardı etme biçimine dönüşmüştür.” Bu “zamandaşlıktan çıkarma” baskısına karşı “evet ben senin zamanına dahil değilim” hatta “farklılığımı zamanda gösteremiyorsam mekânsal olarak sunabilmeliyim” diyen entelektüel bir parodidir.

2 Bir hastalığın o hastalığa benzeyen başka bir hastalıkla tedavi edilebileceğine dayanan yöntem.

Buraya kadar yürütülen tartışma, zamanın sosyal bilimlerdeki manipülatif kullanımlarına dikkat çekmek ve belki de bir polemik girişimden ibarettir. Daha insancıl bir sosyal bilim için tüm toplumlar adına ve zamandaşlık anlamında ortak bir tarih *ethosu* önermek bir çıkar yol olabilirdi. Ama zaman konusunda Hegelci anlamda bütüncül ve herkesi bağlayan bir model önermek, holistik sosyolojinin sakıncalarına benzer üniter bir zaman fikrinin sakıncalarını akla getirmektedir. Kaldı ki, gerçek anlamda karşıt olan ve bir biriyle çatışan şey, tarihin farklı “evrelerini” yaşayan toplumlar değil, aynı zaman dahilinde karşılaşan farklı toplumlardır. Bu toplumların ve içinden çıkan sosyal bilimcilerin zamandaş olduklarını kanıtlamak, sosyal ve sosyal bilimsel ihtilafları çözmekte bir işe yaramayacaktır. İhtilafları oluşturan -ve onlarsız sosyal bilim yapmanın olanaksız olduğu- kategoriler, kavramlar ve genel olarak taksonomi konularıdır. Zaman, tıpkı sosyal olgular gibi, hem kategorik, hem kavramsal hem de taksonomik ayrımlar yaratır. Tersyüz edilmesi mümkün ama bertaraf edilmesi mümkün olmayan ayrımlardır bunlar. Bilgi-iktidar meselesinde yeterince ele alınan, bilginin sahiplenilmesi, üretimi, yerleştirilmesi ve denetlenmesi konularının; zamanın sahiplenilmesi, üretimi, yerleştirilmesi ve denetlenmesi konularıyla beraber ele alınmasının zamanı gelmiştir. Bilgi-iktidar süreçlerine yönelik *yapıbozumculuk* girişimlerini işe zamanı da dâhil ederek genişletmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Agamben, G. (2010). Çocukluk ve tarih, *deneyimin yıkımı üzerine bir deneme*. (B. Parlak, Çev.). İstanbul: Kanat Kitap.
- Amin, S. (1993). *Avrupamerkezcilik bir ideolojinin eleştirisi*. (M. Sert, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Andersen, H., & Hepburn, B. (2016). Scientific method. Edward N. Zalta, *The stanford encyclopedia of philosophy* içinde. URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2016/entries/scientific-method/>>.
- Bock, K. (1999). İlerleme, gelişme ve evrim kuramları. M. Tunçay A. Uğur, *Sosyolojik çözümlemenin kısa tarihi* içinde. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Burke, P. (2001). *Bilginin toplumsal tarihi*. (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Castoriadis, C. (2011). *Toplum imgeleminde kendini nasıl kurar: Toplumsal imgelem ve kurum*. (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Descombes, V. (1980). *Modern French philosophy*. (L. Scott Fox & J. M. Harding, İng. Çev.). London: Cambridge University Press.
- Eagleton, T. (2011). *Kültür yorumları*. (Ö. Çelik, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Elias, N. (2000). *Zaman üzerine*. (V. Ataman, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fabian, J. (1999). *Zaman ve öteki, antropoloji nesnesini nasıl oluşturur*. (S. Budak, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Foucault, M. (2011). *Bilginin arkeolojisi*. (V. Urhan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (1999). *Toplumun kuruluşu*. (H. Özel, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Hentch, T. (1996). *Hayali Doğu, Batı'nın Akdenizli Doğuya politik bakışı*. (A. Bora, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Le Poidevin, R. (2015). The experience and perception of time. Edward N. Zalta, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* içinde. URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2015/entries/time-experience/>>.

- Snow, C. P. (1993). İki kültür. (T. Birkan, Çev.). Ankara: Tübitak Yayınları.
- Swartz, D. L. (2003). From critical sociology to public intellectual: Pierre Bourdieu and politics. *Theory and society*, 32(5/6), 791-823.
- Wallerstein, İ. (2003). *Yeni bir sosyal bilim için*. (Abadoğlu, Çev.). İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Yıldırım, Y. (2012), *Türkiye’de sivil toplum ve modernleşme*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Yıldırım, Y. (2015) Türk-İslam arkeolojisi: Kısıtlar ve fırsatlar. *Tüba-Ked* (Türkiye bilimler akademisi kültür envanteri dergisi), 13, 37-49.

TÜRKİYE'DE 15 TEMMUZ'UN TOPLUMSAL ETKİLERİ VE ONA YOL AÇAN FAKTÖRLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Fahri Çakı

Öz

Darbeler son yüzyılın en önemli sosyal/siyasal fenomenlerinden birisidir. Bazı sosyal bilimciler az-gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde darbelerin “değişim ve ilerleme işaretleri olduğunu” ve “modernleştirici” rolleri bulunduğunu ileri sürseler de bunların aksine birçok sosyal bilimci haklı olarak askeri darbe liderlerinin ekonomik ve politik becerilerinin sınırlılığına, şiddet kullanımlarına, insan hakları ihlallerine, ülke refahını geliştirmedeki ve üretimi arttırmadaki yetersizliklerine vurgu yapar.

Türkiye birçok darbe deneyimi olan bir ülkedir. Ancak öncelerden farklı olarak Türkiye, 15 Temmuz 2016'da ilk kez bir “dini cemaat” tarafından ve onun adına girilen bir darbe teşebbüsüne tanık olmuştur. Bu, birçok yönden kendine özgü ve derin etkileri olan bir deneyimdir. Bu deneyimin anlamını ve sosyal boyutlarını anlama çabası içinde bu makalede üç amaç güdülmektedir: a) 15 Temmuz gecesinin (ilk gece) nasıl bir öneme haiz olduğunu tartışmak, b) bu darbe girişimi deneyiminin toplumumuz üzerindeki etkilerini belirlemek, c) toplumumuzu bu deneyime sürükleyen toplumsal dinamiklerin tartışmasını yapmak. Bu amaçlar doğrultusunda yararlanılan veriler, öncelikle herkes gibi yazarın de bizzat şahidi olduğu veya medyadan takip ettiği olaylara ilişkin arşiv bilgileridir. İlaveten, konuyla ilgili mevcut literatür birikiminden elde edilen ikincil verilerden kritik bir gözle yararlanılmaya çalışılmıştır.

Makalede ilk gecenin önemini ortaya koyan 5 hususu belirttikten sonra bu darbe girişiminin toplum üzerindeki en önemli etkisi olarak görülen bireylerarası güven kaybının karmaşık boyutlarını irdelemeye çalışmaktadır. Son olarak, bu darbe girişiminin arkasındaki FETÖ örgütünün doğası ve toplumsal dinamiklerine ilişkin mevcut argümanların güçlü ve zayıf yanları

Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Sosyoloji Böl., cakifahri@balikesir.edu.tr

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.335297

Geliş T. / Received Date: 18.08.2017

Kabul T. / Accepted Date: 20.03.2018

tartışılmakta ve sosyal sınıfsal analize ve beleşçilik kültürüne vurgu yapan argüman sunulmaktadır.

Bu inceleme ve tartışmalar sonrasında 15 Temmuz darbe girişiminin arkasındaki terör örgütüyle etkili mücadele kadar toplumdaki beleşçilik kültürüyle de mücadelenin zorunlu olduğu sonucuna varılmakta ve bu mücadeleye ilişkin öneriler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Askeri darbeler, 15 Temmuz Darbe Girişimi, FETÖ, cemaatler, Kemalizm, beleşçilik kültürü.

Reflections on the Social Impacts of, and Factors Leading to, the Coup Attempt of July 15th in Turkey

Abstract

Military coups are one of the most important social/political phenomenon of the last century. While some social scientists claim that military coups in underdeveloped and developing countries are “signs of change and progress” and they have “modernizing roles,” many others rightly object against such claims and, instead, highlight the limits of economic and political skills of coup leaders, their use of violence, their tendency to violate human rights, and their incompetence in increasing the welfare of their country and in increasing production of goods and services.

Turkey is a country with many experiences of military coups. But for the first time in its republican history, Turkey witnessed, in July 15th 2016, a coup attempt organized by a religious community. From many aspects, this is a sui generis experience with deep influences. In an effort to understand the meaning and social aspects of this experience, I have three main aims in this paper: a) discussing the significance of *the first night* of this coup attempt, b) stressing some dimensions of this experience in terms of its impacts on the society, c) discussing social dynamics of the organization behind this coup attempt.

The data I will use for the purpose of these three aims come, firstly, from archives of events that I witnessed, like everybody else, or from the media. Additionally, they come from secondary data gathered from the existing literature which I tried to use critically.

Throughout the paper, after emphasizing five major points regarding the significance of the first night, I explore complex dimensions of interpersonal trust reduce which I see as the most important impact of the coup attempt on the society. Finally, I critically look at and evaluate strengths and weaknesses of some arguments about the nature and features of the organization (FETÖ) behind this coup attempt and then I propose my own arguments which are based on a class analysis and culture of free-riders.

I conclude that fighting against the culture of free riders is not less important than fighting against all terror organizations like the one behind the July 15th Coup Attempt. I suggest three main measures in this regard.

Keywords: Military Coup Attempt of July 15th, Gülenist Teror Organization, communities, Kemalism, culture of free riders.

Giriş

Demokrasi teorisi ile askeri darbeler asla uyuşmazlar. Demokraside egemenlik halka aittir ve tüm devlet kurumları bu ilkeye riayet etmek ve saygı göstermek zorundadır. Darbeler ülkeleri çok ciddi ekonomik, siyasi ve sosyal zararlara uğratırlar. Ancak söz konusu “az-gelişmiş” veya “gelişmekte olan” ülkeler olduğunda Batılı sosyal bilimcilerin ağız değiştirdiklerini görmek mümkündür. Örneğin, Latin Amerika’nın 20. Yüzyılın neredeyse yarısını askeri darbelerle geçirdiğine vurgu yapan Huntington, “muhafazakar politikacılara karşı reform-kafalı askeri darbecilerin” darbelerini olumlu karşılar ve “sık darbelerin değişim ve ilerleme işaretleri olduğunu” belirtir (Huntington, 1962, s. 33). Benzer şekilde Huntington ile aynı yıllarda yazan Pye (1962) de darbelerin az gelişmiş veya gelişmekte olan toplumlarda *modernleştirici* rolüne değinir. Benzer yaklaşımlar bazı Türk sosyal bilimciler arasında da gözlenir. Örneğin Varol (2012), her darbenin aynı ölçüde anti-demokratik olmadığını ileri sürer ve bunun için “demokratik darbe” kavramını kullanır. Heper (2006) de farklı demokrasi deneyimleri olduğu düşüncesinden hareket ederek Türkiye’de darbelerin (özellikle 12 Eylül 1980 darbesinin) demokrasiyi ve laikliği ikame etme amacına hizmet ettiğini savunur.

Bu tür görüşlerinin aksine birçok sosyal bilimcinin ise haklı olarak askeri darbe liderlerinin ekonomik ve politik becerilerinin sınırlılığına, şiddet kullanımlarına, insan hakları ihlallerine, ülke refahını geliştirmediği ve üretimi arttırmadaki yetersizliklerine vurgu yaptıkları bilinmektedir. Örneğin Janowitz (1964, s. 80), askerin disiplin becerileriyle organizasyon kapasitesini karıştırmamak gerektiğine, askerlerin kendisine verilen görevleri etkili bir şekilde yerine getirmek yönünde eğitildiklerini fakat “mesleklerinin doğasındaki sınırlılıklar” nedeniyle ülkenin ekonomik gelişimindeki etkilerinin minimum düzeyde veya daha kötü olabileceğini ileri sürer.

Darbeciler, darbe girişimlerini kamuoyunun gözünde meşrulaştırmak için sıklıkla “ekonomik sıkıntılar”, “siyasal çürümüşlük”, “siyasal çıkmazlar”, “ülke çıkarları”, “rejimi korumak” gibi argümanlara başvururlar ama çoğunlukla gücü ele geçirmek ana motivasyonlarıdır. Askerler yönetimi bir süre sonra sivillere devredebilirler ama bu süreçten sonra bile yönetimi kontrol etmeye çalışırlar. Ayrıca her darbeden sonra “as-

kerin toplumdaki statüsü ve ekonomik durumu daha iyi bir noktaya taşınır” (Akıncı, 2013, s. 119). Darbelerin öncü güçleri askerler olarak görünse de Türkiye’deki darbelerde gözlemlendiği gibi çoğu durumda sivil bürokratlar, işadamları, sanatçılar ve akademisyen/aydınlar arasından belli kesimler de onlara destek verirler ve hatta sıklıkla orduyu “müdahaleye” davet ederler.

Görüldüğü gibi Batılı (ve yerli) akademisyenler arasında darbeler üzerine birbirinden oldukça zıt yaklaşımlar mevcuttur. Askeri darbeler Batı demokrasilerinde kesinlikle istenmeyen bir şeyken Batı-dışı toplumlarda övgüyle karşılanabilmektedir. Bu durum Batı açısından siyasal tutarsızlık yarattığı gibi kesinlikle söylemsel çelişkiye de neden olmaktadır. Ne de olsa Batılı kuramcıların çoğu bir asırdan daha uzun bir süredir kapitalizmin gelişimi için en uygun politik ortamın diktatörlük sistemlerinin değil, demokratik sistemin olduğunu savunuyor ve bunu dışarıya ihraç etmeye çalışıyordu (örneğin bkz. Przeworski, 1991 ve Bermeo, 1992). Nitekim Soğuk Savaş dönemi süresince ve hemen sonrasında ana çekişme konularından birisi demokrasinin ihracı olagelmıştır. Ancak bazı ülkelerdeki askeri darbelerin hoşnutlukla karşılanmasının yarattığı çelişkiyi aşmak ve bu durumu meşrulaştırmak için asker-sivil ilişkileri ve askeri darbelere ilişkin çeşitli tipolojiler geliştirilmiştir (bkz. Finer, 1962; Huntington, 1962; Janowitz, 1964; Lucham, 1961). Bu tipolojiler geliştiricisine göre üçlü, dörtlü, beşli vb şekiller olsa da hemen hepsi aynı amacı gütmektedir: çevre ve yarı-çevre ülkelerde darbeciler Batıcı siyaset yanlıysalar “iyi çocuklar” (ilerici, reformcu, modernleşme, demokrasi ve sekülerizm yanlısı, vb.), Batı-karşıtı, bağımsızlık yanlısı, yerel/dini kültür odaklıysalar “kötü çocuklar” (diktatör, egoist, otoriteryan, gerici, vb.) olarak kavramsallaştırmak. Türkiye’deki darbelerin analizlerinde de bu tür tipolojilerin izleri rahatlıkla gözlemlenebilir (ilerleyen satırlarda yeri geldikçe değinilecektir).

Türkiye, darbe deneyimleri bağlamında 15 Temmuz 2016’da bir yenisine tanık oldu. Türk halkının ve devlet kurumlarının ferasetli ve cesur direnişleri sayesinde bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanması Dünya tarihinde kuşkusuz örnek bir olaydır. Bununla birlikte Türk toplumunun, darbe girişiminin üzerinden geçen bir yılı nasıl geçirdiği, bu girişimi nasıl değerlendirdiği ve en önemlisi bu girişimin Türk toplumu

üzerinde ne tür etkiler yarattığı mutlaka üzerinde durulması ve sorgulanması gereken sorulardır. Bu makalede, bu soruları tüm boyutlarıyla analiz etme iddiası taşınmadan önemli görülen bazı tespitlerle yanıtlamaya çalışılacaktır. Odaklanılacak boyut, biraz siyasal ama daha çok toplumsal boyuttur. Önce ilk gün/gecede yaşananlarla ilgili akılda nelerin kaldığı yoklanacak, ardından 15 Temmuz deneyiminden ne sonuçlar çıkarılabileceği belirlenmeye çalışılacaktır. Bunu takiben 15 Temmuz Darbe girişiminin toplum üzerinde ne tür etkiler yarattığına dair gözlem ve görüşlere yer verilecek ve son olarak 15 Temmuz Darbe girişiminin arkasındaki örgüt olan FETÖ'nün nasıl kendisine toplumsal bir zemin bulabildiği analiz edilecektir.

Yönteme Dair

Yukarıda da belirtildiği gibi bu makalede üç amaç güdülmektedir: a) 15 Temmuz gecesinin (ilk gece) nasıl bir öneme haiz olduğunu tartışmak, b) bu darbe girişimi deneyimin toplumumuz üzerindeki etkilerini belirlemek, c) toplumumuzu bu deneyime sürükleyen toplumsal dinamiklerin tartışmasını yapmak. Bu amaçlar doğrultusunda yararlanılacak veriler, öncelikle herkes gibi yazarın da bizzat şahidi olduğu veya medyadan takip ettiği olaylara ilişkin arşiv bilgileridir. İkinci olarak, konuyla ilgili literatür birikiminden elde edilen ikincil verilerden kritik bir gözle yararlanılmaya çalışılmıştır.

Konu, şüphesiz sosyal ve siyasal bir konudur. Böyle bir konuda tamamen tarafsızlık iddiası çok da dürüst olmayacaktır. Bu bağlamda yazar pozitivistler gibi değil, Marx gibi düşünmektedir. Sosyal ve siyasal olaylar karşısında tamamen tarafsız olmak, Marx'ın deyişiyle, mümkün olmadığı gibi arzulanır bir şey de değildir. Ancak kendimizi bir tarafta konumlandırmak gerçekleri değiştirmek ya da üstünü örtmek gibi sonuçlar doğurmak zorunda değildir. Neticede, maksat neyin niçin olduğunu anlamaktır.

İlk Gece:

- Darbeciler, darbe saatini öne çekerek alışlagelmişin dışında saat 22.00 civarında girişimlerini başlattılar. TRT kanalını basarak “Yurtta Sulh Konseyi” gibi Atatürkçü kimliği ima eden bir konsey ismi adına darbe bildirisini okuttular.

- Haberi alan herkes birbirine telefonla bilgi verdi; ilk önce kimse böyle bir habere inanmadı çünkü kimsenin beklemediği bir şeydi bu. TV kanallarının neredeyse tümü canlı yayınlar vermeye başlayınca, askerler, tanklar ve uçaklar ekranlarda görünmeye başlanınca artık bunun bir şaka olmadığı yavaş yavaş anlaşılmaya başlandı.

- Cumhurbaşkanı telefonla bir TV kanalına bağlanarak olayı teyit edince ve tüm vatandaşları sokağa çıkıp darbecileri protesto etmeye davet edince vatandaşlar adeta sokağa hücum ettiler. Aslında birçok insan Cumhurbaşkanının çağrısından da önce sokağa çıkmıştı bile. Halk sabaha kadar darbecileri protesto etmekle kalmayıp onları eylemlerinden vazgeçmeleri için ikna etmeye ve hatta silahlarına ve tanklarına el koymaya veya onları etkisizleştirmeye çaba harcadılar.

- Bu süreçte darbecilerin, önceki darbe denetimlerinden farklı olarak, vatandaşların üzerine ateş açtıkları, MIT, TBMM ve Külliye dâhil olmak üzere birçok devlet kurumu binalarını bombaladıkları, alçak uçuşlar yaparak korku yaymaya çalıştıkları gözlemlendi. Nitekim 249 vatandaşın şehit olduğu ve 2000 küsur vatandaşın gazi olduğu takip eden günlerde netleşti.

- Darbecilerin o sırada Marmaris'te bulunan Cumhurbaşkanı ve ailesini ölü ya da diri ele geçirmek için operasyon yaptıkları da anlaşıldı. Cumhurbaşkanının, o sırada Atatürk havaalanını elinde tutan darbecilere rağmen gecenin ilerleyen saatlerinde bu havaalanına uçağıyla iniş yapması ve halka hitaben konuşması darbeye karşı direnen halka büyük bir moral destek sağladı. MHP lideri Devlet Bahçeli'nin ilk andan itibaren çok net bir şekilde darbe karşıtı bir duruş sergilemesi de asla unutulamayacak bir husustur.

İlk Geceye İlişkin Tespitler/Çıkarımlar

Makale, ilk geceye ilişkin bu anımsananlardan aşağıdaki 6 hususla ilgili çıkarımların önemli olduğunu ileri sürmektedir.

Birinci çıkarım Batı dünyasıyla ilgilidir. Geleneksel olarak kendisini özgürlük, demokrasi ve insan hakları savunuculuğuyla karakterize eden Batı'nın tüm söylemleri o geceyle birlikte bir kez daha inandırıcılığını kaybetmiştir. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika o gece darbeye kalkışanları kınamak ve Türk hükümetine desteklerini açıklamak bir

yana, darbenin başarısızlıkla sonuçlanmasına gönülden üzölmüş ve takip eden günlerde darbecilerin nerede hata yaptıklarına dair analizlere kalkışmıştır¹. Bu bağlamda, Florence Gaub'un (2016) 15 Temmuz darbesinden sonra Avrupa Birliği Güvenlik Çalışmaları Enstitüsü için hazırladığı analizinde başarılı bir darbe için iyi organize olmuş ordu içindeki %2 oranında bir kuvvetin yeterli olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir (aktaran Alkan, 2016, s. 259). Daha vahim olanı, 249 şehit ve 2000 küsur gazi ile sonuçlanan bu darbe girişiminin bir "tiyatro" olduğu savlarının yanı sıra Batılı devletler darbecilere yapılan muamelelerin insan haklarına aykırılığı üzerinde durmuşlar ve firari fetöcölere kapılarını ardına kadar açmışlardır. Kendilerinden emin bir şekilde fetöcü darbecileri destekleyen Batı dünyası, darbenin başarısızlıkla sonuçlanması karşısında apaçık bir şekilde hırçınlaşmıştır. Finer (1962), Huntington (1962), Janowitz (1964), Lucham (1961) gibi kuramcılarca geliştirilen tipolojilerle aşılırsa da Batı'nın bu söylem ve eylem çelişkisi, sadece Türkiye'nin değil tüm dünyanın gözünde inandırıcılığını ve kredibilitelerini daha fazla sorgulanır kılmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'nin iç ve dış politikalarını şekillendirmeyi amaçlayan ve özellikle uluslararası ilişkilerde Türkiye'nin projelerini ve etki gücünü kırmaya çalışan Batı'nın, bu darbe girişimiyle istediklerine kavuşmasa da "denedik, başaramadık" diyerek bu amaç ve çabalarından vazgeçeceğini düşünmek saflık olacaktır. Nitekim bununla ilgili çeşitli senaryolar Türk medyasında yer almaya başlamıştır bile. Örneğin Karagöl (2017) köşe yazısında "ikinci 15 Temmuz planı" olarak Batı'nın, başka aktörler (PKK/PYD) üzerinden Türkiye'yi Güney sınırlarından kuşatmaya çalışacağını ve onu sıcak bir bölgesel savaşa zorlayacağını ileri sürmektedir. Batı'nın ne kadar ileri gidip gitmeyeceği jeopolitik araştırmaların işidir ama bu tür senaryoların Türk toplumunda yaygınlaşması, Batı'ya karşı giderek daha şüpheli ve güvensiz bir bakış açısının hâkim olmaya başladığının göstergesi olarak okunmalıdır.

İkinci çıkarım, Türk devletinin kurumsal kapasitesinin belli zaafiyetler içinde bulunduğunun açıkça ortaya çıkmasıdır. Diğer bir deyişle devlet,

1 Örneğin, Uluslararası İlişkiler Profesörü Philippe Moreau Defarges, BFM kanalında yaptığı konuşmada cumhurbaşkanı Erdoğan'a suikast düzenlenmesi gerektiğini söyledi. Bkz. *Star Gazetesi* (23.05.2017).

yaklaşan tehlikeyi görememiş, gerekli önlemleri önceden alamamış, işi son dakikaya bırakmıştır. Aras’ın da dikkat çektiği gibi 15 Temmuz gecesi “devlet otoritesinin kendisini, gizlice nüfuz etme, manipülasyon ve görev suiistimallerine karşı koruyamadığını” kanıtlamıştır (Aras, 2017:4). Bu durum, “kandırılma” terimiyle geçiştirilemeyecek kadar önemlidir. Sınırlı bilgiler ve duygularla hareket eden bireylerin kandırılma savları dikkate alınabilir ama devasa bilgi kaynakları olan ve rasyonel tutum takınması gereken devlet kurumlarının kandırılma argümanına sığınmaları o kadar makul karşılanamaz. O gece ciddi zafiyetler içerisinde bulunduğu açıkça kanıtlanan devlet kurumlarının neden bu durumda olduğu ayrıca sorgulanmalıdır.

Üçüncü çıkarım, ilk gecenin önemiyle ilgilidir. O ilk gece, kimlerin fetöcü olmadığına dair bir göstergedir. Çünkü 16 Temmuz’un sabah saatlerine kadar darbe girişiminin akıbetinin ne olacağı belli değildi. O gece “darbeciler, ülke demokrasisini temsil eden kurumsal yapılara ve darbeye direnen halka karşı kaba, kanlı, orantısız açık bir saldırı gerçekleştirmişlerdir” (Alkan, 2016:255). Sabah saatlerinde, darbeci işgali altında bulunan TRT ve CNN Türk kanallarının kurtarılımları ve yeniden yayınlarına başlamaları, Genel Kurmay Başkanlığı’nın ve Akıncı Askeri Üssü’nün darbecilerden temizlenmesi ve darbeye öncülük eden subayların perişan haldeki görüntülerinin ekranlara yansımından sonra, özellikle 16 Temmuz’un öğleden sonrasında, artık bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanacağı daha kuvvetli bir ihtimal olarak belirdi. Birçok insanın darbe girişimi karşısındaki tavrı işte bu noktadan sonra belirginleşmeye başladı. Bu tespitin çok önemli olduğu vurgulanmalıdır. Zira girişimin akıbetinin ne olacağı henüz belli değilken sokaklara dökülen insanlar canlarını ortaya koydukları gibi kimliklerini de ifşa etmişlerdir. Eğer darbe başarılı olsaydı bu direnişçiler (muhtemelen aile üyeleriyle birlikte) fetöcüler tarafından yakalanıp hapse atılacaklardı ve/veya öngörülemeyen sıkıntılar yaşayacaklardı. Bu insanların kimler olduğu bugün dahi bellidir çünkü hem medya mensupları sürekli çekim yapıyorlardı hem de vatandaşların kendileri de cep telefonlarıyla kayıtlar alıyorlar ve medyayla paylaşıyorlardı. İlâveten, onlar protestolarını çıkmaz sokak aralarında değil, her yönü görüntüleyebilen mobese kameralarının bulunduğu şehir meydanlarında gerçekleştirmişlerdir. O gece sıradan bir gece olmadığı için bu mo-

bese kameralarının görüntülerinin hala saklanıyor olması gerekir. Bu ilk gece, elbette cadde ve sokaklarda başka maksatlarla bulunanlar da vardı. Örneğin birçok insan fırınların ve ATM makinalarının önlerinde kuyruklar oluşturmuşlardı çünkü darbe girişiminin başarılı olacağını, sokağa çıkma yasağının geleceğini ve gündelik yaşamın rutinlerinin aksatacağını umuyor ya da bekliyorlardı. Tavır ve davranışlarıyla onları ayırt etmek zor değildir. Ama onların aksine o gece şehir meydanlarında darbecileri protesto edenler, *canlarını ve kimliklerini* riske atarak orada yer aldıkları için, onların darbeyi gerçekleştiren fetöcüler olmadıklarından emin olunabilir. Dolayısıyla, ilk gece kimin, kimlerle beraber, nerede olduğu kimlerin fetöcü olup olmadığıyla ilgili önemli veri kaynaklarından birisi olmalıdır.

Dördüncü çıkarım: O ilk gece Türk halkı bir demokrasi savaşı vermiştir. Çünkü belli bir partinin destekçileri değil, belki birkaçı hariç hemen her partiden destekçiler o gece demokrasiyi korumak ve darbecilerin başarı elde etmesini önlemek için meydanlarda yer almışlardır. Bu kimi şehirlerde kelimenin tam anlamıyla bir savaşı kimi şehirlerde ise savaş riski yüksek bir faaliyetti. Alkan'ın da belirttiği gibi o gece Türk halkının “darbenin meşruiyetini tanımayarak direniş göstereceği sinyali açık bir biçimde vermesi, Türkiye siyaseti açısından bir ilktir” (Alkan, 2016, s. 254). Denilebilir ki, sonraki günlerde sokaklarda devam eden toplanmalar eğer bir “demokrasi nöbeti” idiyse, o ilk gece gözlemlenen şey açıkça bir “demokrasi savaşı” idi. O gece aynı zamanda bir “bağımsızlık mücadelesiydi” de çünkü fetöcüler bu darbeyle küresel güçlerin Türkiye’yi hizaya sokmak, onun küresel bir aktör olma yolundaki çaba ve başarılarını dizginlemek niyetlerinin taşeronluğunu yapıyorlardı. Türk halkı hiç kuşkusuz bu savaşta maksadına ulaşmıştır. Ancak bu demokrasi ve bağımsızlık savaşının o geceki aktörleri bugün çoğu zihnin düşünmeye meylediği kadar sayıca çok değillerdi. Elbette onlar az da değillerdi ama bugün kendisini darbe ve fetö-karşıtlığıyla konumlandırılan insanların yüzde kaçının o gece şehir meydanlarında oldukları soru konusudur. Dolayısıyla, sonraki günlerde devam eden demokrasi nöbetlerinde fotoğraf ve video çekimlerini sosyal medyada paylaşmak suretiyle darbe karşıtlığı imgesi çizmeye çalışanların önemli bir kısmının *beleşçiler* olduğu düşünülebilir.

Beşinci bir çıkarım gençlerle ilgili olabilir. O geceyle birlikte bir an-

lamda gençlikle ilgili daha romantik bir söylemin şekillenmeye başladığı söylenebilir². Çünkü o ilk gecenin direnişçileri arasında çok sayıda genç de vardı. O geceye kadar birçok çevrede gençlerle ilgili ciddi kaygılar ve olumsuz kanaatler yaygındı. X ve Y gençlik kuşaklarından sonra Z kuşağı gençliğin ülke ve dünya meselelerine kayıtsız, apolitik, hedonist, bencil, tüketici bir gençlik olduğu sol çevreler kadar muhafazakâr çevrelerde de sıklıkla dillendiriliyordu. Ancak o geceki demokrasi ve bağımsızlık savaşına gençlerin aktif katılımı bir anda tüm bu kanaatlerin ve kaygıların yersiz ve haksız olduğu kanaatini doğurdu ki bu husus sonraki gün ve aylarda özellikle ve sıklıkla vurgulanan konulardan birisi oldu. Oysa ne önceki söylem ne de o gecedeki sonra şekillenmeye başlayan romantik söylem gerçeği anlamaya izin vermez. 15 Temmuz öncesinde de 15 Temmuz esnasında ve sonrasında da aslında bir gençlik değil, birçok gençlik profili eşzamanlı vardı ülkede (Türkiye’de gençlik ile ilgili araştırmaların ve yaklaşımların bir değerlendirmesi için bkz. Bayhan, 2015). Daha birkaç yıl önce vuku bulan Gezi Parkı olaylarında da gençlerin çok aktif rol aldığını hatırlamak gerek. FETÖ de sözde “ışık evlerinde” kendilerince “altın gençlik” diye adlandırdıkları bir gençlik yetiştiriyor ve hemen tüm devlet kurumlarına sınav sahtekarlıklarıyla yerleştiriyordu. Elbette Z kuşağına atfedilen nitelikleri üzerinde taşıyan geniş bir gençlik kesiminin varlığı da yadsınamaz. Demek ki, 15 Temmuz’un yarattığı romantizme kendimizi çok fazla kaptırmadan gençliği çeşitliliği ve çelişkileriyle birlikte görmek gerekir.

Altıncı çıkarım: O geceki darbe girişimiyle birlikte Türkiye’deki eski ideolojik pozisyonlar (ya da o pozisyonları kullanmak isteyenler) yeniden kendilerine zemin bulmaya çalışmışlardır. Darbe girişiminden hemen bir-iki gün sonra kendini “Kemalist” olarak konumlandıran bir kesim, sosyal medyada bu yaşananların faturasını dine, “artan dindarlaşmaya” ve cemaat ve tarikatların faaliyetlerine çıkarmış, laikliğin denli önemli ve gerekli olduğunu savunmaya başlamışlardır. Bu saldırı, muhafazakâr/İslamcı kesimlerde hemen bir karşı-tepki doğurmuş ve onları tüm cemaatleri/tarikatları aynı kefeye koymamak gerektiği,

2 Örneğin bkz. *Yeni Akit*, <http://www.yeniakit.com.tr/haber/gencler-15-temmuzda-vatanina-sahip-cikti-248531.html> 22/12/2016.

aralarında iyiler ve kötüler (sağlam elmalar ve çürük elmalar) olduğu yönünde savunmacı bir pozisyona itmiştir. Bu tür saldırı-savunma pozisyonları sadece sosyal medyayla sınırlı kalmamış kısa sürede gazetelerin köşe yazılarına da sıçramıştır (bu tartışmaların köşe yazılarındaki yansımalarına örnek olarak bkz. Kaplan, 2016). Böylece bir anlamda ontolojik bir sorun ideolojik/epistemolojik bir soruna dönüştürülmeye çalışılmıştır. Gerçekte sosyal medyada tartışmayı başlatanların kullandığı ideolojik kutuplaşmaları yeniden canlandırmaya çalıştıkları açıktır. Hâlbuki eğer konu tartışılacaksa ontolojik düzeyde, tarihsel ve toplumsal koşullar bağlamında konuyu ele almak gerekir. Böyle bir yaklaşım izlendiğinde, reçete olarak sunulan kemalizm ve sekülerizmin, İslam ülkelerinde sosyal sınıfsal egemenlik mücadelesinin araçları oldukları, cemaatler ve tarikatlar üzerinden karşı-sınıfsal pozisyonları ürettikleri ve emperyal güçlere ideolojik savaşlar yaratarak İslam ülkelerine açık ve örtük müdahale imkânları sunduklarını düşünmek mümkündür.

Darbe Girişimi ve Toplum Üzerinde Etkileri

15 Temmuz Darbe girişimi askeri açıdan başarısızlıkla sonuçlanmasına karşın toplumsal düzeyde çok ciddi tahripkâr etkileri tetiklemiştir. Bu etkilerin darbe girişiminden birkaç gün sonra açıklanan olağanüstü hal (OHAL) ilanı ile birlikte daha net gözlemlenir hale geldiği söylenebilir. OHAL ile birlikte, darbe girişimiyle ilişkisi tespit edilen binlerce askeri ve sivil memur tutuklandıktan sonra FETÖ ile irtibatı ve intisabı olan diğer kişiler tespit edilmeye başlandı. Bu bağlamda çok sayıda işadamı, gazeteci, polis, asker, öğretmen, akademisyen ve diğer türden memurlar açığa alındılar, tutuklandılar ve/veya memurluktan ihraç edildiler. Telefonlarında Bylock programı tespit edilenler, FETÖ finans kuruluşlarıyla mali ilişkileri bulunanlar ve tutukluların ifadeleri bu süreçte kamuoyunun bildiği en önemli kriterler oldu.

Bu arada sürüme giren “kripto fetöcü” kavramı tüm kafaları karıştırdı. Bir çeşit *münafık* anlamında kullanılan bu kavramla fetöcü kimliğini ustalıkla gizlemeyi başarmış ama FETÖ’ye kuvvetle bağlı ve halen önemli pozisyonlardaki varlığını sürdüren kişiler kastedilmektedir. Mantıksal ve olgusal olarak kripto fetöcülerin varlığına itiraz etmek mümkün değil. Ancak bu kavramın toplumsal düzeyde kullanıma girmesi bir yandan toplum içinde bireylerin birbirlerini kripto fetöcü olarak suçlamaları furçasını doğurdu. Fetöyü hedef almasına rağmen bu

kavramın en çok fetöcüler tarafından kullanıldığını düşünmek abes olmayacaktır. Fetöcülerin, bu kavram üzerinden FETÖ ile ilgisi olmayan kişiler aleyhinde kamuoyu oluşturmaya çalıştıkları gözlemlendi.

Bu sürecin sonuçlarından birisi, devlet bürokrasisinin, kimlikleri tespit edilebilen fetöcülerle birlikte fetöcülerle bir ilgisi bulunmayan muhafazakar bürokratların da tasfiye edilmesidir. “Gerçek şu ki, 15 Temmuz sonrasında bürokrasi içerisindeki muhafazakar unsurlar büyük oranda ya temizlendi ya da saf dışı bırakıldı; bürokrasinin daha üst kademeleri, yine tasfiyeleri hakimiyetlerini canlandırmak için ikinci bir şans olarak gören 2010 öncesi dönemin laik-milliyetçi unsurlarıyla dolduruldu” (Aras, 2017, s. 9).

Öte yandan böyle bir suçlama mevcut olmasa bile herkes muhataplarının kripto olabileceği ihtimalini gözetir ve ona göre ihtiyatlı ve mesafeli olmaya çalışır bir halde buldu kendisini. Bireylerin akrabalık, arkadaşlık, komşuluk ve iş çevrelerinde tanış oldukları ve fetöcü olmasına hiç ihtimal vermedikleri kişiler içinden tutuklananların çıkması da bir anlamda onları bu tutuma sevk etti. Diğer bir deyişle toplumda ciddi derecede *diğerine güven* azalması yaşandı.

Durkheim ve Weber, dinin bireyler arası güven ilişkilerini desteklediğini düşünüyorlardı (Sosis, 2005, s. 3). Putnam (1993) ve Fukuyama (1995) ise güven kavramının toplumsal yaşam için önemine dikkat çekmişlerdir. Onlara göre güven, toplumda siyasal ve ekonomik performans için esastır. Güven, demokratik toplumun işleyişine yardımcı olan, bireylerin işbirliği yapmasını sağlayan bir sosyal sermayedir. McLeod'a göre ise, güven önemlidir ama tehlikeli de olabilir. Güven, risk içerir, garantiye dayanmaz. Garanti olsaydı güvene ihtiyacımız olmazdı. Bir ilişki ihanet olasılığı içermiyorsa güvene dayalı bir ilişki değildir. Güven, ilişkide iyimser olmayı gerektirir. Birbirlerine karşı kötümser ve şüpheli olan kişiler güven ilişkisi kuramazlar (McLeod, 2015).

Birisine niçin güvenilir? Teorik olarak o güvenilir bulunduğu için güvenilir. Gündelik yaşamda ise, o, bizim ailemiz, akrabamız, arkadaşımız, komşumuz olduğu için güveniriz. Ya da bizimle aynı kimliği paylaştığı (hemşehrimiz, vatandaşımız, dindaşımız, siyasal yoldaşımız vb. olduğu) için güveniriz. Dolayısıyla, toplumda güvenin azalması, tüm bu ilişki ve değerlerde anlam ve işlev kaymalarının göstergesidir.

Müslüman, insanların elinden, dilinden, belinden emin olduğu kişidir. Karşılaşan iki Müslüman, “huzur”, “barış”, “esenlik ve güvenlik seninle olsun” anlamına gelen “selâm” sözcüğüyle birbirlerini selâmlarlar. Dolayısıyla İslam dininin güvenilir bir insan ve toplum modeli yaratmayı hedeflediği varsayımından hareketle Müslüman toplumlarda diğerlerine göre daha yüksek güven oranlarının gözlemlenebilir olması gerekir. Oysa fiili durum bunun tam tersidir. Dünya Değerler Araştırması verilerine göre, Batı ülkelerinde bireylerarası güven oranları genellikle %40 ve üzerindeyken, önemli bazı Müslüman ülkelerde (Türkiye: %12, İran: 10,5, Mısır: %20) bu oran %20’nin altındadır (Esteban & Roser, 2016). Kurumlara güven açısından da durum daha iyi değildir.

15 Temmuz darbe girişiminden sonra Türk toplumunda zaten düşük olan bireylerarası güven oranının çok daha düştüğünü söylemek mümkün görünüyor³. Bu güven azalması hem bireylere hem kurumlara karşı gerçekleşti. Diyanet İşleri Başkanlığı da bunu çok iyi gözlemlemiş olacak ki 2017 Kutlu Doğum Haftası etkinliklerinin ana temasını *güven* olarak belirledi⁴. Devlet ricali de bunu fark etmiş olsa gerek ki artık bu konu onların protokol konuşmalarında yer almaya başladı⁵.

Ancak devlet kurumları görevlerinin gereğini yaparken toplum düzeyinde bir üstüne vazife edinme süreci gözlemlendi. Bunda belki “bildiklerinizi devletle paylaşın” şeklindeki çağrının da etkisi olmuş olabilir. Ama gerçekte bu husus oldukça karmaşık bir dinamizm içermektedir. Önce hemen her kurumda bir takım listeler dolaşmaya başladı. Birileri bir takım fetöcü listeleri hazırlıyor, başkaları başka listeler hazırlıyor ve idari mercilere ulaştırıyorlardı. Kimin ne maksatla nasıl hazırladıkları meçhul olan bu listelere göre idari görevden almalar gerçekleştiril-

3 Müslüman ülkelerde darbe girişimlerinin sıklıkla yaşanması bu ülkelerde neden güven oranlarının düşük olduğuna da kısmen açıklık getirmektedir.

4 <https://www.diyaret.gov.tr/icerik/kutlu-dogum-haftasi-temasi-%E2%80%98hz-peygamber-ve-guven-toplumu%E2%80%99/39637>

5 Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın eşi Emine Erdoğan, bu yıl atanan vaizleri kabulünde, “Vatandaşlarımızın manevi duygularını sömürerek, devletimize, milletimize ihanet eden FETÖ’nün açtığı güven bunalımını yine sizler onaracaksınız.” dedi. TGRT Haber, 26.07.2017.

diği biliniyor. Devlet kurumlarında FETÖ’den kalan boşlukları doldurmak isteyen dini ve seküler cemaatlerin bu listelerin oluşturulmasında etkili olduklarını düşünmek yersiz olmayacaktır. Çılgırından çıkma yüksek olasılığının belirmesi üzerine devlet FETÖ soruşturmalarıyla ilgili hangi kriterleri gözettiğini ve sürecin nasıl ilerlediğini vatandaşlarla paylaşma gereği duydu. Buna rağmen, toplum bazında kişilerin birbirlerini fetöcü olmakla suçlama eğilimleri hız kesmeden devam etti. Bu genellikle sosyal medya, isimsiz ihbar mektupları ve ikili ilişkiler aracılığıyla yapılır oldu. Bu suçlamaların birçoğunun arkasında dini ve seküler cemaatlerin fırsatçılıkları kadar kişisel anlaşmazlıklar, husumetler, kuyruk acıları, görevde yükselme arzu ve ihtiraslarının da olduğunu anlamak zor değil.

Elbette konunun bir başka boyutu da bu tür isnat ve suçlamalar üzerinden kendi masumiyetini (fetöcü olmadığını) kanıtlama ve/veya dikkatleri kendi üzerinden uzaklaştırma kurnazlığıdır. Bunu yapanlar neden yaparlar? Çünkü toplumda birçok kişi fetöcü olmasalar bile fetöcülerle birçok kez yolları kesişmiş, onlarla ekonomik, kültürel, sosyal, siyasal ilişkiler içine girmişlerdir ve arkalarında kendilerini zor duruma sokabilecek bazı izler bırakmışlardır. Fetöcü derneklere ve sendikalara üyelik, bağışlar, sohbetlere katılım, fetöcü ticari kuruluşlarla alış-veriş, arkadaşlık ve akrabalık ilişkiler bu izlerden bazılarıdır⁶.

Tüm bu faktörlerin etkisiyle toplumda “çok sayıda haksız yere fetöcü muamelesi gören insanlar bulunduğu” algısının yaratılmaya çalışıldığı gözlemlendi. Böylece “gerçek fetöcüler dışarıda serbestçe dolaşırken ihraç edilen ve/veya tutuklananlar içerisinde birçok masum kişinin bulunduğu” kanaati belli bir yaygınlık kazandı. Bazı insanlar bu kanaati samimi olarak taşıırken bazılarının da bu kanaat üzerinden hükümeti eleştirmek ve onu politika değişikliğine zorlamak amacını güttüğü söylenebilir. Nitekim “ihraçlar ve tutuklular arasında çok sayıda masum insan olduğu” kanaatinin yerleşmesi, konuyla ilgili devam eden hukuki sürecin ve devlet kurumlarının sürdürdüğü kararlı mücadelenin

6 Bu insanlardan bir kısmının FETÖ’nün şerrinden korktukları için onunla bir takım ilişkiler içine girdiklerini düşünmek de teorik olarak mümkündür çünkü FETÖ, elindeki imkânları insanların özel hayatlarını ve zafiyetlerini gözetlemek, kaydetmek ve onlara karşı tehdit ve şantaj malzemesi olarak kullanmak yoluna da sıkça başvurmuştur.

esnetilmesi, sulandırılması ve ulusal ve uluslararası düzeyde itibarsızlaştırılmasına hizmet edecektir.

Buna rağmen bizzat FETÖ'nün kendi çığırtkanları ve bazı politikacılar bu konudaki söylemlerini açıkça ve sıklıkla dile getirirken, masum insanların tutuklandıkları ve ihraç edildiklerine *samimi* olarak inananların bu kanaatlerini kimliklerini açık edecek şekilde paylaşmaktan ve masum olduklarına inandıkları tutuklular için en ufak bir girişimde bulunmaktan bile kaçındıkları da eklenmelidir. Çünkü fetöçülük yakıştırmaları o kadar yaygınlık kazanmıştır ki bu tür kişiler böyle bir paylaşımından ve girişimden dolayı bizzat kendilerinin de “fetöcü” etiketi yiyeceklerinden endişe etmektedirler. Bir yerel politikacının ifade ettiği “bu konjonktürde kim birisi için yardımcı olmaya çalışacağını söylüyorsa, kesin yalan söylüyordur” sözü konunun bu yönünü özetlemektedir.

Kuşkusuz bu anlatılanlar ani ve hızlı toplumsal dönüşüm dönemlerinde ortaya çıkan normlar sarsılması ve değersizlik durumunu ifade etmek için Durkheim'in (1951 & 1960) kullandığı *anomie* kavramını çok iyi örneklemektedir. Anomie dönemlerinde insanlar kendilerini başkalarına bağlayacak anlamlı ilişkilerden ve toplumdan uzak hissederler. Anomie, aynı zamanda insanları amaçsızlık ve ümitsizlik duygularına sürükleyebilir, toplumsal normlardan sapmayı ve suçu teşvik edebilir ve intihar olaylarını arttırabilir. 15 Temmuz darbe girişimiyle birlikte Türkiye'nin bir yanı hem kendi tarihinde hem dünya tarihinde eşine az rastlanır bir demokrasi ve bağımsızlık mücadelesiyle erdemli bir tavır ortaya koyarken, bir diğer yanı da sosyal ilişkileri güvensizleştirerek, bilgi kirliliği üreterek, konjonktürü istismar ederek ahlaksız, edepsiz ve çirkin bir tablo çizmektedir. Bu, bir anlamda tüm dünya dinlerinin ve kadim bilgeliğin vurguladığı “hak-batıl,” “aydınlık-karanlık” mücadelesinin bizim toplumumuzda, bizim zamanımızda, bizim gözümüzün önünde, bizim katkılarımızla cereyan eden somut bir örneğidir. Bu mücadele hiç kuşkusuz 15 Temmuz'la başlamış değildir ve onunla da son bulmayacaktır. Geleceğe dair dersler çıkartılması için konunun toplumsal dinamiklerinin cesurca sorgulanması zorunludur.

FETÖ ve Toplumsal Dinamikler

15 Temmuz darbe girişimiyle ilgili kuşkusuz tartışılması gereken çokça soru ve boyut bulunmaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi toplumda

birçok kişi fetöcü olmasalar bile fetöcülerle birçok kez yolları kesişmiş, onlarla ekonomik, kültürel, sosyal, siyasal ilişkiler içine girmişlerdir. Diğer bir deyişle FETÖ, sadece devlet kurumlarına sızmakla kalmamış, bir örümcek gibi toplumun önemli bir kesimini de kendi ördüğü ağların içine çekmiştir. Bu durum FETÖ’nün başarısı mıdır yoksa halkın zafiyeti midir? Bu, üzerinde önemle durulması gereken sorulardan birisidir. Gerçekte her ikisinin de rolü olduğunu düşünmek gerekir.

Kabul etmesi acı ama açıkçası emperyalist güçler Türk toplumunu siyaseten oyuna getirmişler, sağ gösterip sol vurmuşlardır. On-yıllarca, Türk toplumunu PKK ve sol örgütlerden ağır darbe geleceği beklentisi içine sokmuş, bu arada sessizce FETÖ’yü semirtip ülkenin üzerine salmışlardır.

FETÖ’nün sıradan bir örgüt olmadığı artık anlaşılmıştır. Gerek Türk devletinin kurumlarına sızmak suretiyle ele geçirdiği bilgi ve kaynaklar gerekse yabancı devletlerle girdiği girift ilişkilerden elde ettiği bilgi ve kaynaklar onu güçlü kılan ana unsurlardandır. Hiyerarşik, ke-tum ve gizemli yapısal örgütlenmesi sayesinde FETÖ gerçek niyet ve gündemini Türk halkından gizlemeyi başarmış, Türkiye’nin eğitimsel kalkınmasına ve dini hizmetlere çalışan bir hareket fotoğrafı çizmede ustaca bir performans göstermiştir. Bu doğrudur. Ancak Rusya gibi bir ülke bu fotoğrafa aldanmayıp herkesten önce FETÖ’nün faaliyetlerini ülkesinde yasaklama uyanıklığını gösterirken Türkiye’nin bunu anlamada neden bu kadar geciktiğini sormak gerekir. Bu gecikmenin en önemli nedenlerinden birisi FETÖ’nün 40 yıllık süre içinde siyasetçiler de dâhil olmak üzere *toplumun* önemli bir bölümünü kendi ilişkiler ağının içine çekmeyi başarmış olmasıdır.

Bu ilişkiler ağına bir şekilde dâhil olanların ne kadarının “organik fetöcü,” ne kadarının “konjektörel fetöcü” olduğu muhtemelen asla bilinemeyecek bir konudur⁷ ve bilimsel analizin dışında kalacaktır. Ancak sosyal bilimciler FETÖ ile şu ya da bu düzeyde ilişki içine giren

7 2008 yılında kaleme alınan bir doktora tezi F. Gülen grubunun 6 milyonluk bir üyesi olduğunu belirtmekte (Kim, 2008: 242) ama bu bilginin nasıl elde edildiği ya da nasıl hesaplandığına dair bir açıklama sunulmamaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki tezin Uzakdoğulu yazarı Kim, FETÖ ile kurduğu kişisel ilişkilerden kendisine telaffuz edilen rakamı kullanmaktadır.

toplumsal kesimlerin neden böyle bir zafiyet içinde olduklarını analiz edebilir. Nitekim konuyla ilgili birkaç yaygın açıklama modeli olduğu gözlenmektedir.

Bu bağlamda özellikle 15 Temmuz sonrasında sıkça dillendirilen ilk açıklama çabalarından birisi, toplumun din konusunda cehalet içinde bulunduğu ve FETÖ'nün bu durumu istismar ettiği görüşüdür. Nitekim dini değer ve kavramlar “toplumsal meşruiyet kalıplarımızın şekillenmesinde önemli bir yere sahip” (Alkan, 2016, s. 268). Buna karşılık denilebilir ki toplumun iyi bir din bilgisinin olmadığı geniş ölçüde doğrudur. Ama dini öğrenmek isteyenlerin başvurabilecekleri birçok kaynak mevcuttur. Binlerce dini yayının yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı imamlar, hatipler ve müftüler bu kaynakların başında gelir. FETÖ takipçilerinin ve onunla bir şekilde irtibat kuranların en azından orta sınıf sosyal statülerinin olması ve büyük çoğunluğunun en az lise ve üstü eğitim seviyesinde olması onların bilgi edinme ihtiyaçlarını fetö-dışı kaynaklardan karşılamalarını pekâlâ mümkün kılar. Demek ki sorun sadece bilgisizlik değil.

İkinci bir açıklama çabası -ki bu birçok kişi tarafından ciddi olarak savunulmuştur- modernitenin getirdiği yalnızlaşma sorununa karşı FETÖ'nün çağdaş bir sufizm hareketi olarak toplumun ilgisini çektiği görüşüdür. Buna göre, insanlar sadece bilgi sahibi olmak değil aynı zamanda bir aidiyet duygusu da yaşamak ve manevi doyum elde etmek istedikleri için Sufi bir hareket olarak gördükleri FETÖ'ye yandaş olmuş ya da onunla irtibat geliştirmişlerdir.

F. Gülen ve takipçileriyle ilgili literatürde⁸ onların klasik manada bir sufilik özelliği göstermedikleri, bir tarikat olmadıkları, aksine “sufi ama tarikatsız bir sufi” olduklarına sıklıkla vurgu yapılır (bkz. Gokcek, 2006; Gulay, 2007; Michel, 2005; Sarıtoprak, 2003, Kim, 2008). Bu literatür ağırlıklı olarak Gülen ve takipçilerini yeni-sufiliğin (neo-sufi) temsilcileri olarak (Gulay, 2007; Michel 2007) ya da “kendine özgü

8 Bu literatürün önemli bir kısmının bizzat FETÖ'nün kendisi tarafından ya da sipariş usulüyle başkalarına ihale edilerek oluşturulduğu düşünülebilir. Örneğin Sarıtoprak (2003) doğrudan FETÖ'nün kendi kalemlerindedir. FETÖ'nün en önemli özelliklerinden birisi de etkili kalemleri satın almaktır. Birçok yazarın ve akademisyenin FETÖ'yü öven yazılarını bu suretle kaleme almış olmaları güçlü bir ihtimaldir.

sufi” (a sufi in his own way) olarak (Sarıtoprak, 2003) göstermeye çalışmaktadır. Uzakdoğulu ve güya İslamı seçmiş birisi olan Kim (2008) de bu tür sufilik savlarını irdelemekte ve Gülen ve takipçilerinin “toplumsal angajmanlı bir sufilik” olduğu (s. 237) ve “bu hareketin faaliyetlerinin üyelerinin din-temelli gönüllü katkılarıyla yürütülen apolitik, hükümetle ilgisiz, sivil alanı dolduran, insanlığın kolektif iyiliğine hizmet eden faaliyetler olduğu; bu anlamda bu hareketin özünde dinyönelimli sivil bir hareket olarak karakterize edilebileceği” (s. 382) sonucuna varmaktadır.

Bu görüşlerin tam da FETÖ’nün duymak isteyeceği görüşler olduğu çok açıktır ve elbette hiç tatmin edici değildir çünkü insanların bu tür aidiyet ve manevi doyum ihtiyaçlarına hitap edebilecek yüzlerce dini ve seküler seçenek mevcuttur. Ayrıca Türkiye kökleri çok eskiye giden birçok sufi gelenekleri bünyesinde barındırmaktadır ve tarikatlar piyasasında kızgın bir rekabete sahne olmaktadır. Bu tarikatların hemen hepsi yeni gelişmelere ayak uydurmakta, teknolojiyi etkin kullanmakta, siyasi ve ticari faaliyetler yürütmektedirler. İnsanlar neden bunca seçenek varken özellikle FETÖ’nün etrafında odaklansınlar? Üstelik FETÖ’nün sufilik vurgusu çok güçlü ve eski bir vurgu da değildir. Onun bu vurgusu özellikle Gülen’in ABD’ye sığınmasından sonra başlamıştır. Sufiliğin Amerikan piyasasında daha çok satın alınan bir şey olduğunu keşfetmesinden sonra fetöcüler zahiri söylemlerinde böyle bir vurgu yapmaya başladılar. Gerçekte ise onların sufi yaşam tarzından ne kadar uzak oldukları ve ne kadar çok bu dünyayla ilgili oldukları ekonomik, bürokratik ve siyasi ilişki ve yatırımlarıyla ortadadır. Ve elbette kaygısı sufilik ya da manevi doyum olan insanların devlet kurumlarında kadrolaşmak, sınav sorularını çalarak bu kadrolara insan yerleştirmek, kendi halkına ateş açmak, beleşçilik yapmak gibi çabalar içinde olmaları abestir. Eğer FETÖ’nün sufizm ile bir ilişkisi kurulacaksa ancak araçsal/pragmatik bir ilişkiden bahsedilebilir. FETÖ, en tepeden en alt katmanlara kadar, kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için sufilik geleneğindeki bazı söylemlere sıklıkla başvurmuştur. Rüyalar, bu söylemlerin en önemli ayağını teşkil eder. Açıkça İslam ile çelişen birçok tutum ve davranışlar sözde rüyalar sayesinde meşrulaştırılır. Ayrıca sufilikteki “şeyhe (lidere) mutlak itaat” anlayışı da kuşkusuz FETÖ’nün işine yarayan bir araçtır.

Kamuoyunda dillendirilen ikinci bir açıklama tarzı FETÖ'nün organizasyon ve PR becerileridir. FETÖ'nün bu bağlamda çok başarılı olduğu inkâr edilemez. FETÖ ile irtibatı sadece çocuklarını onların okullarına ve dershanelerine göndermekle sınırlı olan insanların bu PR başarısının kurbanı oldukları söylenebilir. FETÖ öyle bir imge oluşturmuştur ki sanki onların okul/dershanelerine devam eden çocuklar diğerlerinden çok daha başarılı olmakta ve çok daha iyi puanlarla iyi üniversitelere yerleşmektedir. Ayrıca FETÖ, başarılı olmalarını sağlamanın yanı sıra kendi okul/dershanelerine devam eden çocukların dini, milli ve ahlaki gelişimleriyle de yakından ilgilendiği imgesini çizmiştir. Ve elbette 28 Şubat sürecinde İmam-Hatip ve meslek liseleri aleyhindeki politikalar da FETÖ'nün ekmeğine yağ sürmüştür. Bütün bu imgelerin gerçek-dışı ve sadece bir illüzyon olduğu net bir şekilde anlaşılmıştır. Ama birçok insanın bu illüzyondan kendilerini alıkoyamadıkları da bir gerçektir. Bununla beraber, FETÖ ile intisap ve irtibatı olan insanların büyük çoğunluğu onunla çocuklarıyla ilgili eğitimsel kaygıların ötesinde ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler hala bir açıklamayı gerektirmektedir.

Konuya Batı'nın FETÖ'ye verdiği destekler açısından bakmak da ayrı bir seçenektir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Batı, FETÖ'ye her türlü siyasal, finansal, enformatik ve lojistik desteği vermiş ve onu semirtmiştir. Ulusalçı bazı isimler bu gerçeği 1990'lı yıllarda dile getiriyorlardı. “Batı ve İrtica” adlı kitapta (1999) yazıları yer alan Faik Bulut, Adnan Akfırat, Emin Değer, Doğu Perinçek, Cüneyt Arcayürek, Ferit İlsever, Enis Berberoğlu bu isimlerden bazılarıdır. Ancak bu isimler tüm İslami/muhafazakâr grupları topyekûn “irtica” hareketleri olarak görüyor ve hepsini ABD emperyalizminin Türkiye'deki uzantıları olarak değerlendiriyorlardı. Örneğin Perinçek (1999, s. 40) şunları söylüyordu:

1950'lerden bu yana Kemalist Devrimi yıkıma uğratan “Küçük Amerika” sürecinin dış desteği Batı, içteki dayanağı ise alafranga sermaye ile irticadır. Prens Sabahattin'den Turgut Özal ve Çiller'e kadar liberaller ile Derviş Vahdeti'lerden Fethullah Hoca'lara kadar şeriatçılar, hep el ele olmuşlardır.

FETÖ'nün şeriat kaygısı olmadığı tüm yaptıklarıyla apaçık ortadadır. Bu yaklaşım tarzının diğer bir temsilcisi olarak Işıklı da FETÖ'yü

Batı’nın kurduğu ‘Yeni Dünya Düzeni’nin ihtiyaçlarıyla ilişkilendir-miştir:

Nurculuk, ‘Yeni Dünya Düzeni’nin ihtiyacı olan “İlımlı İslam” misyonuna layık görülmiştir. Dolayısıyla, Fethullahçılığın Nurculuk akımı içindeki yerini belirleyen ayırıcı özelliğinin başlıca kaynağı “Yeni Dünya Düzeni”nde kendisine biçilmiş olan bu misyonda aranmalıdır (Işıklı, 1999, s. 405).

Bu yaklaşımların gerçeği bir ucundan nispeten erken bir dönemde yakalamış olsalar da genel olarak ağır bir ideolojik kabilecilik ruhunu yansıttıkları ve aşırı genellemeci yaklaşımlar oldukları açıktır. Nitekim zikredilen isimlerce “ABD emperyalizminin uzantıları” diye lanse edilen İslami/muhafazakâr grupların 15 Temmuz gecesi meydanlara en önce çıkıp darbecilere karşı direnen insanlar olduklarını tüm kamuoyu gördü. Paradoksal olarak sözü edilen isimlerden bazıları da FETÖ ile mücadele kapsamında tutuklandılar. Ayrıca bu isimlerin irticaya karşı övgüler dizdikleri 28 Şubat’ın en çok FETÖ’nün işine yaradığını da eklemek gerek. Bu paradoksal bilgilere rağmen Batı emperyalizminin FETÖ’ye çok güçlü bir destek verdiği, 15 Temmuz sonrasında açıkça görüldüğü gibi aslında 15 Temmuz öncesinde de belliydi. FETÖ’nün 150’den fazla ülkeye rahatlıkla gidip hiçbir tepkiyle karşılaşmadan okullar kurmasının ve ticari/siyasi faaliyetler yürütmesinin zaten başka bir açıklaması olamaz.

Darbe girişimlerini, uluslararası konjonktürde güçlü devletlerin nispeten zayıf devletleri belli bir çizgiye çekmek ya da belli politikalar-dan uzak tutmak için yaptıklarını düşünmek makuldür. 1980’de Türkiye’de ve 2014’de Mısır’da gerçekleşen darbeler bu ülkeleri İran İslam Devrimi’nin etkilerinden uzak tutmak ya da İsrail ve Batı karşıtı politikalara karşı önlem almak gibi motivasyonlarla bizzat Batı tarafından teşvik edildiklerini düşünmeyi gerektiren çeşitli göstergeler vardır. Benzer bir analiz mantığıyla Çilliler (2017:12), 15 Temmuz darbe girişiminin Türkiye’yi Suriye’ye müdahaleden alıkoymak gibi bir maksatla düzenlendiğini ileri sürer.

Ancak tüm bu zikredilenler Türk toplumu içinde FETÖ ile intisap ve irtibatı olanların neden onun kuyruğuna takıldığını açıklamakta mıdır? Hayır. Batı faktörü FETÖ’nün güç kazanmasını açıklayabilir ama bir

sosyal hareket görünümü yaratacak kadar geniş bir bağlular ve takipçiler kitlesi oluşturmasını tek başına açıklayamaz. O halde başka hangi faktörlerin rolü olduğu düşünülebilir?

Çakı (2001) bu konuyu sınıfsal bir analiz yaparak açıklamaya çalışır. Konuyu önce muhalefet hareketlerinin doğuşunu hazırlayan siyasal ve sosyal koşullar bağlamına oturtmaya çalışan Çakı, Cumhuriyet tarihinde Türkiye'yi yukarıdan-aşağıya dönüştürücü bir yaklaşımla Batıcılık siyaseti ekseninde Kemalist seçkinlerin⁹ yönettiğine dikkat çeker. Çakı'ya göre, uluslararası sermaye, Kemalist devlet bürokrasisi ve ulusal büyük burjuva arasındaki üçlü bir ittifaka dayanan bu yönetim, ağırlıklı olarak kültürel dönüşüme odaklanmış, kitlelerin ekonomik beklentilerini tatmin edecek kalkınma başarıları sağlayamamış, sistemin sınırlı nimetlerinden yararlanmak isteyenleri Kemalist çizgiye ve ilişkilere zorlamış, bu çizgiye mesafeli duranları sistemden dışlamış ve onları marjinal, tehlike ve tehdit unsuru olarak görmüş ve göstermiştir. Ancak Kemalist yönetici sınıflar, 1950'lerde başlayan ve özellikle 1980'ler ve 1990'larda oldukça görünür hale gelen sosyal araldanları, yaşam tarzları ve değerleriyle kendilerinden farklılaşan yeni ve yerli endüstriyel burjuvazinin ve orta sınıfların gelişimine tanıklık etmek zorunda kalmışlardır (Çakı, 2001, s. 26-63).

Çakı'ya göre, bu koşullar altında dini karakterli iki tür muhalif hareket gelişmiştir. Birincisi, sisteme karşı daha radikal bir söylemi olan radikal İslamcılık, ikincisi ise sistemle daha ılımlı ilişkiler kurmaya ve sisteme sızmaya çalışan dini gruplar (özellikle Nurculuk hareketi).

Her iki eğilimin de aslında toplumsal ve kültürel köklerinin aynı olduğunu düşünen Çakı, radikallerin daha çok alt sınıflardan geldiğini, diğerlerinin ise Kemalizmin üçlü ittifakına karşılık alternatif bir üçlü ittifak kurduklarını ileri sürer. Bu alternatif üçlü ittifak a) yerel ve ulusal boyutta iş yapan yeni ve yerli bir girişimciler sınıfı, b) Kemalist orta sınıfların dışında kalan ama eğitim seviyesi ve entelektüel/teknik becerileri bakımından ileri seviyede nitelikleri olan yeni orta sınıflar ve

9 Bu satırların yazarına göre Mustafa Kemal Atatürk, Kemalist değildi. O, yaptığı reformların ve kullandığı kavramların çoğunu, uzak görüşlü bir lider olarak, Batı'nın Türkiye üzerindeki baskılarını hafifletmek ve Türkiye'ye zaman kazandırmak için birer araç olarak görmüştür.

c) halinden memnun olmayan geniş bir alt sınıf takipçiler kitlesinden oluşuyordu.

Bu iki akım, sundukları söylem ve amaçlarla bu insanlara kültürel değer ve pratiklerine uygun toplumsal/siyasal dönüşüm vaat ediyorlardı. Ayrıca bir aidiyet duygusu sağladıkları da eklenebilir¹⁰.

Ancak Çakı’nın genel olarak Nurculuk hareketi içinde ele aldığı ikinci eğilim, kendine özgü sınıfsal özelliklerinin ve sınıfsal çıkarlarıyla uyumlu siyasal görüş ve beklentilerinin gereği olarak sistemle ılımlı ilişkiler kurabiliyor ve bu sayede bağlılarına ve takipçilerine çeşitli maddi imkânlar da sağlıyorlardı (Gülen grubu bu bağlamda en öne çıkan gruptu). Dolayısıyla Çakı, şu genel sonuca varmaktadır:

Nurculuk hareketi, onların kendilerini takdim ettikleri gibi *salt bir inanç hareketi* değildir; Kemalistlerin iddia ettikleri gibi, Kemalist reformlara karşı *gerici bir tepki hareketi* de değildir; Radikal İslamcılarının savladıkları gibi *Kemalist rejimin kuklası* da değildirler. Tüm bu savlardan farklı olarak, Nurculuk hareketi, Türkiye’de modernleşmeyi yeniden tanımlamayı ve organize etmeyi amaçlayan siyasal özlemlere ve sınıfsal temellere dayalı (kendince) ilerlemeci bir sosyal harekettir (Çakı, 2001:329).

Ayrıca Çakı, Nurculuk hareketinin geleceğine ilişkin olarak şu öngörüde bulunmaktadır:

Nurculuk hareketi gelecekte nasıl bir siyasal rol oynayabilir? Bana göre Nurculuk hareketinin geleceği Türkiye’nin gelecekteki siyasetinde yatmaktadır. Eğer Türkiye önümüzdeki 5-10 yılda Avrupa Birliğine üye olabilirse, Kemalist yönetici sınıflar ile Nurculuk hareketi

10 Bu iki eğilimin sistemle ilişkisinin son 20 yılda beklenenin tam aksi yönde geliştiği söylenebilir. Birincisi, giderek siyasallaşmış ve demokratik siyasi yaşamın önemli bir aktörü haline gelmiş ve dolayısıyla sisteme entegre olmayı başarmıştır. Ama FETÖ örneğindeki ikinci eğilim tam tersine sistemle çatışma içine girmiş, radikalleşmiş, militanlaşmış ve neticede sistemin dışına itilmek zorunda kalmıştır. Ancak FETÖ’nün, kendisini Türkiye’deki milli sistemin dışına itse de (buna rağmen hala belli kurumlardaki varlığını da örtük bir şekilde devam ettirdiğine dair kaygılar vardır) uluslararası güç ilişkileri alanında yerini ve konumunu daha da güçlendirdiği söylenebilir. Nitekim Batı, eskisiyle kıyaslanamayacak derecede açıkça ve güçlü bir şekilde FETÖ’ye desteğini ifşa etmektedir.

etrafında toplanan yeni sınıflar arasındaki mevcut gerilim gevşeyebilir ve bu hareket şu ankinden farklı bir yol seçebilir.... Eğer bu olursa, Nurculuk etrafındaki aydınlar/kadrolardan oluşan yeni orta sınıflar ve işadami seçkinler sistemle bütünleşebilir ve Nurculuk hareketi güçlü siyasal beklentileri olan bir sosyal hareket yerine gerçekten sadece bir inanç hareketine dönüşebilir. Eğer Avrupa Birliğine üyelik olanaksız olursa ve eğer Kemalist sistem daha demokratik ve eşitlikçi bir yapıya doğru kendini reforme edemezse o takdirde mevcut gerilim büyümeye devam edecektir (Çakı, 2001:334).

Çakı, genel olarak Nurculuğun özel olarak da Gülen grubunun sınıfsal hırsları, ihtirasları ve amaçları olduğunu, çok güçlü siyasal beklentilere sahip olduklarını, bunlar tatmin edilmediği takdirde radikalleşebileceklerini ileri sürmektedir. Son 5-6 yıldaki gelişmeler Çakı'nın bu tezini doğrulamıştır.

Yukarıda vurgulanan organizasyon ve PR becerileri sayesinde Gülen grubu özellikle 90'lı yıllardan itibaren güçlü ve sistem üzerinde etkili bir grup olduğu imgesini yaratmayı başarmıştı. *Toplum*, gücün bu grupta toplandığı kanaatine ulaşmıştı. Artık kariyerinde yükselmek, idari görevlere gelmek, ekonomik faaliyetlerini büyütme, akademik titrini yükseltmek, siyasete girmek, iyi bir üniversiteye giriş yapmak, mezun olunca işe yerleşmek vb. isteyen herkes bu gruba bir şekilde ilişki geliştirme eğilimi içine giriyordu. Genel kamuoyu henüz sürecin nasıl işlediğinden habersiz olsa da paradoksal olarak bu insanlar az-çok bunu biliyorlardı çünkü üniversiteye giriş ve görevde yükselme sınavlarının soruları onlara önceden veriliyordu. Ayrıca, her meslek dalında oluşturulmuş etkili informal ağları mevcuttu. Rüyaları bir istismar ve meşrulaştırma aracı haline getiren fetöçüler, bu insanlara “soruların rüyada kendilerine verildiği” yalanını uydursalar da bu kurgusal rüyalara bu insanların bile bile kanmayı tercih ettikleri bellidir.

Çakı'nın tezi tartışma sorusuna önemli bir ölçüde açıklık kazandırıyor. Bireysel/sınıfsal hırslar, ihtiraslar ve amaçlar, gücün bu grupta toplandığı imgesiyle birlikte insanları bu gruba intisap ve irtibata

yönelmiştir¹¹. Ancak bu yaklaşım mevcutlar içerisinde nispeten daha isabetli ve gelişmelerle doğrulanmış açıklama olsa dahi daha fazla açılımı gerektirmektedir. Çünkü insanlarda kariyerinde yükselme, iyi üniversitelere girme, işe yerleşme, ekonomik faaliyetini büyütme vb. arzu ve ihtirasların olması ve bu arzu ve ihtiraslarını tatmin için çeşitli aidiyet ilişkileri içine girmeleri gayet doğal ve insanidir. Burada sorun bu tatmini ne tür yollarla gerçekleştirmeye çalıştıkları ve neleri gözden çıkarabilecekleridir. Somut olarak 2011'den itibaren gözlenmeye başlanan FETÖ ihaneti¹² göstermiştir ki toplumda bazı insanlar bu arzu ve ihtiraslarını tatmin etmek için her türlü yasa-dışı, ahlak-dışı (ve haram) yollara başvurabilmekte ve kendi ülkesine ve halkına ihanet edebilmektedir.

Bugün tüm Nurcu gruplar anlaşılabilir nedenlerle kendilerini Gülen grubundan ayrı ve uzak göstermeye çalışmaktadır. Ancak üç-beş sene öncesine kadar birçoğu için durum böyle değildi. 15 Temmuz darbe girişimi başarılı olsaydı, kuvvetle muhtemeldir ki bu Nurcu gruplara mensup kişilerin ve toplumun geri kalan kesimlerinin önemli bir oranı önceki darbelerde olduğu gibi darbeci (fetöcü) yönetimi kolayca ve hızlıca benimseyecek ve işbirliği içine girecekti¹³. Demek ki sorun Gülen grubunu da aşan, daha derinlerde, biraz da toplumun önemli bir kısmındaki ahlaki zafiyetlerde saklı. Daha açık bir ifadeyle, geniş bir

11 Bazıları -ve bu arada fetöcülerin kendileri- FETÖ bağlılarının ve takipçilerinin FETÖ ile ilişkilerinin çıkar sağlamak bir yana tamamen fedakârlık ilkesi üzerine kurulduğunu, gelirlerinin belli bir oranını örgüte aktardıklarını, düşük ücretlerle yıllarca örgütün kuruluşlarında çalıştıklarını vb. ileri sürerek bu tezin özüne itiraz edeceklerdir. Bunlar kısmen doğru olsa bile Çakı'nın tezini çürütmez çünkü örgütteki genel havanın "kaz gelecek yerden tavuk esirgememek" olduğu söylenebilir. Örneğin, FETÖ'ye bağlı memurların maaşlarının bir kısmını örgüte aktarmalarını anlamak hiç zor değildir. FETÖ'yle ilişkileri olmasaydı muhtemelen bu işleri ya da kariyer sıçramaları zaten olmayacaktı.

12 Soruların çalınması, dershanelerin kapatılması kararına şiddetli tepki, MİT müsteşarını tutuklama girişimi, MİT turlarının durdurulması, Türkiye'yi DEAŞ terör örgütünü destekleyen bir ülke gibi gösterme girişimleri, 17-25 Aralık hukuksal darbe girişimi vb.

13 Bu görüşün çürütülmesi için diğer Nurcu gruplardan (ve bu arada Süleymanlılar gibi diğer cemaatlerden) önemli temsilcilerin 15 Temmuz gecesi meydanlara dökülen halkın içerisinde yer aldıklarının görüntülerden tespit edilmesi gerekir. Bununla beraber, "darbe başarılı olsaydı darbecilerle iyi ilişkiler içine girerlerdi" demek başka bir şey, "imkânları olsa onlar da aynı ihanetleri yapardı" demek ayrı şey.

toplumsal zeminde *beleşçilik*¹⁴ yaygın bir ahlaki zafiyettir ve FETÖ bu zafiyeti çok iyi görmüş ve kullanmıştır.

Nurculuk hareketi içinde doğan ve gelişen FETÖ, belli ki sınıfsal ve siyasal ihtiraslarına o kadar kendini kaptırmıştır ki gerilimin boyutlarını ülkeye ihanete kadar götürmüştür. Türkiye’de 2000’li yıllardan itibaren Kemalist hegemonyanın nispeten gevşemesine ve yeni sınıfsal yapıların sistem içinde kendilerine etkin yerler bulmasına rağmen FETÖ bunlarla yetinmemiş, Amerikancı yaklaşımla “kazanan her şeyi alır” prensibini uygulamaya kalkışmıştır. Bu yolda her türlü hukuki ve ahlaki prensibi çiğnemekte bir beis görmeyen FETÖ, emperyal güçlerle işbirliği yapmaktan da kaçınmamıştır. Bu süreçte, beleşçilik kültüründen yararlanmak onun en önemli stratejisi olmuştur.

Kolektif Eylemin Mantığı (the Logic of Collective Action) adlı eserinde beleşçilik (free-rider) problemini analiz eden Mansur Olson, “bir gruptaki bireylerin sayısı çok küçük olmadığı sürece... öz-çıkarlarına odaklanmış rasyonel bireyler ortak çıkarları veya grup çıkarlarını başarmak için çaba göstermeyeceklerdir” görüşünü ileri sürüyordu (Olson, 1965, s. 2). Onun bu kavramla neyi anlatmaya çalıştığı Türkiye’nin yakın tarihinden bir örnekle açıklanabilir. 28 Şubat sürecinde başörtülü genç kızların eğitim alma özgürlükleri kısıtlandığında bazı kızlar okullarıyla ilişkilerinin kesilmesi, işsiz kalmaları ve aileleriyle çeşitli sorunlar yaşamaları pahasına başörtülerini çıkarmayı reddetmişler ve bu yasağa karşı toplu eylemler gerçekleştirmişlerdir. Ancak diğer bazıları (özellikle fetöcüler) bu ortak tavırdan kendilerini uzak tutmuşlardır. AKP hükümetleri döneminde bu yasağın kalmasıyla birlikte hiçbir bedel ödememelerine rağmen bundan onlar da yararlanmışlardır. İşte bunlar beleşçilerdir.

Dolayısıyla beleşçilik bir yönüyle bedel ödemekten kaçınma ama grup/ortak çıkarlar adına elde edilen kazanımlardan da yararlanma tavrıdır. Beleşçiliğin diğer bir yönü de sosyal sermayesini (örn. dini/seküler

14 Beleşçi: Bireyin, başkalarının ortaklaşa maliyetini üstlendikleri bir etkinlikten herhangi bir yüke katlanmaksızın yarar sağlaması. *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*.

Free rider: uygun bir karşılık vermeksizin başkalarından destek alan ya da destek uman bir kişi. Eşanlamlıları: kan emici (bloodsucker), otlakçı (freeloader, sponger), sülük/asalak (leech, hanger), parazit. *Merriem Webster Dictionary*.

cemaat ilişkilerini) kullanarak veya çeşitli entrikalara başvurarak hak etmediği görevlere, makamlara, servete ulaşma çabasıdır. Türkiye’de beleşçiliğin bu iki boyutuna da sıkça rastlanır.

Egoizmin bir yansıması olan beleşçilik eğilimi kimilerince *insan doğası* ile ilişkilendirilebilir. Öyle olsa bile devlet denilen kurum bu eğilimi kontrol altına almak ve onun kamu yararı aleyhine çalışmasına fırsat vermeyecek mekanizmalar kurmakla sorumludur. Eğer bir devlet bunu yerine getiremiyorsa *kurumsallaşma*-özürlü demektir. Son bir yılda 15 Temmuz üzerine yapılan değerlendirmelerde bu husus sıkça vurgulanır. Örneğin Aras, (2017, s. 3) “yapısal kapasite eksikliği ve kurumsallaşmanın olmamasını” Türk devletinin en önemli problemleri olarak değerlendirilir. Ona göre, “Cumhuriyet dönemi kamu yönetiminde siyasetleşme pratiği, mevcut kurumsal yapılanma sayesinde kısmen önüne geçilmiş olsa da nepotizm, adam kayırma ve iltimastan başka bir sonuç üretememiştir” (Aras, 2017: 9). Benzer şekilde devlet-sivil toplum ilişkilerindeki çarpıklığa vurgu yapan Alkan (2016, s. 267) da devlet bürokrasisindeki “devşirmeci anlayış ve mekanizmaların” ve “patronaja dayalı yolların” yaygınlığına ve bunların terk edilmesi gereğine dikkat çekerken aynı hususa değinmektedir. Konuyu “bürokratik cemaatçilik” kavramı çerçevesinde analiz eden Haklı (2016) da benzer görüşler ileri sürmektedir.

Türkiye’de askeri darbelerin sık cereyan etmesini tarihsel bir analizle kurumsallaşma eksikliğine yoğunlaşarak açıklama eğilimindeki bu tür yaklaşımlar haklı bir vurgu yapmakla birlikte bir boyutuyla problematiktirler de. Çünkü Aras (2017), Alkan (2017), Haklı (2016) örneklerinde olduğu gibi bu yaklaşımlar Osmanlı’dan bugüne Türkiye’de bürokrasinin belirleyici gücüne ve asker-sivil ilişkilerine değinirlerken bir yandan beleşçilik kültürünü bürokrasiye odaklamakta bir yandan da 15 Temmuz darbe girişimini Türkiye’nin geçmişten gelen asker-sivil ilişkilerinin doğal bir sonucu olarak göstermektedir, Heper (2006) örneğinde olduğu gibi bu yaklaşım askeri darbeleri bir anlamda meşrulaştırmakla da sonuçlanabilmektedir.

15 Temmuz darbe girişiminin asker-sivil ilişkileri bağlamında ele alınması ancak sınırlı bir anlayış sağlayabilir. Gerçekte FETÖ’nün 15 Temmuz darbe girişiminde askerlerin doğrudan kendi inisiyatifleri

söz konusu bile değildir ve bu girişim gerçekleşmeyebilirdi de. Ama FETÖ'nün ülke için taşıdığı tehdit değeri böyle bir girişim hiç olmasaydı bile devam edecekti.

Beleşçiliğin kurumsallaşma eksikliğiyle doğrudan bir ilişkisi vardır ama salt bürokrasiyle, askeri darbelerle, fetöcülerle sınırlanamayacak kadar yaygın bir sorundur. Bunu gündelik yaşamın her alanında rahatlıkla gözlemlemek mümkündür. Emek harcamadan, sabır göstermeden, yetkinlik kazanmadan merdivenleri hızlıca ve kolayca tırmanmak isteyenler beleşçilik ortamlarında kendilerine yer tutmakta ve bu ahlaksızlıklarını örtecek çeşitli dini ve seküler argümanlara başvurmaktaadılar. Fetöcüler bunlara hem beleşçi ruhlarını tatmin edecek fırsatlar sunmuş hem de bunu kendilerince meşrulaştırıcı dini argümanlar vermiştir. Durum ve tutumlarını meşrulaştırıcı argümanlar üretmek hangi dini ya da seküler cemaat için olursa olsun zor değildir. Asıl marifet, gücün kendilerinde olduğu imgesini kuvvetli bir şekilde üretebilmektedir. Bu imgeyi FETÖ değil de diğer herhangi bir dini ya da seküler cemaat üretseydi, beleşçiler oralara yönelecekti.

Aslında fetöcüler bir anlamda Kemalizmin yolundan gitmişlerdir çünkü Kemalizm de (Atatürk sonrası geliştirilen sınıfsal bir ideoloji anlamında) aynı şeyleri yapıyordu. Onları farklılaştıran şey dilleriydi. Kemalistler bunu seküler bir dil kullanarak yaparken fetöcüler dini bir dil kullanarak yapıyordu. Gerçekte ise her ikisi de kullandıkları dilin, yozlaşmış, saptırılmış, kendi sınıfsal çıkarlarına ve emperyalizmin beklentilerine uyarlanmış versiyonlarını kullanıyorlardı. Bu yüzden beleşçilerin uzun bir dönem Kemalist çevrelerde daha sonra fetöcüler arasında yoğunlaştıkları söylenebilir. Kemalizm de fetöcülük de bu zafiyetten bile yararlanmışlar ve toplumda beleşçiliğin yerleşik ve yaygın bir kültüre dönüşmesine hizmet etmişlerdir.

Sonuç

15 Temmuz direnişi ile Türkiye ve Türk halkı tüm dünyaya örnek olacak bir demokrasi ve bağımsızlık mücadelesi vermiştir. Bu örneğin Dünyaya – özellikle İslam Dünyasına – iyi anlatılması ve tanıtılması gereklidir.

Darbe girişiminin nasıl sonuçlanacağı henüz bilinmediği için 15 Tem-

muz gecesi yaşamlarını ve kimliklerini riske atarak meydanlarda darbecilere karşı direnen vatandaşlar büyük bir saygı ve takdiri hak etmişlerdir. Bu vatandaşların her türlü spekülasyondan uzak tutulması bu saygı ve takdirin bir gereğidir.

Gençliğin 15 Temmuz ve sonrasındaki pozitif rolü önemlidir. Ancak buradan hareketle gençliğin her türlü kaygıyı gereksiz kılacak iyi bir durumda olduğu çıkarımına ulaşma hususunda daha ihtiyatlı olma gereği vardır. Türkiye’de uygun koşullar bulunduğu anda ülke aleyhine kullanılabilecek farklı ideolojik ve politik yönelimleri olan birçok gençlik grupları vardır.

Ülke yönetimini ele geçirme hususunda başarısız olsa da, FETÖ’nün uluslararası alanda Türkiye aleyhine yürüttüğü kara propagandanın yanı sıra 15 Temmuz darbe girişiminin toplum üzerinde de tahripkar etkileri gözlenmeye devam etmektedir. İnsanlara ve kurumlara güven kaybı, birbirini etiketleme, “kripto fetöcü” kavramının fırsatçılar ve bizzat fetöcüler tarafından kullanılma eğilimi bu bağlamdaki en önemli sorunlar olarak görünmektedir.

FÖTÖ’nün nasıl ülke güvenliğini ve sosyal barışı tehdit edecek kadar semirdiğini anlamak ve açıklamak Türk sosyal bilimcilerinin öncelikli görevlerinden olmalıdır. Bu bağlamda Batı Dünyasının FETÖ’ye sağladığı her türlü desteğin araştırılması ve ifşa edilmesi gereklidir. Ancak bu yeterli değildir; sorunun kaynağını öz toplumsal dinamiklerde de aramak geleceğe yönelik dersler ve önlemler almak açısından mutlaka gereklidir.

Devletin kendi yapması gereken eğitim, sağlık, güvenlik, din gibi hizmetleri kısmen veya tamamen cemaatlara ve sivil topluma havale etmesi uygun ve isabetli değildir. Cemaatlerin ve sivil toplum kuruluşlarının üyelik, gelir-giderler ve yıllık faaliyetleri şeffaf ve denetlenebilir olmaya zorlanmalı ve etkin bir şekilde denetlenmelidir.

FETÖ’nün ve diğer tüm terör örgütlerinin “inlerine girmek” ve onları temizlemek mutlaka önemli ve gereklidir ama yeterli değildir. Kemalizmin ve fetöcülüğün toplumda kurumsallaştırdığı beleşçilik kültürünün varlığına göz yumulduğu sürece toplumsal barış ve huzur mütemadiyen hasar göreceği gibi Türkiye’nin kalkınma ve küresel bir oyun kurucu olma hedefleri de baltalanacaktır.

Dolayısıyla en az FETÖ ve diğer terör örgütleriyle mücadele kadar bu beleşçilik kültürüyle mücadele de hayati önem taşımaktadır. Çünkü bu kültüre göz yumulduğu sürece emperyal güçlerin diğer dini ya da seküler cemaatleri ayartması ve Türkiye aleyhine faaliyetlere yönlendirmesi kaçınılmaz bir sonuç olacaktır.

Bu kültürle mücadelenin ise en az üç boyutu olduğunu düşünülebilir. Birincisi, toplumsal hayat, bireylerin salt inançlarına ve ahlaki erdemliliklerine güvenerek düzenlenemeyeceği için çok güçlü ve iyi işleyen bir hukuk sistemi, istihbarat ve emniyet kuvvetleri gereklidir. Ama, ikinci olarak, toplumsal hayat salt bunlara güvenilerek de düzenlenemeyeceğinden dolayı, sahih bir din ve dinin ahlak boyutuna özel vurgu yapan bir eğitim de mutlaka gereklidir. Bu eğitimin cemaatlere bırakılması doğru değildir. Milletiyle barışık bir devlet, cemaatlerin doğuş ve var oluş nedenlerini ortadan kaldıracak ve onları işlevsiz kılacaktır. Bunun için, üçüncü olarak, “din elden gidiyor” ve “laiklik elden gidiyor” sloganları etrafındaki bir asırlık yararsız tartışmalardan kurtularak Devletin Diyanet İşleri Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı ve Kültür Bakanlığı arasında koordineli bir politika ile etkin roller üstlenmesi zorunludur.

Kaynakça

- Akfırat, A. (1999). ABD emperyalizminin bir aleti olarak Fethullah Gülen Örgütü. *Batı ve İrtica* içinde (ss. 340-360). İstanbul: Kaynak Yay.
- Akıncı, A. (2013). Türkiye'de askeri vesayetinin tesisi ve demokratikleşmeye olan etkisi. *Akademik incelemeler dergisi*, 8(1), 93-123.
- Alkan, H. (2016). 15 Temmuz'u anlamak: parametreler ve sonuçlar. *Bilig*, 78, 253-272.
- Aras, B. (2017). 15 Temmuz sonrası Türkiye'de devlet, kurumlar ve reform. İstanbul *politikalar merkezi*. ISBN: 978-605-9178-82-2.
- Arcayürek, C. (1999). Amerikancı askeri darbeler ve irticanın beslenmesi. *Batı ve irtica* içinde (ss. 87-92). İstanbul: Kaynak Yay.
- Bayhan, V. (2015). Türkiye'de gençlik sosyolojisi çalışmaları. *Sosyoloji konferansları* No: 52 (2015-2) / 355-390.
- Berberoğlu, E. (1999). Petro-dolarlar ve İslami bankacılık. *Batı ve irtica* içinde (ss. 122-129). İstanbul: Kaynak Yay.
- Bermeo, N. (Ed.) (1992). *Liberalization and democratization: Change in the soviet union and Eastern Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Bulut, F. (1999). Örgütün ekonomik kaynakları. *Batı ve irtica* içinde (ss. 361-385). İstanbul: Kaynak Yay.
- Çakı, F. (2001). *New social classes and movements in the context of politico-economic development in contemporary Turkey* (Basılmış doktora tezi). Temple University.
- Çilliler, Y. (2017). 15 July attempt in the light of civil-military relations theory and former military interventions in Turkey. *İGU Sosyal bilimler dergisi*, 4(1), 1-17.
- Değer, E. (1999). Fethullah Gülen'in derin misyonu. *Batı ve irtica* içinde (ss. 418-443). İstanbul: Kaynak Yay.
- Diyanet İşleri Başkanlığı: <https://www.diyanet.gov.tr/tr/icerik/kutlu-dogum-haftasi-temasi-%E2%80%98hz-peygamber-ve-guven-toplumu%E2%80%99/39637>
- Durkheim, E. (1951). *Suicide: A study in sociology*. (J. Spaulding, & G. Simpson, Trans.) New York: The Free Press.

- (1960). *The division of labor in society*. (G. Simpson, Trans.) New York: The Free Press.
- Esteban O. O. ve Max R. (2016). Trust. Published online at *OurWorldInData.org*. Retrieved from: <https://ourworldindata.org/trust> [Online Resource]
- Finer, S. (1962). *The man on horseback: The role of the military in politics*. London: Pall Mall.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. New York, NY: The Free Press.
- Gaub, F. (2016). *Military coups: a very short introduction*. European union institute for security studies (EUISS). (doi:10.2815/730006).
- Gokcek, M. (2006). Fethullah Gülen and sufism: A historical perspective. R. Hunt ve Y. Aslandogan, *Muslim citizens of the globalized world: Contributions of the Gülen movement*. NJ: The Light.
- Gulay, E. (2007). The Gülen phenomenon: A neo-sufi challenge to Turkey's rival elite? *Critique: Critical middle eastern studies*, 16(1), 37–61.
- Haklı, S. Z. (2016). 15 Temmuz darbe girişimini bürokratik cemaatçilik üzerinden anlamak. *Liberal düşünce dergisi*, 21(84), 19-33.
- Heper, M. (2006). *Türkiye’de devlet geleneği*. (M. Soyarık, Çev.). Doğu Batı Yay.
- Huntington, S. (1962). *Changing patterns of military politics*. Free Press of Glencoe.
- (1962). Patterns of violence in world politics. S. Huntington, *Changing patterns of military politics* içinde. New York: Glencoe.
- Işıklı, A. (1999). Said-i Nursi’den Fethullah Gülen’e ‘ılımlı İslam’. *Batı ve irtica* içinde (ss. 396-417). İstanbul: Kaynak Yay.
- İlsever, F. (1999). 28 Şubat, Batı destekli irticaya karşı isyandır. *Batı ve irtica* içinde (538-542). İstanbul: Kaynak Yay.
- Janowitz, M. (1964). *The military in the political development of new nations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kaplan, Y. (2016, 5 Eylül). Uyarıyorum: 15 Temmuz’un 2. ve 3. dalgaları geliyor... *Yeni şafak*.

- Karagül, İ. (2017, 2 Ağustos). Çokuluslu işgal'in ilk aşaması FETÖ: Peki ikinci dalganın hainleri kimler? *Yeni şafak*.
- Kim, H. C. (2008). The nature and role of sufism in contemporary Islam: A case study of the life, thought and teachings of Fethullah Gülen (Basılmamış doktora tezi). Temple University.
- Lucham, A. R. (1961). A comparative typology of civil-military relations. *Government and opposition*, Vol. 6.
- McLeod, C. (2015). Trust. *The stanford encyclopedia of philosophy* (Fall 2015 Edition), E. N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/trust/>.
- Merriem Webster Dictionary. <https://www.merriam-webster.com/thesaurus/free%20rider>
- Michel, T. (2005). Turkish Islam in dialogue with modern society: the Neo-Sufi spirituality of the Gülen movement. E. Borgman ve P. Valkenberg, *Islam and enlightenment: New issues* içinde (ss. 71-80). London: SCM Press.
- Olson, M. (1965). The logic of collective action; public goods and the theory of groups. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Perinçek, D. (1999). Yeni dünya düzeni ve irtica. *Batı ve irtica* içinde (ss. 38-48). İstanbul: Kaynak Yay.
- Przeworski, A. (1991). *Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press,
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Pye, L. (1962). Armies in the process of modernization. John J. Johnson, *The role of the military in undeveloped countries* içinde. Princeton.
- Sarıtoprak, Z. (2003). Fethullah Gülen: A sufi in his own way. M. H. Yavuz ve J. L. Esposito, *Turkish Islam and the secular state: The Gülen movement* içinde (ss. 156-169). N.Y.: Syracuse University Press.
- Sosis, R. (2005). Does religion promote trust? The role of signaling, reputation, and punishment. *Interdisciplinary journal of research on religion*, (1), 1-30. *Star gazetesi*, 23.05.2017.

TDK:http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.597bdab0582087.63431452

TGRT haber, 26.07.2017.

Varol, O. O. (2012). Democratic coup d'État. *Harvard international law journal*, (53), 292-356.

Yeni akit, <http://www.yeniakit.com.tr/haber/gencler-15-temmuzda-vatanina-sahip-cikti-248531.html> 22/12/2016.

MEKÂN ÜRETİM ENDÜSTRİSİNİN GÜVENLİĞİ PAZARLAYAN RANT STRATEJİLERİ

Aydın Aktay

Öz

Bu çalışma, mekân üretimi ve onların pazarlanması sürecinde etkin olan kapitalist mekân üreticilerinin, mekânı bir meta olarak pazarlara sokarlar-ken kullandıkları dili ve stratejileri incelemeyi amaçlamaktadır. Bu noktada, kentsel mekân üreticilerinin, mekânlarını pazarlarken kullandıkları reklam stratejilerinin ne olduğu, şehir merkezlerinde yaşanan istikrarsızlıkları ve sorunları, şehir dışındaki güvenli siteleri pazarlamak için nasıl etkili bir fırsata ya da araca dönüştürdükleri gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu süreçler sonunda, şehir merkezlerinin, eski çöküntü alanlarından kent yoksullarının çıkarılması ve yenilenen eski çöküntü alanlarına yapılan kentsel yenilenme sonunda kent seçkinlerinin dâhil edildiği gentrification (seçkinleştirme-soy-lulaştırma) süreçleri de gösterilmektedir. Bu çalışma, birbirleriyle ilişkili pek çok değişkeni ele alırken odak noktası olarak mekân rantiyecilerinin dil ve stratejilerine yoğunlaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Mekân ve Üretimi, Kent Yoksulluğu, Seçkinleştirme, Mekân Pazarlama Stratejileri, Kentsel Değişim

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, aydinaktay@sakarya.edu.tr

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.415016

Geliş T. / Received Date: 19.03.2018

Kabul T. / Accepted Date: 13.04.2018

Security-Marketing Strategies by the Industry of Urban Space Production

Abstract

The purpose of this study is to examine the languages and strategies that capitalist space makers active in the process of space production and marketing are using as a commodity as a commodity. At this point, urban space producers are trying to show what advertising strategies they use when marketing their premises, the instabilities and problems that lie in the city centers, and how they transform effective interiors or markets to market safety sites outside the city. At the end of these processes, there are also gentrification processes in which the city centers include urban elites after the urban poor have been removed from the old depression areas and urban renewal has been made to the renewed old depression areas. This study focuses on the language and strategies of the space rentals as a focal point when dealing with many variables related to each other.

Keywords: Urban Spaces and Production, Urban Poverty, Urbanization, Urban Change Strategies

Giriş

“Kentsel Mekanın Paylaşılması Sorunu: Beyoğlu/ Tophane Örneği” başlıklı doktora Çalışmamızda Kentsel yenilenme süreçlerinin ortaya çıkardığı sorunları ele alırken, başlı başına müstakil olarak ele alınmayı hakeden bir sorunlar yumağı olan gentrification, yani seçkinleştirme sorununu da bir bölümde ele almıştık (Aktay, 2013, ss. 60-62).

Bu sorunlar yumağının ilişkili olduğu bir başka sorunlu alan da, kentsel mekan üretimi ve onu pazarlayan rant çevrelerinin kullandıkları pazarlama ve reklam stratejileriydi. Tüm bunlar, kentsel değişim kavramı ana başlıklığının aslında alt başlıklarını oluşturmaktadır. Biz, bu çalışmamızda, kent sosyolojisi literatürüne bir katkı anlamında sadece, kentsel mekânın üretiminin ve pazarlanmasının süreçlerini ve aktörlerini kullandıkları zemin, dil ve stratejiler üzerinden inceleyeceğiz.

Kentsel çöküntü bölgeleri olarak isimlendirilen şehir merkezlerinde yenilenme gerektiren mekânlar, bir süre kent yoksulları, yoksunları ya da madunları olarak isimlendirilen kesimlerin yerleşim mekânları haline gelmektedir. Bu durum, kent merkezlerinin içindeki bu çöküntü bölgelerini bir süre için bir suç yuvası ve “güvenliksiz mekânlar” haline getirmektedir.

Kent seçkinleri olarak bilinen varlıklılar için bu durum oldukça sıkıntılıdır. Bu kesimler, daha güvenli bölgelere doğru yerleşme eğilimi sergilerler. Bu durum, kentsel mekan üreticileri ve bunun rantından güç devşirenler açısından oldukça önemli bir kazanç, rant fırsatıdır. Bu çalışma, bu rant fırsatının, kentsel mekan üreticileri lehine nasıl işlediğinin bir örneğini sunmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmada, yöntem olarak, konuya ilişkin tarihsel, kavramsal arka planı yansıtacak bir literatür taraması ve bu tarama neticesinde elde edilen veriler değerlendirilmek suretiyle sonuca gitmek şeklinde bir yol izlenmektedir.

Yükselen Kent Karşıtı Söylemler Karşısında Mekân Üretim Endüstrisinin Güvenliği Pazarlayan Rant Stratejileri

Kent Sosyolojisi literatüründe kent ile ilgili yoğunlaşan çalışmaların miladı olarak Chicago Okulu'nun çalışmaları gösterilmektedir. Bu okul etrafında çalışan sosyal bilimciler olan; Park, McKenzie, Burgess,

Wirth gibi isimlerin, kent üzerine odaklandıkları problemler ve konular, ardılları olan kent çalışmacılarına da ilham kaynağı oluşturmuştur. Bu isimlerin, Chicago Kentinin hızla nasıl bir metropole dönüştüğünü ve bu değişim-dönüşümün nasıl bir sorunlar yumağını beslediğini görerek ortaya koydukları çalışmalar, geliştirdikleri kavramlar ve kuramlarla yaptıkları analizler, bugün Türkiye’de, son 20 yıldır metropollerde görülen hızlı değişim ve dönüşümü açıklamada sosyal bilimcilere yol gösterici birçok imkân sunmaktadır (Uğurlu-Pınarcıoğlu-Kanbak ve Şiriner, 2010, ss. 82-83).

Bu açıdan değerlendirildiğinde, özellikle kentsel mekân üretimi ve pazarlamasının hız kazandığı, kentsel değişim süreçlerini en yoğun bir biçimde yaşayan şehirlerimizde durumun ne tür sorunları işaret ettiği ilgi ve merak konusu uyandırmaktadır. Bu çalışma da bu ilgiyi ve merakı besleyecek bazı sorular sormayı ve cevaplar vermeyi Chicago Okulu’nun belli sorunlara odaklanma tarzı gibi bir yöntemle hedeflemektedir.

Bu hedef doğrultusunda bu çalışma, kentsel mekân üreticilerinin mekân üretimlerinin ve bu mekânları pazarlamalarının, hangi dil ve stratejilerle yapıldığı sorununa odaklı bir inceleme örneğidir.

Kentsel dönüşümde, son yıllarda kentin merkezlerinin uzağında, kent hayatından ayrışma ve kopma tarzında ortaya çıkan güçlü bir eğilim görülmektedir. Site tarzı toplu konut adacıkları şeklinde üretilen yapılar bu eğilime sahip kitlelerce yoğun talep görmektedir.

Bu üretim tarzını ortaya çıkaran ve pazarlayan rant merkezlerinde söz konusu talebin arka planını çok iyi belirlemiş, bunu bu şekilde değerlendiren ve stratejiler oluşturan rant çevreleri vardır. Bu çevrelerin stratejilerinin başında kent ve kent yaşamı hakkında güvensizlik iklimi oluşturmaya dönük güçlü bir çaba da vardır. Artık ideolojileşerek bir eylemlilik sürecine dönüşen bu çabanın özellikle bu yönlerini Oktay, çok açık bir biçimde vurgulamaktadır (Oktay, 2002, s. 51).

Yine Oktay’a göre, kent hayatının kozmopolitliği ve oluşturduğu kaotik ortama yapılan vurgularla beslenen bu çaba, giderek kenti suç, şiddet ve güvensizliğin merkezi olarak göstermekte, bunun gösteriminde de görsel ve yazılı medyanın tüm işlevsel araçlarından faydalanılmaktadır (Oktay, 2002, s. 52).

Kentteki suç, güvenlik sorunu ve şiddet, ahlaksızlığa dair haberler günlerce gündemde kaldığı ya da bırakıldığı için kentli nüfus açısından bu durum, gelecek için, insani ve ahlaki bir yaşam olanakları konusunda ciddi bir kaygı potansiyeli doğurmaktadır. Gazetelerin üçüncü sayfa haberlerindeki yoğun görünürlükleriyle kent yaşamından aktarılan olumsuz içerikli haberlerin yoğunluğu ve vurgusu artırıldıkça kente dair olumsuz düşünceler pekişmektedir.

Bunlardan etkilenen büyük oranı oluşturan kentli kalabalıklar için artık kent, içinde huzurla yaşanabilecek imkânlardan mahrum bir mekândır ve ivedilikle terkedilmesi, uzaklaşılması gereken bir yerdir. Kentin kalabalıklığı, gürültüsü, trafiği, hava kirliliği ve bunların ürettiği diğer sorunlar nedeniyle kentsel mekân, artık sağlıklı yaşam imkânı olmayan bir yerdir. Bu yer veya zemin bu şekilde imlendiğinde artık, daha huzurlu, olanakları açısından ideal eğitim imkânlarına, modern sağlık olanaklarına sahip, güvenli ve kaotik olmayan mekân arayışlarına hazır hale getirilmiş kentli kalabalıklara sadece sunulacak öneriler, alternatifler yeterli olmaktadır (Alver, 2007, s. 120).

Böylece, söz konusu kentli kalabalıklar, bu şekilde işleyen stratejilerle, üretilecek ve arz edilecek yeni kentsel mekânların hazır alıcısı olmak üzere kent merkezlerinden bu yeni kentsel mekânlara doğru yola çıkmaktadırlar.

Tüm bu olumsuz değişkenlerin etkisi ile artık kent merkezlerinden kaçmak, uzaklaşmak, ayrılmak talebi artıkça, sıra bu talebe uygun arz edilecek mekânların üretimine gelmektedir. İşte tam da bu noktada artık had safhaya ulaşmış taleplere karşılık verebilecek mekân üretimlerinin ve pazarlamalarının önü açılmaktadır (Işık-Pınarcıoğlu, 2001, s. 146).

Bu amaca uygun üretilen toplu konut adacıkları ya da kent mekanından ayrılmış güvenli siteler tarzı mekanlar; mekan üreticileri ve rant avcılarının elinde artık kentte cehennem hayatı yaşadığına inanan kitlelerin önüne bir cennet, adeta yeniden doğuş, arındırılmış bir hayat fırsatı gibi sunulmaktadır. Söz konusu mekân üreticilerinin bu mekânları pazarlarken kullandıkları reklam stratejilerinde yoğun olarak; huzur, cennet, güven, güvenlik gibi vurguları sıklıkla yapmaları bundandır (Alver, 2007, s. 121).

Bu yolla müşteriler cehennemden kurtarılıp adeta cennete davet edilmektedir. Ancak, mekân üretiminin hedefine ulaşmasında kent karşıtı iklimin güçlenmesinin ve bu karşıtıya paralel olarak alternatif yaşam alanlarının arz edilmesi çok önemlidir.

Bu yüzden kentsel ayrışma tarzı mekân üretiminin hedeflenen müşteri potansiyelini sürekli artan bir taleple değerlendirmesi, kente ve kent merkezlerine dair algının olumsuzluğunun sürekli canlı tutulması ile mümkün olmaktadır. Bu da ciddi bir kente karşı kışkırtma stratejisi gerektirmektedir. Kent karşıtı söylemlerin tırmandırılmasında söz konusu çevrelerin kullandıkları bir başka strateji ise kent merkezlerindeki farklı kimliklerle yaşama mecburiyetinin, handikabının gündeme getirilmesi ile ilgilidir. Bu şekilde kent yaşamı bir gerilimler, sorunlar, karşıtlıklar mekanı olmaktadır (Ayata, Sencer-Ayşe, 2000, s. 169).

Kent karşıtı söylemleri tırmandıran çevrelerde değişik rant amaçları için kent sakinlerine komşusunu seçme ve belirleme hakkının olduğu ayrıca istemediği insanlarla aynı kentsel mekanda yaşama mecburiyeti olmadığı vurgulanarak belirtilmektedir.

Kaotik ortamın korkuttuğu bireyler artık huzuru aradıkları ve kendilerine benzer aidiyetlere, kimliklere, inanç ve düşüncelere sahip olduklarını düşündükleri insanlarla toplu yaşam adacıklarında yaşamak gibi bir ideale kışkırtılmaktadır (Perouse-Danış, 2005, s. 100).

Tabi ki bunu salt kışkırtmayla ya da stratejilerle açıklamak çok indi bir yaklaşım olacaktır ama genel olarak bunda etkili olan saikin bu olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kentsel mekân organizasyonu ya da planlamasında kentsel mekânda hareketliliği ve çeperlerin oluşumunu anlatan Perouse, kentsel bellek denilen kentin tarihi dokusuna veya hafızasına bu süreçlerin yarattığı tahribatları da aktarır. Bunlar, kentsel değişim ya da planlama organizasyonları sürecinde yaşanan güvenlik dışındaki diğer sorunlara işaret eden önemli tespitlerdir (Perouse, 2011).

Kentsel Değişim organizasyonunun karar alıcıları ve uygulayıcılarının kent belleği, kültürü, dokusu ya da güvenli mekânı yaratan süreçler konusunda derinlikli bir bilinçten yoksun olmaları birçok sorun üretmektedir. Kentsel Belleğe yönelik tahribata işaret eden Perouse gibi

Jacobs da, bu bilinçsizliğin yol açtığı ihmallerden ya da tahribatlardan olan bir başka soruna daha ilginç bir örnekle işaret eder (Jacobs, 2011, s. 211).

Kentsel mekânın yenilenmesi ve dönüştürülmesi projelerinde dikkat edilmeyen pek çok husus arasında mahallelerin, köşe başlarının, sokağa açılan pencerelerin ve evlerin, aslında son zamanlarda kentsel ayrışma mekânlarında bile olanca güvenlik önlemine ve teknolojik teçhizat düzeneğine rağmen sağlanamayan güvenlik sorunlarını hallettiklerinin bilinmemesidir.

Jacobs'a göre sokağa açılan bir pencere bir mobese işlevi görmekte, esnafın bir cadde ya da sokak üzerindeki güven veren etkisinin yerini hiçbir teknolojik cihazın alamayacağını eklemektedir. Buna göre büyük bloklar halinde tasarlanan binaların, oturdukları konumlarının, insansızlaştırılmış köşe başlarında ve geniş park alanlarında ne kadar ışıklandırma yapılırsa yapılsın güvenlik sorunlarının artarak devam edeceğini gösteren açıklamalarıyla Jacobs; “insanın gözüyle ve teniyle temas etmeyen kentsel yenilenme mekânlarının dramatik sonunun bu olacağı bir gerçektir” (Jacobs, 2011, s. 211).

İnsansızlaştırma sürecini de doğuran kentsel dönüşüm ve yenilenme projeleri insanları yapay ilişkiler ağına mahkûm etmekle bırakmıyor çoğu zaman güvenli olduğu gerekçesiyle tercih edilen bu yeni kentsel mekânların ya da yenileştirilmiş kentsel alanların zamanla nasıl birer suç bölgesi haline geldiklerini de kitabında ABD'nin büyük şehirlerindeki bu tarz kentsel yapılanmaları anlattığı bölümde göstermektedir (Jacobs, 2011, s. 209).

Perouse, Jakobs ve Alver'in işaret ettiği gibi, kentsel değişim uygulamaları içinde, kentsel mekân üretiminin ve organizasyonunun yol açtığı/açacağı sorunları bir kalemde sıralamak mümkün olmamaktadır. Bu durum, kentsel mekânda güvenli ortamlar üretirken ve bunları üretmeyi vadederken bile aslında ne tür güvenliklerden mahrum kalabileceğimizin de bir göstergesidir.

Bunun bir başka örneği de, kentsel mekânlarda çevre düzenlemesi amaçlı yenilenme faaliyetlerinde de görülebilir. Kentsel yenilenme mekânlarında yapılan düzenlemelerle ve özellikle tarihi sit alanlarında

gerçekleştirilen yenilenme çalışmaları söz konusu kentsel mekânları görsel açıdan seyredilebilir, içinde dolaşılabilir hale getirmektedir.

Bunun turistik ilgiyi ve sektörünü canlandırdığı açıktır. Ancak bu durumun semtin aktüel yaşam bölgesi olduğunu unutturması ve bölge sakinleri üzerinde turistik bakış açısının o mekânı sahipsiz bir müze algısıyla karşılanmasını beraberinde getiriyor. Turistik bakış, mekân üzerinde tek tasarruf yetkisinin kendisinde olduğunu dayatır bu algı, semt sakinlerinin de mekânı sahiplenme motivasyonunu oldukça düşürmektedir (Alver, 2007).

Kentsel mekân yenilemesi sonrasında ortaya çıkan bu manzara, mekânın sanki insandan soyut, ilişkilerden bigane olduğunu hissettiriyor. Bu yönüyle kentsel yenilenme bu mekânlarda adeta “insansızlaştırma” sürecini de beraberinde getiriyor. Kentsel Yenilenme çalışmalarının yoğun olarak yapıldığı Sultanahmet etrafındaki tarihi sit alanlarında görülen durum bundan farklı değildir. Alver, insansızlaştırma süreçlerinin güvenli siteleri örneği üzerinden nasıl işlediğini “Kentsel Ayrışma ve Yeni Biçimleri”, adlı bir başka makalesinde çok iyi yansıtmaktadır. (Alver, 2009).

Sadece turistik talebe açık ve salt gezme, görme, eğlenme ilişkileri ile çerçevesi örülmüş bu mekânın gündelik yaşam döngüsü geceleri oteller, eğlence yerleri, parklar dışında bu yerleri ziyaret eden ziyaretçiler ve onlara yönelik hizmet sektörü dışında bir talep görmemektedir. Hayat sanki geceleri buralardan çekiliyor gibi bir izlenim bırakmaktadır.

Tophane içlerinde bu durum bu ölçüde henüz ortaya çıkmasa da Şişhane, Kuledibi, Amerikan Pazarı, Salı Pazarı, Asmalı Mescit gibi Tophaneyi çevreleyen muhitlerde bu sürecin çoktandır başladığını ve yaşandığını artık görebilmekteyiz. Cihangir’de soylulaştırmaya dönüşen kentsel yenilenme sürecinin; özellikle Şişhane, Tophane ve Tarlabası gibi muhitlerde “İnsansızlaştırma” süreci doğurduğu bir vakıdır artık.

İstanbul’daki Kentsel Yenileme projelerini ve onlara karşı gösterilen reaksiyonları örnek vererek bir anlamlandırma denemesi yaptığımızda Kentsel Mekân üreticilerinin mekân üretimini ve pazarlamasını hedefleyen mekânları metalaştırıcı süreçlerine karşı tepkilerin aynı dozda olmadığı görülmektedir. Bu yüzden, bu farklı dozlardaki tepkisel durumları izah ederken bunları, “Dirençsiz Semtler”, “Bariyer Mekânlar”

veya “Kimlikli Mekânlar” gibi bazı kavramlar eşliğinde anlamaya çalışmak faydalı olacaktır. ...

Kentsel Mekân Üreticilerinin Önündeki Direnç ya da Bariyer: Kimlikli Mekânlar

Kentsel yenilenme (sağaltım) süreci yaşayan bir semtin, mutenalaştırmaya (seçkinleştirme) ve Kentsel Mekân Üreticilerinin Rant Metasına dönüşmesine karşı direnç gösterebilmesi ancak o semtin bir kimlik sahibi olmasıyla mümkündür. Bu açıdan, İstanbul’da bu süreci yaşayan her semtin bu özelliği taşımadığı dirençsiz mekânlar örneğinde rahatlıkla görülebilir.

Mesela, Dirençsiz mekânlar (semtler) örneği olarak Sulukule’de, Tarlabasında semtin içinden ve semt sakinlerinden kaynaklanan bir direncin görülmemesi ve direnç olsa bile bunun örgütlenememesinin en önemli nedeni semtin kimliksiz olmasındandır.

Bu yüzden, İstanbul’un kimliksiz mekânlarında kentsel yenilenme süreçleri neredeyse hiçbir dirençle karşılaşmadan mutenalaştırma (seçkinleştirme) ile sonuçlanmıştır. Tarlabası, Fener-Balat, Cihangir gibi semtlerde durum, bu şekilde sonuçlanmıştır.

Taksim Gezi Parkı üzerinde gerçekleştirilmeye çalışılan kentsel yenilenme projelerinin akamete uğramasının, söz gelimi oraya camii yapılamamasının, Parka dokunulamamasının, AKM’ne yönelik bir tasarrufun güçlü bir dirençle karşılaşmasının nedeni de Taksim Semtinin kimlikli bir mekân veya semt karakteri taşımasındandır.

Aynı durum, yıllardır Kentsel Yenilenme sürecini yaşayan ve bu konuda oldukça gürültü kopan bir semt olan Tophane için de geçerlidir. Tophane’de kentsel yenilenme karşısında gösterilen direnç, Taksim’de gösterilen dirençten farklı bazı kodlara sahip olmakla birlikte bu direncin motivasyon kaynağı her iki semtte de ortaktır. Bu semtlerde ortak olarak farklı kimlik aidiyetleri olmasına rağmen aynı kavga verilmektedir. Kimlik direnişi sergilenmektedir. Kimliği koruma kavgası da denebilir bu kavgaya...

Tüm bu sorunlar, ihmaller ve kavgaların aslında temel başlangıç noktası, kentsel planlamanın ve mekan üretiminin, şehirleri yapılandırırken amaçladığı salt rant odaklı bakış açısıdır.

Oysa şehirleri yapılandırırken onların asli işlevlerini hatırlamadan sadece mekân üretim endüstrisinin insafına terk ettiğimizde; kentsel mekân üretiminin aktörleri olan karar alıcılar ve uygulamacılarla bu iş yürüdüğünde karşımıza Botton'un içli endişeleri ile yüklü sözleri çıkar:

İçinde yaşadığımız binaların, mekânların bizi bir kalıba sokmasını, ruh halimizi biçimlendirmesini arzuluyor, bize kendimizi daha iyi tanıma fırsatı vermelerini bekliyoruz. Ruhlarımızın neye ihtiyaç duyduğunu bize hatırlatacak nesnelere bulsun istiyoruz çevremizden. Çünkü ruhlarımız gerçekte gereksinimlerini unutmaya meyillidir. Kaybolan gerçek benliğimizi duvar kâğıtlarından, caddelerden, sokaklardan, mahallelerden bulmayı ümit ediyoruz çoğu zaman. Ve bu yerler ne kadar gerçek benliğimizi temsil ederlerse o kadar yuvamız olmaktadırlar (Botton,2007, s. 119).

Bu sözlerden hareketle, doğal olarak aslında bir mekandan beklentimizin insan olarak ne olduğu açıkça ortaya çıkmasına rağmen, kentsel mekan üretiminin salt güvenlik ya da konfor kaygısıyla ürettiği ve rant amacıyla pazarladığı mekanların beklentilerimizi ne düzeyde karşıladığı ortadadır.

Sonuç

Kentsel Mekânın üretimi ve pazarlanması süreçlerine etkisi olan en önemli sosyal psikolojik unsur, kent merkezlerinde yaşayan kentli bireylerin korkularından ihtiyaçlar üretmektir. Her şeyi metalaştıran, Özel meta üretim sistemi olan kapitalizmin en iyi başardığı durum da budur. İhtiyaç üretmek ve bu ihtiyaçlar için korkular kaygılar üretmek...

Nitekim kentsel mekân üreticileri, önce kent merkezi hakkında çok ciddi bir korku iklimi üreterek kent merkezlerinden uzaklaşmayı cazibeli hale getirmektedirler. Öte yandan kentin dışında da insanlar için üretilen güvenlik ihtiyacını karşılayacak kentsel mekânlar üreterek bu bireylere pazarlamak. Eş güdümlü olarak işleyen bu süreçlerin her ikisinden de çifte taraflı olarak rant kazanan mekan üreticileri bunu başarırken iletişim teknolojileri ve tekniklerini ustalıklı kullanmanın türlü yollarını da bilmektedirler.

Bu konuda medya ve iletişim ağları, sosyal paylaşım portalları çok kullanışlı enstrümanlar olarak rol oynarken, psikoloji, sosyoloji gibi bilim dallarının da kullanışlı yönleri bu konuda etkin bir biçimde pazarlama, reklam stratejilerinin temel ayaklarını oluşturmaktadır.

Türkiye’de kentsel mekân üretimi ve pazarlamasında söz konusu süreçler de oldukça etkin bir biçimde kullanılmaktadır. Bu yazıda gösterilmeye çalışılan ana tema budur. Bu tema bu çalışmada gösterilirken kent yoksullarının bu süreçte nasıl bir mağduriyet yaşadıkları da akla gelmektedir. İstanbul’da Sulukule, Tarlabası gibi bir kentsel çöküntü bölgeleri olarak tarif edilen kentsel mekânlarda kent yoksulları olanların nasıl bir kentsel mekân pazarlama süreçleri ile yerlerinden edildiği de akla gelmektedir. Bu durumda, özellikle metropollerde, bu süreci yaşamaya teşne pek çok semt vardır. İstanbul özelinde Küçükpazar, Balat, Fener gibi semtler akla ilk gelenleridir...

Ancak yine de bu sürece ve rant stratejilerine karşı uyanık kalan ve semt kimliği ve semtine duyduğu aidiyet duygusu güçlü semtlerde ise dikkate değer bir direniş de yok değildir. Tophane’de, Üsküdar veya Fatih gibi İstanbul’un kadim semtlerinin, belli başlı mahallelerinde adeta bir bariyer örer gibi bu sürece karşı koyan insanlar ve süreçler de var ve bunlar kentsel mekân üreticilerine ve rantına karşı oldukça umut vericidir. Bu süreçlerin doğru gözlemlenerek daha sağlıklı bir kentsel planlama ve yapılaşma tarzında bir kentsel değişim politikası beklenebilir.

Kaynakça

- AKTAY, A. (2013). “Kentsel Mekânın Paylaşılması Sorunu: Tophane Örneği, Yayımlanmamış Doktora Tezi, SAÜ SBE, Sakarya.
- ALVER, K. (2007). “Siteril Hayatlar”. Hece Yayınları, İstanbul.
- ALVER, K. (2009). “Kentsel Ayrışma Ve Yeni Biçimleri”. Anlayış Dergisi, Nisan, sayı 71, İstanbul.
- AYATA, S. (2000). “Toplumsal Tabakalaşma, Mekânsal Ayrışma ve Kent Kültürü, Mübeccel Kıray İçin Yazılar İçinde”. Bağlam yayınları, İstanbul.
- BOTTON, A. de. (2007). “Mutluluğun Mimarisi”. (Çev: Banu Telliolu Altuğ), 2.Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- IŞIK, O. ve PINARCIOĞLU M. M. (2001). “Nöbetleşe yoksulluk-Sultanbeyli Örneği”. İletişim, İstanbul.
- JACOBS, J. (2011). “Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı”. (Çev.: Bülent Doğan, 1.Baskı, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- OKTAY, A. (2002). “Metropol ve İmgelem”. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- PEROUSE, J. F. (2011). “İstanbul’la Yüzleşme Denemeleri- Çeperler, Hareketlilik ve Kentsel Bellek”. Editör: Berna Akkıyal, İletişim, İstanbul.
- PEROUSE, J. ve DANIŞ, D. (2005). “Zenginliğin Mekânda Yeni Yansımaları: İstanbul’da Güvenlikli Siteler”. Toplum ve Bilim Dergisi İçinde, Sayı:104, İstanbul.
- UĞURLU, Ö., ŞİRİN, N., PINARCIOĞLU A., ve ŞİRİNER, M. Ö. (2010). “Kent Sosyolojisi Çalışmaları”. Derleme, Örgün Yayınevi, İstanbul.

SUUDİ ARABİSTAN'IN MÜSLÜMAN KARDEŞLER POLİTİKASI: 1932- 2016

İsmail Numan Telci
Mehmet Rakipoğlu

Öz

Bu çalışmanın temel amacı Suudi Arabistan'ın İhvan politikasını tarihsel süreç içerisinde incelemektir. Çalışmada Riyad yönetiminin geçmişten günümüze İhvan politikası bölgesel güç mücadelesi ve rejim güvenliği olmak üzere iki temel değişken üzerinden analiz edilmiştir. Bu iki dinamiğe bağlı olarak Suudi yönetimi İhvan'ı bölgesel güç mücadelesi bağlamında dış tehditleri dengelemek için bir denge unsuru olarak görürken aynı zamanda rejim güvenliği değişkeni bağlamında ulusal güvenlik tehdidi olarak algılamıştır.

Anahtar Kelimeler: Suudi Arabistan, İhvan, Müslüman Kardeşler, Mısır, Ortadoğu

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü & Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. intelci@sakarya.edu.tr

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü. mehmet.rakipoglu@ogr.sakarya.edu.tr

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.415985

Geliş T. / Received Date: 29.09.2017

Kabul T. / Accepted Date: 03.04.2018

Saudi Arabia's Muslim Brotherhood Policy: 1932- 2016

Abstract

The purpose of this study is to examine the Ikhwan policy of Saudi Arabia in its historical context. This policy of Riyadh administration has been analyzed in the light of two fundamental variables i.e. regional power struggle and security of Kingdom of Saudi Arabia. In the context of regional power struggle, while Riyadh on one hand, takes Ikhwan as an integral element of balance of power to counter foreign threats, on the other hand, it perceives the organization as a serious threat to the stability and security of the Kingdom.

Keywords: Saudi Arabia, Ikhwan, Muslim Brotherhood, Egypt, Middle East

Giriş

Bu çalışmada geçmişten günümüze Suudi Arabistan'ın Mısır merkezli Müslüman Kardeşler hareketine (İhvan) yönelik izlediği politika ele alınmaktadır.¹ Tarih boyunca Suudi Arabistan'ın İhvan politikasını belirleyen iki temel faktör söz konusudur. Bunlardan ilki, Suudi rejiminin güvenlik ve istikrarının sağlanması, ikincisi ise İhvan'ın Suudi Arabistan'ın İran ve Mısır gibi bölgesel güçler arasındaki rekabette oynadığı rolle ilgilidir. Bu iki unsurun daha detaylı anlaşılabilmesi amacıyla kaleme alınan bu çalışmada tarihsel bir analiz yapılarak Ortadoğu'nun siyasi ve ekonomik olarak en önemli ülkelerinden olan Suudi Arabistan'ın bölge siyasi tarihindeki yeri incelenecektir. Öte yandan Türkiye'deki Ortadoğu Çalışmaları literatüründe görece eksik kalan Körfez ülkelerinin tarihi ve bölgedeki en geniş toplumsal tabana sahip hareketlerden birisi olan Müslüman Kardeşlerin Ortadoğu siyasetindeki yeri konuları da çalışmanın başlıca inceleme alanları arasında olacaktır. Bununla birlikte son dönemde Ortadoğu siyasetinin belirleyici aktörleri olan Körfez ülkelerinin Müslüman Kardeşler hareketine yönelik politikası ise Türkçe literatürde hemen hemen hiç yer bulamamıştır. Bu noktada Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler politikası çalışmanın odaklandığı temel konu olarak belirlenmiştir.

Çalışma, Suudi Arabistan'ın siyasi tarihindeki dönüm noktalarından birisi olarak kabul edilen Kral Faysal dönemini merkeze alarak bir dönemlendirmeye gitmiştir. İlk olarak Kral Faysal dönemi öncesi Suudi Arabistan'ın İhvan politikası başlığı altında Riyad yönetiminin İhvan'a yaklaşımı ele alınmıştır. İkinci olarak, Suudi Arabistan'ın Kral Faysal döneminde Müslüman Kardeşlere yönelik politikası incelenmiştir. Bu kısımda özellikle Suudi Arabistan ile Mısır arasındaki bölgesel rekabetin Riyad yönetiminin İhvan politikasını nasıl etkilediği detaylandırılmıştır. Üçüncü olarak, Kral Faysal'ın hayatını kaybetmesinden sonraki dönemde Suudi Arabistan'ın İhvan politikasının hangi dinamiklerle şekillendiği ve ne yönde gerçekleştiği ele alınmıştır. Bu başlık altında 40 yılı kapsayan bir dönem incelenirken, Suudi Arabistan'ın İhvan Politi-

1 Çalışmada Müslüman Kardeşler yerine zaman zaman İhvan tanımlaması da kullanılmaktadır. İhvan, Müslüman Kardeşler'in Arapça karşılığı olan İhvan-ı Müslimin tanımlamasının kısaltılmış halidir.

kası, İran-İrak savaşı öncesi ve Körfez Savaşı sonrası olmak üzere iki farklı süreç bağlamında incelenmiştir. Bu kısımda öncelikle Irak-İran Savaşı ve Hama Katliamı olayları bağlamında Suudi Arabistan'ın İhvan politikası incelenecektir. İzleyen kısımda ise sırasıyla Körfez Savaşı ile Kral Abdullah ve Kral Selman dönemlerinde Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler hareketine yönelik politikası ele alınacaktır.

Çalışmanın amaçlarından birisi Suudi Arabistan dış politikasında Müslüman Kardeşlerin nasıl bir rol oynadığının ortaya çıkarılmasıdır. Bu nedenle çalışma boyunca Riyad yönetimin dış politika önceliklerinden de bahsedilecektir. Suudi Arabistan'ın dış politikasını etkileyen temel yapı taşlarından birisi Suudi hanedanlığın iktidarda kalma çabası yani rejimin güvenliğidir. Hanedanlık, ülke yönetimindeki konumunun muhafaza edilmesini ulusal çıkarının en önemli gerekliliği olarak görmektedir. Bu dış politika yaklaşımını nedeniyle Suudi Arabistan yönetimi Müslüman Kardeşler hareketiyle mesafeli bir ilişki içerisinde olagelmıştır. Öte yandan yine bölgesel politikalar gereği Riyad, İhvan'ı kendisine yönelecek tehditlere karşı kullanılacak bir enstrüman olarak görmüştür. Örneğin, 1950'lerin sonları ve 1960'larda Cemal Abdül Nasır yönetimindeki reformist, sosyalist ve pan-Arabist Mısır'ın hem bölgesel güç rekabetinde hem de Suudi rejiminin güvenlik ve istikrarına oluşturduğu tehdide karşı İhvan, Riyad yönetimi tarafından desteklenmiştir. Öte yandan, Körfez Savaşı sonrası dönemde İhvan'ın Suudi Arabistan kolu olarak değerlendirilebilecek Sahve hareketinin Suudi rejimine ciddi bir muhalefet ortaya koymasıyla, rejimin güvenlik ve istikrarı tehlikeye girmiştir. Bu durum hem Suudi Arabistan'daki Sahve hem de Ortadoğu'daki İhvan hareketinin Riyad yönetimi için ulusal/rejim güvenliğine tehdit olarak görülmesine neden olmuştur.

İhvan'ın zamanla güçlenerek Ortadoğu'nun sosyal ve siyasal yapısında ciddi bir aktör haline gelmeye başlaması Riyad yönetimi daha fazla endişelendirmiştir. Nitekim 2010'da Tunus'ta başlayan Arap devrimleri² sürecinde Müslüman Kardeşlerin Mısır'da iktidara gelmesi ve diğer

2 2010 yılının Aralık ayında Tunus'ta başlayan gösteriler sonrasında Mısır, Libya, Yemen ve Suriye'de başlayan halk ayaklanmaları literatürden genellikle Arap Baharı olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu olaylar silsilesi kimi araştırmacılarca Arap Devrimleri, Arap İsyanları ve Arap Ayaklanmaları gibi şekillerde de tanımlanmaktadır. Bu

birkaç bölge ülkesindeyse güç kazanması, Suudi yönetiminin harekete yönelik tavrını sertleştirmesine neden olmuştur. Bunun başlıca nedeni, yukarıda da zikredildiği gibi, Arap devrimleri ile birlikte ortaya çıkan bölgesel değişim dinamiğinin Suudi Arabistan açısından rejim güvenliğine yönelik bir tehdit olarak görülmeye başlanmasıdır. Bu değişim dinamiği ve yine Müslüman Kardeşlerin Ortadoğu'da yükselen bir aktör haline gelmesi bölgesel güç mücadelesinde Suudi Arabistan'ın elini zayıflatmıştır. 2015'te hayatını kaybeden Kral Abdullah'ın yerine göreve gelen Kral Selman, 2011-2015 dönemlerinde İhvan'a karşı izlenen saldırgan politikayı görece yumuşatmaya başlamıştır. Nitekim son zamanlarda İran'ın artan bölgesel nüfuzu nedeniyle Kral Selman yönetimi İran tehdidini İhvan tehdidinden daha ciddi bir tehlike olarak görmeye başlamıştır. Bu durum Suudi yönetiminin İhvan ile yeniden yakınlaşabilme ihtimalini dahi gündeme getirmiştir. Geline nokta 1960'lardakine benzer bir durum ortaya çıkmış, Riyad yönetimi Müslüman Kardeşler hareketini İran'a karşı bir denge unsuru olarak görmeye başlamıştır.

Kral Faysal Öncesi Dönemde Suudi Arabistan'ın İhvan Politikası (1932-1964)

Modern Suudi Arabistan'ın kurucusu kabul edilen Kral Abdülaziz İbn-i el-Suud³ ve daha sonra onun yerine geçen Suud bin Abdülaziz⁴ dönemlerinde Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler'e yönelik politikasını belirleyen en önemli unsur İhvan'ın Suud rejiminin güvenliği açısından tehdit oluşturması ihtimalidir. Bu nedenden ötürü Suudi Arabistan, İhvan'ın ülkede ofis açma isteğini hanedanlığa karşı bir tehlike olarak algılamıştır. Dolayısıyla kuruluşunun ilk yıllarında Müslüman Kardeşler hareketi ile Suudi Arabistan rejimi arasında olumlu bir ilişki gelişmemiştir.

İhvan Mısır'da 1928'de kurulduğunda Suudi Arabistan Kralı olan Abdülaziz el-Suud, ABD ve İngiltere ile yakın ilişkiler içerisindeydi. Bunda Suudi Arabistan'da petrolün bir değer olarak ortaya çıkması ve

çalışmada Arap Baharı yerine Arap Devrimleri tanımlaması kullanılmaktadır.

3 1932-1953 arası dönemde krallık yapmıştır. Kurucu kral olarak bilinir.

4 1953-1964 arası dönemde krallık yapmıştır.

Batılı ülkelerin gelecek yıllarda bu durumdan ekonomik anlamda faydalanmak istemeleri etkili olmuştur. Kral Abdülaziz yönetimine siyasi anlamda yatırım yapan ABD ve İngiltere Riyad rejimi ile yakınlaşarak Suud ailesinin iktidarda kalmasını garanti altına almayı amaçlıyordu (Ekinci, 2014). Mısır'da kurulan Müslüman Kardeşler yeni ve organize bir toplumsal hareket haline gelerek kısa süre içerisinde bir iktidar alternatifi olabileceği yönünde işaretler vermişti. Bu yönüyle Mısır'da iktidar çevrelerince yeni bir güç olarak görülmeye başlanan Müslüman Kardeşler, bölgedeki diğer yönetimler tarafından da benzer bir bağlamda değerlendirilmeye başlandı. Özellikle Arap halklarının tümü için toplumsal desteğe sahip bir iktidar alternatifi olma potansiyeli taşıdığından Müslüman Kardeşler hareketi Suud hanedanlığı tarafından bir tehdit olarak görülmeye başlanmıştır. Bu noktada Riyad yönetiminin o dönemdeki İhvan politikasını belirleyen en önemli dinamiklerden birisinin Suudi rejiminin bu endişesi olduğu söylenebilir.

Kral Abdülaziz döneminde İhvan'ın Suud ailesinin iktidardaki ayrıcalıklı konumuyla veya Arabistan'ın politikalarıyla alakalı somut açıklama yoktur. Nitekim İhvan, önceliğini Mısır'daki siyasi, toplumsal ve ekonomik yapıya vermiştir. Mısır'da Hasan el-Benna'nın öncülüğünde İslami kurallara uygun yönetim biçimini ülkeye yerleştirmeye çalışan İhvan'ın önceliği Mısır'ın toplumsal hayatını düzenlemek olmuştur. Fakat İhvan, Mısır'daki siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıyı İslami kurallara uydurmaya çalışırken bir taraftan da Müslümanların yaşadığı topraklarda ve tüm dünyada İslam'a uygun bir sistem oluşturmayı hedeflemiştir. Bu yaklaşımı benimseyen İhvan ilk dönemlerde Suudi Arabistan'a karşı düşmanca bir tutum sergilememiştir. Bu nedenle Kral Abdülaziz yönetimi de her ne kadar İhvan'ı kendi rejimi için bir tehdit olarak görse de harekete karşı ciddi bir muhalif tavır takınmamıştır.

Böyle bir siyasi konjonktürde 1946'da Müslüman Kardeşler hareketi lideri Hasan el-Benna Suudi Arabistan Kralı Abdülaziz el-Suud ile görüşmüştür. El-Benna Suudi Kralının daveti ile kutsal topraklara gelmiş ve burada üst düzey bir misafir olarak ağırlanmıştır. Suudi yönetiminin bu politikasının arkasında Müslüman Kardeşler hareketini bir tehdit unsuru olmaktan çıkarma yönünde çabaların olduğu söylenebilir. Ancak bu durum hareketin bu ülkede daha kalıcı faaliyetler yürütme çabası içerisine girmesiyle değişmeye başlamıştır. Hasan El-Benna'nın

Müslüman Kardeşler'in Suudi Arabistan'da resmi düzeyde kurum-sallaşmasını teklif etmesi üzerine Riyad yönetimi harekete yönelik tutumunda değişikliğe gitmeye başlamıştır. İzleyen dönemde Kral Abdülaziz'in Müslüman Kardeşler hareketinin bu yöndeki taleplerine olumsuz cevap verdiği ve harekete yönelik olumsuz politikalar izlemeye başladığı görülmektedir (Lacroix, 2011: 39).

Arabistan'ın el-Benna'nın ofis açma talebini reddetmesinin arkasında üç sebep yatmaktadır. İlki, İhvan'ın antiemperyalist söyleminin Arabistan'ın müttefiki olan İngiltere ve ABD'ye karşı meydan okumasıdır. İhvan'ın antiemperyalist söylemleri Arabistan'ın müttefik kaybetmesine yol açacak olması bu politikayı belirlemiştir. İkincisi, İhvan'ın Suudi hanedanlığın iktidardaki konumunu tenkit edebilecek olmasıdır. Son olarak da, İhvan'ın ideolojik ve dini öğretilerinin Suudi Arabistan'ın Vahhabi anlayışıyla çatışmasıdır.⁵ Üç sebepten en çok öne çıkan İhvan'ın Suudi hanedanlığın iktidarına tehdit/muhalefet oluşturma ihtimalidir. Suudi Arabistan, Müslüman Kardeşlerin ülkede ofis açarak halkla etkileşime geçmesinden, muhalefeti güçlendirmesinden ve Suudi rejimine karşı toplumsal bir hareket başlatabilmesi ihtimalinden ötürü bu teklife sıcak yaklaşmamıştır.

İhvan'ın Suud yönetiminden aktif siyaset için izin alamaması hareketin bölgesel etki alanını daraltmamıştır. Mısır'daki varlığını devam ettiren hareket zaman zaman Kahire yönetimiyle problemler yaşasa da genişleyerek büyümeye devam etmiştir. 1952 yılına gelindiğinde Mısır'da gerçekleşen Hür Subaylar darbesini izleyen dönemde Müslüman Kardeşler ile askeri yönetim arasında kısa dönemli bir yakınlaşma yaşanmıştır. Daha sonra göreve gelen Cemal Abdül Nasır da ülkedeki tüm kesimlerin desteğini toplayabilmek amacıyla pragmatik bir biçimde Müslüman Kardeşler hareketiyle yakınlaşmayı sürdürmüştür. Bu süreçte bazı İhvan üyeleri için af çıkarmış ve hareketin güvenini kazanmıştır. Ancak izleyen dönemde Nasır ile Müslüman Kardeşler arasında temelde iki nedenden dolayı görüş ayrılığı yaşanmıştır. Bunlardan ilki Nasır'ın ülkedeki yönetim boşluğunu doldurmak amacıyla

5 Sufizm kısaca; daha çok nefis terbiyesi, zikir ve fikir dünyası ile ilgilenen tasavvuf tabiri veya İslami mistizmdir. Vahhabilik ise kısaca; tasavvufu ve tarikatı genel itibarıyla reddeden bir inanç türüdür.

iktidara muhalif olabilecek çevreleri pasifize etmek istemesiydi. İkinci neden ise Nasır'ın sosyalist, seküler ve Pan-Arabist bir devlet felsefesine karşı, Müslüman Kardeşlerin Mısır'ın idaresinde İslami kuralların hâkim olmasını ve laik uygulamalara devlet yönetiminde yer verilmemesini savunması olarak gösterilebilir (Arı ve Koç, 2014: 228-229; Laub, 2014).

Nasır'ın toprak reformunu gerçekleştirerek ülkede eski düzenden yararlanan toprak sahipleri ile tüccarların gücünü azaltarak işçi sınıfı ve yoksul çiftçileri sisteme kazandırma girişimi de yeni Mısır yönetimine toplumsal desteğin artmasını sağlamıştır (Arı ve Koç, 2014: 228). Giderek güçlenen Nasır bir süre sonra Müslüman Kardeşleri tehdit olarak görmeye başlamış ve harekete yönelik baskı sürecini başlatmıştır. Hareketin liderlik kadrosuna yönelik baskı sürse de bu durum ilk etapta toplumsal tabana yayılmamıştır. Ancak 26 Ekim 1954'te Müslüman Kardeşler üyesi Muhammed Abdullatif'in Mısır'ın popülist lideri Cemal Abdül Nasır'a başarısız bir suikast girişiminde bulunması bu durumu değiştirmiştir. Bu girişim sonrası İhvan'ın Mısır'daki teşkilat yapısı sarsılmış, hareketin hem liderlik kadrosuna hem de toplumsal tabanına yönelik baskılar artmıştır. Binlerce İhvan üyesi hapse atılmış, bazıları idam cezasına çarptırılmıştır. Bu baskılara maruz kalan bazı İhvan üyelerinin bir kısmı ülkeyi terk ederek başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkelerine yerleşmişlerdir.

Faysal-Nasır Rekabeti ve Suudi Arabistan'ın İhvan Politikası (1964-1975)

Suudi Arabistan'ın üçüncü kralı olan Faysal bin Abdülaziz, 1964 yılında Suud bin Abdülaziz'in yerine tahta geçmiştir. 1975'te yeğeni tarafından suikastla öldürüldüğü güne kadar Ortadoğu siyasetinde önemli bir rol oynayan Kral Faysal, yine o dönemin bölge siyasetinde önemli bir aktör olan Mısır lideri Cemal Abdül Nasır ile siyasi bir rekabet halinde olmuştur. Kral Faysal'ın yönetimde olduğu ve pan-İslamizm fikrini bölgesel siyasette aktif biçimde kullandığı yıllarda Ortadoğu'da bir taraftan da Arap milliyetçiliği popüler bir akım olarak gittikçe yaygınlaşmaktaydı. Dolayısıyla Cemal Abdül Nasır'ın pan-Arabizmi⁶ ve

6 Pan-Arabizm, kısaca Arap birliği siyasetidir.

Kral Faysal'ın pan-İslamizmi⁷ siyaset arenasında 1964-1975 yılları arasında Faysal-Nasır rekabetini ortaya çıkarmıştır denilebilir.

Bu dönemde Nasır'ın Arap dünyasının liderliğini elde etmek için uyguladığı politikalar Kral Faysal'ı tedirgin etmiştir. Özellikle Nasır ile Mısır'ın modern anlamda silahlanması, Filistin sorununda çözüm için bir işaret olarak görülmüş ve Nasır'ın Arap dünyasındaki popülaritesi artmıştır (Copeland, 1995: 86). Nasır'ın Arap dünyasında artan karizması, siyasi ve dini açılardan Suudi Arabistan'ın endişelenmesine yol açmıştır. Buna paralel olarak iki ülke liderinin bölgesel rekabet bağlamında birbirlerine karşı izledikleri dış politika karşılıklı rekabetin derinleşmesine de neden olmuştur. Nasır ve Faysal arasındaki bu rekabet o dönemde Mısır ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkileri önemli biçimde etkilemiştir. Öyle ki Kral Faysal döneminde Suudi Arabistan'ın İhvan politikasını belirleyen en önemli unsurun Faysal-Nasır rekabeti olduğu söylenebilir.

O dönemde iki ülkenin birbirleriyle ilişkilerinde belirleyici olan siyasi oluşumlardan birisi Müslüman Kardeşler hareketi olmuştur. 1952'deki Hür Subaylar darbesine destek veren İhvan hareketinin, darbe sonrası dönemde Cemal Abdül Nasır ile anlaşamaması ve hükümetin yoğun baskısına maruz kalması hareketi ülke dışından destek aramaya itmiştir. Nasır'ın bu süreçte Seyyid Kutub ve kardeşi Muhammed Kutub gibi hareketin önde gelen isimlerini hapse atması (Esposito, 1998: 223; Lacroix, 2011: 53), İhvan üyelerinin özellikle Körfez bölgesindeki ülkelere yönelmesine neden olmuştur. Bu dönemde uygulanan baskıdan ve hapis cezalarından kaçan bazı İhvan liderleri başta Suudi Arabistan olmak üzere diğer bazı bölge ülkelerine kaçmıştır.

İç politikada Müslüman Kardeşler hareketi ile ciddi bir çatışma içerisine giren ancak Arap coğrafyasında milliyetçi retoriği öne çıkararak liderlik pozisyonunu pekiştirme amacı içerisinde olan Cemal Abdül Nasır'ın bu tutumuna karşı Kral Faysal'ın hamlesi Müslüman Kardeşler hareketi ile temas kurarak siyasal İslam'ı müttefik olarak belirlemek olmuştur. Nasır karşıtlığı ve İslam'a uygun düzen tesis noktalarında ortak hareket eden Kral Faysal ve Müslüman Kardeşler, bu

7 Pan-İslamizm, kısaca İslam birliğidir. Ümmetçilik olarak da adlandırılabilir.

dönemde Suudi Arabistan tarihinde hiç olmadığı kadar yakınlaşmıştır. Faysal-İhvan ittifakı olarak tanımlanabilecek bu yakınlaşma, Nasır'ın Mısır'daki Müslüman Kardeşler üyelerine uyguladığı baskı politikalarını artırmasına neden olmuştur.

Bu noktada Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler ile yakınlaşması hızlanmıştır. Kral Faysal döneminde Suudi dış politikasındaki en belirgin noktalardan birisi Mısır'da baskıya maruz kalan Müslüman Kardeşler üyelerine destek olunmasıdır. Öyle ki bu durum Mısır'la sınırlı kalmamış bölgesel düzeyde de baskıya maruz kalan İhvan üyelerinin Suudi Arabistan'a getirilmesi sağlanmıştır. Bunlardan en dikkat çekeni Arap milliyetçiliğinin had safhada olduğu yıllarda Baasçıların 1963'de Suriye'de darbe yapması sonrası ülkede baskıya maruz kalan İhvan hareketinin önde isimlerinden Muhammed Surur'dur. Surur Baas rejiminin baskısından dolayı Suriye'den ayrılarak Suudi Arabistan'a yerleşmiştir (Al-Rasheed, 2006: 111).

Suudi Arabistan tarafından desteklenen İhvan üyeleri, Arabistan topraklarına girerek etkin bir şekilde ülke siyasetinde ve toplumsal yapısında rol oynamaya başlamışlardır. Bu durum özellikle eğitim alanında daha belirgin biçimde gözlemlenmiştir. İhvan üyeleri Suudi Arabistan'daki eğitim kurumlarında istihdam edilmiş ve ülkede modern anlamda eğitim sisteminin yerleşmesine katkıda bulunmuşlardır (Quist ve Drake, 2005: 45). Eğitim kurumlarında önemli bir role sahip olan İhvan üyeleri Suudi Arabistan'ın modernleşme sürecinde de yer almışlardır (The American Foreign Policy Council, 2013: 1).

Kral Faysal döneminde İhvan'a desteğin artmasının arkasındaki bir başka neden de Nasır yönetiminin Suudi devleti için siyasi ve dini açıdan bir tehdit olarak görülmesidir. Arap milliyetçiliğini ön plana çıkaran, siyasal sistem olarak cumhuriyeti benimsemiş olsa da o dönemde sosyalist eğilimler gösteren ve seküler düşüncüyü önceleyen Nasır liderliğindeki Mısır (el-Feth, 1965), dini ve siyasi olarak Vahhabilik ve Suudilik üzerine inşa edilen Suudi Arabistan için ciddi bir tehdit olarak görülmüştür. Cumhuriyeti benimsemiş bir Mısır'ın bu sistemi bölgede yaygınlaştırma isteği, monarşi ile yönetilen Suudi hanedanının iktidarı elinde tutabilmesi açısından riskler barındırmaktaydı. Öte yandan Nasır yönetiminin sosyalist ve seküler

eğilimleri de Suudi Arabistan devletinin dini açıdan özünü oluşturan Vahhabilik açısından belirsizlikleri beraberinde getirebilecektir. Bu durum da Kral Faysal'ın Nasır liderliğindeki Mısır'ı bölgede ulusal güvenlik tehdidi olarak görmesine neden olmuş ve bu anlamda Riyad yönetimi Nasır'a karşı önlemler almak durumunda kalmıştır. Suudi Arabistan'ın bu dönemdeki İhvan yanlısı politikalarının arkasındaki bir başka neden de bu durumdur. Kral Faysal yönetimi, Suudi Arabistan'ın adeta savaş halinde olduğu sosyalist ideoloji ve seküler Arap milliyetçiliğini, Müslüman Kardeşler hareketinin de desteği ile bertaraf etmeyi hedeflemiştir. Bu yönüyle Kral Faysal'ın o dönemde izlediği İhvan politikasının akılcı ve pragmatist olduğu söylenebilir (Bowen, 2015).

Öte yandan Suudi Arabistan'ın İhvan'a yakınlaşma politikası tek taraflı bir siyaset içermemektedir. Bu noktada Nasır'ı dengelemek isteyen Kral Faysal'ın İhvan'a ihtiyaç duyduğu kadar, Nasır karşısında ayakta kalabilmek ve mücadele yürütebilmek isteyen Müslüman Kardeşler hareketi de Suudi Arabistan gibi bir bölgesel güçle işbirliği yapmak zorunda kalmıştır. Bu anlamda Suudi Arabistan ve Müslüman Kardeşler, Nasır'ın siyasi vizyonuna karşı bir ittifak ilişkisi içerisine girerek bölgesel politikalarda daha güçlü bir birliktelik oluşturmayı hedeflemişlerdir.

Bu dönemde Nasır da Suudi Arabistan'ın İhvan yanlısı politikalarına sessiz kalmamıştır. Kral Faysal'ın Müslüman Kardeşler hareketi ile ittifak kurması karşısında Nasır, Arabistan rejimine karşı ortaya çıkan “Hür Prensler” hareketine destek vermiştir. Her ne kadar Nasır'ın sosyalist anlayışı ve seküler ideolojisi ile “Hür Prensler” hareketinin Faysal'a karşı vizyonları birbirinden farklılık gösterse de (Kiras, 2015), siyasi olarak Faysal'a cevap verme hedefindeki Nasır, “Hür Prensler” hareketini desteklemiştir. “Rejim dengeleme siyaseti” olarak adlandırılabilir olan bu durum, o dönemde Mısır ile Suudi Arabistan'ın Ortadoğu coğrafyasında liderlik pozisyonunu alabilmek ve siyasi istikrarlarını devam ettirebilmek adına dış politikalarında ne derece farklılaşabileceklerini göstermesi açısından önemlidir (Yorulmaz, 2016: 67). Nitekim bu durum günümüz Ortadoğu siyasetindeki bir takım gelişmelerle paralellikler arz etmektedir.

O dönemde iki siyasi lider ve ekol arasında devam eden rekabette bir siyasi nesne olarak kullanılan İhvan'ın günümüzde de benzer bir durumda olduğu görülmektedir. Mısır'da 2013 yılındaki askeri darbeyi izleyen dönemde harekete yönelik başlatılan baskı nedeniyle İhvan üyeleri Katar ve Türkiye'ye kaçmak durumunda kalırken, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler Sisi rejimine Müslüman Kardeşler politikasında destek olmuşlardır. Bölgedeki siyasi rekabetin bir aracı haline gelen Müslüman Kardeşler üyeleri ise Mısır'da baskı görmeye devam ederken, harekete yakınlık gösteren ülkelerle, harekete karşı ülkeler arasında diplomatik düzeyde gerginlikler yaşanabilmektedir.

Kral Faysal Sonrası Suudi Arabistan'ın İhvan Politikası (1975-2016)

Suudi Arabistan'ın İhvan politikası dönemsel olarak değerlendirildiğinde farklı biçimlerde gerçekleşmiştir. Kimi zaman harekete yakınlık gösteren Suudi Arabistan, bazı dönemlerde ise İhvan ile keskin bir ayrılık içerisinde olmuştur. Kral Faysal sonrası dönem için de böyle bir durum söz konusudur. Kral Faysal döneminde İhvan ile ittifak ilişkisi kuran Suudi Arabistan, izleyen dönemlerde farklı bir tutum almıştır. Bu durumun daha iyi anlaşılabilmesi için çalışmanın bu kısmında Körfez Savaşı baz alınarak bir dönemlendirmeye gidilecektir. Bunun nedeni Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler politikasının Körfez Savaşı ile birlikte değişime uğramasıdır.⁸ Suudi Arabistan dış politikasında İhvan'a yönelik tutum Kral Faysal sonrası siyasal konjonktüre bağlı olarak keskin bir dönüşüm göstermiştir. Günümüzde etkilerinin halen görüldüğü bu dönüşümün tarihsel arka planı Körfez Savaşı öncesi dönemde başlamaktadır. Bu nedenle bu bölümün ilk kısmında Körfez savaşı öncesi dönemde Irak-İran Savaşı ve Hama Katliamı sürecindeki Suudi Arabistan'ın İhvan politikası ele alınacaktır. Daha sonra Körfez Savaşı sonrası dönem, Irak Savaşı, Kral Abdullah dönemi ve Kral Selman dönemi olmak üzere üç süreç bağlamında incelenecektir.

⁸ Körfez Savaşı- Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgali sonrası ABD öncülüğündeki koalisyonun Kuveyt'i Saddam'ın işgalinden kurtardığı savaştır.

Körfez Savaşı Öncesi Dönemi Suudi Arabistan'ın İhvan Politikası (1975-1990)

Bu dönemde Ortadoğu coğrafyasında yaşanan gelişmeler ve bölgede değişen güç dengesi Suudi Arabistan'ın İhvan'a yönelik politikasını belirlemiştir. Körfez Savaşı öncesi bölgedeki güç dengesini değiştiren olaylar arasında 1979 İran İslam Devrimi, Sovyetlerin Afganistan işgali, Hama katliamı, Irak-İran Savaşı ve Mısır ve İsrail arasındaki Camp David Anlaşması olarak belirtilebilir. Bu gelişmelerden özellikle Irak-İran Savaşı ve Hama katliamı Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler politikasına ciddi biçimde etki etmiştir.

Irak-İran Savaşı ve Suudi Arabistan'ın İhvan Politikası (1980-1988)

Irak-İran savaşı, Suudi Arabistan'ın 1980'ler boyunca İhvan politikasında önemli bir yer tutmuştur. Müslüman Kardeşler hareketinin Irak-İran Savaşı boyunca aldığı pozisyon Suudi Arabistan yönetiminin bu gruba yönelik politikalarında belirleyici olmuştur. Bu dönemde Riyad, İran'a karşı Irak'ın yanında almiş⁹ ve Saddam Hüseyin'i Tahran'a karşı ekonomik olarak desteklemiştir (Wiedl, 2006: 20). Aynı şekilde Müslüman Kardeşler hareketi de İran'a karşı savaşan Saddam Hüseyin'i destekleme kararı almıştır. Bu noktada İhvan ve Suudi Arabistan'ın Saddam'a yönelik desteğinin arkasında “Sünni bir dayanışma” ya da “Saddam liderliğine olan güven” bulunmamaktadır. Suudi Arabistan ve İhvan'ın savaş süresince Irak'ı desteklemesinin başlıca nedeni, İran'ın Şii temelli yayılcı politikalarının bölge siyaseti açısından tehdit olarak algılanması olarak gösterilebilir. Dolayısıyla her iki taraf “ortak düşman” olarak gördükleri İran'ı dengelemek adına Saddam yönetimini destekleme kararı almışlardır.

İlk etapta diplomatik gerginlik olarak cereyan eden Irak-İran rekabetinin izleyen dönemde sıcak çatışmaya dönmesi, Suudi Arabistan ve İhvan'ın tarafsız kalmasını engellemiştir. İran'ın savaştan galip çıkarak bölgede daha güçlü bir hale gelerek etkin politikalar izlemesi ihtimali, Suudi Arabistan için temel endişe kaynağıydı. Öte yandan daha

9 Devrimin ihracı söylemleriyle İran, Suudi Arabistan'a ve küçük Körfez ülkelerine tehdit oluşturduğu için Saddam Arabistan tarafından desteklenmiştir.

güçlü bir İran, Suudi Arabistan için bölgesel rekabette yeni bir rakip anlamına gelecek olması Riyad'ı Tahran'a karşı daha keskin politikalar izlemeye itmiştir. İran'ın savaştan galip ayrılmasının olası sonuçlarını kendi varlığına doğrudan tehdit olarak gören Riyad yönetimi, savaşın ilk günlerinden itibaren Irak'ı destekleme kararı almıştır.

Müslüman Kardeşler hareketinin Irak'ı desteklemesinin arkasındaki motivasyonlar ise Suudi Arabistan'dan farklıdır. Bölgesel politikalarda zaman zaman İran'ın desteğini arayan Müslüman Kardeşler yönetimi bu anlamda bir karşılık bulamamıştır. Bunun yanında İran'ın Ortadoğu siyasetinde Müslüman Kardeşler karşıtı siyasi yapıları desteklemesi İhvan'ın İran'a karşı mesafeli olmasının bir başka nedenidir. Bunun açık bir örneği Suriye'de görülmüştür. Hafız Esad rejiminin Suriye'deki Müslüman Kardeşler hareketi üyelerine yönelik özellikle Hama şehrinde uyguladığı katliamların İran tarafından desteklenmesi İhvan'ın İran'a karşı daha keskin bir tutum takınmasına neden olmuştur. Bu durum hareketin Irak-İran Savaşı boyunca Hüseyin rejimini neden desteklediğini de açıklamaktadır.

Bu noktada Suriye konusuna ayrı bir parantez açmak yerinde olacaktır. Suriye'deki İhvan hareketi Esad rejimini yönetimden uzaklaştırmak için İran lideri Humeyni'den yardım istemiştir (Goodarzi, 2009: 300). Öyle ki Suriye'deki İhvan'ın önemli ismi Said Havva, Tahran'a giderek Humeyni ile görüşmüştür. Ancak İhvan'ın talebini kesin bir şekilde reddeden İran yönetimi, Esad'a tam destek vermiştir (Haykel, 2011: 187). Bu durum İhvan'ın Şii ve milliyetçi temellere dayanan İran'a karşı sertleşmesine neden olmuştur. Bu durum da Müslüman Kardeşleri İran konusunda Suudi Arabistan'la paralel politikalar izlemeye itmiştir.

Bu bağlamda dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da İran'ın mezhepçi yayılmacılığının Suudi Arabistan ve Müslüman Kardeşler tarafından benzer biçimde algılanışdır. Bu çerçevede hem Suudi Arabistan hem de Müslüman Kardeşler hareketinin İran'a karşı pozisyon almışındaki bir başka nedenin İran'ın 1979 yılında gerçekleşen İslam devrimiyle ilgili agresif bir ihraç politikası izlemesi olarak gösterilebilir. İran'ın Şiiliği merkez alan bu yayılmacı tutumu Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez ülkeleri ve yine bölgede Şiilik karşısında sert bir

tutum takınan Müslüman Kardeşler gibi hareketlerin tepkisini çekmiştir. Bu nedenle İhvan hareketinin, bölgede Şii ve yayılmacı bir İran yerine, Sünni bir Saddam'ı tercih ederek, Irak-İran Savaşı'nda Saddam'ı desteklediği söylenebilir (Jamal, 2012: 92).

Son olarak Suudi Arabistan'da Kral Faysal yönetimi döneminden itibaren Müslüman Kardeşler hareketiyle olumlu ilişki içerisinde olunması geleneği Irak-İran Savaşı döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde Suudi Arabistan'ın İhvan'la aynı doğrultuda pozisyon almasının temel sebebi İran'la rekabette Müslüman Kardeşlerin önemli bir dengeleyici işlev görüyor olmasıdır denilebilir. Diğer bir deyişle Faysal döneminde Nasır karşıtlığı, Irak-İran Savaşı boyunca da İran'ın Şii yayılmacılığı karşıtlığı, Suudi Arabistan ve Müslüman Kardeşler hareketini ortak noktada buluşturan unsurlar olmuştur. Dolayısıyla Suudi Arabistan ve İhvan'ın 1980'ler boyunca 'ortak düşmana karşı bir ittifak' içerisinde yer aldıkları söylenebilecektir.

Hama Katliamında Suudi Arabistan'ın İhvan Politikası (1982)

1980'li yıllarda Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler politikasını dolaylı da olsa etkileyen bir başka olay Suriye'de yaşanan Hama katliamıdır. Hama Katliamı, Suriye'deki Müslüman Kardeşler hareketi ile Hafız Esad yönetimi arasında uzun süre devam eden gerginliğin en zirve noktası olarak tanımlanabilir. Müslüman Kardeşler hareketinin Hafız Esad yönetimine tepkileri özellikle 1970'li yıllarda başlamıştır. 1973 yılında Esad rejiminin anayasadaki "İslam, yasamanın kaynağıdır" maddesini kaldırma girişimi sonrasında Müslüman Kardeşler üyeleri Esad yönetimi karşıtı protestolar düzenlemiştir. İzleyen dönemde Müslüman Kardeşler üyeleri Hafız Esad rejimine karşı muhalif tutumunu artırmış, hatta silahlı mücadeleye başlamıştır (Porat, 2010: 3). İhvan'ın Esad rejimi karşıtı muhalif tutumu 1976'dan başlayan 1982'ye kadar süren bir isyan ortaya çıkartmıştır (Goldsmith, 2015: 155).

Bu dönemde İran'da gerçekleşen devrimle Şah rejiminin yıkılması Suriye'de de benzer bir devrimin olabileceği fikrini bu ülkedeki muhalif gruplara getirmiştir. Bunun yanında Hafız Esad rejiminin giderek devleti laikleştirme yönünde adımlar atması ülkedeki önde gelen İslami gruplardan olan Müslüman Kardeşlerin tepkisini çekmiştir. Öte yandan Esad rejiminin ülkedeki tüm Sünni grupları hedef al-

madığını göstermek ve bu kesimlerin desteğini almak üzere Kur'an kursları açılması, camiler yapılması ve çoğunluğu orta sınıf Sünnilerden oluşan tüccarları tatmin edecek düzenlemelere gitmesi, Müslüman Kardeşler hareketini Esad karşısında daha da yalnız bırakmıştır.

1979 yılında Müslüman Kardeşler Nusayri azınlığa karşı cihat ilan etmiştir (Aljazeera, 2012). Bu dönemde yaşanan dikkat çeken olaylardan ilki 16 Haziran 1979'da Halep Topçu Okulu yönelik saldırıdır. Müslüman Kardeşler üyelerince gerçekleştirildiği iddia edilen saldırıda 32 kişi öldürülmüştür. Bu dönemde yaşanan bir diğer olayda ise İhvan üyeleri 1979 yılının Ağustos ayında Hafız Esad'a karşı başarısız bir suikast girişiminde bulunmuşlardır (Atlıoğlu, 2015). Bu iki olay ve 1976'da başlayan isyan, İhvan üyelerine sempati duyanların ve İhvan üyelerinin öldürülmesini meşrulaştıran 7 Temmuz 1980 tarihli '49 sayılı kanunun' kabul edilmesine yol açmıştır (Gürpınar, 2014). Bu kanunun ardından Suriye rejimi ülkedeki Müslüman Kardeşler üyelerine yönelik geniş çaplı saldırı ve katliamlar gerçekleştirmeye başlamıştır. 1982 yılında Hama şehrinde büyük bir katliam düzenlenmiş ve on binlerce İhvan üyesi yaşamını yitirmiştir. Bu katliamın ardından İhvan üyesi olmakla suçlanarak tutuklanan binlerce kişinin çoğundan haber alınamamıştır (Bilgen: 2015).¹⁰

Hama'da yaşanan katliam ve Şam rejiminin Müslüman Kardeşler karşıtı politikaları Suudi Arabistan tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Esad rejiminin bu politikası karşısında Müslüman Kardeşlerin yanında yer alan Suudi Arabistan yönetimi (Kirkpatrick, 2014), Hama'da katledilen İhvan üyelerine sahip çıkmıştır (Lefevre, 2013: 133). Öte yandan Suudi Arabistan Suriye'deki baskı nedeniyle ülkelerini terk etmek durumunda kalan Müslüman Kardeşler üyelerine de ev sahipliği yapmıştır (Sunuyama, 2007: 94).

Suudi Arabistan'ın Suriye'deki İhvan üyelerine sahip çıkmasının arkasında yatan başlıca sebep İran ile Suriye rejimlerinin mezhepsel olarak benzeşmesi ve buna karşı Suudi Arabistan ve Müslüman Kardeşlerin

10 Hama Katliamı ve sonrasında yaşanan süreçte hemen hemen tüm kaynaklar binlerce Müslüman Kardeşler üyesinin katledildiğini kabul etmektedir. Bununla birlikte yaşamını yitirenlerin kesin sayısı ile ilgili kaynakların hemfikir olduğu bir rakam bulunmamaktadır.

bunun karşısında bir blokta yer almalarıdır. O dönemde bölgede Suudi Arabistan ve İran arasında yaşanan güç mücadelesinde Suriye'nin Tahran yönetiminin yanında yer alması Riyad için endişe kaynağı olmuştur. Buna karşın Suudi Arabistan'da güç dengesini sağlayabilmek amacıyla Müslüman Kardeşler hareketiyle yakınlaşma siyasetini devam ettirmiştir. Dolayısıyla Suudi Arabistan, İran'ı dengelemek için Suriye'deki Müslüman Kardeşler yapılanmasını açık biçimde desteklemiştir.

Körfez Savaşı Sonrası Suudi Arabistan'ın İhvan Politikası (1990-2016)

Suudi Arabistan ile Müslüman Kardeşler arasındaki olumlu ilişkiler Körfez Savaşı ile birlikte dönüşmeye başlamıştır. 1990'de Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i ilhak etmesiyle başlayan bu savaş süresince Suudi Arabistan, Irak-İran Savaşı'nda desteklediği Saddam rejimi tarafından tehdit edilmiştir (Grossman, 1995: 139). Bölgede saldırgan ve yayılmacı bir Irak Suudi Arabistan'ın bölgedeki lider pozisyonuna meydan okuma olarak görülmüştür. Bu durum karşısında Suudi yönetimi müttefiki ABD'den yardım istemiştir. Nitekim kısa bir süre içerisinde düzenlenen 'Çöl Kalkanı' ve 'Çöl Fırtınası' operasyonlarıyla Saddam'ın Suudi Arabistan'ın milli güvenliğine yönelik tehdidi ortadan kaldırmıştır. Ancak bu durum Suudi Arabistan iç siyasetinde tepkilere neden olmuştur. Riyad'ın ABD'den yardım istemesi ve topraklarına yabancı askerlerin konuşlandırılmasını kabul etmesi, Sahve hareketi üyeleri tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Sahve hareketi gibi İhvan liderleri de Suudi yönetimine tepki göstermişlerdir (Fandy, 2007: 48). İhvan liderliği Suudi Arabistan'a ABD askerlerinin ülkeye girişine izin verdiği için kınamışlardır (Gause, 2011: 20). Öyle ki Suudi Arabistan'la ABD arasındaki yakınlaşmanın iyice ortaya çıkmasının ardından Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesine destek vermişlerdir (Atwan, 2015: 197). Bu gerginlikler kısa sürede artmış ve Riyad'ın uzun süredir iyi ilişkiler yürüttüğü Müslüman Kardeşler hareketinden uzaklaşmasına neden olmuştur (Murphy, 2014).

Körfez Savaşı ve Sonrasında Arabistan'ın İhvan Politikası (1990-2005)

Bu dönemde Suudi Arabistan'ın İhvan politikasını belirleyen en önemli unsur, hareketin Riyad yönetimine karşı pozisyon almış olmasıdır.

ABD ile kurulan ittifaka karşı sert tepki gösteren Müslüman Kardeşler hareketi Suudi Arabistan yönetimi tarafından dışlanmaya başlanmıştır. Öyle ki Suudi Arabistan İçişleri Bakanı o dönemde yaptığı bir açıklamada Müslüman Kardeşler hareketi ‘şer odağı’ olarak nitelendirmiştir. Suudi Arabistan İçişleri Bakanı Prens Nayif bin Abdülaziz’in Kuveyt’teki al-Siyasa gazetesine verdiği röportajda İhvan’ı bölgede kötülüğün kaynağı olarak suçlamıştır. (Abukhalil, 2004: 150) Bunun başlıca nedeni olarak da İhvan’ın Kuveyt’in işgalinde Saddam’ın yanında yer alması gösterilebilir (Milton, 2016: 165). Bu dönemde İhvan, ABD karşıtlığının da etkisiyle, Kuveyt’i ve Suudi Arabistan’ı desteklemek yerine Baasçı ve Arap milliyetçisi bir kimliğe sahip olan Saddam’ı desteklemiştir (Danahar, 2013: 220). Bu dönemde Müslüman Kardeşlerin keskin biçimde Riyad yönetimine cephe alarak hem toplumsal düzeyde hem de medya organları aracılığıyla Suudi Arabistan karşıtlığını yaymaya çalışması dikkat çekmiştir (Fandy, 2007: 48). İhvan’ın bu politikaları Suudi Arabistan tarafından rejim tehdidi olarak görülürken Riyad yönetimi İhvan’ın bu tutumunu “ihamet” olarak yorumlanmıştır. İzleyen dönemde de Suudi Arabistan ve İhvan arasındaki gerginlik gittikçe artmıştır.

Körfez Savaşı sonrası Suudi Arabistan’ın İhvan politikasında değişikliğe neden olan bir diğer noktaysa, Suudi hanedanlığı ile Sahve üyesi Selefi alimler arasında artan gerginliktir. Bu gerginliğin merkezinde ABD askerlerinin Irak’a müdahale etmek amacıyla Suudi Arabistan topraklarına gelmesine onay verilmesi yatmaktadır. Saddam Hüseyin’in Kuveyt’i ilhak etmesi beraberinde ABD birliklerinin Arabistan topraklarına inmesine yol açmış (Gallagher ve Patterson, 2009: 188) Bush yönetimi Irak’ın saldırgan tavrından (Wagemakers, 2012: 101) kurtulmak için Arabistan’a ABD güçlerini göndermiştir (Nelson, 2003: 359). Daha sonra uluslararası bir koalisyon kurulmuştur. Saddam’ın Arabistan’a saldırması ihtimalini ortadan kaldırmak için Batı’dan yardım isteyen Kral Fahd’e 500.000’i ABD askeri olmak üzere toplamda 800.000 kişiden oluşan bir koalisyon gönderilmiştir (Copeland, 2007: 142). İlk olarak ‘Çöl Kalkanı’ operasyonu ile Arabistan, Saddam’ın olası saldırısına karşı ülke topraklarına 200.000 ABD askerini konuşlandırmıştır. Ertesi yıl ‘Çöl Fırtınası’ operasyonu ile Saddam ve askerleri Kuveyt’ten atılmıştır. 1990-2003 yılları arasında

ABD askerlerinin Suudi Arabistan'daki varlığı (Blanchard, 2016: 19), Suudi hanedanlığına siyasal anlamda uzun süren meydan okumalara sebebiyet vermiştir.

Her ne kadar Suudi Arabistan yönetimi açısından kusursuz bir hamle olarak görülse de, ülkedeki İslami kesimler ve alimler Kral Fahd yönetiminin ABD ile işbirliği yaparak Müslüman bir ülkeye karşı müdahalede bulunmasına tepki göstermişlerdir. Aralarında Müslüman Kardeşler ve Sahve hareketleri üyelerinin de bulunduğu din adamları ve toplumsal figürler ABD'nin Suudi Arabistan'da asker konuşlandırmasına uzun süre karşı çıkmış ve Riyad yönetimini sert biçimde eleştirmişlerdir. ABD askerlerinin Kral Fahd'ın davetiyle (Simons, 1998: 312) Suudi Arabistan topraklarında bulunmasından rahatsız olan (Bergen, 2011: 19) bu kişilerden bir grup 18 Mayıs 1991'de Kral'a ultimatom göndermişlerdir (Simons, 1998: 312).

Muhammed Kutub'un öğrencileri, Sahve'nin ünlü iki figürü Sefer el-Havali ve Selman el-Avda, 1990'larda asıl tehdidin Irak'tan değil, ABD'den geldiğini iddia etmişlerdir. ABD'den gelen tehdidin de arka planında, İsrail'in olduğunu söylemişlerdir. Amerikan karşıtlığı en üst düzey olan bu iki kişi o dönemde yayınladıkları fetvalarla insanları ABD karşıtı cihada davet etmişlerdir (Brenson, 2012: 24). Bu yaklaşım Müslüman Kardeşler üyeleri tarafından da benimsenmiştir. 1991-1994 arası dönemde Suudi yönetimiyle Sahve üyeleri arasındaki gerginlik artmıştır. Suudi hükümeti bu kişilerin söylemlerine son vermeleri için baskıda bulunmuştur. El-Havali, El-Avda ve El-Ömer gibi ülkenin önde gelen aktörleri, Suudi rejimini şiddetle eleştirmeye devam etmiştir. Bu eleştiriler özellikle el-Havali'nin derslerinde ve yazılarında gözlemlenmektedir.¹¹ Sefer el-Havali'ye göre Suudi Arabistan'ın yüzleştiği en büyük tehdit, ABD hegemonyasının Riyad yönetimi üzerinde etkisini giderek artırmasıdır (Cordesman, 2003: 183). El-Havali, ABD ve İsrail'e ekonomik ve askeri boyutlarda bağımlı hale gelen Arap dünyasının Batı'ya karşı birleşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu dönemde Sefer el-Havali¹² başta olmak üzere

11 Sefer el-Havali'nin 'Kederi İfşa' (Kissinger'in Sözü olarak da bilinir) adlı kitabı krala açık bir mektuptur. (Hegghammer, 2010: 31)

12 Sefer el-Havali, Usama bin Ladin'in düşünce yapısını şekillendirmiştir. Resmi ola-

ülkedeki dini kesimin yönetime getirdikleri eleştiriler halk nezdinde karşılık da bulmuştur. Halk üzerindeki etkisi gittikçe artan bu figürler Müslüman Kardeşler ve Sahve hareketlerinin de desteği ile, ülke siyasetindeki dinamikleri değiştirecek politik reformlar talep etmiştir. Bu reform talepleri Sahve önderlerinin Kral'a gönderdiği 'Talep Mektubu ve Tavsiye Memorandumu' ile iletilmiştir (Hegghammer, 2010: 32).

Bu durumu monarşiye karşı bir tehdit olarak algılayan Suudi yönetimi, ülkedeki bazı din adamlarına, Sahve hareketine ve Müslüman Kardeşler'e karşı sert önlemler almaya karar vermiştir. Bu çerçevede birçok din adamı ve İslami kesim temsilcisi 1994 yılında hapis cezasına çarptırılmışlardır (Alshamsi, 2011: 117). Birçok kişinin hapse atılarak etkisiz hale getirilmesi, Sahve hareketinin iç siyasetteki etkisini ciddi anlamda kısıtlamıştır (Gray, 2014: 124). Böylelikle Suudi hanedanlığı, Sahve hareketinin meydan okumasını ortadan geçici süreliğine kaldırmıştır.

1999'lara gelindiğinde Sahve hareketi ve ülkedeki ulema kesiminin yönetime karşı etkisinin tamamen ortadan kaldırılmasının ardından el-Havali ve el-Avda gibi birçok figür tahliye edilmiştir. Tahliye edilen bu kişilerin Kral Fahd ile görüşmeleri, Sahve hareketinin Suudi monarşisine "tam biat" içerisinde olmaya karar verdiği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim izleyen süreçte Sahve hareketi Suudi yönetimine karşı tutumunu sonlandırmış ve bir yumuşama dönemi yaşanmıştır.

Sonuç olarak Körfez Savaşı, Suudi Arabistan ile Müslüman Kardeşler hareketi arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin açılmasına neden yol açmıştır. Bölgesel siyasette kendisine rakip olarak gördüğü Irak'ın yayılmacı bir tutum almasını ne pahasına olursa olsun durdurmak isteyen Suudi Arabistan'ın bu noktada ABD ile ittifak kurması (Human Rights Watch, 1992: 49), Müslüman Kardeşler hareketinin Suudi yönetimine gösterdiği tepkinin temel nedenidir. Bu süreçte Suudi Arabistan'daki Sahve hareketi ile paralel bir tutum alan Müslüman Kardeşler liderliği, Suudi Krallığının tepkisini çekmiştir. Daha önceki yıllarda geliştirilen yakın ilişkilere rağmen Müslüman Kardeşler hareketinin bu yönde bir

rak kabul edilen görüşe göre Ladin 11 Eylül saldırılarını yaptırmıştır ve Havali'nin tutuklanması, Ladin'in 11 Eylül saldırılarına kadar olan süreci etkilemiştir. (Bergen, 2006: 149)

tutum alması Suudi yönetimini harekete karşı daha mesafeli olmaya itmiştir. Bu durum 2000'li yıllardan sonra da devam etmiştir.

Kral Abdullah Dönemi Suudi Arabistan'ın İhvan Politikası (2005-2015)

Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler politikasında Körfez Savaşı ile başlayan olumsuz tablo, Kral Abdullah'ın 2005 yılında göreve gelmesinin ardından da devam etmiştir. Bu durum 2010 yılının sonunda Tunus'ta başlayan ve daha sonra Mısır, Libya, Yemen ve Suriye'ye yayılan Arap devrimleri süreci ile daha farklı bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler hareketi ile ilişkileri daha da gerginleşmiştir. Bunda, Arap devrimlerini kendi rejimi için bir tehdit olarak gören Suudi Arabistan'ın (Torabi, 2012: 109) Müslüman Kardeşler hareketini de bölgesel bir siyasi rakip olarak değerlendirmesi etkili olmuştur.

Bölgesel anlamda değişimi getirme potansiyeli taşıyan bu ayaklanmalar, Suudi hanedanlığı tarafından bölgesel statükoya ve milli güvenliğe zarar verebilecek meydan okumalar olarak değerlendirilmiştir. Değişim dalgalarının kaygısını taşıyan Suudi Arabistan yönetimi bölgesel statükonun korunması yönünde hamleler yaparak Arap ayaklanmalarının Krallık üzerindeki olumsuz etkisini asgari düzeye indirmeye çalışmıştır. Bu durum daha ayaklanmaların ilk dönemlerinde kendisini göstermiştir. Hüsnü Mübarek'in görevde kalması yönünde açıklamalar yapan Suudi Arabistan yönetimi, Tunus'ta gösteriler sonrası ülkeyi terk etmek durumunda kalan Zeynel Abidin Bin Ali'ye kucak açmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Suudi Arabistan'ın Arap ayaklanmalarına karşı bir pozisyon aldığını söylemek yerinde olacaktır.

Arap devrimlerinin Suudi Arabistan ile Müslüman Kardeşler hareketi ilişkilerine yansıyan boyutu özellikle Mısır'daki gelişmeler bağlamında kendisini göstermiştir. Mısır'da başarıya ulaşan devrimin ardından Müslüman Kardeşler hareketinin iktidara gelmesi Riyad tarafından endişeyle izlenmiştir. Müslüman Kardeşlerin giderek daha güçlü bir siyasi aktör haline gelmesi ve Mısır gibi bölgenin en önemli ülkelerinden birisinde iktidar kadrolarına sahip olması, Suudi Arabistan yönetimi tarafından doğrudan bir tehdit olarak algılanmıştır. Öte yandan Muhammed Mursi'nin İran'a yönelik politikası da Suudi Arabistan tarafından

endişeyle karşılanmıştır. Mursi'nin İran'a bir ziyaret gerçekleştirmesi ve Tahran yönetimiyle Mısır'ın geleneksel politika çizgisinden farklı olarak "normal" ilişkiler geliştireceğinin işaretlerini vermesi, Riyad'ın tepkisini çekmiştir. Bu nedenle İran'ın Arap devrimlerini destekleyerek (Ataman ve Akdoğan, 2012: 471) bölgede istikrarsızlığın artması ve başta Suudi Arabistan gibi İran karşıtı rejimlerin değişmesini amaçladığını düşünen Riyad yönetimi, Mursi liderliğindeki Mısır'ın bu endişeleri göz ardı etmesine tepki göstermiştir.

Nitekim bu dönemde Kral Abdullah yönetimi, Muhammed Mursi liderliğindeki Mısır'a destek olmamış, buna karşın Birleşik Arap Emirlikleri, ABD ve İsrail gibi ülkelerle işbirliği yaparak Müslüman Kardeşler iktidarının başarısız olması için çabalamıştır. İhvan'ın Mısır'daki iktidar tecrübesinin başta kendisi olmak üzere diğer Arap ülkelerine yayılabileceğinden endişe eden Suudi Arabistan özellikle Birleşik Arap Emirlikleri'nin de desteğini alarak Mısır'da askeri darbenin gerçekleşmesine ve Müslüman Kardeşler hareketinin iktidardan uzaklaştırılmasına öncülük etmiştir. Darbenin ardından iktidara gelen Abdülfettah El-Sisi liderliğindeki otoriter yönetimin Suudi Arabistan tarafından güçlü biçimde desteklenmesi (Hearst, 2013) Müslüman Kardeşler iktidarının son bulmasında Riyad'ın oynadığı rolü bir anlamda teyit etmektedir.

Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler karşıtı bu politikası, Mısır'daki Sisi yönetimiyle koordineli biçimde devam etmiştir. Müslüman Kardeşler hareketi siyasi ve toplumsal bir aktör olarak yok etmek isteyen iki yönetim harekete karşı bölgesel bir kampanya başlatmıştır. Önce Mısır'da terör örgütü ilan edilen Müslüman Kardeşler hareketi (Anadolu Ajansı, 2014) daha sonra Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri tarafından terör örgütü olarak kabul edilmiştir. Suudi Arabistan'ın İhvan'ı terör örgütü listesine alması 3 farklı gerekçeyle açıklanabilir. Bunlardan ilki Müslüman Kardeşler hareketinin siyasi bir oluşum olarak Suudi hanedanlığına karşı bir alternatif haline gelmesi ihtimalidir. Bu durum özellikle Arap devrimleri ile birlikte daha açık biçimde ortaya çıkmıştır. Bu ihtimali ortadan kaldırmak isteyen Suudi yönetimi, Müslüman Kardeşler hareketine karşı "temizlik" kampanyasını en güçlü biçimde savunan ülke olmuştur.

Suudi Arabistan'ın İhvan'ı terör örgütü listesine almasındaki ikinci nedense Müslüman Kardeşler hareketinin ideolojisinin Vahhabilik ile uyuşmayan bir yapıda olmasıdır (Steinberg, 2014). Nitekim, Müslüman Kardeşler hareketi ile yakın olunan dönemde dahi İhvan'ın ideolojik anlamda zemin kazanmasına karşı çıkan Suudi Arabistan, özellikle Arap devrimleri sonrası dönemde bu tutumunu katılaştırmıştır. Müslüman Kardeşlerin ideolojisinin Vahhabilikle uyuşmaması iki aktörü zıt kutuplara itmiştir. İhvan'ın bu muhafazakar Sünni doktrini, Suudi hanedanlığının temel prensiplerine de bir meydan okuma olarak görülmüş ve iki aktör arasındaki gerginlikler derinleşmiştir (BBC News, 2014).

Riyad yönetiminin İhvan'ı terör örgütü listesine koymasının üçüncü ve en önemli gerekçesiyse Mursi'nin İran'la olan ilişkisidir. Mısır ile İran arasında 1979'dan bu yana gerçekleşen ilk resmi ziyaretin Muhammed Mursi (Yorulmaz, 2013) tarafından yapılması Suudi Arabistan tarafından endişeyle izlenmiştir. Her ne kadar Mursi buradaki konuşmasında İran'a sert mesajlar verdiyse de bu ziyaret ve devamındaki süreçte İran ile sürdürülen ilişkiler, Riyad'ın Müslüman Kardeşler hareketine yönelik kaygılarını artırmıştır. Bu endişenin farkında olan İhvan, resmi sözcüsü Mahmut Gazlan'ın "İran'ın Şii yayılcılığından ve Körfez'deki Arap ülkelerinin güvenliğini tehdit etmekten vazgeçmelidir" açıklaması ile Arabistan'ın desteğini almak istemiştir. İzleyen dönemde ise Mursi liderliğindeki Mısır'ın İran'la ilişkileri normalleştirme adına adımlar atması, Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler'e karşı düşmanlığının derinleşmesine neden olmuştur.

Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler hareketini terör örgütü ilan etmesinin ardından Riyad yönetimi İhvan'ın ortadan kaldırılması adına geniş kapsamlı bir kampanya başlatmıştır. Bu çerçevede Suudi Arabistan vatandaşı 9 öğretim üyesi İhvan mensubu oldukları gerekçeyle gözaltına alınmıştır (Gulf News, 2014). Öte yandan Müslüman Kardeşler hareketine ait ve İhvan üyelerince kaleme alınan kitaplar Riyad'da düzenlenen uluslararası kitap fuarında yasaklanmıştır (Globalmbwatch, 2014a). Müslüman Kardeşler çizgisinde yayın yapan haber kaynakları kapatılırken (Globalmbwatch, 2014b) İhvan üyesi 3 imama vaizlik yasağı getirilmiştir (Globalmbwatch, 2014c).

Sonuç olarak, Kral Abdullah döneminde Suudi Arabistan'ın İhvan politikası düşmanlık boyutuna ulaşmıştır. Müslüman Kardeşler hareketinin Suudi Arabistan'daki yapılanmasının ya da bu harekete yakın fikri yapıda olan aktörlerin siyasi olarak güçlenmeleri ve yine hareketin Mısır'daki iktidar tecrübesi sırasında İran'la iyi ilişkiler geliştirmesi, Suudi Arabistan'ın harekete karşı sert bir tutum almasına neden olmuştur. Mısır'da askeri darbeyi destekleyen Suudi Arabistan yönetimi, darbenin ardından iktidara gelen Sisi rejimini koşulsuz olarak desteklemiştir. Sisi yönetiminin Müslüman Kardeşler karşıtı politikalarına destek veren Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn gibi ülkelerin de desteği ile hareketi bölge siyasetinden tamamen dışlamak üzerine girişimlerini yoğunlaştırmıştır.

Kral Selman Dönemi Suudi Arabistan'ın İhvan Politikası (2015-2016)

Kral Abdullah'ın 2015'te vefat etmesiyle Selman bin Abdülaziz, Arabistan'ın yeni kralı olmuştur. Kral Selman'la birlikte Suudi Arabistan'ın İhvan politikasında sınırlı da olsa bir değişimden bahsedilebilir. Söz konusu bu değişimde hem Riyad yönetiminin hem de İhvan yönetiminin tutum ve davranışı etkili olmuştur. Suudi Arabistan yönetimindeki değişimin ve diğer bölgesel gelişmelerin de etkisi ile bu dönemde Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler politikasında bir normalleşme çabası görülmektedir. Kral Selman'ın tahta geçmesi ile bölgesel ve uluslararası alanda daha etkin bir konuma gelmeyi hedefleyen Suudi Arabistan, statükocu anlayıştan bölgesel güç dinamiklerini şekillendirici anlayışa geçerek yeni bir dış politika izlemeye başlamıştır (Neubauer, 2016).

Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler hareketine yönelik yumuşama politikası Kral Selman yönetiminin ilk dönemlerinden itibaren görülmeye başlanmıştır. Suudi Arabistan'daki üst düzey yetkililerden yapılan "İhvan'la sorunumuz yok" açıklaması, Hamas'ın¹³ önceki lideri Halid Meşal'in Suudi Arabistan ziyareti (Al Jazeera, 2015) ve izleyen dönemde Hamas'la ilişkilerdeki normalleşme, Tunus'taki Nahda Partisi ile Yemen'deki İhvan'ın bir uzantısı olan İslah hareketiyle yapılan

13 Hamas, İhvan'ın Filistin koludur. Milton, 2016: 30.

temaslar ve Ürdün'deki Müslüman Kardeşler hareketi lideri Hammam Said'in Suudi Arabistan'ı ziyaret etmesi hareket ile Riyad yönetimi arasındaki yakınlaşmanın işaretleri olarak görülmektedir.

Suudi Arabistan'ın Kral Selman döneminde Müslüman Kardeşler'e yönelik yaklaşımını yumuşatmasında üç nedenden bahsedilebilir. Bunlardan ilki bölgesel düzeyde giderek ciddi bir tehdit haline gelen DEAŞ'a karşı Müslüman Kardeşler gibi ılımlı bir hareketin siyaset sahnesinden dışlamanın yaratacağı kaygılar gösterilebilir. İkinci olarak bölgesel düzeyde en ciddi rakip olarak görülen İran'ın dengelenmesi adına Müslüman Kardeşler halen ciddi bir aktör olarak görülmektedir (Sadeq, 2015). Dolayısıyla Suudi Arabistan İran'a karşı Müslüman Kardeşler kartını yanında görmek istemektedir. Son olarak Yemen ve Suriye'de devam eden iç savaşlarda İran destekli Beşar Esad rejimine ve Husilere karşı Suudi Arabistan'a ideolojik olarak en yakın sayılabilecek iktidar alternatifleri Müslüman Kardeşler hareketi ve onun uzantılarıdır. Buna son dönemde giderek İran etkisine giren Irak da örnek verilebilir. Şii yayımlılığının açık biçimde gözlemlendiği Irak'ta merkezi hükümetin giderek İran etkisine girmesi karşısında Suudi Arabistan'ın yerel alternatifler bulma konusunda sıkıntıları gözlemlenmektedir. Bunların dışında Suudi Arabistan'ın katı Müslüman Kardeşler politikasını sürdürmesi Riyad ile Ankara arasındaki ilişkileri de olumsuz etkilemektedir. Tüm bu gelişmeler ışığında düşünüldüğünde Suudi Arabistan'ın yeni dönemde Müslüman Kardeşler hareketi ile ilişkilerini gözden geçirme ihtiyacına dikkat çekilmelidir (Al-Arian, 2015).

Suudi Arabistan'ın İhvan ile ilişkilerinin değişeceğine dair ilk sinyali Dışişleri eski bakanı Suud el-Faysal vermiştir. Faysal'ın yaptığı açıklamada, 'İhvan ile bir problemimiz yoktur. Bizim problemimiz teşkilatın tamamıyla değil, teşkilatın içerisindeki küçük bir gruptur' demiştir (Atkinson, 2015). Hamas'la ilişkilerde yaşanan normalleşme de Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler politikasında yumuşamaya gidebileceğinin işaretçisi olarak görülmüştür. Hamas lideri Halid Meşal ile Kral Selman'ın 2015'in Temmuz ayında bir araya gelmesi ve sonrasında 8 Hamas üyesinin hapisshaneden çıkarılması, Arabistan'ın İhvan politikasında olumlu değişikliğin sinyalleri olarak görülmektedir (Ibish, 2015). Suudi yetkililer görüşmenin amacının siyasi değil, dini olduğunu söylemiş olsalar da bu görüşme, Arabistan'ın İhvan'a yöne-

lik politikasındaki değişimin somut çıktısı olarak algılanmıştır. Suudi Arabistan ile Hamas ve Müslüman Kardeşler arasındaki yakınlaşma ve yine Riyad yönetiminin kendisini Sünni ülkelerin liderliği pozisyonunda görme çabası o dönemde uluslararası medyada “Suudi Arabistan’ın yeni Sünni ittifakı” şeklinde yorumlanmıştır (Ibish, 2015).

Arap devrimleri sürecinde ülkelerindeki Müslüman Kardeşler hareketini kendi iktidarlarına karşı bir tehdit olarak gören Körfez ülkeleri, Mısır’da 3 Temmuz’daki darbenin ardından Müslüman Kardeşlerin bir aktör olarak saf dışı edilmesi ile birlikte daha ciddi bir tehdit olarak gördükleri İran’a yönelmişlerdir. İran’la olan rekabetin artması ve Tahran’la mücadelenin güçlenmesi nedeniyle müttefiklere ihtiyacı olan Suudi Arabistan liderliğindeki Körfez ülkeleri yeniden Müslüman Kardeşler hareketi ile yakınlaşma seçeneğini gündemlerine almıştır.

Kral Selman yönetiminin ilk iki yılında gözlemlenen Müslüman Kardeşler’le normalleşme politikası 2017’nin başlarından itibaren yeniden ikinci plana itilmiştir. ABD’de Donald Trump’ın başkan olarak seçilmesi ile özellikle İran konusunda güçlü bir müttefik kazanan Suudi Arabistan yönetimi, Müslüman Kardeşler karşıtı tutumunda yaşanan yumuşamayı ilerletme konusunda çaba göstermemiştir. Öyle ki Suudi Arabistan yönetimi 2017’nin Haziran ayında Müslüman Kardeşler’e destek olduğu ve İran’la işbirliği yaptığı gerekçesiyle Katar’a yönelik bölgesel bir ambargo başlatma kararı almış ve İhvan karşıtı bölgesel politikalarını sürdürmeye devam etmiştir. Gelinek noktada Suudi Arabistan’ın Müslüman Kardeşler hareketine yönelik olumsuz tutumunu devam ettirdiği ancak İran tehdidi karşısında kaygılara sahip olan Riyad yönetiminin İhvan hareketi ile diyalog kapısının tamamen kapatmayı göze alamadığı da söylenebilir. Nitekim Yemen ve Suriye gibi bölgesel çatışmalarda ve Irak ve Lübnan gibi siyasi istikrarsızlığın hakim olduğu ülkelerde İran’ın etkisinin artmasından ziyade Müslüman Kardeşler’e yakın grupların iktidar kadrolarına gelmesi Suudi Arabistan için öncelikli tercih olacaktır (Ibish, 2015). Müslüman Kardeşler hareketinin bu çerçevede İran’la olası bir yakınlaşması Suudi Arabistan için ciddi problem teşkil edecektir.

Sonuç

Elinde bulundurduğu güç unsurlarıyla Suudi Arabistan Ortadoğu siyasetinde önemli rol oynamaktadır. Riyad'ın bu güçlü pozisyonu Suudi hanedanlığının Ortadoğu'nun diğer bölgesel aktörleriyle nüfuz mücadelesi yürütmesine neden olmaktadır. Ortadoğu'da bölgesel güç rekabetinin tarihsel sürecine baktığımızda Suudi Arabistan'ın en temel iki rakibi Kızıldeniz üzerinden batı komşusu Mısır ve Basra Körfezi üzerinden doğu komşusu İran olarak görülmektedir.

Suudi Arabistan'ın bu iki ülkeyle girdiği rekabette öne çıkan unsurların başında Müslüman Kardeşler hareketi gelmektedir. Hareketin Mısır'da iktidara gelmesi ihtimali Suudi Arabistan için her dönemde bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu nedenle Suudi Arabistan'ın Mısır bağlamında Müslüman Kardeşler politikası hareketin sosyal faaliyetlere odaklanmış, iktidardan uzak ve siyaseten güçsüz bir konumda kalmasının tercih edildiği şeklinde özetlenebilir. Öte yandan İran'la rekabet bağlamında ise Suudi Arabistan için Müslüman Kardeşler bölgesel bir müttefik olarak görülmektedir. Nitekim İran'ın bölgedeki yayılcı ajandasına karşı kullanılabilir en önemli toplumsal ve siyasal aktör olarak Müslüman Kardeşler görülmektedir. Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler politikasının merkezinde bu ikilem yatmaktadır. Bir taraftan Müslüman Kardeşler hareketinin bir iktidar alternatifi olarak güçlenmesi engellenmek istenirken, diğer taraftan özellikle İran'la yürütülen bölgesel mücadelede bir müttefik olarak kullanılmak istenmektedir.

Buradan hareketle tarihsel süreç içerisinde Suudi Arabistan'ın İhvan politikası tehdit ve denge unsuru arasında konjonktürel olarak değişmiştir. Bazı dönemlerde Suudi Arabistan, Müslüman Kardeşler ile yakınlaşarak bölgesel rakiplerini dengelerken bazı dönemlerdeyse bölgesel rakiplerinin İhvan ile yakınlaşması Riyad yönetimi tarafından tehdit olarak görülmüştür.

Diğer yandan, Suudi Arabistan siyasal sisteminin merkezindeki monarşik düzenin “rejim güvenliği” konusundaki katı tutumu Riyad yönetiminin İhvan'ı sürekli olarak bir tehdit olarak görmesine neden olagelmıştır. Bu nedenle Müslüman Kardeşler hareketinin Suudi Arabistan'daki kolu olarak da kabul edilen Sahve hareketinin 1990'lar-

dan itibaren Suudi yönetimi aleyhine ciddi bir muhalefet yürütmesi, Riyad'ın harekete yönelik tehdit algısını ciddi biçimde artırmıştır. Bu nedenle 1990'lardan bu yana Suudi Arabistan ile Müslüman Kardeşler arasındaki ilişkiler gergin biçimde devam etmiştir. 2010'da başlayan Arap devrimleri sonrasındaki süreçte de görülen bu durumun gelecekte de benzer bir trend izleyeceği söylenebilir. Bunda özellikle son birkaç yıldır yaşanan gelişmelerin ve Müslüman Kardeşler ile Riyad yönetimi arasında derinleşen farklılıkların etkili olduğu belirtilmelidir.

Kaynakça

- Abu el- Feth, A. (1965). *Mısır İhtilalinin İçyüzü ve Nasır*. (çev. Nusret Kuruoğlu). İstanbul: Rek-tur Kitap Servisi.
- Abukhalil, A. (2004). *The Battle for Saudi Arabia: Royalty, Fundamentalism, and Global Power*. Seven Story Press.
- Al-Arian, A. (2015, 29 July). Is Saudi Arabia warming up to the Muslim Brotherhood?. *Al Jazeera*. www.aljazeera.com adresinden alındı.
- Al Jazeera (2012, 12 June). Egypt's Morsi visits Saudi for security talks. *Al Jazeera*. www.aljazeera.com adresinden alındı.
- Al Jazeera (2015, 17 July). Saudi kings meets Hamas leader Meshaal in Mecca. *Al Jazeera*. www.aljazeera.com adresinden alındı.
- Alshamsi, M. J. (2011). *Islam and Political Reform in Saudi Arabia*. New York and London: Routledge.
- Al-Rasheed, M. (2006). *Contesting the Saudi State*. New York: Cambridge University Press.
- Anadolu Ajansı (2014, 7 Mart). Suudiler İhvan'ı terör örgütü saydı. *Anadolu Ajansı*. www.aa.com.tr adresinden alındı.
- Arı, T. ve Koç, E. (2014). Müslüman Kardeşler Hareketinin Mısır Hükümeti ile Paradoksal İlişkilerinin Analizi: 1931 – 1970, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 225-232.
- Ataman, M. ve Akdoğan, İ. (2013). Suudi Arabistan 2012. Kemal İnat ve Muhittin Ataman (ed.). *Ortadoğu Yıllığı 2012* içinde. İstanbul: Açılım Kitabevi.
- Atkinson, M. (2015, 11 February). Saudi Arabia has 'no problem' with Muslim Brotherhood: Foreign Minister. *Middle East Eye*. www.middleeasteye.com adresinden alındı.
- Atlıoğlu, Y. (2015, 15 Mayıs). Suriye'de Muhalefer Uyanyor Mu?. *TASAM*. www.tasam.org adresinden alındı.
- Atwan, A. (2015). *Islamic State: The Digital Caliphate*. London: Saqi Books.
- BBC News (2014, 7 March). Saudi Arabia declares Muslim Brotherhood 'terroristgroup'. *BBC*. www.bbc.com adresinden alındı.
- Bergen, P. L. (2011). *The Longest War: Enduring Conflict Between America and Al-Qaeda*. New York: Free Press.
- Bilgen, Y. (2015, 29 Ekim). Palmira'nın bilinmeyen hikayesi. *Aljazeera*. www.aljazeera.com.tr adresinden alındı.
- Blanchard, C. M. (2016). Saudi Arabia: Background U.S. Relations.

- Congressional Research Service*. www.fas.org adresinden alındı.
- Bowen, A. (2015, 10 July). Prince Saud al-Faisal's legacy lives on in Saudi foreign policy. *Al Arabiya*. www.english.alarabiya.net adresinden alındı.
- Brenson, A. (2012). *The Secret Soldier: G. P. Putnam's Sons*. New York: The Berkley.
- Copeland, T. E. (2007). *Fool Me Twice: Intelligence Failure and Mass Casualty Terrorism*. Boston: Martinus Nijhoff/ Brill.
- Copeland, M. (1995). *Devletler Oyunu Bir CIA Ajanının Anıları*. İstanbul: Nehir.
- Cordesman, A. H. (2003). *Saudi Arabia Enters The Twenty-First Century: The Political, Foreign Policy, Economic and Energy Dimension*, Westport: Greenwood Publishing Group.
- Danahar, P. (2013). *The New Middle East: The World After the Arab Spring*, New York: Bloomsbury.
- Ekinci, E. B. (2014, 12 Kasım). Suudi Arabistan Kraliyet Ailesinin Serüveni. *Ekrem Bugra Ekinci*. www.ekrembugraekinci.com adresinden alındı.
- Esposito, J. L. (1998). *Islam and Politics*, New York: Syracuse Univ. Press.
- Fandy, M. (2007). *(Un) civil War of Words: Media and Politics in the Arab World*. London: Praeger.
- Gallagher, J. ve Patterson, E. D. (2009). *Debating the War of Ideas*, New York: Palgrave Macmillan.
- Gause, G. F. (2011). Saudi Arabia in The New Middle East. *Council of Foreign Relations*. Special Report 63. New York.
- Globalmbwatch (2014a, 3 March). Saudi Arabia Bans Muslim Brotherhood Books From Riyadh International Book Fair. *Global MB Watch*. www.globalmbwatch.com adresinden alındı.
- Globalmbwatch (2014b, 13 March). Saudi Arabia To Close Local Al Jazeera Office. *Global MB Watch*. www.globalmbwatch.com adresinden alındı.
- Globalmbwatch (2014c, 14 March). Saudi Arabia Bans Three Imams Over Ties To Muslim Brotherhood. *Global MB Watch*. www.globalmbwatch.com adresinden alındı.
- Goldsmith, Leon T. (2015), Alawi Diversity and Solidarity: From the Coast to the Interior. Michael Kerr and Craig Larkin (eds.), *The*

- Alawis of Syria: War, Faith and Politics in the Levant* içinde. New York: Oxford University Press,
- Goodarzi, J. M. (2009). *Syria and Iran: Diplomatic Alliance and Power Politics in the Middle East*. London: I.B. Tauris.
- Gray, M. (2014). *Global Security Watch- Saudi Arabia*. California: Praeger.
- Grossman, M. (1995). *Encyclopedia of the Persian Gulf War*. ABC-CLIO.
- Gulf News (2014, 26 May). 9 professors held for Brotherhood links in Saudi Arabia. Gulf News. www.gulfnews.com adresinden alındı.
- Gürpınar, B. (2014). Sürgünde Örgüt: Suriye İhvanı. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 2(1), 115-132.
- Haykel, B. (2011). Al-Qa'ida and Shiism. Assaf Moghadam ve Brian Fishman (ed.), *Fault Lines in Global Jihad: Organizational*, New York: Routledge.
- Hegghammer, T. (2010). *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism since 1979*. New York: Cambridge University Press.
- Hearst, D. (2013, 20 August). Why Saudi Arabia is taking a risk by backing Egyptian coup?. *The Guardian*. www.theguardian.com adresinden alındı.
- Human Rights Watch (1992, 1 May). Empty Reforms: Saudi Arabia's New Basic Laws. Human Rights Watch. www.hrw.org adresinden alındı.
- Ibish, H. (2015, 31 July). Saudi Arabia's New Sunni Alliance. *New York Times*. www.nytimes.com adresinden alındı.
- Jamal, A. A. (2012). *Of Empires and Citizens*. Princeton: Princeton University Press.
- Kiras, İ. (2015, 2 Mayıs). Arap birliğine karşı İslam birliği. *Vatan Gazetesi*. www.gazetevatan.com adresinden alındı.
- Kirkpatrick, D. D. (2014, 7 March). Saudis Put Terrorist Label on Muslim Brotherhood. *New York Times*. www.nytimes.com adresinden alındı.
- Lacroix, S. (2011). *Awakening Islam*. London: Harvard Press University.
- Laub, Z. (2014, 15 January). Egypt's Muslim Brotherhood. Council on Foreign Relations. www.cfr.org adresinden alındı.
- Lefevre, R. (2013). *Ashes of Hama*. New York: Oxford University of Press.

- Milton, B. E. (2016). *Muslim Brotherhood*. New York: Routledge.
- Murphy, C. (2014, 21 April). The Saudi-Brotherhood divide. *Pulitzer Center*. www.pulitzercenter.org adresinden alındı.
- Nelson, M. (1998). *The Presidency A-Z*. London and New York: Routledge.
- Neubauer, S. (2016, 22 January). King Salman's first year: Saudi Arabia reshapes regional power Dynamics. *Al Arabiya*. www.english.alarabiya.net adresinden alındı.
- Porat, L. (2010, December). The Syrian Muslim Brotherhood and the Assad Regime. *Middle East Brief: Brandeis University Crown Center for Middle East Studies*. www.brandeis.edu adresinden alındı.
- Quist, B. W. ve Drake, D. F. (2005). *Winning the War on Terror: A Triumph of American Values*. New York: iUniverse Press.
- Sadeq, M. (2015, 17 February). The Muslim Brotherhood's conditional return to Saudi favor. *The New Arab*. www.araby.co.uk adresinden alındı.
- Simons, G. (1998). *Saudi Arabia: The Shape of a Client Feudalism*. London: Palgrave Macmillan.
- Steinberg, G. (2014, 14 March). The Gulf States and Muslim Brotherhood. *Pomeps*. www.pomeps.org adresinden alındı.
- Sunuyama, S. (2007). *Syrian and Saudi Arabia: Collaboration and Conflicts in the Oil Era*. London: I.B.Tauris.
- The American Foreign Policy Council (2013, 6 September). Saudi Arabia, *ALMANAC of Islamism*. www.almanac.afpc.org adresinden alındı.
- Torabi, G. (2012). Arab Revolutions and Iran's Security. *Discourse: An Iranian Quarterly*, 10(1-2), 97-117.
- Wagemakers, J. (2012). *A Quietist Jihadi: The Ideology and Influence of Abu Muhammad al-Maqdisi*. New York: Cambridge Press.
- Yorulmaz, S. (2016). Müslüman Kardeşler ve Suudi Arabistan Üzerine Bir Değerlendirme. *ORSAM*, 8(72), 66-68.
- Wiedl, K. N. (2006). The Hama Massacre: Reasons, Supporters of the Rebellion, Consequences. *GRIN Verlag*.
- Yorulmaz, S. (2013, 2 Nisan). Mısır-İran İlişkilerinin Mısır Açısından Değerlendirilmesi, *ORSAM*, www.orsam.org.tr adresinden alındı.

TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİNDE BİR KIRILMA NOKTASI: EKİM 1998 KRİZİ VEYA DİĞER BİR İFADEYLE “İLAN EDİLMEMİŞ SAVAŞ”

Özkan Gökcan

Öz

Türkiye-Suriye ilişkilerinin son 40 yıllık seyrine baktığımızda en önemli kırılma anlardan birinin 1998 yılının Ekim ayında yaşandığını söylemek mümkündür. 1990'lı yılların ilk yarısında imzalanan güvenlik protokollerine rağmen Suriye'nin PKK faaliyetlerine desteğini sürdürmesi ve Abdullah Öcalan'ın Suriye topraklarında ikamet ediyor olması, 1998 sonbaharında iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir. Ekim 1998 Krizi'nin Adana Mutabakatı'nın imzalanması ile son bulması, iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönemin kapılarının aralanmasına neden olmuştur. Bu çalışmada PKK faaliyetlerinin Türkiye-Suriye ilişkilerinde oynadığı inşa edici rol, Ekim 1998 Krizi üzerinden analiz edilmektedir. Ekim 1998 Krizi'nin Suriye yönetiminin PKK faaliyetlerine destek vermeyeceğini resmen taahhüt ederek sonlanması, iki ülke ilişkilerinde uzlaşmazlıktan her alanda işbirliği dönemine geçişin başlangıç noktası olmuştur. Bu nedenle Ekim 1998 Krizi'ni bir kırılma noktası olarak değerlendirmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Suriye, PKK, Ekim 1998 Krizi, Adana Mutabakatı.

Arş. Gör., Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, ozkangokcan@gmail.com

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.396405

Geliş T. / Received Date: 19.02.2018

Kabul T. / Accepted Date: 20.03.2018

A Breaking Point in Turkey-Syria Relations: October 1998 Crisis or in other Words “Undeclared War”

Abstract

Looking at the most important breaking moments from the past 40 years the course of the Turkey-Syria relations is possible to say that one happened in October of 1998. Despite the security protocols signed in the first half of the 1990s, Syria continued to support PKK activities and Abdullah Öcalan’s residence in the Syrian territory brought the two countries to the brink of war in the autumn of 1998. The ending of the October 1998 Crisis with the signing of the Adana Agreement led to a gap in the doors of a new era in relations between the two countries. In this study, the agent build starring role in PKK activity in Turkey-Syria relations are analyzed through October 1998 Crisis. The ending of the October 1998 Crisis with a formal commitment by the Syrian administration to not support the activities of the PKK has been the starting point for the transition to a cooperative period of all issues from the conflict between the two countries. For this reason, it is possible to consider the October 1998 Crisis as a breaking point.

Keywords: Turkey, Syria, PKK, October 1998 Crisis, Adana Agreement.

Giriş

1980’li ve 1990’lı yıllar boyunca Türkiye-Suriye ilişkilerine yön veren temel konu başlığının Suriye yönetiminin PKK faaliyetlerine doğrudan veya dolaylı olarak sağladığı destek olduğunu söylemek mümkündür. Abdullah Öcalan’ın Mayıs 1979’da, Türkiye’de ortaya çıkan siyasal kaos ortamında faaliyette bulunamayacağını düşünerek Suriye’ye geçmesi ve PKK’nın faaliyetlerini Suriye’den yönetme kararı alması, Suriye yönetiminin PKK’yı Türkiye ile ilişkilerde siyasal bir koz olarak kullanacağı dönemin kapılarını açmıştır. Bu durumun Türkiye-Suriye ilişkilerinin 1980-1998 arası dönemde oldukça gergin bir seyir izlemesinin temel gerekçesi olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan söz konusu dönemde Suriye yönetiminin PKK ile kurduğu ilişki, iki ülke arasındaki Hatay ve sınır aşan akarsuların paylaşımı sorunu gibi diğer önemli anlaşmazlık konularının yönünü tayin etmiş, ayrıca sadece siyasal değil ekonomik ve kültürel ilişkiler üzerinde de inşa edici bir rol oynamıştır. Diğer bir ifadeyle iki ülke ilişkilerinde Suriye yönetiminin PKK ile kurduğu ilişkiden kaynağını alan uzlaşmazlık ve gerginlik hali, diğer anlaşmazlık konuları ve ilişki alanlarında da işbirliğinin önüne set çekmiştir. Bununla birlikte Suriye’nin PKK faaliyetlerine desteğini dönem dönem kesmesi veya azaltması ise iki ülke ilişkilerindeki diğer anlaşmazlık konularının seyrinde bir yumuşama süreci yaşanmasına ve ayrıca ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesi için karşılık adımların atılmasına olanak tanımıştır.

1980’li ve 1990’lı yıllar boyunca Türkiye tarafından yapılan diplomatik uyarılara ve karşılıklı imzalanan güvenlik protokollerine rağmen Suriye yönetiminin topraklarındaki PKK faaliyetlerine destek sağlamaya devam etmesi, iki ülke ilişkilerindeki gerilimin had safhaya ulaşmasına neden olmuştur. Öyle ki Türk siyaseti, Suriye yönetiminin PKK faaliyetlerine desteğini devam ettirmesi halinde askeri yöntemlere başvurarak meşru müdafaa hakkının kullanılmasının gündemlerinde olduğunu farklı zamanlarda dile getirmişlerdir. Ancak Türkiye’nin yüksek tondan diplomatik uyarılarına rağmen Suriye yönetimi PKK faaliyetlerine olan desteğini kesmemiş ve söz konusu desteği Türkiye ile ilişkilerinde bir koz olarak kullanmaya devam etmiştir. Suriye yönetiminin PKK konusundaki tavrının değişmesi ise Ekim 1998’de yaşanan ve iki ülkeyi savaşın eşiğine getiren kriz ile yaşanmıştır.

Arabulucuların çabasıyla gerçekleşen diplomatik müzakereler sonucunda Abdullah Öcalan'ın 9 Ekim 1998 tarihinde¹ Suriye'den sınır dışı edilmesi ve Suriye yönetiminin ülke topraklarında PKK faaliyetlerine izin verilmeyeceğini resmi olarak taahhüt etmesi ile son bulan kriz, Türkiye-Suriye ilişkilerinde köklü bir değişimin habercisi olmuştur. Ekim 1998'de yaşanan krizin ardından imzalanan Adana Mutabakatı gereğince Suriye yönetiminin PKK ile arasına koyduğu mesafe, iki ülke ilişkilerinin su sorunu ve Hatay sorunu gibi uzun dönemli anlaşmazlık konularının çözümü de dahil olmak üzere her alanda hızla ilerleyeceği yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Bu nedenle Ekim 1998 Krizi'nin iki ülke ilişkilerindeki en önemli dönüm noktalarından birini sembolize ettiğini söylemek mümkündür. Bu çalışmada Suriye yönetiminin PKK faaliyetlerine sağladığı desteğin son 40 yıllık dönemde Türkiye-Suriye ilişkilerinde inşa edici bir rol oynadığı varsayılmakta ve bu varsayım Ekim 1998 Krizi'ne odaklanarak analiz edilmektedir. Söz konusu varsayımdan hareketle çalışmada Ekim 1998 Krizi'ne giden süreçte nelerin yaşandığı, kriz sırasında ortaya çıkan gelişmelerin neler olduğu ve krizin nasıl ve hangi koşullar altında son bulduğu analiz edilmektedir.

1. Ekim 1998 Krizi'ne Giden Yol

Ekim 1998 Krizi, bir ay içinde yaşanmış ve çözümlenmiş bir süreç gibi gözükse de aslında 19 yılı kapsayan bir dönem (Mayıs 1979-Ekim 1998) içinde yaşanan gerilimlerin ve uzlaşmazlıkların bir sonucudur. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde öncelikle Ekim 1998 Krizi'nin 19 yıl içinde adım adım nasıl inşa edildiği genel hatları ile değerlendirilmekte ardından ise Kriz'in patlak vermesine neden olan yakın dönem gelişmelerin neler olduğu ele alınmaktadır.

1 Ulusal ve uluslararası literatürde Abdullah Öcalan'ın 9 Ekim 1998 tarihinde Suriye'den sınır dışı edildiği yönünde genel bir kabul olmakla birlikte kimi araştırmacılar Öcalan'ın Suriye'den ayrılışının 17 Ekim 1998'de gerçekleştiğini savunmaktadır. Bakınız; Süleyman Elik, *Iran-Turkey Relations, 1979-2011: Conceptualising the Dynamics of Politics, Religion and Security in Middle-Power States* (London and New York: Routledge Publications, 2012), 85; Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler," *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001* içinde, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 2: 566.

1.1. Ekim 1998 Krizi'nin Tarihsel Arka Planı

Mayıs 1979'da Abdullah Öcalan'ın, 12 Eylül 1980 darbesinin ardından ise yüzlerce PKK üyesinin Suriye'ye geçişinin ardından Türkiye'ye yönelik eylemlerini Suriye'den organize etmeye başlayan PKK, 1980'li yılların ortalarından itibaren iki ülke ilişkilerindeki en önemli anlaşmazlık ve çatışma konusu haline gelmiştir.² Hafız Esad yönetiminin 1980'lerin ilk yarısı boyunca yasadışı yollardan Suriye'ye gelen PKK üyelerinin ülkedeki örgütlenme faaliyetlerine göz yumması, PKK için Türkiye topraklarına yönelik eylemlerin hazırlığı sürecinde bulunmaz bir fırsat olmuştur. Suriye yönetiminin sağladığı üstü kapalı destek sayesinde PKK, Temmuz 1981'de Lübnan-Suriye sınırındaki örgütün ilk kampında bir konferans gerçekleştirmiş ve bu konferansta Türkiye'ye dönük uzun dönemli savaş stratejisinin temellerini oluşturan kararları almıştır.³ Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın kardeşi ve Suriye istihbaratının başkanı Rıfad Esad'ın PKK üyeleriyle kurduğu sıkı diyalog, Suriye yönetiminin örgüte olan desteğinin zaman içinde hızla artmasına neden olmuştur.⁴ Bu destek nedeniyle PKK, 10 yıl gibi kısa bir sürede Türkiye-Suriye ilişkilerinin yönünü tayin eden temel konu başlığı haline gelmiştir.

Suriye yönetimin, Türkiye topraklarına yönelik siyasi hedefleri olan PKK'nın 1980'li yılların başından itibaren Suriye ve Lübnan topraklarında örgütlenmesine olanak tanınmasının ve destek vermesinin iki temel nedeni olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, Suriye yönetiminin Türkiye ile var olan sınır aşan akarsuların paylaşımı

2 PKK, 27 Kasım 1978 tarihinde Diyarbakır'ın Lice ilçesinde Abdullah Öcalan liderliğinde yapılan toplantıyla Türkiye'nin doğu ve güneydoğusu, Irak'ın kuzeyi, Suriye'nin kuzeydoğusu ve İran'ın kuzeybatısını kapsayan bölgede bağımsız bir Kürt devleti kurma amacıyla kurulmuş ve silahlı mücadeleyi önceleyen bir örgüttür. PKK'nın ideolojik söylemleri ve stratejileri 40 yıllık zaman dilimi içerisinde değişim ve dönüşüm göstermiş olsa da silahlı mücadele hala örgütün temel karakteristiğini oluşturmaya devam etmektedir. PKK, İran, Suriye, Irak topraklarında da örgütlenmiş olmasına rağmen en fazla silahlı saldırıyı Türkiye topraklarına yönelik gerçekleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Michael M. Gunter, *The A to Z of the Kurds* (Lanham: The Scarecrow Press, 2009), 119-121.

3 İmset G. İmset, *PKK: Ayrılmış Şiddetin 20 Yılı (1973-1992)* (Ankara: Turkish Daily News Yayınları, 1993), 88-89.

4 İmset, *Ayrılmış Şiddetin 20 Yılı*, 89.

sorunu ve Hatay sorunu gibi tarihsel anlaşmazlıkların çözümü noktasında PKK'dan siyasal bir koz olarak faydalanmak istemesi olmuştur. Türkiye yönetimi Suriye'nin benzer bir tutumu, 1970'lerin sonları ve 1980'lerin başında Türk diplomatlara, mülki ve diplomatik hedeflere yönelik yaptığı silahlı eylemlerle dikkat çeken ASALA (The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) örgütüne siyasal, lojistik ve ekonomik destek sağlayarak sergilediğini de sıklıkla dile getirmiştir.⁵ PKK ile kurulan ilişki bağlamında ise söz konusu desteğin daha açık bir hal aldığını söylemek mümkündür. Bu destek ilerleyen yıllarda PKK'yı Türkiye'nin Suriye politikasında merkezi konu başlığı ve diğer sorunlara (Hatay ve sınır aşan akarsuların paylaşımı) ilişkin ikili görüşmelerde kullanılan bir pazarlık unsuru haline getirmiştir.

Suriye yönetiminin 1980'lerin başından itibaren PKK üyelerine ve faaliyetlerine verdiği desteğin ikinci nedeni ise bölgesel çatışmalardan ve gerilimlerden yararlanarak Arap devletlerin lideri olma çabası olmuştur. Bu istek özellikle 1980 yılında İran-İrak savaşının başlamasının ardından doruk noktaya ulaşmıştır. Savaşın Irak topraklarında yarattığı güç boşluğundan yararlanmak isteyen Suriye yönetimi, başta Irak'ın kuzeyinde önemli bir bölgeyi kontrol altına alan Mesud Barzani'nin Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ve Celal Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) olmak üzere Bağdat yönetimine karşı mücadeleye eden örgütlere önemli maddi ve lojistik destek sağlamıştır. PKK işte tam böyle bir ortamda Suriye yönetiminin başta KDP ve KYB olmak üzere Kürt siyasi örgütleri ile kurduğu ilişkiden yararlanarak doğrudan destek almaya başlamış ve Türkiye'ye yönelik eylem hazırlıklarını tamamlama sürecine girişmiştir.⁶

Suriye yönetiminin PKK'ya verdiği desteğin 1980'li yıllar boyunca düzenli olarak artmasında ve PKK'yı Türkiye'ye karşı siyasal bir koz olarak kullanabilmesinde Suriye Kürtlerinin siyasal ve toplumsal ola-

5 Eric Hooglund, "Government and Politics," *Turkey: A Country Study* içinde, ed. Helen Chapin Metz (Washington: The Federal Research Division of the Library of Congress, 1995), 282-283.

6 Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "İrak ve Suriye'yle Sorunlu İlişkiler," *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001* içinde, ed. Baskın Oran (der.) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), II: 131.

rak baskı altına alınmış bir etnik grup olmasının da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Suriye’de özellikle 1950’li yıllardan itibaren bir Kürt meselesinden bahsedilmeye başlanmış olsa da söz konusu mesele Esad yönetiminin Kürtlere yönelik izlediği baskı ve ötekileştirme odaklı devlet politikaları sayesinde 2011 yılında başlayan iç savaşa kadar kontrol altında tutulmuştur. Bu durum Suriye yönetiminin 1980’ler ve 1990’lar boyunca kendisi için ciddi tehdit yaratabilecek bir Kürt meselesi ile karşı karşıya kalmamasında ve buna bağlı olarak PKK’yı ikili ilişkilerde elini güçlendirecek bir koz olarak rahatlıkla kullanabilmesinde etkili olmuştur. Abdullah Öcalan’dan PKK’nın Suriye Kürtlere yönelik bir örgütlenme sürecine girmeyeceğinin ve Suriye’de Kürt milliyetçiliğini teşvik etmeyeceğinin teminatını alan Suriye yönetimi, bu zımnî sözleşme sayesinde PKK’ya yönelik desteğini arttırarak devam ettirmiştir.

Türkiye PKK’nın Suriye topraklarındaki siyasi örgütlenme faaliyetlerine yönelik ilk ciddi tepkiyi Dışişleri Bakanı İltar Türkmen’in Mart 1983’te gerçekleştirdiği Suriye ziyareti sırasında dile getirmiştir. Türkmen ziyareti sırasında PKK’nın Suriye yönetiminin kontrolündeki Lübnan topraklarında faaliyet yürütmesinden duyulan rahatsızlığı resmi ağızdan dile getirirken Suriyeli mevkidaşı bu suçlamayı kabul etmemiş ve Türkiye yönetimini Şubat 1982’de Suriye’nin Hama kentinde ayaklanma organize eden Müslüman Kardeşler örgütünün liderlerini barındırmak ve iade etmemekle suçlamıştır.⁷ Suriye yönetiminin bu tavrı karşısında Türkiye gönderdiği notalarda tutumunu giderek sertleştirmiş ve gerekirse güç kullanılmaktan çekinmeyeceğini açıkça ifade etmiştir. Türkiye’nin sert tavrı, Suriye’nin ABD ile yaşadığı gerginliğin ve kısa dönemli iç siyasal istikrarsızlığın baskısı ile birleşince Hafız Esad PKK güçlerini Irak’ın kuzeyine göndermek zorunda kalmıştır.⁸

PKK’nın Türkiye topraklarına yönelik ilk organize silahlı saldırılarını 15 Ağustos 1984’te Siirt’in Erüh ve Hakkari’nin Şemdinli ilçesindeki

7 Meliha B. Altunışık ve Özlem Tür, “From Distant Neighbors to Partners? Changing Syrian-Turkish Relations,” *Security Dialogue* 37, sy. 2 (2006): 232.

8 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013), 174.

askeri noktalara yönelik gerçekleştirilmesinin ardından Türk idareciler gerek Irak gerekse Suriye nezdinde çeşitli işbirliği girişimlerinde bulunmuştur.⁹ Dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren Aralık 1984'te Hafız Esad'a bir mektup yazarak bölgede teröre karşı birlikte mücadele etmeyi önermiştir. Kardeşi Rıfat Esad'ın da içinde bulunduğu birçok güç odağı tarafından iktidarı tehdit edilen Hafız Esad, söz konusu öneriyi olumlu cevap vermiş ve iki ülke arasında Mart 1985'te Sınır Güvenliği Protokolü imzalanmıştır.¹⁰ Türkiye, söz konusu protokollerin imzalanması ile PKK'yı bölgede yalnızlaştırma ve etkisizleştirme noktasında önemli bir adım atıldığını düşünmüş olsa da Suriye yönetimi örgüte olan desteğini 1980'lerin ikinci yarısında da sürdürmeye devam etmiştir.

Türk idareciler ve kamuoyu için 1980'li yılların ikinci yarısının Suriye'den kaynağını alan PKK tehdidinin daha net anlaşılmaya başladığı bir dönem olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde Türkiye bir yandan Suriye yönetimi üzerindeki baskıyı arttıracak enstrümanlar üretmeye çalışırken bir yandan da diplomatik girişimlere hız vermiştir. Hafız Esad yönetiminin PKK'yı Türkiye ile ilişkilerde siyasal bir koz olarak kullanmasına karşılık Türk idarecilerin kullandığı en önemli enstrüman sınır aşan sular konusu olmuştur. 1960'lı ve 1970'li yıllar boyunca Türkiye, Irak ve Suriye arasında ekonomik ve teknik bir uzlaşmazlık konusu olarak gelişen sınır aşan suların kullanımı sorunu, 1980'li yıllarla birlikte siyasal bir nitelik kazanmıştır.¹¹ Suriye yönetimi

9 Aliza Marcus, *Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi*, çev. Ayten Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 114-115.

10 Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, 175.

11 Hem Türkiye hem de Suriye topraklarından geçen akarsular olan Fırat, Dicle, Asi, Afrin, Çığır ve Kuveik sularının kullanımı Türkiye-Suriye ilişkilerindeki en önemli anlaşmazlık konularından biri olagelmıştır. İki ülke, söz konusu akarsuların kullanımı ile ilgili olarak farklı dönemlerde sorunlar yaşamış olsa da gündemi daha fazla işgal eden büyüklükleri nedeniyle Fırat ve Dicle nehirleri olmuştur. Türkiye'nin topraklarından doğup Suriye ve Irak topraklarından geçtikten sonra Basra Körfezi'ne dökülen Fırat ve Dicle nehirlerinin kullanımı sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ile gündeme gelmiştir. İmparatorluğun dağılmasının ardından imzalanan sınır antlaşmalarında akarsuların paylaşımı konusu da gündeme gelmiş ve devletler I. Dünya Savaşı öncesinde kazanılmış hakların korunması çerçevesinde prensipte anlaşmıştır. Söz konusu anlaşma 1960'lı yıllara kadar sürdürülmüş, bu tarihe kadar Irak, Suriye ve Türkiye arasında akarsuların paylaşımı ile ilgili ciddi bir problem yaşanmamıştır. Ancak

PKK faaliyetlerine sağladığı destek ile su sorununun talep ettikleri şekilde çözümü konusunda Türkiye’ye geri adım attırmaya çalışsa da bu strateji ters tepmiş ve Türkiye’nin su sorunu konusundaki tavrı daha da sertleşmiştir. 1983 yılında temelleri atılan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), bölgesel kalkınmayı amaçlayan bir proje olarak dizayn edilmiş olsa da zamanla Suriye’nin PKK’ya sağladığı desteğe karşılık olarak Türkiye’nin diplomatik görüşmeler sırasında kullandığı en önemli enstrüman haline gelmiştir.

1980’li yılların ikinci yarısında Türkiye ve Suriye yönetimleri arasında

1960’lardan itibaren hayata geçirilmeye başlanan kalkınma projeleri kapsamında Irak, Suriye ve Türkiye’nin Fırat ve Dicle nehirlerinin su potansiyelinden daha fazla yararlanmak istemeleri, akarsuların paylaşımı ve kullanımını noktasında ciddi sorunların ortaya çıkmaya başlamasına neden olmuştur. Tarihin ilk çağlarından beri bölge tarımı için vazgeçilmez kabul edilen Fırat ve Dicle nehirlerinin 1960’lı yıllardan itibaren Türkiye-Suriye ilişkilerinde bir uzlaşmazlık konusu haline gelmesinin temel nedeni, söz konusu nehirlerin tarım dışı kullanımının gündeme gelmesi olmuştur. Daha önce Fırat ve Dicle sularından en az yararlanan ülke konumunda olan Türkiye’nin kalkınma projeleri kapsamında 1960’lı yıllarla beraber özellikle Fırat nehri üzerinde büyük ölçekli hidroelektrik santraller ve barajlar inşa etme sürecine girmesi, ülke tarımının olumsuz etkileneceği gerekçesiyle Suriye yönetiminde ciddi tepki yaratmıştır. 1974-1975 yıllarında Türkiye’de Keban ve Suriye’de Tabka barajlarının tamamlanması ve her iki barajın da su tutmaya başlaması, 1976 yılında ise Türkiye’nin yine Fırat nehri üzerinde Karakaya Barajı’nı inşa etmeye başlaması ile birlikte Türkiye-Suriye ilişkilerinde su sorununun en önemli uzlaşmazlık konusu haline geldiğini söylemek mümkündür. Türkiye-Suriye ilişkilerinde başta Fırat ve Dicle nehirleri olmak üzere paylaşılan diğer akarsuların durumunun sadece teknik bir mesele olmaktan çıkarak aynı zamanda siyasal bir mesele haline gelmesi 1980’li yıllarda gerçekleşmiştir. 1980’lerin başlarında Suriye yönetimi ile PKK arasında kurulan ilişki ve bu ilişkinin ilerleyen yıllarda giderek güçlenerek lojistik, ekonomik ve siyasal desteğe dönüşmesi, suyun Türkiye dış politikasında önemli bir siyasal araç haline gelmesine neden olmuştur. Türkiye Fırat ile Dicle nehirlerinin kullanımını Suriye’nin PKK’ya desteğine karşılık bir siyasal araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye’nin bu tavrı, bir yandan Suriye yönetimi ile PKK ilişkisinin daha da derinleşmesine katkı sunarken bir yandan da Esad yönetiminin su sorununu Arap ülkelerinin gündemine sokma arayışına girmesine neden olmuştur. Aralık 1995’te su sorununu Arap ülkelerinin gündemine sokmayı başaran Suriye, Körfez Arap Ülkeleri İş Birliği Konseyi (PGCC) üyesi 6 ülke olan S. Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri’nin hepsinden ve ayrıca Mısır’dan destek alarak Türkiye’ye bir nota göndermiş ve ülke tarımının Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yapılmakta olan barajlardan büyük zarar gördüğünü ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Gün Kut, “Burning Waters: The Hydropolitics of The Euphrates and Tigris,” *New Perspectives on Turkey*, sy. 9 (1993): 1-17; Ferruh Müftüoğlu, *Ortadoğu Su Meseleleri ve Türkiye* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1997); Fırat ve Kürkçüoğlu, “Irak ve Suriye ile Sorunlu İlişkiler,” s. 129-148.

karşılıklı olarak gerçekleştirilen iki önemli ziyaret Suriye'deki PKK faaliyetleri ve su sorunu konusundaki anlaşmazlıkların iç içe geçtiğini gösteren iki önemli gelişme olmuştur. Suriye Başbakanı Abdülrauf Al Kasım'ın Mart 1986'da gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinde en önemli konu başlıkları Suriye'deki PKK varlığı ve GAP olmuştur. Başbakan Kasım ziyaret sırasında Türk yetkililere GAP nedeniyle kendilerine ulaşan suyun azalması durumunda Suriye'nin bunu karşılıksız bırakmayacağını iletmiştir.¹² Her ne kadar Suriyeli yöneticiler bu açıklamanın su sorunu çözülmezse PKK'ya desteğin arttırılacağı anlamına gelmediğini ifade etseler de ilerleyen dönemde yaşanan gelişmeler Başbakan Kasım'ın açıklamasının üstü kapalı bir tehdit olduğunu ortaya koymuştur. Zira Türkiye'nin bütün uyarılarına rağmen Hafız Esad yönetiminin PKK'nın üçüncü kongresini Ekim 1986'da Bekaa Vadisi'nde gerçekleştirmesine izin vermesi, Türkiye'ye yapılan üstü kapalı tehdidin önemli bir işareti olarak kabul edilmiştir.

1980'li yılların ikinci yarısında gerçekleşen ikinci önemli ziyaret ise Turgut Özal'ın Temmuz 1987'de başbakan sıfatıyla Şam'a gerçekleştirdiği ziyaret olmuştur. Suriye ile su sorunu ve PKK nedeniyle gerilen ilişkileri düzeltme adına ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine ve diplomatik girişimlere oldukça önem veren Özal, ziyaret sırasında PKK faaliyetlerine verilen desteğin son bulmasını açıkça talep etmiştir. Özal liderliğindeki Türk heyetinin Öcalan'ın Şam'da olduğu ve PKK faaliyetlerine destek sağlandığı argümanlarını Suriye heyeti kesin bir dille reddetmiştir.¹³ Suriyeli yetkililer görüşmeler sırasında Fırat sularının belirli bir miktarının Suriye'ye bırakılmasını öngören bir anlaşma imzalanması talebinde bulunurken, Başbakan Özal ise Suriye'deki PKK faaliyetlerinin engellenmesi durumunda su sorunun daha rahat çözü-

12 Jülide Karakoç, "Türk Dış Politikasında Kürt Sorununun Etkisi: 1980'lerden Bugüne," (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 47.

13 Türk heyetinin Abdullah Öcalan'ın Şam'da olduğuna dair güçlü deliller sunmasına rağmen Suriye yönetiminin bunu kesin bir dille reddedebilmesinin temel nedeni Başbakan Turgut Özal'ın Şam ziyareti sırasında Öcalan'ın geçici bir süreliğine Lübnan'daki Bekaa Vadisi'ne gönderilmiş olmasıdır. Suriye yönetimi bu sayede görüşmeler sırasında Öcalan'ın Suriye'de olmadığını rahatlıkla dile getirebilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Robert Olson, "Turkey-Syria Relations Since the Gulf War: Kurds and Water," *Middle East Policy* 5, sy. 2 (1997): 170.

lebileceğini dile getirmiştir.¹⁴ Gerçekleşen müzakereler sonucunda iki ülke heyetleri arasında biri güvenlik temelli diğeri ise ekonomik işbirliğini öngören iki protokol imzalanmıştır. İmzalanan güvenlik protokolü ile iki ülke, kendi toprakları üzerinde karşı tarafa yönelik terör odaklı faaliyetlere izin vermeyeceklerini ve silahlı eylemlere katılmış kişileri iade edeceklerini taahhüt etmişlerdir.¹⁵ Diğer bir ifadeyle söz konusu güvenlik protokolü ile Suriye yönetimi PKK'nın ülkedeki varlığını resmi olarak inkar etse de kendi topraklarından Türkiye'ye yönelik PKK saldırılarını engellemeyi ve Türkiye ile güvenlik istihbaratı paylaşımında bulunmayı kabul etmiştir.¹⁶ İmzalanan ekonomik işbirliği protokolü ile ise Türkiye Suriye topraklarına yıllık ortalama 500 m³/sn'den fazla su bırakmayı taahhüt etmiştir.¹⁷

PKK konusunda ilk üst düzey müzakerenin yapılması ve su sorunu ile PKK faaliyetleri arasındaki ilişkiyi doğrudan ortaya koyması bakımından oldukça önemli olan Şam ziyareti sonrasında Türkiye, Suriye'nin PKK faaliyetlerine vereceği desteği keseceğini düşünmüştür. Ancak Hafız Esad yönetimi Türkiye'nin bu beklentisini boşa çıkarmış ve Suriye topraklarındaki PKK faaliyetlerini engelleyecek adımlar atmaktan kaçınmıştır. Gazeteci Mehmet Ali Birand'ın 1988 yılında Abdullah Öcalan ile yaptığı röportajda sorduğu “Suriye istese sizi durdurur mu?” sorusuna Öcalan'ın “Kesin. Özel bir kararla durdurabilir” cevabını vermesi, Suriye yönetiminin PKK faaliyetlerini engellemek istemediğinin birinci ağızdan onayı olmuştur.¹⁸ Kuşkusuz ki imzalanan protokollere rağmen Suriye yönetiminin PKK faaliyetlerini engellemek istememesinin temel nedeni, örgütü Türkiye ile ilişkilerinde elini güçlü kılan önemli bir koz olarak görmeye devam etmesi olmuştur. Ayrıca Suriye yönetimi için PKK ile kurulan doğrudan veya dolaylı ilişki, sadece dış politikada değil iç politikada da önemli bir enstrüman

14 Damla Aras, “The Syrian Uprising: Turkish-Syrian Relations Go Downhill,” *The Middle East Quarterly* 19, sy. 2 (2012): 41.

15 Fırat ve Kürkçüoğlu, “Irak ve Suriye ile Sorunlu İlişkiler,” 137.

16 Marcus, *Kan ve İnanç*, 139.

17 “Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Arasında Ekonomik İşbirliği Protokolü (17 Temmuz 1987),” *Resmi Gazete*, 87/12171, (10.12.1987).

18 Mehmet Ali Birand, *APO VE PKK* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993), 177.

olmuştur. Suriyeli yöneticiler ülkedeki Kürt azınlığın siyasal alanla ilişkisini rejime yönelik değişim talebinden farklı bir yöne kanalize etmek için PKK'nın Suriye Kürtleri içinde faaliyet göstermesine -Baas rejimine karşı kışkırtmamak şartıyla- izin vermiştir.¹⁹ Bu durum Suriye yönetiminin PKK'yı dış politika kadar iç politikada da önemli bir siyasal araç olarak kullanmasının önemli bir işareti olarak kabul edilmiştir.

1980'li yılların sonuna gelindiğinde PKK'nın Türkiye topraklarına yönelik silahlı saldırılarının devam ediyor olması, iki ülke ilişkilerinin daha da gerginleşmesine neden olmuştur. Başbakan Turgut Özal Ekim 1989'da yaptığı açıklamada Suriye yönetiminin 1987 tarihli Güvenlik Protokolü'nü hiçe saymaya devam ettiği takdirde Türkiye'nin Suriye'ye saniyede 500 m³ su vermekten vazgeçebileceğini açıkça ifade etmiştir.²⁰ Söz konusu açıklamadan birkaç gün sonra sınır ihlali yapan iki Suriye savaş uçağının Samandağ'da Türk tapu kadastro uçağını düşürmesi ve Suriye Enformasyon Bakanı Muhammed Salman'ın Kıbrıslı bir Rum gazeteciye verdiği röportajda Hatay'ın Türkiye'nin toprağı olmadığını söyleyerek eski bir sorunu yeniden alevlendirmesi, 1990'lı yıllara girerken iki ülke ilişkilerini tam anlamıyla çıkmaza sürükleyen son gelişmeler olmuştur.²¹

1990'lı yılların başından itibaren Türkiye-Suriye ilişkilerine Hafız Esad yönetiminin PKK faaliyetlerine desteği ve bu destek ile ilişkilendirilen su sorunu yön vermeye devam etse de 2 Ağustos 1990 günü Irak ordusunun güneydoğu komşusu Kuveyt'i işgal etmesiyle başlayan I. Körfez Savaşı, iki ülke ilişkilerinde yeni bir konu başlığının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye I. Körfez Savaşı'nın ardından Suriye yönetimi ile bir yandan PKK faaliyetlerine verilen destek nedeniyle çatışmaya devam ederken diğer yandan Irak'ta muhtemel bir Kürt devleti oluşumunun önüne geçmek için işbirliği geliştirmeye çalışmıştır. Irak Kürtlerinin I. Körfez Savaşı'nın ardından elde ettiği siyasal statünün, hem Türkiye hem de Suriye Kürtleri üzerinde yaratacağı muhtemel etki, iki ülkeyi Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda

19 Marcus, *Kan ve İnanç*, 140.

20 Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, 175.

21 Fırat ve Kürkçüoğlu, "Irak ve Suriye ile Sorunlu İlişkiler," 139-140.

birlikte hareket etmek zorunda bırakmıştır. Bu durum iki devletin Kürt milliyetçiliğinin bir ayağı ile ilgili olarak çatışırken diğer ayağı ile ilgili olarak ortak tehdit algısı nedeniyle işbirliği geliştirmesine imkan tanımıştır.

Türkiye 1990’ların ilk yarısında bir yandan Irak’ın toprak bütünlüğünün korunması ve olası bağımsız bir Kürt devleti ihtimalini minimuma indirme diğer yandan ise PKK faaliyetlerinin engellenmesi amacıyla Suriye ile diplomatik müzakereler yürütmeye devam etmiştir. Heyetler arası gerçekleşen müzakereler sonucu 17 Nisan 1992’de Şam’da iki ülkenin terörizme karşı işbirliği yapmasını öngören bir Güvenlik Protokolü imzalanmıştır. Protokolün en önemli maddesi olan ve Türkiye’nin talebi doğrultusunda şekillenen son madde ile Suriye yönetiminin PKK’yı Suriye’de faaliyet göstermesi yasaklanmış bir örgüt olarak kabul ettiği onaylanmıştır.²² Protokolün imzalanmasında önemli rolü olan İçişleri Bakanı İsmet Sezgin, imzaların atılmasının ardından “Suriye yönetiminin PKK faaliyetlerine destek vereceğine artık inanmıyorum” şeklinde düşüncesi ifade etmiştir.²³ Protokolün imzalanmasından 4 ay sonra Şam’da Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad ve Dışişleri Bakanı Faruk El Şara ile görüşen Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ise Suriye yönetiminin Nisan ayında imzalanan güvenlik protokolüne bağlı kalması durumunda, Türkiye’nin Fırat Nehri ile ilgili tüm sorumluluklarını yerine getireceğini açıkça ifade etmiştir.²⁴

Türkiye’nin beklentilerine ve su sorunu konusundaki restine rağmen Suriye yönetimi imzalanan güvenlik protokolünün gerekliliklerini yerine getirmemiş ve PKK’yı Türkiye’ye karşı bir koz olarak kullanmaya devam etmiştir. Öyle ki Temmuz 1992’de Atatürk Barajı’nın açılışının ardından Türkiye’nin barajı doldurmak için Fırat Nehri’nin akışını 1

22 Robert Olson, “Turkish and Syrian Relations Since the Gulf War: The Kurdish Questions and the Water Problem,” *The Kurdish Conflict in Turkey: Obstacles and Chances for Peace and Democracy* içinde, ed. Ferhad İbrahim ve Gülistan Gürbey (New York: St Martin’s Press, 2000), 124.

23 Michael M. Gunter, *The Kurds and the Future of Turkey* (New York: St. Martin’s Press, 1997), 94.

24 Özlem Tür, “Türkiye Suriye İlişkileri: Su Sorunu,” *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik* içinde, ed. Meliha Benli Altunışık (İstanbul: Boyut Yayınları, 1999), 118.

ay keseceğini açıklamasına Hafız Esad Bekaa Vadisi'ndeki bir PKK törenine katılarak karşılık vermiştir.²⁵ Türkiye'nin Fırat sularının paylaşımı konusundaki tutumunun uluslararası hukuka aykırı olduğu tezi ni savunan ve Arap dünyasından da bu konuda destek almaya çalışan Suriye yönetimi, ilişkileri daha da gelecek bir adım atarak Hatay'ın Türkiye'nin işgali altında olduğu iddialarını yeniden canlandırmıştır.

İki ülke ilişkileri Suriye yönetiminin PKK'ya verdiği destek nedeniyle günden güne gerilse de Irak'ta Kürt milliyetçiliğinin yükselişinden algılanan ortak tehdit algısı nedeniyle sorunları diplomatik yollarla çözme girişimlerinin sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Bu kapsamda atılan diğer bir önemli adım Kasım 1993'te Türkiye ve Suriye heyetleri arasında yeni bir güvenlik protokolünün imzalanması olmuştur. Söz konusu protokol ile ilk defa Suriye yönetiminden üst düzey bir yetkili (Suriye Devlet Güvenliği Bakanı Nasir Kaddur) resmi bir antlaşma belgesinde PKK'nın bir terör örgütü olduğunu ifade etmiş ve bunu Devlet Başkanı Hafız Esad'ın onayı ile söylediğinin altını çizmiştir.²⁶ Suriyeli yetkililer Türk yetkililerle Şubat 1994'te gerçekleştirilen görüşmelerde Öcalan'ın Suriye topraklarında bulunmadığını, PKK'nın Lübnan'da ve Suriye'de kampı olmadığını, PKK faaliyetlerine izin verilmeyeceğini bir kez daha deklare etmiş ve Türkiye'nin su sorunu konusunda somut bir adım atmasını talep etmiştir.²⁷ Ancak Türk yetkililer Suriye yönetimi PKK ile ilişkisini tamamen kesmeden su sorununda somut bir adım kaydedilemeyeceğini belirterek söz konusu talebi geri çevirmiştir.

Türkiye ve Suriyeli yetkililer bir yandan PKK ve su sorunu konusunda müzakerelere devam ederken bir yandan da bölgesel Kürt sorunu bağlamında Irak'ta yükselen Kürt milliyetçiliğine ve bağımsız Kürt devleti ihtimaline karşı ortak tavır sergileme çabası içinde olmayı sürdürmüş-

25 Neşet Akmandor vd., *Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu* (Ankara: TESAV Yayınları, 1994), 62-63.

26 Robert Olson, "The Kurdish Questions and Turkey's Foreign Policy toward Syria, Russia and Iraq since the Gulf War," *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: Its Impact on Turkey and the Middle East* içinde, ed. Robert Olson (Kentucky: The University Press of Kentucky, 1996), 86.

27 Fırat ve Kürçüoğlu, "Arap Devletleriyle İlişkiler", 558.

lerdir. 1994 yılının Ağustos ayında Şam’da bir araya gelen İran, Türkiye ve Suriye dışişleri bakanları Irak’ın toprak bütünlüğünün korunması noktasında ortak tutum sergileme kararı almışlardır. Görüşmelerde su sorunu ve Suriye’deki PKK faaliyetleri bir kez daha gündeme gelmiş ancak Türk heyeti bir kez daha Suriye yönetimi PKK faaliyetlerine ve Öcalan’ın Suriye topraklarında barınmasına olanak tanıdığı sürece sınır aşan suların paylaşımı konusunda ciddi bir görüşme yapılamayacağını ifade etmiştir.²⁸ Yaşanan tüm uzlaşmazlıkların üzerine 1995 yılı yazında Suriye’den sızdıkları iddia edilen PKK üyelerinin Hatay’da silahlı eylemler yapması, Türkiye’nin su sorunu konusundaki tavrını daha da sertleştirmiştir. Dönemin Dışişleri Bakanı Deniz Baykal yaptığı açıklamada “*Bazı çevreler ellerindeki terörizm kanunu yıkamak için ek suya ihtiyaç olduğunu iddia edebilir*” ifadesini kullanmış ve Suriye’nin PKK ile arasına mesafe koymadıkça su sorununa ilişkin bir ilerleme olmayacağını tekrar dile getirmiştir.²⁹ Türk yetkililerin bu tavrına Suriyeli yetkililerin karşılığı ise PKK’ya desteğini her geçen gün arttırmak ve su sorununu Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi’nin gündemine taşıyarak Arap ülkelerinin desteğini alma çabası sergilemek olmuştur.

1.2. Krize Götüren Yakın Dönem Gelişmeler

Ekim 1998’de Türkiye ve Suriye’yi savaşın eşiğine getiren krizin temelini 23 Ocak 1996 günü Türkiye’nin Suriye’ye gönderdiği notaya karşılık olumsuz cevap alması ile atıldığını söylemek mümkündür. Türkiye göndermiş olduğu notada Suriye yönetiminin PKK faaliyetlerine olan desteğini derhal kesmesi ve Abdullah Öcalan’ı Türkiye’ye iade etmesi yönündeki taleplerini bir kez daha iletmiş, aksi takdirde meşru müdafaa hakkını kullanacağını deklare etmiştir. Suriye yönetimi ise o güne kadar olduğu gibi yine PKK faaliyetlerine destek verilmediği ve Abdullah Öcalan’ın Suriye topraklarında olmadığı savunmasını yaparak Türkiye’nin taleplerini geri çevirmiştir.³⁰ Suriye’nin bu tavrı kar-

28 Olson, “Turkey-Syria Relations Since the Gulf War: Kurds and Water,” 172.

29 Sabri Sayarı, “Turkey and the Middle East in the 1990s,” *Journal of Palestine Studies* 26, sy. 3 (1997): 48.

30 Mahmut Bali Aykan, “The Turkish-Syrian Crisis of October 1998: A Turkish View,” *Middle East Policy* 6, sy. 4 (1999): 176.

şısında Türkiye hem tutumunu daha da sertleştirmiş hem de bölgesel anlamda Suriye'ye karşı elini güçlendirecek ittifak arayışlarına girişmiştir. Bu kapsamda atılan en önemli adım, İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesi olmuştur. Suriye'nin çatışma halinde olduğu İsrail, 1998 yılına Türkiye'nin en önemli bölgesel müttefiklerinden biri olarak girmiştir. Ayrıca PKK'ya karşı yürütülen mücadelede kazanılan askeri başarılar ve Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile Irak'ın kuzeyindeki PKK faaliyetlerini önlemeye yönelik kurulan görece iyi ilişkiler, Türkiye'nin Suriye'ye PKK faaliyetleri ve Öcalan konusunda daha fazla baskı yapabilmesine olanak tanımıştır.

Türkiye yaşanan her türlü gerilime rağmen Suriye ile arasındaki uzlaşmazlıkları diplomatik yollarla çözüme çabasını 1998 yılının başlarında da sürdürmüştür. Bu çaba kapsamında Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nda Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerin baş sorumlusu ve Kahire Büyükelçisi olarak görev yapan Aykut Çekirge, Şubat 1998'de Şam'ı ziyaret etmiştir. Söz konusu ziyaret ile hem iki ülke ilişkilerindeki uzlaşmazlık konularının diplomatik görüşmelerle çözüme çabası ortaya konmuş hem de Arap dünyasında Türkiye-İsrail işbirliğinden algılanan tehdidin gereksiz olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır.³¹ Ancak görüşmeler sırasında Suriyeli yetkililerin sergilediği olumsuz tutum, Türk yetkililerde ve kamuoyunda Suriye'nin PKK'ya olan desteğinin diplomatik müzakerelerle engellenemeyeceği algısını güçlendirmiş ve bir an önce askeri yöntemlerin ele alınması gerektiğini savunanlarının sayısını artırmıştır.

Suriye yönetiminin PKK'ya olan desteğinin engellenmesi için bir an önce askeri yöntemlere başvurulması gerektiğini savunanların sayısının artmasında etkili olan bir diğer önemli gelişme PKK'nın üst düzey yöneticilerinden Şemdin Sakık'ın 13 Nisan 1998'de Irak'ın kuzeyinde yakalanması olmuştur. KDP peşmergelerinin Türk askerlerine verdiği destek sonucu gerçekleşen operasyonla Duhok'ta yakalanan Şemdin Sakık, Diyarbakır'da yapılan yargılama sırasında "*Ateşkes de, ateş de Şam'da bulunan örgüt liderinden gelmiştir... Suriye Türkiye'de barış istememektedir... Apo ateşkeste samimiyse Suriye'den çıkmalıdır.*" be-

31 Aykan, "October 1998: A Turkish View," 176.

yanında bulunmuştur.³² Sakık’ın söz konusu beyanı Türk medyasında ve kamuoyunda Suriye karşıtlığını güçlendirirken birkaç gün sonra düzenlenen Milli Güvenlik Kurulu toplantısında Suriye’ye yönelik diplomatik, politik, ekonomik ve hatta gerekirse askeri tedbirlerin uygulamaya hazır olduğu açıklanmıştır.³³

1998 yılı yaz aylarında yaşanan ve Türkiye-Suriye ilişkilerindeki gerilimi iyiden iyiye arttıran önemli gelişmelerden biri Suriye Dışişleri Bakanı Yardımcısı Adnan Omran’a 2 Temmuz 1998 günü gerçekleştirdiği Ankara ziyaretinde “İyi Komşuluk Forumu”³⁴ adlı belgenin iletilmesi sonrası ortaya çıkmıştır. Söz konusu belgede 10 ilke sıralayan Türkiye, bu ilkelerin kabul edilmesi ve uygulanması halinde Suriye ile yaşanan uzlaşmazlıkların daha rahat çözülebileceğini ve bu sayede her alanda iyi ilişkiler geliştirilmesinin önünün açılabileceğini deklare etmiştir. Ancak Suriye yönetimi belgede yer alan ilkelere ilişkin somut bir adım atmamayı tercih etmemiş ve bu durum Suriye’ye karşı askeri güç kullanılması gerektiğine yönelik eğilimin Türk medyasında ve kamuoyunda daha da güçlenmesine yol açmıştır. 1998 sonbaharına gelindiğinde Türk yetkililer Suriye yönetiminin Türkiye’nin ulusal güvenliğini hiçe sayan tavrına son vermek için askeri yöntemlere başvurulabileceğini daha fazla dile getirmeye başlamıştır. Öyle ki dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz Eylül 1998’de katıldığı Birleşmiş Milletler toplantısında yaptığı konuşmada Suriye ile yaşanan uzlaşmazlıklar konusunda tek bir kelime dahi etmemiş ve bu durum Suriye ile ilişkilerde sivil si-

32 Faruk Balıkcı, “Ağlayarak Dağa Çıktım (4 Eylül 1998),” *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/aglayarak-daga-ciktim-39036628>, 10.02.2018.

33 Robert Olson, *Türkiye’nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, çev. Süleyman Elik (Ankara: Orient Yayınları, 2005), 7.

34 Türk yetkililer İyi Komşuluk Forumu olarak bilinen belgede Suriye ile yaşanan uzlaşmazlıkların çözümü ve her alanda iyi ilişkilerin geliştirilmesi için tarafların karşılıklı olarak uyması gereken 10 ilke belirlemiştir. Bu ilkeler; sınırların değişmezliğinin kabulü, terörle mücadelede işbirliği, insan haklarına saygı, birbirlerinin içişlerine karışmama, kuvvet kullanmama, uyuşmazlıkların barışçıl yollardan çözümünü taahhüt etme, terörist örgütlerin diğerinin aleyhine kullanılmasına izin vermeme, uyuşmazlıklara ve yanlış anlamalara mahal vermemek için birbirlerine zarar verici faaliyetlerde bulunmama, uzlaşmazlıkların barışçıl yollardan halledilmesi, bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı olarak ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fırat ve Kürkcüoğlu, “Arap Devletleriyle İlişkiler,” 565.

yasetin devre dışı kaldığına dair verilen üstü kapalı bir mesaj olarak yorumlanmıştır.³⁵

Türkiye'nin Suriye'ye yönelik savaş ihtimalini ciddi olarak değerlendirmeye başladığını gösteren bir diğer önemli gelişme, Eylül ayı içinde üst düzey askeri yetkililer tarafından yapılan açıklamalar olmuştur. Bu açıklamalardan en önemlisi Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş tarafından Hatay'da yapılmıştır. Orgeneral Ateş yaptığı konuşmada yer verdiği *“Türk devleti olarak komşularımızla iyi ilişki kurmaya çalışıyoruz. Bu iyi niyetimize ve gayretimize rağmen bazı komşularımız, özellikle ismini açıkça söylüyorum, Suriye gibi komşular, iyi niyetimizi yanlış tefsir ediyorlar. Apo denen eşkiyayı destekleyerek Türkiye'yi terör belasına bulaştırdılar. Türkiye iyi ilişkiler konusunda gerekli çabayı gösterdi. Türkiye beklediği karşılığı alamazsa, her türlü tedbiri almaya hak kazanacaktır. Artık sabrımız kalmadı”* sözleriyle Türkiye'nin askeri müdahaleyi ele almaya başladığını açıkça deklare etmiştir.³⁶

2. Ekim 1998 Krizi'nin Nedenleri

Türkiye ve Suriye'yi 1998 yılının Ekim ayında savaşın eşğine getiren sürecin yaşanmasında farklı etkenlerin rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu etkenler Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinde gerginliğin defalarca doruk noktaya vardığı geçmiş yıllarda, savaşın eşğine neden Ekim 1998'deki kadar yaklaşılmadığını açıklayabilmek adına oldukça önemlidir. Bu etkenlerden ilki Türkiye'nin PKK'ya karşı 1990'ların ikinci yarısında elde ettiği askeri üstünlüğün yaratmış olduğu iyimser havadır. Türkiye hem yurtiçinde düzenlenen hem de Irak'ın kuzeyindeki PKK kamplarına düzenlenen askeri operasyonların görece başarısı sayesinde 1990'ların sonlarında örgüt karşısında hem askeri hem de moral üstünlüğü ele geçirmiştir. Türkiye 1998 yılının sonbaharında askeri müdahale tehdidi ile Suriye'nin karşısına çıktığında PKK'nın 1990'ların ilk yarısında olduğundan daha zayıf olduğunu söylemek

35 Taner Akçam, “Kürt Hareketinde Gelinek Nokta Üzerine,” *Birikim*, sy. 134-135 (2000): 129.

36 “Suriye'ye Sabrımız Kalmadı (17 Eylül 1998),” *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/suriyeye-sabrimiz-kalmadi-39038649>, (16.022018).

mümkündür.³⁷ Bu durum 1990’ların ilk yarısından farklı olarak Suriye’deki PKK kamplarının ve üslerinin yok edilmesi için yapılması düşünülen askeri hareket ihtimalini güçlendiren ve iki ülkeyi Ekim 1998’de savaşın eşiğine getiren önemli bir faktör olmuştur.

Olson’a göre Türkiye’nin Suriye’ye yönelik askeri müdahaleyi gündemin birinci sırasına almasına neden olan bir diğer etken, diaspora Kürtlerinin özellikle Avrupa’da politik güç elde etmeye başlaması olmuştur.³⁸ Türkiye’deki Kürtleri politik olarak temsil ettiği iddiasında olan sürgündeki Kürt Parlamentosu’nun Eylül 1998’de Roma’da İtalyan Parlamento binasında toplanması ve ardından 11-12 Ekim tarihlerinde Londra’da “Dördüncü Kürdistan Ulusal Toplantısı”nın yapılması Türk kamuoyunda tepki yaratmıştır. PKK’ya yakınlığı ile bilinen bireylerin ve örgütlenmelerin Avrupa’da yürüttüğü bu tarz siyasal faaliyetler, Avrupa Birliği’nin ve kurumlarının Kürt meselesinin sivil ve demokratik yollardan çözümü için Türkiye’ye yönelik baskıyı arttırmasında önemli rol oynamıştır. Avrupa’da gitgide Türkiye aleyhine bir algının oluştuğu bu ortamda Türk sivil ve askeri yöneticiler, PKK’ya askeri bir darbe vurmanın örgütün artan siyasal nüfuzunun önüne geçmek adına önemli olduğunu düşünmüşlerdir. Bu kapsamda Suriye ile yaşanan sorunların diplomatik yollarla çözümünün Ekim 1998’e gelindiğinde oldukça zor hale gelmiş olması, söz konusu düşünceyi fiiliyata dökmek için Türk yetkililere önemli bir fırsat sunmuştur.

Ekim 1998’de savaşın eşiğine gelinmesinde rol oynayan bir diğer etkenin Türkiye ile İsrail arasında 1996 yılında temelleri atılan ve 1998’e gelindiğinde önemli bir ilerleme kaydetmiş olan işbirliği olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye’nin İsrail ile siyasal, ekonomik ve özellikle askeri alanda sağlamış olduğu stratejik ortaklık, İsrail ile yapılan barış görüşmelerinden sonuç alamayan Suriye’nin baskı altına alınmasını kolaylaştırmıştır. İsrail ile Suriye arasında 1995 ve 1996 yılı boyunca ABD’nin desteğiyle devam eden barış görüşmeleri Türkiye’nin Suriye yönetimine karşı savaş ihtimalini güçlü bir seçenek olarak değerlendirmesinin önüne set çekmiştir. Ancak İsrail-Suriye ba-

37 Olson, *Türkiye’nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, 3.

38 Olson, *Türkiye’nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, 12.

rış görüşmelerinin sonuçsuz kalması ve bu süreçte Türkiye'nin İsrail ile olan işbirliğini her alanda ilerletmesi, 1998 sonbaharına geldiğinde Suriye yönetiminin PKK faaliyetlerine verdiği desteğe karşılık daha üst perdeden tepki gösterilmesine ve askeri müdahale seçeneğinin ön plana alınmasına neden olmuştur.

Ekim 1998 Krizi'ne zemin hazırlayan bir diğer etken I. Körfez Savaşı sonrası süreçte Irak'ta Kürt milliyetçiliğinin yükselişi ile ilişkilidir. 1990'ların sonlarında Irak'taki Kürt kimliğinin devletleşme süreci ile alakalı ortaya çıkan gelişmeler, Türk kamuoyundaki ve yönetici elitlerindeki bağımsız bir Kürt devleti ihtimaline ilişkin tehdit algısını pekiştirmiştir. Türkiye'nin Irak'ta kurulması muhtemel bir Kürt devletine karşı çıkmasının en önemli nedenlerinden biri, PKK'nın söz konusu bölgeye tam anlamıyla yerleşmesi ve Irak Kürtlerinin kendi aralarındaki güç mücadelesinden yararlanarak bölgede güçlü bir nüfuz ve kontrol elde etme ihtimalinin var olması olmuştur. Türk kamuoyuna ve yönetici elitlerine göre Irak'ta böyle bir siyasal ortamın oluşması, PKK'nın Türkiye topraklarındaki nüfuzunun artmasına ve Türkiye Kürtlerinin siyasal haklarına ilişkin taleplerinin daha keskin bir şekilde dile getirilmeye başlanmasına neden olabilirdi. Nitekim dönemin Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit yaptığı bir açıklamada Irak'ta bağımsız bir Kürt devleti kurulması ihtimaline yönelik Türkiye'nin çekinceleri olduğunu ifade etmiş ve bağımsız Kürt devletinin ortaya çıkmasının PKK'nın hem Irak'ta hem de Türkiye'de elini güçlendireceğini belirtmiştir.³⁹ PKK'nın bölgedeki nüfuzunun artmasına ilişkin Türk kamuoyunda ve yönetici elitlerinde var olan tehdit algısı, Esad yönetiminin PKK'ya desteği ile birleşince Türk sivil ve askeri yöneticilerin PKK'ya Suriye üzerinden bir darbe vurma seçeneğini daha güçlü bir şekilde ele alınmaya başlamasına neden olmuştur. Ekim 1998'e geldiğinde Suriye'ye yönelik askeri müdahale seçeneğine daha yakın duran Türk yetkililer, olası bir askeri müdahale ile hem PKK'ya hem de Esad yönetimine geri adım atırmayı planlamıştır. Sivil ve askeri Türk yetkililer PKK'nın Suriye'de yok edilmesinin Irak'ın kuzeyinden ve hatta İran'dan gelecek PKK tehdidini azaltacağına inanmıştır.⁴⁰

39 Aykan, "October 1998: A Turkish View," 180.

40 Olson, *Türkiye'nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, 19.

Türkiye ve Suriye'nin Ekim 1998'de her zamankinden daha fazla savaşın eşiğine yaklaşmasında uluslararası etkenler kadar Türkiye'nin iç siyaseti ile ilişkili çeşitli etkenler de katkıda bulunmuştur. Bunlardan biri, devlet kurumlarında yaşanan yozlaşmanın ve rüşvet olaylarının ortaya çıkmaya başlaması ile dikkatin başka bir noktaya çekilme isteği olmuştur. Devlet kurumlarında görev yapan yetkililerinin mafya liderleri ile ilişkilerinin gün yüzüne çıkması, kamu kurumlarında ortaya çıkarılan büyük yolsuzluklar, dönemin devlet yetkililerinde dikkati başka yöne çekme ihtiyacı yaratmıştır. Ekim 1998'de Suriye ile savaşın eşiğine geline krizin yaşanması, özellikle dönemin ANASOL-D hükümeti Başbakanı Mesut Yılmaz'a hükümetin üzerinde oluşan baskıyı başka yöne kanalize etmek için önemli bir fırsat sunmuştur.⁴¹

Olson'a göre Ekim 1998'de yaşanan krize neden olan bir diğer içsel etken Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 75. yılı olması nedeniyle Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bir güç gösterisi yapma, 55. hükümetin Başbakanı Mesut Yılmaz'ın ise olası bir erken seçime oylarını artırarak girme isteği olmuştur.⁴² Dönemin hükümetinde Suriye'ye askeri müdahale gerçekleştiği takdirde hem Suriye'ye gereken uyarının yapılmış olacağına hem de iç siyasette yolsuzluk ve yozlaşmaya dair tepkilerin başka bir yöne aktarılmasının sağlanacağına yönelik bir inanç vardı. Ancak iki ülkenin savaşın eşiğinden dönmesi, Başbakan Yılmaz'ın özellikle iç siyasete dair beklentilerinin önüne set çekmiştir. Zira 24 Aralık 1995 genel seçimlerinden ikinci parti olarak çıkan Başbakan Yılmaz'ın Anavatan Partisi, 18 Nisan 1999 genel seçimlerinde dördüncü parti konumuna düşerek oylarını önemli ölçüde eritmiştir.

Yukarıda değinilen tüm siyasal faktörler, 1998 sonbaharında Türkiye'nin Suriye'ye yönelik bir askeri müdahaleyi her zamankinden daha fazla değerlendirmeye başlamasında ve öncelikli çözüm yöntemi olarak değerlendirmesinde etkili olmuştur. Suriye yönetiminin Türkiye'nin PKK ve Öcalan ile ilgili taleplerine kulak tıkamaya ve

41 Olson, *Türkiye'nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, 16.

42 Olson, *Türkiye'nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, 16.

PKK faaliyetlerine destek vermeye devam etmesi, uluslararası ve iç siyasal konjonktür ile birleşince Türkiye ve Suriye Ekim ayının hemen başında savaşın soğukluğunu ciddi anlamda hissetmeye başlamıştır.

3. Ekim 1998 Krizi'nin Patlak Vermesi

Suriye'nin PKK faaliyetlerine desteğin kesilmesi ve Öcalan'ın iade edilmesi konularında somut ve tatmin edici adımlar atmaması, Ekim ayı içinde Türkiye'nin tutumunun daha da sertleşmesine ve krizin derinleşmesine neden olmuştur. Dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 1 Ekim günü TBMM'nin yeni yasama dönemi açılış töreninde yaptığı konuşmada, Suriye yönetiminin tüm barışçıl uyarılara rağmen Türkiye'ye karşı açık bir husumet politikası izlediğini ve Türkiye'nin sabrının taşmak üzere olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Suriye ile yaşanan problemlerin çözümü noktasında en sert ve net açıklamalardan biri ise dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu'ndan gelmiştir. Kıvrıkoğlu, Cumhurbaşkanı Demirel'in mecliste yaptığı konuşmanın akşamında düzenlenen yeni yasama dönemi açılış resepsiyonunda “*Suriye ile aramızda ilan edilmemiş bir savaş var... Sabırlı olmaya çalışıyoruz ama onun da bir sınırı var*” açıklaması ile Türkiye'nin savaşa hazırlandığının sinyalini vermiştir.⁴⁴

Genelkurmay Başkanı'nın açıklaması siyasi liderlerin ve partilerin Suriye krizi konusundaki tutumunun sertleşmesinde, yazılı ve görsel medyada Suriye'ye yönelik bir an önce askeri müdahalenin yapılması gerektiğine yönelik haberlerin artmasında etkili olmuştur. 7 Ekim'de TBMM Genel Kurulu'na Suriye krizi hakkında bilgi veren Başbakan Mesut Yılmaz, hükümetin gerekirse meclisten savaş izni isteyebileceğini, Suriye'nin PKK faaliyetlerine verdiği desteğe karşılık Türkiye'nin tavrının net olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵ Türkiye'nin savaşa hazır olduğu mesajı sadece söylemde kalmamış, Suriye sınırına yakın

43 “Sabrımız Taşıyor (2 Ekim 1998),” *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/sabrimiz-tasiyor-39040871>, (10.02.2018).

44 Stephen Kinzer, “Turkey’s Ties to Syria Sink to War in All But the Name (4 Ekim 1998),” <http://www.nytimes.com/1998/10/04/world/turkey-s-ties-to-syria-sink-to-war-in-all-but-the-name.html>, (13.02.2018).

45 “Karanlık Oyuna Son Vereceğiz (8 Ekim 1998),” <http://www.hurriyet.com.tr/karanlik-oyuna-son-verecegiz-39041812>, (08.02.2018).

bölgelere askeri birlikler kaydırmak ve manevra hazırlıklarında bulunmak suretiyle çeşitli askeri önlemler de alınmıştır.⁴⁶

Türk ordusunun Suriye sınırına yerleşmesi ve savaş hazırlığına yoğunlaşması Suriye’de ciddi bir hareketlilik yaratmıştır. Suriye yönetimi bir yandan Türkiye ile arasındaki gerilimin asıl nedeninin İsrail’in bölgesel politikaları olduğunu savunup sorunların diplomatik yollarla aşılabileceğini dile getirirken, bir yandan da savaş ihtimaline yönelik askeri hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Bu hazırlıklar çerçevesinde Türk sınırınının 30-40 km ötesindeki çeşitli noktalara yoğun askeri birlikler ve ayrıca 36 adet Scud-C tipi füze yerleştirilmiştir.⁴⁷ Suriye yönetiminin Türkiye ile yaşanacak olası savaşa yönelik bir diğer hazırlığı ise Arap ülkelerinin desteğini alma çabası olmuştur. İsrail ile olan işbirliği nedeniyle kayıtsızca desteğini açıklayan Ürdün’de dahil olmak üzere tüm Arap Birliği ülkeleri olası bir savaş durumunda tavırlarının Suriye’den yana olacağını gerek net gerekse üstü kapalı mesajlarla diler getirmişlerdir.⁴⁸

Türkiye ve Suriye arasındaki gerilimin had safhaya ulaştığı Ekim ayı başında uluslararası aktörler krizin savaş değil diplomatik yollarla çözülmesi noktasında büyük bir çaba göstermeye başlamıştır. Bu doğrultuda en fazla çaba sergileyen iki isim Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek ve İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi olmuştur. Her iki ismin Şam-Ankara arasında yürüttüğü mekik diplomasisi hem Türkiye’nin hem de Suriye’nin olası bir savaşın beklenenden daha büyük ve yıkıcı sonuçlar doğuracağına ikna olmaları noktasında etkili olmuştur. Mübarek ve Harrazi’nin çabaları, Suriye yönetiminin askeri müdahale konusunda Türkiye’nin ciddiyetini fark etmesinde ve krizin diplomatik yollarla sonlandırılmasında oldukça etkili olmuştur. Zira krizden neredeyse bir buçuk yıl sonra dönemin Dışişleri Bakanlığı Müşaviri Korkmaz Haktanır’ın “Mübarek ve Harrazi’nin ara buluculuğu olmasaydı Türkiye Suriye ile savaşa girmiş olurdu” açıklaması kriz sürecindeki mekik diplomasinin çözüme katkısını gözler önüne sermesi açısın-

46 Fırat ve Kürkçüoğlu, “Arap Devletleriyle İlişkiler,” 566.

47 Aykan, “October 1998: A Turkish View,” 177.

48 Olson, *Türkiye’nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, 8.

dan oldukça önemli olmuştur.⁴⁹ Arabuluculuk çabalarının da etkisiyle Türkiye ile girilecek savaşın iki ülke arasındaki asimetrik askeri güç dengesi nedeniyle aleyhine sonuçlanacağını ve savaşta alınacak yenilginin doğrudan İsrail'in işine yarayacağını düşünen Suriye yönetimi, 9 Ekim'de oldukça önemli bir adım atarak Abdullah Öcalan'ı sınırı dışı etmiştir.⁵⁰ Abdullah Öcalan'ın Suriye Hava Yolları'na ait bir uçakla Atina'ya gönderilmesi, Ekim 1998 Krizi'nde önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Öcalan'ın sınır dışı edilmesinin ardından Hafız Esad'ın 12 Ekim'de Türkiye'ye gelen Mısır Dışişleri Bakanı Amr Musa aracılığıyla Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e PKK faaliyetleri konusunda Türkiye'nin taleplerini kabul etmeye hazır olduğunu iletmesi, iki ülke arasındaki gerilimin azalacağı bir süreci başlatmıştır.⁵¹ Suriye yönetiminin Öcalan'ı sınır dışı etmek ile attığı somut adımın ardından iki ülke heyetleri 19 Ekim 1998 tarihinde Adana'nın Seyhan ilçesinde krizi görüşmek için bir araya gelmiştir. 19-20 Ekim 1998 tarihlerinde yapılan görüşmeler Adana Mutabakatı olarak adlandırılan belgenin imzalanması ile son bulmuştur. Belgenin imzalanmasının ardından Başbakan Mesut Yılmaz, Suriye'nin Öcalan'ı sınır dışı ettiğini ve PKK'yı "terörist örgüt" olarak tanıdığını açıklayarak Ekim Krizi'nin son bulduğunu ilan etmiştir.⁵²

4. Adana Mutabakatı

20 Ekim günü Adana'nın Seyhan ilçesinde imzalanan Adana Mutabakatı Suriye'nin taahhütleri şu şekilde sıralanmıştır; i) PKK lideri Abdullah Öcalan mutabakata varıldığı tarih itibariyle Suriye'de değildir ve Suriye'ye girmesine izin verilmeyecektir. ii) Suriye'de olduğu söylenen PKK kampları mutabakata varıldığı tarihten itibaren faaliyette değildir ve faaliyete geçmelerine izin verilmeyecektir. Birçok PKK üyesi tutuklanmış ve isimleri Türk tarafına iletilmiştir. iii) Suriye yö-

49 Olson, *Türkiye'nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, 10.

50 Aykan, "October 1998: A Turkish View," 178.

51 T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, "Ekim 1998-12 Ekim 1998," <http://ayintarihi.byegm.gov.tr/turkce/date/1998-10-30>, (12.02.2018).

52 Süleyman Elik, *Religion and Security in Middle-Power States*, 85.

netimi ülke toprakları üzerinde PKK'nın askeri, ekonomik ve siyasal faaliyetlerinin hiçbirine izin vermeyecek, örgüt propagandasına müsaade etmeyecektir. iv) Suriye yönetimi PKK'nın “terörist bir örgüt” olduğunu kabul etmiştir. v) Suriye yönetimi, ülke topraklarında PKK'nın eğitim ve barınma amaçlı kamp ve diğer tesisler oluşturmaya ve ticari faaliyetlerine izin vermeyecektir. PKK üyelerinin üçüncü bir ülkeye geçişleri için Suriye topraklarının kullanılmasına müsaade etmeyecektir. vi) Suriye yönetimi, Abdullah Öcalan'ın tekrar Suriye topraklarına girmemesi için her türlü tedbiri alacak ve sınır kapılarına bu doğrultuda talimat verecektir.⁵³

19-20 Ekim'de Adana'da gerçekleşen görüşmelerin ardından yukarıda değinilen tedbirlere ilişkin uzlaşma sağlamış olan Suriye ve Türkiye heyetleri, söz konusu tedbirlerin etkili ve şeffaf bir şekilde uygulanabilmeleri için bazı mekanizmalar oluşturmaya karar vermiştir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür; i) İki ülkenin üst düzey güvenlik yetkilileri arasında doğrudan telefon hattı tesis edilecek. ii) Taraflar birbirlerinin diplomatik temsilciliklerine ikişer özel görevli atayacaklar. iii) Türk tarafının terörle mücadele konusunda alınacak tedbirlerin etkinliğini denetlemek üzere bir sistem kurulması önerisini Suriye heyeti kendi makamlarının onayına sunacaktır. iv) Taraflar Lübnan'ın da onayının alınması kaydıyla PKK ile mücadele konusunda üç ülkenin birlikte hareket etmesini kararlaştırmıştır. v) Suriye heyeti, tutanakta sözü geçen hususların uygulanması ve somut sonuçların sağlanması noktasında Türkiye ile işbirliği yapılacağını ve gerekli tedbirlerin alınacağını taahhüt etmiştir.⁵⁴

Görüldüğü üzere Adana Mutabakatı'nın -en azından kağıt üstünde- Suriye yönetiminin PKK ile olan ilişkisini ve bununla bağlantılı olarak Türkiye'nin Kürt meselesine müdahilliğini ortadan kaldırmayı amaçlayan bir belge niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. Mutabakat ile ilgili dikkat çekici bir husus belgenin genel itibarıyla Türkiye'nin güvenlik ile ilgili talep ve beklentileri üzerinden şekillenmiş olmasıdır. Suriye'nin Fırat nehrinin kullanımı ile ilgili beklentileri mutabakat

53 Fırat ve Kürkçüoğlu, “Arap Devletleriyle İlişkiler,” 566.

54 Fırat ve Kürkçüoğlu, “Arap Devletleriyle İlişkiler,” 566.

belgesinde yer almamış ve su sorunu Türkiye tarafından daha sonra ele alınması gereken konu olarak değerlendirilmiştir. Kuşkusuz ki bu çerçeveden bakıldığında ele alınması gereken en önemli sorunun, Suriye'nin PKK ile ilişkili daha önceki krizlerden farklı olarak bu sefer neden uzlaşma yanlısı bir tavır sergilemeyi tercih ettiği olduğunu söylemek mümkündür.

Suriye'nin Ekim 1998 Krizi'nde çözümden yana bir tavır takınmasının ya da diğer bir ifadeyle 19 yılın ardından Öcalan'dan vazgeçmesinin çeşitli nedenleri olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenler; Türkiye'nin 1996 yılından itibaren Suriye'nin baş düşmanı İsrail ile kurduğu stratejik işbirliğinden algılanan tehdit. ii) Türkiye'nin askeri açıdan önceki dönemlerde daha güçlü olması. iii) ABD'nin diplomatik yolların denenmesini istemesine rağmen olası bir savaşta müttefiki Türkiye'den yana tavır alacağına bilincinde olunması. Buna karşılık Suriye'nin Arap devletleri ve müttefiki İran'dan beklediği açık desteği bir türlü almayı başaramaması. iv) Hafız Esad'ın Türkiye'ye karşı girecek olası bir savaşın Suriye iç siyasetinde ciddi anlamda istikrarsızlık ve meşruiyet sorgulaması yaratabileceğine yönelik inancı ve bu durumun bir rejim değişikliğine yol açabileceğine ilişkin duyduğu kaygıdır.

Suriye ile benzer şekilde Türkiye'nin de savaşın eşliğinden dönüp çözüm masasına oturmasının çeşitli nedenleri olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenler; i) Türk askeri ve siyasi yetkililerinin beklentilerinin aksine ABD'nin, Avrupalı devletlerin ve İsrail'in olası bir savaşta koşulsuz ve açık bir şekilde Türkiye'yi destekleyecekleri yönünde bir tutum takınmaması. ii) Arap devletlerinin ve İran'ın olası bir savaşta gösterecekleri tepkiden ve Suriye'nin yanında yer alma ihtimallerinden çekince duyulması. iii) Suriye'nin kriz sırasında Türk hükümetinin taleplerine ilişkin somut bir adım atarak PKK lideri Abdullah Öcalan'ı sınır dışı etmesidir.

Sonuç

Türkiye ve Suriye'yi fiili bir savaşın eşğine getiren Ekim 1998 Krizi'nin iki ülke ilişkilerindeki en önemli kırılma noktalarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Zira Suriye yönetiminin PKK'yı Türkiye'ye karşı siyasal bir araç olarak kullanmaya başladığı 1980'lerin başından 1998 yılı sonbaharına kadar gerilim ve uzlaşmazlık temelinde ilerleyen

iki ülke ilişkileri, Ekim 1998 Krizi'nin fiili bir savaşa dönüşmeden sonlandırılmasının ardından yeni bir döneme girmiştir. Suriye yönetiminin Adana Mutabakatı ile Abdullah Öcalan'ın sınır dışı edildiğini ve PKK faaliyetlerine destek verilmeyeceğini resmen taahhüt etmesi, iki ülke ilişkilerinde her alanda yavaş ama istikrarlı bir işbirliğinin ortaya çıkacağı bir dönemin kapılarının aralanmasına neden olmuştur. Türkiye ve Suriye bu yeni dönemde 20. yüzyılın hiçbir döneminde olmadığı kadar birbirlerine yaklaşmıştır.

1980'ler ve 1990'lar boyunca Suriye'deki PKK faaliyetleri nedeniyle çatışan iki ülke, ironik bir şekilde 21. yüzyılın ilk 10 yılında PKK'ya karşı işbirliği halinde olmuştur. Diğer bir ifadeyle 1980'ler ve 1990'lar boyunca Türkiye-Suriye arasında uzlaşmazlık inşa eden PKK faktörü, 2000'li yıllarda iki ülke ilişkilerinde her alanda inşa edilecek işbirliğinin en temel nedenlerinden biri olmuştur. Krizin son bulmasından bir yıl sonra iki ülke ilişkilerinde görülmeye başlanan temkinli yumuşama, 2000'li yıllarla birlikte siyasal, ekonomik, kültürel ve hatta askeri alanda görülecek işbirliğinin temellerini atmıştır. PKK'nın uzlaşmazlık ve gerilim inşa edici rolünün Ekim 1998 Krizi'nin diplomatik yollarla çözülmesi ile ortadan kalkması, diğer tarihi anlaşmazlık konularında da pozitif gelişmelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Her alanda işbirliğinin inşa edilmeye başlandığı 2000'li yıllarda Suriye yönetimi okullarda ve resmi kurumlarda yer alan ve Hatay'ı Suriye toprağı olarak gösteren haritaları değiştirmeye başlayıp Hatay'a ilişkin hak iddialarından vazgeçildiğini açıklarken, Türkiye ise su sorunu konusunda Suriye'nin taleplerini göz ardı etmeyen ve işbirliğini önceleyen bir tutum sergilemeye başlamıştır. 2000'lerin ilk 10 yılında Suriye'nin başta İsrail olmak üzere Irak ve Suudi Arabistan ile arasındaki sorunların çözümünde arabulucu rolü üstlenen Türkiye, imzalanan ekonomik, siyasal, askeri ve kültürel içerikli anlaşmalarla Suriye'nin bölgedeki en önemli partneri haline gelmiştir. Bu anlamda çalışma boyunca ifade edilmeye çalışıldığı gibi Ekim 1998 Krizi'nin PKK faktörünün ikili ilişkilerdeki rolünün elemine edilmesi ile son bulması yaklaşık 20 yıldır süre gelen gerilim ve uzlaşmazlığın yerini işbirliği ve uzlaşımın almaya başlamasının dönüm noktası olmuştur.

Kaynakça

- Akçam, Taner. “Kürt Hareketinde Gelinek Nokta Üzerine.” *Birikim*, sy. 134-135 (2000): 128-138.
- Akmandor, Neşet, Hüseyin Pazarcı ve Hasan Köni. *Ortadoğu Ülkele-
rinde Su Sorunu*. Ankara: TESAV Yayınları, 1994.
- Altunışık, Meliha B. ve Özlem Tür. “From Distant Neighbors to Part-
ners? Changing Syrian-Turkish Relations.” *Security Dialogue*
37, sy. 2 (2006): 229-248.
- Aras, Damla “The Syrian Uprising: Turkish-Syrian Relations Go
Downhill.” *The Middle East Quarterly* 19, sy. 2 (2012): 41-50.
- Aykan, Mahmut Bali. “The Turkish-Syrian Crisis of October 1998: A
Turkish View.” *Middle East Policy* 6, sy. 4 (1999): 174-191.
- Balcı, Ali. *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*. İst-
anbul: Etkileşim Yayınları, 2013.
- Balıkçı, Faruk. “Ağlayarak Dağa Çıktım (4 Eylül 1998).” *Hürriyet*.
<http://www.hurriyet.com.tr/aglayarak-daga-ciktim-39036628>,
(10.02.2018).
- Birand, Mehmet Ali. *APO VE PKK*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.
- Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu. “Arap Devletleriyle İlişkiler.” *Türk
Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler,
Yorumlar 1980-2001* içinde, Editör Baskın Oran, II: 551-568.
İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu. “Irak ve Suriye'yle Sorunlu İlişki-
ler.” *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular,
Belgeler, Yorumlar 1980-2001* içinde, Editör Baskın Oran, II:
129-148. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Gunter, Michael M. *The A to Z of the Kurds*. Lanham: The Scarecrow
Press, 2009.
- Gunter, Michael M. *The Kurds and the Future of Turkey*. New York: St.
Martin's Press, 1997.
- Hooglund, Eric. “Government and Politics.” *Turkey: A Country Study*
içinde, Editör Helen Chapin Metz, 231-302. Washington: The
Federal Research Division of the Library of Congress, 1995.
- İmset, İsmet G. *PKK: Ayrılıkçı Şiddetin 20 Yılı (1973-1992)*. Ankara:
Turkish Daily News Yayınları, 1993.

- Karakoç, Jülide. "Türk Dış Politikasında Kürt Sorununun Etkisi: 1980'lerden Bugüne." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- "Karanlık Oyuna Son Vereceğiz (8 Ekim 1998)." *Hürriyet*. <http://www.hurriyet.com.tr/karanlik-oyuna-son-verecegiz-39041812>, (08.02.2018).
- Kinzer, Stephen. "Turkey's Ties to Syria Sink to War in All But the Name (4 Ekim 1998)." <http://www.nytimes.com/1998/10/04/world/turkey-s-ties-to-syria-sink-to-war-in-all-but-the-name.html>, (13.02.2108).
- Kut, Gün. "Burning Waters: The Hydropolitics of The Euphrates and Tigris." *New Perspectives on Turkey*, sy. 9 (1993): 1-17.
- Marcus, Aliza. *Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi*. Çeviren Ayten Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Müftüoğlu, Ferruh. *Ortadoğu Su Meseleleri ve Türkiye*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.
- Olson, Robert. "Turkish and Syrian Relations Since the Gulf War: The Kurdish Questions and the Water Problem." *The Kurdish Conflict in Turkey: Obstacles and Chances for Peace and Democracy* içinde, Editör Ferhad İbrahim ve Gülistan Gürbey, (119-149). New York: St Martin's Press, 2000.
- Olson, Robert. "The Kurdish Questions and Turkey's Foreign Policy toward Syria, Russia and Iraq since the Gulf War." *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: Its Impact on Turkey and the Middle East* içinde, Editör Robert Olson, (84-113). Kentucky: The University Press of Kentucky, 1996.
- Olson, Robert. "Turkey-Syria Relations Since the Gulf War: Kurds and Water." *Middle East Policy* 5, sy. 2 (1997): 168-193.
- Olson, Robert. *Türkiye'nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*. Çeviren Süleyman Elik. Ankara: Orient Yayınları, 2005.
- "Sabrımız Taşıyor (2 Ekim 1998)," *Hürriyet*. <http://www.hurriyet.com.tr/sabrimiz-tasiyor-39040871>, (10.02.2018).
- Sayarı, Sabri. "Turkey and the Middle East in the 1990s." *Journal of Palestine Studies* 26, sy. 3 (1997): 44-55.
- "Suriye'ye Sabrımız Kalmadı (17 Eylül 1998)." *Hürriyet*. <http://>

www.hurriyet.com.tr/suriyeye-sabrimiz-kalmadi-39038649, (16.02.2018).

Süleyman Elik, *Iran-Turkey Relations, 1979-2011: Conceptualising the Dynamics of Politics, Religion and Security in Middle-Power States*. London and New York: Routledge Publications, 2012.

Tür, Özlem. “Türkiye Suriye İlişkileri: Su Sorunu.” *Türkiye ve Orta-doğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik* içinde, Editör Meliha Benli Altunışık, (105-128), İstanbul: Boyut Yayınları, 1999.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü. “Ekim 1998-12 Ekim 1998.” <http://ayintarihi.byegm.gov.tr/turkce/date/1998-10-30>, (12.02.2018).

“Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Arasında Ekonomik İşbirliği Protokolü (17 Temmuz 1987).” *Resmi Gazete*, 87/12171. 10.12.1987.

FRAMING THE ‘WAR ON DRUGS’ IN THE PHILIPPINES

Ekmel Geçer
Krizza Janica Mahinay

Abstract

The Philippine president Rodrigo Duterte has gained quite a reputation in both national and international sphere due to his controversial war against drugs. Accordingly, this article aims to determine the media frames used in reporting the issue. By employing mainly content analysis, three Philippine national newspapers (namely, Manila Bulletin, Philippine Daily Inquirer, and The Philippine Star) are analyzed to observe the repeating media frames and the depictions of actors involved in the drug war. It is revealed that the *Law and Order*, *Crime and Justice Frame*, *Security and Defense frame*, *Conflict frame*, and *Responsibility frame* are mainly used by the three newspapers. The study also reveals that media narration of the anti-drug campaign is rather neutral in tone and there is no observable extreme manipulation of stories favoring one group over another.

Keywords: Media Frames, Anti-Drug Campaign, Human Rights, Filipino

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, ekmelgecer@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.310556

Geliş T. / Received Date: 04.05.2017

Kabul T. / Accepted Date: 05.04.2018

‘Uyuşturucu ile Mücadele’ Haberciliğinde ereveleme: Filipinler rneği

z

Filipinler devlet başkanı Rodrigo Duterte uyuşturucu ile mücadele yöntemlerindeki tartişmalar nedeniyle ulusal ve uluslararası boyutta nam kazanmıştır. Bu nedenle, elinizdeki çalışma uyuşturucu ile mücadele haberciliğinde kullanılan çerçeveleri belirlemeyi amaç edinmiştir. Genelde içerik analizi kullanılarak, Filipinler’deki üç temel gazetede ki (Manila Bulletin, Philippine Daily Inquirer, and The Philippine Star), uyuşturucu ile mücadele haberlerinde ne çıkan aktörlerin temsili ve haber çerçeveleri incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda, gazetelerin temel olarak, *kanun ve nizam, suç ve adalet, güvenlik ve savunma, çatışma* ve son olarak *sorumluluk çerçevesini* kullandığı saptanmıştır. İncelemede, aynı zamanda, medyanın, uyuşturucu karşıtı kampanyayı hikyeleştirirken objektif bir tutum sergilediği, gzlemenebilir bir manipülasyona başvurmadığı ve aktör gruplarından birini diğerine üstün göstermediği de anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Medya ereveleme, uyuşturucu karşıtı kampanya, insan hakları, Filipinler

Introduction

Media significantly plays a bigger role and much tremendous influence in our lives since it helps us gather information and make sense of our world. However, reality might not be objectively and accurately presented to us by the media. The news might be manipulated and distorted when certain elements such as people, places, or events are given more emphasis than the others (Shoemaker & Reese, 1996). According to *framing theory*, *framing involves selecting some aspects of the perceived reality and making it more salient* (Entman, 1993). Hence, some aspects of the story might be intentionally or unintentionally hidden from us. This leads to the formation of difference in our opinions or perceptions.

Although it will be detailed in the next section, framing news is about emphasizing certain details, presenting it in a particular way, and repeating it to send a message. This is done by using frames which highlight specific elements of the news and then directs the reader to focus on those elements. Accordingly, in identifying the frames, the content of the newspapers should be examined closely. In this way, the reader will be able to pinpoint specific cues that can trigger certain perceptions which might be different when read in another frame. This is evident, for instance, on reporting of crime events or issues. Certain frames focus on the conflict between the suspect and the law enforcers. Other frames focus on the emotion and the drama wherein the emphasized words evoke sympathy or outrage. Then, there are other frames which focus on attributing the responsibility or the blame on specific individuals or groups.

In framing the drug-related issue, most of the times, media conveys negative characteristics of drugs users and drug sellers. Moreover, they emphasize how drugs lead to the destruction of the society. In this case, media amplifies drug campaigns of government and law enforcers and draw collective support from the society against drug use and drug crimes. It depicts the society as having one common goal and that is to eliminate drugs and its harmful effects.

Meanwhile, in the Philippines, the election of Duterte as president has led to an extensive anti-drug campaign. He was quoted saying “We

will not stop until the last drug lord and the last pusher have surrendered or put behind bars or below the ground, if they so wish” (Iyengar, 2016). He also gave a “shoot-to-kill” order against the drug suspects and guaranteed the immunity of the soldiers and police from prosecution (Aljazeera, 2016). After the campaign was enacted, there was an increase of news reports regarding it. This includes the disclosure of government officials and political families involve in the drug trade, the number of suspects being arrested, and the human rights violation said to be committed by the law enforcers.

The controversy revolving around the anti-drug activities has made the public debate about it. A survey conducted by the Social Weather Stations (2017) reveals that public opinion regarding the war on drugs of the current government is rather divided. For the first quarter of 2017, forty-three percent (43%) of the public is satisfied, thirty-five percent (35%) are somewhat satisfied, and twelve percent (12%) are dissatisfied. In addition, there is a split opinion on police claim that drug suspects only get killed when they resist arrest. Fourteen percent (14%) says police are not telling the truth, while six percent (6%) says police are telling the truth. However, forty-two percent (42%) are still undecided. This leads us to wonder what narratives are repeatedly selected and emphasized in depicting the drug war which could induce these different opinions from the Filipinos.

The aim of this paper, therefore, is to present the dominant narratives/frames used by three widely-circulated newspapers in the Philippines (namely, *Manila Bulletin*, *The Philippine Daily Inquirer*, and *The Philippine Star*). *This study analyzes newspapers from 1 January to 31 January 2017. Accordingly, this paper also shows their discourse on both the positive and negative narratives which facilitates the formation of different opposing perceptions of the anti-drug campaign.*

The result of the study reveals that there are different frames used by the three newspapers in reporting the anti-drug campaign in the Philippines. They generally used the *Law and Order*, *Crime and Justice Frame*, *Security and Defense frame*, *Conflict frame*, and *Responsibility frame*. *Moreover, the general tone used by the three newspapers were quite neutral. Nevertheless, it can be perceived that the political*

stance of the newspapers has led to the slight difference in the usage of frames and tones. For example, the Philippine Daily Inquirer, which is connected to the opposition of the Duterte administration, used the Security and Defense frame to emphasize that the threat to the society is coming from the government and rogue police officers. On the other hand, The Philippine Star highlighted both the rogue police and drug suspects as the threats to the society. Meanwhile, the Manila Bulletin, a pro-administration broadsheet, emphasized drug abuse as a threat and featured the success of the government in battling the threat.

News Production: Framing and Processing

Reporting events is not simply stating the facts. Stories that were gathered need to be interpreted since they are not witnessed directly by the journalists but rather are taken from those who were directly involved in the event (Carter, 2013). Moreover, unprocessed and unedited stories are too complicated and too technical for people to understand (Scheufele & Tewksbury, 2007). Besides these, news content might be influenced by other reasons such as the personal routine of journalists, the ideologies followed by media groups, the organizational structure and policies of the media group itself, or the influence of other groups and institutions (Shoemaker & Reese, 1996). Anyhow, these factors generate different connotation of the delivered facts and thus lead to the 'framing of reality.' According to Robert Entman (1993, p. 52), framing is *to select some aspects of perceived reality and make them more salient in a communicating text, in such a way as to promote a particular problem definition, causal interpretation, moral evaluation, and/or treatment recommendation. Information is made more salient through placement or repetition* (Entman, 1993). So initially, framing has minimal significance. When placed in an accessible medium and repeated over time, the frame becomes embedded in the consciousness of the people. It is then treated as a referent point from which future information is compared and interpreted (Carter, 2013).

According to Gamson and Modigliani (1989), a frame is a central organizing idea to help make sense of the relevant ideas and to suggest what the issue is all about. It also establishes and creates links between concepts (Reese, 2007; Tewksbury & Scheufele, 2009; Vreese, 2005).

For instance, crimes may be linked to unemployment or even immigration. It is assumed that after the audiences are exposed to news frame which associates two concepts, they are likely to accept such connections (Scheufele & Tewksbury, 2007). A frame is also identified by its inclusion or exclusion of certain words, phrases, sentences, images or sources of information (Entman, 1993). It may also be the words used by the journalist to describe the people or the issue itself (Tewksbury & Scheufele, 2009). In a similar way, Gamson and Modigliani (1989) identify metaphors, exemplars, catch-phrases, depictions, and visual images as framing devices. In short, the choices of words and their organization in the news story are critical because of their capacity to define the issue and create a representation (Pan & Kosicki, 1993). In an example provided by Brian and his colleagues (2010), they stated that the presentation of the Arab Spring on the news was described as an 'awakening'. This signifies that the movement exemplifies Western democratic values and thus seen as acceptable and favorable in the West. Hence, news framing is not about what issue is being talked rather it is concerned with how the issue is being presented.

In identifying frames, two approaches are commonly applied by researchers. There is the inductive approach. This approach analyzed news frames without having any prior, specific, and defined frames in mind (Semetko & Valkenburg, 2000; Vreese, 2005). Instead, as a researcher investigates the news, he or she reads the story with an open mind and then tries to categorize or label the frame used. The problem with the inductive approach is that it requires much time and it is difficult to compare with other studies. On the other hand, there is the deductive approach. It utilizes predefined frames that are commonly used by the media or referred as generic frames (Semetko & Valkenburg, 2000; Vreese, 2005). A researcher selects predefined frames and then examine whether the elements of those frames exist in the news being investigated. This approach is useful when analyzing a large number of samples.

Earlier studies of media frames identify five common news frames, which generally attract readers' interest and attention to the news. These are the conflict frame, the human interest frame, the economic consequences frame, the morality frame, and the responsibility frame

(Semetko & Valkenburg, 2000). *Conflict frame focuses on a conflict between individuals, groups, and institutions which catch the interest of the audience. Human interest frame focuses on people and relates the story more dramatic and emotionally. Economic consequence frame relates the event or the issue in terms of the economic consequence it will have on individual, groups, institutions, region or country. Morality frame places the issue in the context of religious tenets or moral prescriptions. Finally, the Responsibility frame attributes the problem as a responsibility (cause or solution) of certain individuals, groups, government or institutions* (Semetko & Valkenburg, 2000).

Besides the five frames mentioned earlier, there are other frames which can further specify the contents of the news. These (selected) frames were proposed by Boydston and her colleagues in their Policy Frames Codebook (2013). Some of the frames they proposed are as follow: *law and order, crime and justice frames which deals with enforcement, laws, and punishment; security and defense frames which focus on threats and actions to protect individuals or the community from the perceived threats; health and safety frames which deals with health care access and other issues related to health; and external regulation and reputation frames which focus on state's relations with other nations.* (Boydston, Gross, Resnik, & Smith, 2013).

These different types of frames emphasize certain parts or elements of the news story. The element (phrase, statement, or image) that is highlighted can lead to a powerful suggestion of a certain meaning or interpretation (Tewksbury & Scheufele, 2009). For this reason, it is conceived that framing has effects on individuals and the society. According to Vreese (2005), exposure to certain frames can alter individual attitudes on an issue. This is exemplified in a study conducted by Foreman and colleagues (2016), which showed that when the audiences were exposed to a *scrutinizing frame, they have more negative perception towards the suspect of the crime. The study further showed that audiences who were exposed to such frame tend to have more negative attitudes towards the entire racial group of the suspect* (Foreman, Arteaga, & Collins, 2016). In the societal level consequences of frames, it is assumed that frames can set discussion or debates in the society due to the competing perceptions and opinions that are gener-

ated (Tewksbury & Scheufele, 2009). Besides contributing to social decision-making, frames can also contribute to the formation of political ideas and values, and collective social actions (Vreese, 2005). For instance, in the depictions of crime news, media can also rally public support around government crime prevention policy and can set the standards of morality and ethics which the society must follow and conform (Lee, 2015). But it can also lead the public to reject and protest certain government actions.

With such effects, framing theory is relevant in understanding media depictions of drugs and anti-drugs activities of law enforcers. This is because media has somewhat shaped public opinion on illegal drugs and its usage. Normally, news and other forms of the media presents illegal drugs as harmful and immoral (Lee, 2015). Drugs users and sellers are usually depicted as outsiders who threaten the society (Taylor, 2008). Illicit drug use is also linked to crime and other deviant behaviors. Moreover, journalists associate drugs with words which have negative connotation such as crisis, and violence (Lee, 2015). News media, thereby, reinforce criminal justice policy on what is right and wrong with regards to illegal drugs (Taylor, 2008). In this way, media serves as an agent for the government and other institutions to promote moral conformity and to seek support for their policy in the society (Chermak, 1997).

The study of media depictions of drugs and anti-drug campaign using the framing theory is particularly relevant in the context of the Philippines. Recently, there was a surge of news report related to crimes and the anti-drug campaign in the country. Since it is a critical issue, it is possible that frames are used by the Philippine media in reporting stories about the anti-drug campaign. This can be inferred from the contrasting public opinion regarding how the media has depicted the 'war on drugs' of the government.

The Philippine Media and the Anti-Drug Campaign

According to Coronel (2001), the Philippines is said to have dynamic media outlets which are the freest in the Southeast Asian region. This could be attributed to its tradition of not being owned by the state or political parties. It is technically free as there are no government branches

that direct and manage it. There are also no bureaucratic procedures impeding its growth and vibrancy as they do not need to acquire licenses or permits to publish newspapers or magazines. There is also no system of censorship. Thus, they can report whatever they want, bounded only by sedition, slander and libel laws (Coronel, 2001).

Despite its status of not being connected to political powers, there are some instances wherein the Philippine media has been accused of being partial and inconsiderate of the media ethics. It is said that the primary reason for this might be the economic structure of the media organization. Newspapers, radio, and television are in the hands of a small circle of business elites. For this reason, Philippine media is largely driven by profits and political influence which heavily influenced the commercialization of reporting in the country. The competition for profits and political influence also results in homogeneous reporting wherein newspapers, television, and radio broadcast stations tend to create the same news stories that certainly catch the interest of the public. These interests also drive the press to be easily bribed by corrupt politicians who want the news to be narrated in their favor or against their opponents. In the same way, the press proprietors utilize their newspapers to write stories that advance their ideas and sentiments regarding the politically-charged issue. However, they also avoid expressing excessive negative comments so that the government or a political party will not retract their support (Coronel, 2001).

The Philippine media is a very important and influential sector in the country. Its role is critical in mediating between the government and the public. For politicians and elites, media is a venue to present themselves to the Filipinos. This means that good media image assists politicians to garner support and maintain their hegemony. Meanwhile, bad media images can arouse collective criticism from the public. In addition, media is utilized by politicians to attack their opponents and discredit them in the eyes of the Filipinos (Pertierra, 2012). For this reason, rich and important families ensure that they have access to and control of the media (Pertierra, 2012). Besides being of use to the elites, the Philippine media also serves to express and promote the ideas of the masses. Moreover, they provide entertainment and stimulation to the people, leading to negative consequences like resorting to deliver-

ing news about scandals, rumors, and violence (Pertierra, 2012). All these factors may contribute to the motivation of the Philippine media in following closely the government's anti-drug campaign and presenting a lot of news stories about it to the public. Media depictions of the campaign have led to a discursive battle between the government, the media, and the opposition.

Politics and Drugs: Fight for Power?

Media is a power-legitimizing tool. By framing an issue and disseminating the framed information, the media plays a role in the exertion of power between competing actors or interests (Entman, 1993). For instance, on the issue of drugs, the government generally would want the media to represent illegal drugs and its usage negatively. Most of the times, the media coverage of drugs reflects the agenda and the policy of the government; hence, drug users are typically depicted as dangerous outsiders that could cause havoc in the society (Taylor, 2008). This reiteration of the government's agenda does not necessarily translate to the support of the media on the policy nor does it mean that the media and the government have the same opinions and views on drugs. Rather there are certain journalistic practices which lead to this. According to the study conducted by Steven M. Chermak (1997), journalists most often cite police and court sources (government institutions) in all types of crime, drug, and policy news because they considered them as official sources and reliable ones. Moreover, new reporters are less likely to criticize them because they can deny access to official information (Chermak, 1997). Consequently, the media's reliance on government institutions as sources of crime news leads to the framing of events in particular ways, limiting the scope of discourse, and affirming the standard approaches to crime. Furthermore, the information that is produced is said to be consistent with the goals and image of the government institution or law enforcers (Chermak, 1997). Through this process, the media acts as a reinforcing agent of the government ideologies and agenda (Lee, 2015) and hereby, legitimizing its power and hegemony.

The study of Chermak presents the media favoring the government institutions as sources of crime news. Despite this, media also seek

alternative sources such as the victims, witnesses, interest groups, etc. Ordinary people, however, is said not to have a direct influence on the content of the news (Van Dijk, 1996). Nevertheless, collectively, they create a counter-hegemonic discourse that may lead to the destabilization of government's authority. When it comes to the effects of news framing, some media scholars also argue that the public is not a passive audience and therefore cannot be easily affected by frames. The reason for this is that individuals have pre-existing ideas and beliefs. When they interact with the news, they also use their pre-conceived notions (based on prior experience) to assess the stories. Framing, then, has different effects on individuals and can be considered strong and effective when it is consistent with the individual schema (Shen, 2002). Therefore, it can be inferred that some individuals might be sensitive to frames supporting government policies while others are not.

In the same way, media itself is a power on its own. Most often, they see themselves as the watchdog of the people as they claim to serve and protect them from the abusive conduct of the authorities (Watson, 2007). This is especially true when the media is free from political or state regulation (Curran, 2002). Journalists can put pressure on the government and manufacture public opinion (Van Dijk, 1996). This is somewhat evident when journalists reveal corruption and other scandals. On the issue of drugs, media does also provide alternative discourse regarding drug use and question overrated representation of drug users and the exaggerated government actions against drugs. Inevitably, they are defining new perceptions on drugs. In a study conducted by Blakely and Nahm (2011), they reached several interesting findings regarding the depictions of war on drugs and war on terror in popular U.S. prime-time television programs. For example, drug suspects are depicted as morally ambiguous and government campaigns against drugs are often shown as ineffective. Although television shows are fictional, there is sometimes a link between these shows and the news coverage which creates a compelling picture of the war waged by the government (Blakley & Nahm, 2011). Hence, in some ways, media can independently redirect public opinion away from government policies.

This interplay of the government, media, and other groups is manifested in the context of the anti-drug activities in the Philippines. The current

government and the opposition use the anti-drug campaign discourse to discredit each other in the public and accordingly, the Philippine media plays a role in reproducing their propaganda. In this struggle for power, the opposition group presents the president as an authoritarian power who incites the killing of thousands of people. In addition, the president's leading critic urged the public to question the administration and its policies and condemn them (Quismundo, 2017). Besides this, the president's opponents called the anti-drug campaign as a war on the poor because it is said to be targeting the poverty-stricken community (Panti, 2017). On the other hand, the government accuses the opposition of creating false information regarding the law enforcement activities. Also, the government blames the media for focusing on the numbers of people killed and linking them all on the anti-drug campaign of the government (Philippine Daily Inquirer, 2017). Between this feud is the media which delivers the news to the public. Their roles are crucial when it comes to reproducing the statements of both parties and the way they frame the stories since they can influence how the Filipinos perceive the activities of the government.

Method

The study employs content analysis in identifying the dominant frames and the general tone of the news presented by the three leading national newspapers in the Philippines. This study analyzes news articles in three Philippine national newspapers from 1 January 2017 to 31 January 2017. This time frame is chosen because it is the sixth month after the President was inaugurated. During his campaign, the president promised that he would solve the drug problems in the country within six months in his office.

Data Collection

Three newspapers were selected for analysis: *Manila Bulletin*, *Philippine Daily Inquirer*, and the *Philippine Star*. According to a 2015 survey conducted by The Nielsen Co., the Philippine Daily Inquirer remains the top choice for readers with 52% readership. It is followed by Manila Bulletin in second place with 34.3% readership and the Philippine Star in third place with 16.6% readership (Labog & Javellana, 2016). This survey indicates that they are the leading broadsheets in

the Philippines. For this reason, they are selected for the study. For a brief background of the three newspapers, they are described below.

Philippine Daily Inquirer: It is said to be the biggest and most influential newspaper in the Philippines which began in 1985 (Coronel, 2013). It boasts of giving balanced and credible news (Philippine Daily Inquirer, n.d.). However, the Rufino-Prieto clan, who are the owners of the broadsheet, are said to be politically connected to the Liberal party (Kritz, 2017). This party is the main rival of president Duterte in the government. Ever since the president took his position, he has been in a discursive battle against the broadsheet company, accusing them of being unfair and rude (Salaverria, 2017).

Manila Bulletin: Established during the American colonial period (1900), this broadsheet is the oldest newspaper in the Philippines and the second largest broadsheet in the country. The broadsheet is said to avoid controversy (Coronel, 2013). This newspaper company is known to be supportive of any administration (Seráfica, 2018). Moreover, the newspaper article tends to avoid sensationalizing controversial events involving government officials and revealing its position regarding issues (Dayag, 2010).

The Philippine Star: This broadsheet was established in 1986 by veteran journalists and ranks third among the national newspapers. It is said to adopt a sober reporting tone (Coronel, 2013). The newspaper is recognized to remain objective and concise in reporting regardless whether the issue is controversial or not (Reyes et. al, 2012). Regarding the political affiliation of the broadsheet owners, two of its family members are politicians and are also part of the Liberal party. Nevertheless, the chief executive officer of the newspaper claims that they support the Duterte administration (Media Ownership Monitor Philippines, n.d.).

These three newspapers are privately owned. They published their news in English. Each of them has their own website wherein readers can also access the digital version of their daily printed newspapers.

In acquiring the news, the online version of the news was accessed by the researchers as it was found that there was no significant difference

in the news content between the digital and printed version. Moreover, it was easier to access their previous articles through their digital websites than the printed ones. After the digital version was accessed, each news item was manually selected and filtered based on the chosen date period (January 1st to 31st 2017) and the topic (anti-drug campaign). Specifically, this means that the articles which report anti-drug operations of police, arrest and prosecution of drug users and sellers, crime or death cases related to the anti-drug activities, and investigation of human rights violation were selected for content analysis. Moreover, articles which mention debates between the government and social institutions regarding the anti-drug policy, success and problem of the campaign, and public opinion surveys were chosen.

Coding Procedure

For identifying the news frames used in the news reports, two measures were adopted. First one is the frames developed by Semetko and Valkenburg (2000) which include the following:

- conflict frame – focuses on a dispute between government of officials, or between the government and the church/interest groups
- economic consequences frame – focuses on the increase/decrease in the government budget for law enforcement/health; focuses on the growth or stagnation of the Philippine economy
- human interest frame – focuses on the individual story of drug suspects or users and their family, and public opinion regarding the anti-drug campaign
- morality frame – focuses on the moral prescriptions of the church, interest groups, and/or government officials with regards to the anti-drug campaign
- responsibility frame – focuses on the exposition of responsibilities of the government, the community, and/or social institutions regarding the implementation and consequences of the anti-drug campaign

The other frames adopted were developed by Boydston and her colleagues (2013) which include the following:

- law and order, crime and justice frames – focuses on the law enforcement activities of the police, and the prosecution and trial of drug suspects and government officials involved in the drug trade
- security and defense frames – focuses on the assertion made by law enforcers and pro-Duterte officials that illegal drug is the threat to the community, and the counter-assertion made by the opposition that the Duterte administration is the real threat to the society
- health and safety frames – focuses on healthcare access and drug rehabilitation program for drug users
- external regulation and reputation frames – focuses on the censure or promotion made by foreign states regarding the anti-drug campaign of Duterte

In accordance with the frames, questions were developed to pinpoint specific elements in the newspapers that convey the specific frames used. The questions were applied to the news reports to be answered by yes (1) or no (0).

Meanwhile, in knowing the positive, negative, or neutral tone of the news articles, questions were also developed to be answered by yes or no.

- Positive tone: The anti-drug campaign or the President and his supporters in the government are portrayed in a positive light. The anti-drug campaign is shown to be supported by individuals, groups or other nations and is depicted as a success and achievement.
- Negative tone: The anti-drug campaign or the President and his supporters are portrayed in a negative light. More emphasis is given to the criticism on the anti-drug campaign made by the government opposition, individuals, groups or other nations.
- Neutral tone: The anti-drug campaign or the President and his supporters are portrayed using both negative and positive tone. The news story is written with the balance between negative and positive tone. It could also be that the news article seems not to discuss the issue either negatively or positively.

Findings and Discussion

In total, there were 402 newspaper articles encoded. From 1 January to 31 January 2017, *Manila Bulletin* produced 147 articles. It is followed by the *Philippine Daily Inquirer* with 141 articles. The *Philippine Star* produced 114 articles regarding the ‘war on drugs’.

After analysing the selected articles of the three daily newspapers, the following data were acquired.

Table 1. Total number of frames adopted by the newspapers

Frame	Manila Bulletin		Philippine Daily Inquirer		The Philippine Star	
	N	%	N	%	N	%
Conflict Frame	17	12%	27	19%	16	14%
Human Interest Frame	5	3%	8	6%	10	9%
Economic Frame	3	2%	1	1%	3	3%
Morality Frame	5	3%	7	5%	2	2%
Responsibility Frame	13	9%	8	6%	15	13%
Law and Order, Crime and Justice Frame	71	48%	72	51%	54	47%
Security and Defense Frame	21	14%	14	10%	6	5%
Health and Safety Frame	7	5%	1	1%	4	4%
External Regulation and Reputation Frame	5	3%	3	2%	4	4%
	147	100%	141	100%	114	100%

The result shows that the three newspapers have utilized all frames in reporting their news. Nevertheless, there are specific frames which stand out as the most commonly used by the three broadsheets. These frames are the following: the *Law and Order, Crime and Justice frame*, *Security and Defense frame*, *Conflict frame*, and the *Responsibility frame*.

By utilizing the *Law and Order, Crime and Justice frame*, the three newspapers more often present news stories about the anti-drug activities of the law enforcers. This includes investigation and entrapment operations of the police, leading to the arrest of the drug suspects or gunfights between the two sides. Also, there are stories about the arrest and trials of policemen or politicians who are said to be involved with drug syndicates. In addition, stories about the killings of different individuals by unidentified gunmen are frequently presented in the news and these events are often linked to the anti-drug campaign of the government. Finally, the news presents the number of casualties and the evidence (illicit drugs, drug paraphernalia or weapons) gathered by the policemen after the operations. With such presentation of the anti-drug campaign, this has somehow contributed to the formation of an image of a 'war'.

The first frame mentioned is supported by the usage of *Security and Defense frame*, wherein there is a depiction of a threat to the security of individuals, society or the nation and thus, a relentless battle against it is necessary. In the newspapers, speeches of the President and other government officials depicting illegal drugs as a menace which enslaves thousands of people in the country are emphasized. News stories also highlight the assurance of the government and law enforcers in ensuring public safety and protection and their call for action and support in the fight against drugs, crime, and violence. Accordingly, there are news reports about declarations of drug-free communities across the country which implies the neutralization of the threat. The other side of the story, however, portrays the real threat as coming from rogue policemen. Their alleged indiscriminate killing creates insecurity and fears in the society. Moreover, there are reports depicting 'scalawag' policemen as using the anti-drugs to commit crimes such as kidnapping and extortion of innocent civilians. Their involvement in the crimes as depicted in the news has, in great possibility, induced the public to question the legitimacy of the anti-drug campaign.

For the *Conflict frame*, the three broadsheets show the dispute and disagreement among the government officials, interest groups, and other institutions like the church regarding the anti-drug policy and activities. The discourse of each side which tries to promote or criticize the

anti-drug campaign is emphasized in the news. In one side, the increasing number of people killed as reported in the news has been the basis of the government opposition in attacking the president and his administration. They argue that these numbers indicate that the president has little or no regard for the due process of law or the rights of a person. On the other hand, the president reproaches the other politicians for protecting criminals instead of the innocents and condemning many of them for being involved in the drug trade. Moreover, the president criticizes the church for its hypocrisy, declaring that they too are not always the ideal model for moral behavior. Hence, the president insists that they have no rights to censure his anti-drug campaign.

In relation to the frames described above, the *Responsibility frame* has also been used to develop the anti-drug campaign stories. In the news, it is often depicted that the government and the law enforcers are in control of the war on drugs and are accountable for the consequences of their actions. Besides protecting the people from criminality, the government is urged by different groups to uphold the rule of law and to make sure that its constituents are not circumventing it. For this reason, the news often quotes different government officials urging the president and the police chief to take actions regarding the extrajudicial killings that have been said to become rampant due to the implementation of the drug war. Also, they are calling for the weeding out of the ‘bad elements’ within the police organization.

Another notable frame which the three broadsheets used is the *Human Interest frame*. Though this is not often used by the three newspapers, the frame is noteworthy concerning the development of the anti-drug campaign news. The stories under this frame focus on individuals (suspects, innocent victims, and their families) that are affected by the drug war. In one news story, it emphasizes the statements of the relatives wherein they describe the killing of the victim as being ‘slaughtered on the road like a pig’. In another news story, it described how the police are said to have mercilessly shot several young men, who were garbage collectors and were living in poverty. Their families have declared that the police were not acting out under legal anti-drug operations. Besides these, there are other stories which evoke outrage on police operatives and sympathy for the families and victims.

Table 2. The most frequent tone used by the newspapers

Tone	Manila Bulletin		Philippine Daily Inquirer		The Philippine Star	
	N	%	N	%	N	%
Positive	25	17%	4	3%	13	11%
Negative	8	5%	23	16%	12	11%
Neutral	114	78%	114	81%	89	78%
	147	100%	141	100%	114	100%

Generally, the three newspapers used neutral tone when reporting the anti-drug campaign. This tells us that the newspapers are not as slanted as they are thought to be. It seems that there is no extreme manipulation of stories which present favoring the government or its opposition. Nevertheless, it is shown that *Manila Bulletin adopted more positive tone in their stories regarding the anti-drug campaign, while the Philippine Daily Inquirer adopted more negative tone towards the war on drugs, most especially towards the police. Meanwhile, the Philippine Star has equally used the positive and negative tone in their news reports.*

For Manila Bulletin, seems to present many positive aspects of the government and the anti-drug activities. For instance, there were several articles about the creation and development of drug-free cities after intensive drug campaign activities in the area. There was also news which deals with the boosting of the economies, the flow of investments, provision of livelihood assistance, and high public approval of the citizens. Nevertheless, there were few stories which focus on the criticisms of the opposition regarding the police operations. These operations have been described as ineffective and brutal since thousands of people were killed and many families were traumatized.

Meanwhile, the Philippine Daily Inquirer seems to present the news stories about the war on drugs as ruthless and inhumane. It underscores the worsening breakdown of law in the country, which causes paralyzing fear to the society. There were stories which present the

anti-drug campaign as a cover-up of politicians and law enforcers who do not want to be arrested or punished. ‘Scalawag’ or ‘rogue’ policemen were also the focus of their news stories. However, there were also stories focusing on the government officials especially the mayors and governors who proclaim that they are supporting the anti-drug campaign.

The Philippine Star, on the other hand, presents both the negative and the positive statements about the news. Like the other two newspapers, it presents news about the conflict between the government and critics of the anti-drug campaign. It highlights also quotes from the two different sides. Moreover, there are also news stories which reflect the issue of rogue policemen committing crimes.

Conclusion

The role of news media is crucial when we gather information about our environment and society. Influenced by different reasons, news media employs framing devices which emphasized certain elements of the story making it more salient and accessible to the public. Consequently, this affects the way people perceive the news and may lead to the formation of different opinions. In the case of Philippines, the news media is employing certain frame which is presenting the general issue to revolve around specific matters or arguments.

Based on the result of the content analysis, there are different frames used to report the war on drugs in the Philippines. The most used frame by the three newspapers is the *Law and Order, Crime and Justice frame*. *This is actually not surprising as the media covers events rather than issue (Shoemaker & Reese, 1996).* It has been part of the journalistic routine to cover events especially crimes as they are faster to report, and sources are easily accessible. Moreover, it could be inferred that the operation of this frame has been utilized by the media to keep the public up-to-date regarding the anti-drug campaign and to avoid being accused of bias reporting. Then, there is the *Security and Defense frame*. *It is also often used by the three newspapers because this type of frame usually supports the Law and Order, Crime and Justice frame. Under this frame, threats to the security of the people are identified, which lead to the call for urgent action to apprehend such threats and*

restore public order and peace. Depending on which threat is being depicted and amplified by the media (threat coming from criminals or threat coming from state abuse), these might lead to actions against the criminals or against the government. Then, the next most used frame is the Conflict frame which occurred more often in the serious news (Semetko & Valkenburg, 2000). This supports results of previous studies which point out that conflict or controversies are often covered by the media as they are interesting and newsworthy (Shoemaker & Reese, 1996). In addition, the three newspapers also made use of the Responsibility frame. Previous studies show that news media, when reporting issues which constitute a crisis, has the tendency to attribute responsibility for the crisis to certain individuals or groups (An & Gower, 2009). Moreover, the use of Responsibility frame shows the importance of political culture and context (Semetko & Valkenburg, 2000).

Since the types of dominant frames used by the three newspapers are almost similar to each other, it could be said that their political stance might not have affected their framing of the news. However, this can be said for the *Law and Order, Crime and Justice* frame since this type compels the newspapers to write news that is brief and concise. As for the other common frame used by the three newspapers such as the *Security and Defense* frame, they can be used to support the political stance of the newspapers. For instance, the *Philippine Daily Inquirer*, recognized to be politically-connected to the opposition of the Duterte administration, uses the *Security and Defense* frame to point out that the threat to the society is coming from the corrupt police officers who are using the anti-drug campaign to mask their crimes. On the other hand, *The Philippine Star*, which has ties with the Liberal party and yet proclaims support to the Duterte administration, both presented the threat coming from the rogue police and from drug abuse. Meanwhile, the *Manila Bulletin*, which is said to be a pro-administration, emphasizes more the dangers of drug abuse and criminality and the success of the government in battling against these threats.

Another example which shows the relation between the frame used and the political stance of the newspapers is the usage of morality frame by the Philippine Daily Inquirer. The newspaper used this frame

more than the other two newspapers. With this frame, the Philippine Daily Inquirer has emphasized the moral standards uphold in the society and the practice of Christian faith by the people. Particularly, articles which use this frame emphasize the need for compassion and forgiveness of people who have sinned. By doing this, it seems that the newspaper is expressing the cruelty of the president due to the alleged high number of drug suspects being killed. This makes the public question whether the government is really practicing ethical and moral enforcement of the law. The decrease of trust in the government could seriously undermine the authority of president Duterte.

The use of these frames in presenting the anti-drug campaign seems to reflect the relationship among the media, the government, and the public. The frequently used frames suggest that the news media acts as an agent of the government and its law enforcers. Generally, the news regarding the anti-drug campaign is presented from the perspective of the police as they are the main source of the reports. They are supplemented by statements and speeches of higher officials who are advocating the war on drugs to the public. In the same way, the media also conveys the sentiments and opinions of the government officials who are opposed to the war on drugs. On the other hand, the less frequently used frames (human interest frame, morality frame, etc) which also act as supports to the dominant frames suggest that the media also plays an active role on being the 'watchdog' of the society. Through these frames, interest groups and the public are given the opportunity to express their views and opinions to the government. Through these dynamics, it is suggested that those which are more often highlighted in the news will become more influential and powerful than those that are not in the limelight (Entman, 2007).

Both an agent of the government and the public, the news media have the power to influence the society itself as they can manufacture consent or silence the minority. It could also be said that they are indispensable to communications as they are one of the most accessible sources of information and ideas in the society. However, the extent of media success in redefining perceptions and opinions are bounded by different factors. These include prejudices and biases of individuals, state mechanism, or the news organization itself. For instance, the

Philippine broadsheets are owned by private and wealthy businessmen. Consequently, they must consider not to openly criticized and disagree with certain individuals or groups regarding the anti-drug campaign. Otherwise, there will be repercussions from the government and the market (the public). Moreover, the opinions and perceptions of certain people do not dramatically change just because of the way the news is presented. For example, the people of Davao, the hometown of the president, still has great trust on the president despite some negativity shown in some news. Thus, it can be said that processing of news media is not always hierarchical but rather it is a continuous cycle of influencing and being influenced.

References

- An, S.-K., & Gower, K. K. (2009). How do the news media frame crises? A content analysis of crisis news coverage. *Public Relations Review*, 35(2), 107-112. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pubrev.2009.01.010> adresinden alındı.
- Baresch, B., Hsu, S.-H., & Reese, S. D. (2010). The power of framing: New challenges for researching the structure of meaning in news. *The Routledge Companion to News and Journalism*. <https://journalism.utexas.edu/sites/default/files/sites/journalism.utexas.edu/files/attachments/reese/baresch-hsu-reese-chapter.pdf> adresinden alındı
- Blakley, J., & Nahm, S. (2011). *The primetime war on drugs and terror*. Retrieved from <https://learcenter.org/pdf/Drugs&Terror.pdf>
- Boydston, A. E., Gross, J. H., Resnik, P., & Smith, N. A. (2013). *Identifying Media Frames and Frame Dynamics Within and Across Policy Issues*. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.384.6203> adresinden alındı.
- Carter, M. J. (2013). The hermeneutics of frames and framing: An examination of the media's construction of reality. *SAGE*, 3(2), 1-12. <http://dx.doi.org/10.1177/2158244013487915> adresinden alındı.
- Chermak, S. M. (1997). The presentation of drugs in the new media: The new sources involved in the construction of social problems. *Justice Quarterly*, 14(4), 687-718. <http://dx.doi.org/10.1080/07418829700093551> adresinden alındı.
- Coronel, S. S. (2001). The media, the market and democracy: The case of the Philippines. *The Public*, 8 (2), 109-136. <http://dx.doi.org/10.1080/13183222.2001.11008774> adresinden alındı.
- Coronel, S. S. (2013). Philippines free as a mocking bird. İç. R. Rich & L. Williams. *Losing Control: Freedom of the press in Asi*. <http://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p266811/pdf/Philippines.pdf> adresinden alındı.
- Curran, J. (2002). *Media and power*. London: Routledge.
- Duterte, Rodrigo (2016, 8 Ağustos). I don't care about human rights. *Aljazeera* <https://www.aljazeera.com/news/2016/08/rodrigo-duter>

- te-human-rights-160806211448623.html adresinden alındı.
- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51-58. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x> adresinden alındı.
- Entman, R. M. (2007). Framing bias: Media in the distribution of power. *Journal of Communication*, 57(1), 163-173. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.2006.00336.x> adresinden alındı.
- Foreman, K., Arteaga, C., & Collins, A. (2016). The role of media framing in crime reports: How different types of news frames and racial identity affect viewers' perception of race. *Pepperdine Journal of Communication Research*, 4, 8-18. <http://digitalcommons.pepperdine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1039&context=pjcr> adresinden alındı
- Gamson, W. A., & Modigliani, A. (1989). Media discourse and public opinion on nuclear power: A constructionist approach. *American Journal of Sociology*, 95(1), 1-37. <http://dx.doi.org/10.1086/229213> adresinden alındı.
- Iyengar, R. (2016, 25 Ağustos). The killing time: inside Philippine president Rodrigo Duterte's war on drugs. *Time*. <http://time.com/4462352/rodrigo-duterte-drug-war-drugs-philippines-killing/> adresinden alındı.
- Kritz, B. (2017, Haziran). The failure of the Philippine press. <https://benkritz.wordpress.com/2017/06/30/the-failure-of-the-philippine-press/> adresinden alındı.
- Labog-Javellana, J. (2016, 7 Ocak). From print to multimedia organization: The Inquirer. *Inquirer.net*. <http://newsinfo.inquirer.net/753376/from-print-to-multimedia-organization-the-inquirer-story> adresinden alındı.
- Lee, L. L. (2015). Drugs in the media: The production of hegemony. Ed. K. C. Militello. *Sociological Imagination: Western's Undergraduate Sociology Student Journal*, 4(1), 1-11. <http://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1031&context=si> adresinden alındı.
- Media Ownership Monitor Philippines. (t.y.). Philippine Star. *Media Ownership Monitor Philippines* <https://philippines.mom-rsf>.

- org/en/media/detail/outlet/philippine-star/ adresinden alındı.
- Pan, Z., & Kosicki, G. M. (1993). Framing analysis: An approach to news discourse. *Political Communication*, 10(1), 55-75. <http://dx.doi.org/10.1080/10584609.1993.9962963> adresinden alındı.
- Panti, L. T. (2017, 24 Şubat). War on drugs is war on poor - Robredo. *The Manila Times*. <http://www.manilatimes.net/war-drugs-war-poor-robredo/314021/> adresinden alındı.
- Pertierra, R. (2012). The new media, society & politics in the Philippines. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/asia-media/09241.pdf> adresinden alındı.
- Philippine Daily Inquirer. (t.y.). About Us. *My Inquirer*. <http://www.inquirer.com.ph/about-us-2/> adresinden alındı.
- Philippine Daily Inquirer. (2017, 9 Mayıs). PH delegation faces UN human rights reviewers. *Inquirer*. <https://globalnation.inquirer.net/156277/ph-delegation-faces-un-human-rights-reviewers> adresinden alındı
- Quismundo, T. (2017, 21 Şubat). De Lima to cabinet: Declare criminal Duterte unfit as president. *Inquirer*. <http://newsinfo.inquirer.net/873671/de-lima-to-cabinet-declare-criminal-duterte-unfit-as-president> adresinden alındı.
- Reese, S. D. (2007). The framing project: A bridging model for media research revisited. *Journal of Communication*, 57(1), 148-154. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.2006.00334.x> adresinden alındı.
- Reyes, M. C., Galdo, M. T., Mabandus, R. B., Mojica, T. M., & Carverro, K. R. (2012). A semiotic analysis of five news stories in the Philippine Daily Inquirer and the Philippine Star. *Advancing Literature and Communication Research*, 1, 101-120.
- Salaverria, L. B. (2017, 30 Mart). Inquirer reacts to Duterte's accusation of slanted reports. *Inquirer.net*. <http://newsinfo.inquirer.net/885141/inquirer-reacts-to-dutertes-accusation-of-slanted-reports> adresinden alındı.
- Scheufele, D. A., & Tewksbury, D. (2007). Framing, agenda setting, and priming: The evolution of three media effects models. *Journal of Communication*, 57(1), 9-20. <http://dx.doi.org/10.1111/>

- j.0021-9916.2007.00326.x adresinden alındı.
- Semetko, H. A., & Valkenburg, P. M. (2000). Framing European politics: A content analysis of press and television news. *Journal of Communication*, 50(2), 93-109. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.2000.tb02843.x> adresinden alındı.
- Serafica, G. G. (2018). Putting a face on the Philippines' drug war. *Asian Politics and Policy*, 10(1), 154-159.
- Shen, F. (2002). Effects of news frame and schemas on individuals' issue interpretations and attitudes. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 81(2), 400-416. <http://dx.doi.org/10.1177/107769900408100211> adresinden alındı.
- Shoemaker, P. J., & Reese, S. D. (1996). *Mediating the message: Theories of influences on mass media content* (2. baskı). <https://journalism.utexas.edu/sites/default/files/sites/journalism.utexas.edu/files/attachments/reese/mediating-the-message.pdf> adresinden alındı.
- Social Weather Stations. (2017). First quarter 2017 Social Weather Survey. *Social Weather Stations*. <https://www.sws.org.ph/sws-main/artcldisppage/?artcsyscode=ART-20170418140131> adresinden alındı.
- Taylor, S. (2008). Outside the outsiders: Media representations of drug use. *The Journal of Community and Criminal Justice*, 55(4), 369-387. <http://dx.doi.org/10.1177/0264550508096493> adresinden alındı.
- Tewksbury, D., & Scheufele, D. A. (2009). News Framing Theory and Research. İç. J. Bryant, & M. B. Oliver. *Media Effects: Advances in Theory and Research* (3rd edition ed., pp. 17-33). https://www.researchgate.net/publication/224818365_News_framing_theory_and_research adresinden alındı.
- Van Dijk, T. A. (1995). Power and the news media. İç. D. L. Paletz. *Political Communication in Action*. <https://pdfs.semanticscholar.org/f918/c60f05a64b0f0b5251e85aac538a8775df15.pdf> adresinden alındı.
- Vreese, C. H. (2005). News Framing: Theory and Typology. *Information Design Journal*, 13(1), 51-62. <https://www.researchgate.net>

net/publication/250888488_News_Framing_Theory_and_Typology adresinden alındı

Watson, J. (2007). Representing realities: An overview of news framing. *Keio Communication Review*, (29), 107-131. <http://www.mediacom.keio.ac.jp/publication/pdf2007/pdf/James%20WATSON.pdf> adresinden alındı.

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE ÇEVREYİ MERKEZE TAŞIMAK: TEMEL YAKLAŞIMLAR VE TARTIŞMALAR

Çağlar Söker
Erdem Özlük

Öz

Bu çalışma Uluslararası İlişkiler’de (UI) çevrenin neden disiplinin periferisinde yer aldığını “sorun çözücü ve eleştirel” yaklaşımlar ayrımı üzerinden sorgulamaktadır. Disiplindeki sorun çözücü yaklaşımlar, çevreyi sadece bir “sorun” olması durumunda dikkate alan ve mevcut küresel sistem içinde çözümler arayan yaklaşımlardır. Eleştirel yaklaşımlar ise çevre sorunlarının ötesinde daha “iyi” bir dünya yaratmak için sürdürülebilir bir sistem oluşturma amacını taşıyan; bu yüzden sistemin yeniden yapılandırılması gerektiğini ileri sürerek ulusal ve uluslararası politik, ekonomik ve toplumsal düzeni sorgulayan yaklaşımlardır. Bu bağlamda öncelikle “çevresel güvenlik” ve “liberal kurumsalcılık” yaklaşımları incelenmiş, ardından “Ortak Malların Trajedisi” başlığı altında eko-otoriteryenlerin görüşlerine değinilmiştir. Eleştirel yaklaşımlar kısmında ise “çevre-merkezcilik”, “ekolojik modernleşme” ve “merkezsizleşme” yaklaşımları tartışılmıştır. Sonuç bölümündeyse çevrenin UI’de merkezi bir konuma gelememesinin nedenlerine yönelik tespitlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Çevresel Güvenlik, Eko-Otoriteryanizm, Çevre-Merkezcilik, Ekolojik Modernleşme, Merkezsizleşme

Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, caglarsoker@selcuk.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, eozluk@selcuk.edu.tr

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.310117
Geliş T. / Received Date: 02.05.2017

Kabul T. / Accepted Date: 21.03.2018

Placing Environment at the Center of International Relations: The Fundamental Approaches, and the Debates

Abstract

This study aims to shed light on the reason why the environment is located in periphery by both critical and problem-solving approaches in the IR discipline. For the problem-solving approaches seeking for solutions in the existing global system the environment should only be taken into consideration when it is a “problem”. Critical approaches, beyond environmental problems, are the ones, which aim to form a sustainable system and, because of this, putting forward that the system should be restructured, which question the national and international political, economic and social order. In this context, first of all, approaches of “environmental security” and “liberal institutionalism” are examined. After that, under the subtitle of “Tragedy of Commons”, the perspectives of eco-authoritarians are referred to. In the part of critical approaches, “eco-centrism”, “ecological modernization” and “decentralization” are discussed. In the conclusion part, it is put forward the factors that why the environmental issues couldn’t be placed at the center of the discipline.

Key Words: Environment, Environmental Security, Eco-Authoritarianism, Eco-Centrism, Ecological Modernization, Decentralization

Giriş

Geleneksel olarak uluslararası ilişkiler, sürekli güç mücadelesi peşinde koşan ve 1648 Vestfalya Barışı'ndan beri egemen yetkilerini başka hiçbir güç/otoriteyle paylaşmayan devletler arasındaki bir etkileşim olarak tanımlanmıştır. Bu etkileşimi şekillendiren temel itici güç, devletlerin hayatta kalma mücadelesini doğrudan etkileyen ve onun âli ve ulvi çıkarlarını tanımlayan “daha fazla güç, daha fazla güvenlik ve daha fazla refah arayışı”dır. Ancak uluslararası ilişkilerin temel oyuncularını ve yürütülme biçimleri açısından çok keskin bir hiyerarşi kurgulayan bu tür tanımlar, doğal olarak bu ilişkinin öznesi olan pek çok birimi ve bu ilişkinin merkezinde yer alması gereken pek çok konuyu marjinalize etmiştir. Dünya politikasında son yarım asırdır yaşanan pratik gelişmeler -özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesinin açtığı kapılar- Uİ'de kısmen de olsa bu marjinalizasyon sürecini sona erdiren bir dizi “dönüşü de” mümkün kılmıştır. Henüz disiplinde yaygın şekilde referans verilen bir “çevresel dönüş” gerçekleşmemiş olsa da iklim değişikliği, biyo-çeşitliliğin azalması, kirlilik ve kaynakların tükenmesi gibi konular gün geçtikçe disiplinin ajandasındaki ağırlığını artırmıştır.

Uİ disiplininin, inşasından beri periferide yer alan çevre ve onunla ilişkili meselelerin merkeze taşınmaya başlaması 1980'lerin sonuna tekabül eder. Küresel nitelikli sorunların ulus-devletleri aştığı ve küresel ölçekte değerlendirilmesi gerektiğine yönelik görüşler bu dönemde ağırlığını artırmıştır. Ozon tabakasına zarar veren gazların salınımında farklı miktarlarda da olsa tüm ülkelerin katkısı olduğu; küresel ısınmanın ortak bir sorun olduğu; okyanusların ve atmosferin kirlenmesinde herkesin payı olduğu anlaşılmış, çözümün de küresel düzeyde aranması ve tüm ülkeleri içermesi gerektiği fikri ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda çevreyi ve çevre sorunlarını farklı açılardan yorumlayan birçok yaklaşım ortaya çıkmıştır.

Çevre sorunları bir güvenlik meselesi midir, refah meselesi mi? Sorunların muhatabı devletler midir, yoksa uluslararası toplum mu? Mevcut ekonomik, sosyal ve politik sistemlerimiz sorunları çözmemize imkân veriyor mu, yoksa sorunları üreten bizzat bu sistemler midir? Modern ekonomi ve bilim anlayışı, çevre sorunları konusunda bize ne söylemektedir? Devlet-merkezli çözüm arayışlarının başarılı olması müm-

kün müdür? Vestfalyan sistemin en somut çıktılarından biri olan “egemenlik”, çevre bağlamında nerede durmaktadır? Bu çalışma bu sorular üzerinden Uİ’deki çeşitli kuramsal yaklaşımların çevreye bakışlarını inceleyerek çevrenin disiplinin periferisinde yer almasının nedenlerine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Çalışma, “sorun çözücü” ve “eleştirel” yaklaşımlar olmak üzere iki bölüm üzerinden konuyu tartışmaktadır. Sorun çözücü yaklaşımlar, çevreyi sadece bir “sorun” olması durumunda dikkate alan ve mevcut küresel sistem içinde çözümler arayan yaklaşımlardır. Eleştirel yaklaşımlar ise çevre sorunlarının ötesinde daha “iyi” bir dünya yaratmak için sürdürülebilir bir sistem oluşturma amacını taşıyan ve bu nedenle sistemin yeniden yapılandırılması gerektiğini ileri sürerek ulusal ve uluslararası politik, ekonomik ve toplumsal düzeni sorgulayan yaklaşımlardır. Bu bağlamda sorun çözücü yaklaşımlar kısmında “çevresel güvenlik” ve “liberal kurumsalcılık” yaklaşımları incelenmiş, ardından “Ortak Malların Trajedisi” başlığı altında eko-otoriteryenlerin görüşlerine değinilmiştir. Eleştirel yaklaşımlar kısmında ise eleştirel teorisyenler ve yeşillerin (*greens*) gözünden sırasıyla “çevre-merkezcilik”, “ekolojik modernleşme” ve “merkezsizleşme” konuları açıklanmış ve tartışılmıştır. Sonuç bölümünde ise çevreyle ilgili konuların Uİ’de merkezi bir konuma gelememesinin nedenlerine yönelik tespitlere yer verilmiştir.

Sorun Çözücü Yaklaşımlar

Çevresel Güvenlik

Uİ’nin bir asırlık tarihindeki en baskın gelenek olan Klasik Realizm, insan doğasından yoğun teolojik ve teleolojik vurgulara, çatışmadan pozitivist metodolojiye, devletin doğasından diplomasiye kadar pek çok alanda disiplinin kavramsal, epistemik, ontolojik ve yöntembiliğine ilişkin temel soru(n)larına ışık tutmuştur. Çevre sorunlarını güvenlik boyutuyla ele alan ilk yaklaşım da Realizmdir. Realist dünya görüşünde çevre, merkezde değil periferide yer alır. Çevre, “süfli politika” (*low politics*) kapsamında olduğu için “ulvi politika”yı (*high politics*) destekleyen bir unsur olarak değerlendirilir ve araçsal bir öneme sahiptir. Realizmin öncülerinden Hans Morgenthau, “doğal kaynaklar, endüstriyel üretim ve savaşın finanse edilmesi için önemlidir” diye-

rek doğaya verilen araçsal değeri dile getirmiştir.¹ Realistler için doğa, kendi başına bir değere sahip değildir; ulusal çıkar, güç ve güvenliğe katkısı ekseninde kullanılabilir bir “araç” olarak görülür. Devletler, jeopolitik gerekçeler söz konusu olmadığı sürece çevrenin korunmasıyla ilgilenmezler.²

Realistlerin doğrudan ilgi göstermedikleri çevre sorunlarının 1980’lerden itibaren gittikçe daha görünür hale gelmesi, devletlerin çevre sorunlarına daha fazla duyarlı kalamaması sonucunu beraberinde getirmiştir. Endüstrileşme sürecinin yaklaşık iki asırdır biriktirdiği ve sürekli artan çevresel tahribat, çevre ve güvenlik bağlantısının yeniden ele alınmasını teorik ve politik anlamda kaçınılmaz kılmıştır.³ Nitekim kıtlığın, kaynak paylaşımının ve çevresel bozulmaların çatışmalara yol açacağı varsayımları,⁴ geleneksel güvenlik teorilerinin ve politikalarının sorgulanmasına zemin hazırlamış, çevre konusu da güvenlik politikaları ve çalışmalarının kapsamına alınmaya başlanmıştır.⁵ “Su savaşları” yaşanacağı, nüfus artışının kaynaklar üzerinde çatışmalara yol açacağı gibi tezler, çevre ve güvenlik bağlantısını devletler nezdinde dikkate alınır hale getirmiştir.⁶ Bu bağlamda 1980’lerle birlikte kullanılmaya başlanan “çevresel güvenlik” (*environmental security*) kavramı ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş’ın ardından kullanımı yaygınlaşan kavram, disiplinindeki hâkim Realist geleneğin bakış açısını yansıtan bir çerçeveye sahiptir.⁷ Başka bir ifadeyle, çevresel güvenlik, çevrenin bir

1 Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York: Alfred A. Knopf, 1948), 83.

2 Robyn Eckersley, *The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty* (Cambridge, MIT Press, 2004), 249-250.

3 Richard A. Matthew, “Man, the State and Nature: Rethinking Environmental Security,” in *Handbook of Global Environmental Politics*, ed. Peter Dauvergne (Chettenham: Edward Elgar Publishing, 2005), 127.

4 Simon Dalby, “Güvenlik ve Çevre Bağlantılarına Yeniden Bakmak,” *Uluslararası İlişkiler* 5, sy. 18 (2008): 180-181.

5 John Baylis, “The Concept of Security in International Relations,” in *Globalization and Environmental Challenges: Reconceptualizing Security in the 21st Century*, ed. Hans Günter Brauch v.d.ğr. (Berlin: Springer, 2008), 496.

6 Jon Barnett, “Destabilizing the Environment-Conflict Thesis,” *Review of International Studies* 26, sy. 2 (2000): 271.

7 Kavramın tanımı, anlamı ve kapsamı üzerindeki tartışmalar halen devam etmektedir.

sorun olabileceğinin kabul edilmesi ancak bunun sadece devletler tarafından ele alınabileceği anlamını taşımaktadır.⁸

Çevresel güvenliğin realist yorumu, öncelikle kıt kaynaklar⁹ meselesine odaklanır. Realistler, birçok savaşın kaynak savaşları olduğu düşüncesiyle, kaynaklarla ilgili mücadelenin uluslararası gerginliklere yol açabilme potansiyeline dikkat çekerler.¹⁰ Dünya nüfusunun %40'ının, 200 nehir sistemine bağlı olarak yaşadığı ve bu nehir sistemlerinin iki ve ya daha fazla ülke tarafından paylaşıldığı düşünüldüğünde kaynak mücadelesinin mantığı anlaşılmaktadır.¹¹ Bu bağlamda kaynakların kıtlığının çatışma ihtimalini artırdığı, kaynakların paylaşımı hususunda savaştan kaçınmak için savaşa hazır olunması gerektiği, çevreyle ilgili konuları Realist güvenlik anlayışı çerçevesinde değerlendirenlerin temel argümanlarından birisi olmaktadır.¹²

Çevresel güvenliğin kapsamına giren konular, enerji güvenliği, madenler, su uyumsuzlukları, ormanlar, okyanuslar, kutuplar ve uzayın kullanımını gibi doğrudan devleti ilgilendiren konulardır. Ancak bunun yanında ozon tabakasının incelenmesi, iklim değişikliği ve biyo-çeşitliliğin azalması meselelerine de duyarsız kalınmamaktadır zira artık bunlar da güvenlik tehdidi oluşturabilmektedir. Örneğin iklim değişikliği devletleri fosil yakıtların kullanımını azaltmaya teşvik ederken, kaynak

Kavramı, eleştirel bir incelemeye tabi tutan detaylı bir çalışma için bkz.: Jon Barnett, *The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in the New Security Area* (Londra: Zed Books, 2001).

8 Steve Smith, "Environment on the Periphery of International Relations: An Explanation," *Environmental Politics* 2, sy. 4 (1993): 42.

9 Brauch, yeryüzü kaynaklarının artan nüfusu beslemekte yetersiz kalacağını varsayarak –realizmin de benimsediği– çevresel kıtlık ile şiddetli çatışma arasındaki bağlantıya dikkat çeken yaklaşımları "karamsar" ya da "neo-malthusçu" gelenek olarak sınıflandırmıştır. Hans Günter Brauch, "Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü," *Uluslararası İlişkiler* 5, sy. 18 (2008).

10 Andrew Heywood, *Küresel Siyaset*, çev. Nasuh Uslu ve Haluk Özdemir (Ankara: Adres Yayınları, 2011), 466.

11 Alan Burnett, "Defence of the Environment: The New Issue in International Relations," *The Australian Quarterly* 61, sy. 4 (1989): 435.

12 Eric Laferriere ve Peter J. Stoett, *International Relations Theory and Ecological Thought* (New York: Routledge, 1999), 104.

güvenliği sağlama arzusu devletleri, yeni fosil yakıt rezervleri aramaya ve kullanmaya itmektedir.¹³ Bu yüzden güvenlik hesapları yapılırken tüm konuların denkleme dâhil edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Realistler, çevre konusundaki uluslararası iş birliği ve kurumsallaşma çabalarına da mesafeli yaklaşırlar. Sistemin anarşik yapısı, kaynakların paylaşımında herkesin maksimum fayda elde etmek için mücadele etmesi sonucunu doğuracak; yapılan iş birliği ve anlaşmalar da güvenlik ikilemi yaratarak başarısız olacaktır. Zira iş birliği durumunda her devlet, diğer devletlere kıyasla görece kazancını (*relative gain*) artırmaya çalışacak; bu da güvensizliğe neden olarak iş birliğinin devamını riskli hale getirecektir.¹⁴ Ancak yine de doğrudan silahlı çatışmaların önlenmesi için sınırlı bir iş birliğine gidilebilir. Sınırlı iş birliği özellikle sınır aşan su anlaşmazlıkları gibi dar kapsamlı anlaşmazlıklarda olumlu sonuç verebilmektedir. Örneğin Türkiye, Suriye ve Irak topraklarından geçen Fırat Nehri, nehir suyunun saptırıldığı suçlamaları nedeniyle üç ülke arasında zaman zaman krizlere neden olmuştur.¹⁵ Yapılan anlaşmalar kalıcı bir çözüm getirmese de askeri çatışmalar önlenmiştir.

Realistlere göre, çatışmaların önlenmesinde iş birliğinden ziyade devletlerin kendi kapasitelerini artırmaları, söz konusu görece kazanç varsayımı nedeniyle daha öncelikli bir amaç olmaktadır. Bu bağlamda devletler, çevresel güvenlik bağlamında uzmanlaşmanın artırılması, izleme ve denetim mekanizmaları kurulması gibi önlemler almaktadırlar. Soğuk Savaş'ın ardından savunma bakanlıkları ve ordularda çevresel güvenlikle ilgili bölümlerin oluşturulması yaygınlaşmaktadır. Dolayısıyla çevre sorunlarına devlet merkezli yaklaşılmakta, fayda-maliyet ekseninde çözümler üretilmektedir. Bu sayede aynı zamanda, çevre konularının ancak devletlerin tekelinde çözülebileceği izlenimi doğmakta ve devletin hem içerideki hem de uluslararası sistemdeki rolü güçlendirilmektedir.¹⁶

13 Heywood, *Küresel Siyaset*, 481.

14 Robert Powell, "Absolute and Relative Gains in International Relations Theory," *The American Political Science Review* 85, sy. 4 (1991).

15 Joshua S. Goldstein ve Jon C. Pevehouse, *Uluslararası İlişkiler*, çev. Haluk Özdemir (Ankara: BB101 Yayınları, 2015), 519.

16 Gerald B. Thomas, "U.S. Environmental Security Policy: Broad Concern or Narrow

Sonuç olarak çevresel güvenlik kavramıyla realistler, devlet merkezli bir bakışla çevreyi devletin güvenliğini sağlaması, gücünü maksimize etmesi ve çıkarlarını gerçekleştirmesi için bir araç olarak görmektedir. Bununla birlikte çevresel güvenlik kavramının özellikle milenyumun başından itibaren farklı yorumlarının ortaya çıktığını da not etmek gerekir. 2000'lerle birlikte, kavramın, belirli bölgelere tehdit temelinde ve devlet merkezli ele alınmasını içeren geleneksel tanımını sorgulanmış, çevresel güvenliğin mekânsal açıdan daha geniş ölçekli olarak değerlendirilmesi gerektiği tartışılmaya başlanmıştır.¹⁷ Kavramın Realist yorumunun devletin çevre sorunlarını “güvenlikleştirmesinin” önünü açtığı,¹⁸ konuyu asıl mesele olan “ekolojik açıdan sürdürülebilirlikten” saptırarak temel çevreci değerler olan şiddetsizlik ve anti-militarizmi gölgelediği,¹⁹ belirli sınırlar içinde yaşayan insanların güvenliğine odaklanarak geri kalan çoğunluğun güvensizliğine neden olduğu eleştirileri, söz konusu sorgulama ve tartışmalara zemin hazırlamıştır.²⁰

Bu bağlamda yeni yorumlar meselenin yalnızca devlet merkezli olarak ele alınabileceği varsayımından çok daha karmaşık olduğuna dikkat çekerek çevresel güvenliği daha geniş kapsamlı olarak ele almaya başlamıştır.²¹ Doğal kaynakların ve biyo-çeşitliliğin korunması gibi unsurları da çevresel güvenliğin kapsamına alan hatta kavramı, kalkınma ve küresel ekonomi gibi hususları da dahil ederek devlet güvenliğinden ziyade insan güvenliği üzerinden okuyan liberal yorumlar da ortaya çıkmıştır.²² Ancak çevresel güvenliğin kavramsal ve kuramsal yorumunda Realist, devlet merkezli geleneğin halen baskın paradigma olduğunu da belirtmek gerekir. Bu durum geleneksel devlet merkezli gü-

Interests,” *Journal of Environment and Development* 6, sy. 4 (1997): 421.

17 Hugh Dyer, “Environmental Security and International Relations: The Case for Enclosure,” *Review of International Studies*, 27, sy. 3 (2001): 449.

18 John Vogler, “Environmental Issues,” in *The Globalization of World Politics*, ed. John Baylis v.dğr. (New York: Oxford University Press, 2008), 366.

19 Robyn Eckersley, “Green Theory,” in *International Relations Theories: Discipline and Diversity*, ed. Tim Dunne v.dğr. (Oxford: Oxford University Press, 2013), 282.

20 Dyer, “The Case for Enclosure,” 449.

21 Dalby, “Çevre Bağlantılarına Yeniden Bakmak,” 180.

22 Dalby, “Çevre Bağlantılarına Yeniden Bakmak,” 190-191.

venlik anlayışının hem teoride hem de pratikteki hakimiyetinin devam etmesinin bir sonucu olarak da görülebilir.

Liberal Kurumsalcılık

Liberalizm de Realizm gibi doğaya araçsal bir değer atfetmektedir. Güçlü bir şekilde insan-merkezci (*antropocentric*) olan liberal görüşte doğa, insan ihtiyaçlarının giderilmesini sağlayan bir kaynak olarak görülmektedir.²³ John Locke'un, "insanoğlu doğanın efendisi ve sahibidir" vurgusu liberallerin çevreye bakışını özetlemektedir.²⁴ Çevre sorunlarının çözülmesi, bireylerin sağlığı ve refahı, uluslararası barışın sağlanıp çatışmanın önlenmesi için gereklidir. Çevre sorunlarının çözümü konusunda Liberalizm de Realizm gibi devleti önceleyen bir bakış açısı önerir.

Liberalizm (ya da Liberal Kurumsalcılık), UI'de çevre sorunlarının çözümüne yönelik kapsamlı ve rasyonel çözümler öneren bir yaklaşımdır. Devleti sorunların çözümünde merkeze koysa da meseleye yalnızca güvenlik çerçevesinden yaklaşmaz. Bu yaklaşıma göre çevre sorunları, kurumsal yapılar, çok taraflı anlaşmalar ve teknokratik düzenlemelerle çözülebilir. Bu bağlamda liberal kurumsalcı yaklaşım, çevre sorunları konusunda iş birliğinin, yani devletlerin ulusal çıkarlarıyla kolektif eylem arasındaki dengenin nasıl sağlanacağını araştırır. Kısacası bu yaklaşımda çevre sorunlarının çözülememesinin sebebi ortak irade oluşmamasıdır. Nitekim kolektif eylem sorunu çözüldüğünde iş birliği sağlanacak ve çevre sorunları da çözüme kavuşacaktır.²⁵

Kolektif eylem sorunu, devletlerin çevre sorunlarının çözümü için planlanan ortak eylem, politika ve anlaşmalara aynı düzeyde katılmamaları anlamına gelmektedir. Bunun en önemli sebebi anlaşmalara dahil olmanın getirebileceği ekonomik yüklerdir. Örneğin karbon salınımını sınırlayan anlaşmalar, fosil yakıtların (mazot, kömür vb.) kullanımını da sınırlamak anlamına gelmektedir. Bu da devletlere vergileri artırma, fosil yakıt yoğunluklu üretimi azaltma ve tüketim alışkanlıkları konu-

23 Heywood, *Küresel Siyaset*, 466.

24 Heywood, *Küresel Siyaset*, 461.

25 Lorraine Elliott, *The Global Politics of the Environment* (New York: Palgrave MacMillan, 2004), 227.

sunda yeni politikalar üretme gibi yükümlülükler getirebilmektedir.²⁶

Kolektif eylem sorununun çözümü için, anlaşmalara katılmanın yüklerinin ve maliyetlerinin bölüşülebileceği ya da daha adil paylaştırılabileceği fikirleri ortaya atılmıştır.²⁷ Maliyet ve sınırlamaların, ülkelerin ekonomik büyüklüklerine göre derecelendirilmesi başvuru yollarından biridir. Bu gibi özel düzenlemeler gerektiren argümanların yanında çevre rejimlerinin ve uluslararası kurumların inşasının da kolektif eylem sorunlarının çözümünde, uzun vadede başarılı neticeler verdiği anlaşılmaya başlanmıştır. Rejimler ve kurumlar, çevreyle ilgili anlaşmalarda devletler üzerinde baskı yaratabilmekte, bahse konu rejim ve kurumların derinleşmesi ise iş birliği alışkanlıklarını beslemektedir.

Son yıllarda çevre sorunlarının çözümünün “ortak bir ihtiyaç” olduğu, devletlerin çıkarlarının birbirlerinden bağımsız olmadığı argümanları ön plana çıkmaktadır.²⁸ Bu minvalde, ortak çevre sorunlarının çözümü ve yönetiminde uluslararası toplumun faaliyetlerini ifade etmek için kullanılan “Küresel Çevre Yönetişi” (*Global Environmental Governance-GEG*) kavramı gündeme gelmiştir.²⁹ GEG, küresel çevrenin korunmasındaki kurumları, politika araçlarını, finans mekanizmalarını, kuralları ve normları kapsayan genel bir kavramdır.³⁰ Temelde üç sütunu vardır: Uluslararası çevresel işbirliği, hükümet-dışı küresel çevre yönetişi ve küresel ekonomik yönetişim.³¹ Küreselleşme sürecinin de etkisiyle karmaşık bir model olarak ortaya çıkan GEG ile ilgili

26 Christoph Böhringer ve Andreas Löschel, “Assessing the Costs of Compliance: The Kyoto Protocol,” *Environmental Policy and Governance* 12, sy. 1 (2002): 15.

27 Lasse Ringius, v.dğr., “Burden Sharing and Fairness Principles in International Climate Policy,” *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics* 2, sy. 1 (2002).

28 Mans Nilsson, v.dğr., “International Regimes and Environmental Policy Integration: Introducing the Special Issue,” *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics* 9, sy. 4 (2009): 341.

29 Kate O’Neill, *The Environment and International Relations* (New York: Cambridge University Press, 2009), 3-4.

30 Adil Najam, Mihaela Papa, Nadaa Taiyab, *Global Environmental Governance: A Reform Agenda* (Canada: International Institute for Sustainable Development, 2006). <https://www.iisd.org/pdf/2006/geg.pdf>.

31 O’Neill, *International Relations*, 6.

çalışmalarda, küresel ölçekli, güçlü ve verimli bir uluslararası çevre örgütünün gerekliliği de vurgulanmaktadır.³²

Sonuç olarak liberal kurumsalcı yaklaşıma göre çevre sorunları, çok-tarafli anlaşmalar ve iş birliği yoluyla çözülebilir. Bu süreçte temel aktör devlettir ancak hükümet-dışı organizasyonlar kamuoyunun dikkatini çevre sorunlarına çekerek ve devletler üzerinde baskı oluşturarak, uluslararası örgütler de iş birliği zemini yaratarak sürece katkıda bulunabilirler. Çok tarafli anlaşmalarla iş birliği sağlanarak çevre ve doğal kaynakların korunması mümkündür, öyle ki bu anlaşmalar yoluyla devlet davranışlarını çevre sorunlarına duyarlı hale getirebilecek uluslararası rejimler de oluşturulabilir.³³

1970'lerden bu yana, Liberal Kurumsalcı yaklaşım temelinde uluslararası toplantılar düzenlenmekte, çeşitli anlaşmalar yoluyla çevre sorunlarına çözüm aranmaktadır. 1972'de gerçekleşen Stockholm Çevre Konferansı'ndan beri sorunların tartışıldığı ve eylem planlarının formüle edildiği zirveler düzenlenmektedir. ³⁴ 1992'de yapılan Rio Konferansı'nın ardından oluşturulan "Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi" ve "BM İklim Değişikliği Çerçeve Anlaşması", çevre rejimi oluşturulmasında atılmış önemli adımlardır.³⁵ Ozon tabakasına zarar veren gazların salınımına kısıtlama getiren anlaşmalar, kısmen de olsa başarılı sonuçlar vermektedir. Ayrıca açık denizler, kutuplar, atmosfer ve uzayla ilgili yapılan anlaşmalar da uluslararası çevre rejimi kapsamında değerlendirilebilir. Yine çevrenin korunması ve sorunların çözümü bağlamında küresel ölçekte "Birleşmiş Milletler Çevre Programı", bölgesel ölçekte ise "Avrupa Çevre Ajansı" gibi uluslararası kurumlar ve "Greenpeace" gibi uluslararası sivil toplum kuruluşları da Liberal

32 Frank Bierman, v.dğr., "Environmental Policy Integration and the Architecture of Global Environmental Governance," *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics* 9, sy. 4 (2009).

33 Pamela S. Chasek, v.dğr., *Global Environmental Politics: Dilemmas in World Politics* (Colorado: Westview Press, 2014), 46.

34 Christopher J. Joyner, "Rethinking International Environmental Regimes: What Role for Partnership Coalitions?," *Journal of International Law and International Relations* 1, sy. 1-2 (2005): 92.

35 Joyner, "What Role for Partnership Coalitions?," 93.

Kurumsalcı bakışın argümanlarıyla örtüşecek şekilde önemli roller üstlenmektedir. Özellikle Soğuk Savaş'ın ardından gündemde üst sıralara yerleşen çevre sorunları konusunda, kurumsallaşma hızlanmakta, rejim inşası da gün geçtikçe derinleşmektedir.

Ortak Malların Trajedisi

Çevre sorunlarını sorun çözücü bir pencereden değerlendiren bir diğer önemli yaklaşım eko-otoriteryen (*eco-authoritarian*) bakıştır. Bu görüş genel olarak, ortak mallar (okyanuslar, atmosfer, kutuplar vb.) üzerindeki serbestliğin onların aşırı kullanımına neden olduğu ve bu durumun çevre sorunlarının temel nedeni olduğu varsayımına dayanır ve bu minvalde çözüm önerileri sunar. Bu konuda özellikle William Ophuls ve Garrett Hardin'in fikirleri ön plana çıkmaktadır.

Ophuls, ortak mallar konusundaki “trajik mantığının” sınır aşan nehirler, denizler ve okyanusların kirlenmesine; aşırı avlanmanın -balinalar gibi- türlerin neslinin tükenmesine yol açtığını belirtmiş ve aynı şekilde deniz yatağı kaynaklarının da hızla tükendiğine dikkat çekmiştir. Ona göre çözüm, egemen devletlerin tamamen gönüllü olarak iş birliğine gittikleri uluslararası anlaşmalarla sağlanamaz. Zira Hobbesyen doğa durumunun hâkim olduğu, merkezi otoritenin ve zorlayıcı bir anlaşmanın olmadığı anarşik uluslararası sistemde devletlerin “trajediye” katılmaktan başka çareleri yoktur. Çünkü diğer devletler kaynakları tüketmeye devam etmektedirler. Bu yüzden Ophuls, egemen devletler üzerinde zorlayıcı güç uygulayabilecek, yeterli otorite ve yetkiye sahip bir uluslararası hükümet mekanizması önermektedir.³⁶

Diğer önemli eko-otoriteryen Hardin'e göre herkes, ona sınırsız kazanç arayışını dayatan sınırlı bir sistemde yaşamaktadır. Herkesin kendi çıkarının peşinde koştuğu, ortak mallar üzerindeki özgürlüğe inanılan bir toplumda sonuç, ortak malların tamamen yok olması olacaktır.³⁷ Aynı şey kirlenme konusunda da geçerlidir. Akılcı bir adam, atıklarını kendi çevresinde tutmak ya da arıtmak yerine arıtmadan ortak alanlara

36 William Ophuls ve A. Stephen Boyan Jr., *Ecology and the Politics of Scarcity Revisited: The Unraveling of the American Dream* (New York: W.H. Freeman and Company, 1992), 265.

37 Garrett Hardin, “The Tragedy of Commons,” *Science* 162, sy. 3859 (1968): 1244.

atacaktır. Ortak malların kullanım mantığı ve artan dünya nüfusu birlikte düşünüldüğünde doğanın taşıma kapasitesi aşılmaktadır. Peki bu sorun nasıl çözülecektir? Hardin, daha güçlü siyasi kontrolü ve nüfus artışının sınırlandırılmasını savunarak dünya hükümeti fikrine sempati duyduğunu ortaya koymuştur.³⁸

Eko-otoriteriyenizm, otoriterlik, güç ve anarşi vurgusu yönüyle Realizme; kurumsalcı sayılabilecek önerileriyle de Liberalizme benzemektedir. Ancak aynı zamanda bir merkezi otorite kurulabileceği savıyla Realizmden; önerilen rejimin niteliği nedeniyle de Liberalizmden ayrılmaktadır. Bu anlamda her iki yaklaşımdan da izler taşısa da nevi şahsına münhasır bir yaklaşım olan Eko-otoriteriyenizme göre, ortak mallar üzerindeki özgürlüğün aşırı ve kötüye kullanımı, çevre sorunlarına yol açmaktadır. Madem ki sorun, bireysel çıkarlarla ortak malların sürdürülebilirliğinin merkezi otoritenin yokluğunda çatışmasıdır, o zaman çözüm de otoriteyi küresel düzeye taşımaktır; böylece özgürlüğün kötüye kullanımı da engellenmiş olacaktır.³⁹ Söz konusu küresel otorite, zorlayıcı ve sağduyulu kararlar alabilme kapasitesini elinde bulduran, yeterli güce ve bilgi donanımına sahip bir “Yeşil Leviathan” olarak da yorumlanabilir.⁴⁰ Ancak Eko-otoriteriyenlerce kurulan çevre ve otorite bağlantısı, bu konudaki eleştirel yaklaşımların çıkış noktalarından biri olmaktadır.

Eleştirel Yaklaşımlar

Çevre Merkezilik

Aydınlanmanın bir ürünü olarak nitelendirebileceğimiz insan-merkezci (*anthropocentric*) paradigma, basitçe insan ihtiyaçlarının ve çıkarlarının ahlaki ve felsefi olarak daha önemli olduğuna dayanan bir düşünce sistemidir.⁴¹ Yeşiller, insan-dışı doğanın (*non-human nature*) marjina-

38 Heywood, *Küresel Siyaset*, 460.

39 Matthew Paterson, “Theoretical Perspectives on International Environmental Politics,” in *Palgrave Advances in International Environmental Politics*, ed. Michele M. Betsill, v.dğr. (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 56.

40 Stephanie Lawson, *Theories of International Relations: Contending Approaches to World Politics* (Cambridge: Polity Press, 2015), 236.

41 Heywood, *Küresel Siyaset*, 464.

lize olması sonucunu doğuran bu yaklaşımı güçlü bir şekilde eleştirmektedirler. İnsan-merkezci paradigma, doğanın insan ihtiyaçlarının karşılandığı bir pazar, insan faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bir alan olarak görülmesine yol açmaktadır. Doğa metalaştırılarak ona araçsal bir değer atfedilmekte ve sonuç olarak insan-merkezcilik, çevreci bir bakış açısından bir soruna dönüşmektedir.

İnsanı merkeze yerleştiren bir yaklaşım, kaçınılmaz olarak insan olmayan varlıkları periferiye yerleştirir, bu yüzden dışlayıcıdır. Dışlanan dünyanın, en üstün varlık olan insana hizmet etmek için var olduğu inancı da “insanın refahı ve mutluluğu için her şey mubahtır” anlayışını doğurmakta, “istediğimiz kadar tüketebilir, büyüyebilir, kalkınabiliriz” algısı çevrenin yıkımına yol açmaktadır. Bu düşünce, bilgi-iktidar ilişkileri bağlamında çeşitli sosyal süreçler sonucunda tekrar tekrar üretilerek hâkim bir paradigmaya dönüşmektedir. Robyn Eckersley, insanın üstün bir varlık olduğunu iddia eden, diğer yaşam formlarını dışlayan bu zihniyeti “insan şovenizmi”,⁴² “insan ırkçılığı”, “insan türcülüğü” ve “insan kolonyalizmi” gibi kavramlarla nitelendirmektedir.⁴³ Ona göre birçok gereksiz ve yıkıcı faaliyet, insan refahının artırılması uğruna, “gereklilik” çatısı altında meşrulaştırılmakta, bunun doğal ve kaçınılmaz olduğu, başka bir alternatifinin bulunmadığı algısı yaratılarak çevre tahrip edilmektedir.

Çevre-merkezcilik (*eco-centrism*), derin çevreciler (*deep environmentalists*) tarafından insan-merkezciliğe alternatif olarak sunulmaktadır. Çevre-merkezcilik, insanın doğadan ayrı veya doğanın üzerinde olmadığı ve doğanın bir parçası olduğunun kabul edilmesidir.⁴⁴ Zira insan da global ekolojik sistemde yaşayan milyonlarca türden yalnızca biridir.⁴⁵ İnsani amaçlara ulaşılmasından çok ekolojik dengenin korunmasına öncelik veren çevre-merkezci paradigmaya göre insanoğlu sadece

42 Robyn Eckersley, “Habermas and Green Political Thought: Two Roads Diverging,” *Theory and Society* 19, sy. 6 (1990): 750.

43 Robyn Eckersley, “Beyond Human Racism,” *Environmental Values* 7, sy. 2 (1998): 171.

44 Eckersley, “Two Roads Diverging,” 748.

45 Dennis Pirages, “Ecological Theory and International Relations,” *Indiana Journal of Global Legal Studies* 5, sy. 1 (1997): 53.

doğanın bir parçasıdır; diğer parçalardan ne daha önemlidir ne de daha özel.⁴⁶ İnsan olmayan canlılar da içkin değere sahiptir, onlara araçsal değer atfetmek insanın hakkı ve haddi değildir. İnsan çıkarlarına, diğer canlıların aleyhine olacak şekilde ayrıcalık atfetmek kendi başına bir etik sorun olduğu gibi, çevresel tahribatın ve potansiyel felaketlerin de temel nedenlerinden biridir.⁴⁷

Çevre-merkezci bakış, modern yaşam formlarının ve çağdaş sosyal pratiklerin “problemlili yönlerine” dikkat çeker ve “bilimsel bilginin” sorunların çözümündeki sınırlılıklarını vurgular.⁴⁸ Bu minvalde çevre merkezci anlayış, insan-merkezcilik ekseninde biçimlenmiş olan bilimsel, siyasal, ekonomik ve toplumsal sistemleri sorgulamaya açar. Söz konusu sorgulama, sosyal bilimlerin geneline yönelik olduğu gibi, Uİ’yi de kapsar. Örneğin, disiplinin devlet-merkezci ontolojisine yönelik, dünyayı daha geniş düzlemde (ekosistem, yeryüzü sistemi vb.) okumak gerektiği eleştirisi yöneltilir.⁴⁹ Rafi Youatt’a göre Uİ’nin insan merkezci karakteri, insan olmayan doğayı dışlamaktadır. Youatt disiplinin, “türlerarası ilişkiler”i de dikkate alması gerektiğine vurgu yaparak sınırı insan olmayan, hayvanları ve diğer canlıları da kapsayan bir çerçeve önermiştir.⁵⁰

Çevre-merkezci bakışla, Liberal ve Realist okulun doğaya araçsal değer atfeden yaklaşımları da eleştirilebilir. Nitekim Eckersley, realist görüşün, devletlerin hem kendi sınırları içinde, hem de dışındaki doğal kaynakları, canlı türlerini ve ekosistemleri istismar etmesini meşrulaştırdığını iddia etmektedir.⁵¹ Ona göre liberaller de insanın sağlığını korumak, refah düzeyini artırmak için oluşturulacak çevre rejimleriyle

46 Heywood, *Küresel Siyaset*, 464.

47 Andrew Dobson, *Ekolojizm*, çev. Cengiz Yüksel (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2007), 82.

48 Jill Steans, v.dğr., *An Introduction to International Relations Theory: Perspectives and Themes* (Oxon: Routledge, 2010), 210.

49 Oliver Daddow, *International Relations Theory* (Londra: Sage Publishing, 2017).

50 Rafi Youatt, “Interspecies Relations, International Relations: Rethinking Anthropocentric Politics,” *Millenium Journal of International Studies* 43, sy. 1 (2014): 207.

51 Eckersley, “*Rethinking Democracy and Sovereignty*,” 249.

doğanın istismarını, daha akılcı ve bilgece bir yolla yürütmektedirler.⁵² Liberallerin çevre konusundaki argümanları Realist görüşten daha umut vaat edici gibi görünse de eleştirel bir perspektiften bakıldığında her ikisi de faydacıdır ve çevre sorunlarını son derece sığ bir perspektiften değerlendirmektedir.

Bununla birlikte, çevre-merkezcilik, içinde çevreci düşüncenin bazı gruplarının da bulunduğu çeşitli kesimlerden ciddi eleştiriler almaktadır. En ağırlıklı eleştiri, çevre-merkezciliğin fazla radikal bir görüş olduğu, gerçeklerden kopuk bir ahlak anlayışı geliştirdiği yönündedir. David Wells, çevre-merkezci görüşün insan-merkezci etik ile çevre sorunlarının bağlantısını iyi kuramadığını iddia etmiştir.⁵³ İnsan-merkezciliği aşırı bulan ve bu minvalde bir teori geliştiren çevre-merkezci görüş de en az onun kadar aşırıdır. Ayrıca insan dışı dünya ve organizmalara değer veren farklı insan-merkezcilik anlayışları da vardır. Ona göre insan topluluklarının daha geniş ekolojik topluluklar içinde yaşadığını idrak ettiğimizde hem insanın hem de insan dışı dünyanın refahının birbirine bağlı olduğunu anlarız. Bu yüzden Wells, yeni çevre ahlakı yerine insan-merkezci paradigmayı revize etmenin yeterli olduğunu vurgulamıştır.

Ekolojik Modernleşme

Eleştirel teorisyenler, çevrenin yıkımına sebep olan ve doğayı araçsallaştıran modernleşme stratejilerine karşı çıkmaktadır. İnsanın doğa üzerindeki hâkimiyetini insanlığın ilerleme ölçüsü olarak kabul eden bilim ve ekonomi anlayışları eleştirilmektedir.⁵⁴ Modernitenin çevrenin tahrip edilmesine çözüm üretmediği, hatta insan olmayan doğayı araçsallaştırması nedeniyle bu tahribatın bizzat sebebi olduğu, yöneltilen eleştirilerin çıkış noktasıdır.⁵⁵ Alternatif modernleşme stratejileri, modern bilim ve ekonomi anlayışları sorgulanmakta ve Yeşil teori (*Green Theory*) gibi bakış açıları disiplinde yer edinmeye başlamaktadır.

52 Eckersley, "Rethinking Democracy and Sovereignty," 250.

53 David Wells, "Green Politics and Environmental Ethics: A Defence of Human Welfare Ecology," *Australian Journal of Political Science* 28, sy. 3 (1993).

54 Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Everest Yayınları, 2014), 351.

55 Leigh Glover, *Postmodern Climate Change* (New York: Routledge, 2006).

Yeşiller, bilimi “doğanın kontrol ve hakimiyet altına alınması” olarak gören pozitivist bilim anlayışına düşmandır. Zira insan-doğa dengesinin bozulmasında en önemli faktör, insanın doğayı sınırsız dönüştürme hakkını kendinde bulması ve hatta bunu bir uygarlık göstergesi saymasını meşru kılan modern bilim anlayışıdır.⁵⁶ İnsanın, doğanın geri kalanından ayrı olduğu ve doğa üzerinde hakimiyet kurması gerektiği varsayımına dayanan pozitivism, doğanın geri kalanını bir nesne düzeyine indirgeyerek insanın kullanımına sunar.⁵⁷ Hakim paradigma olarak pozitivism, kaynakların ölçüsüzce kullanımına ve doğanın tahrip edilmesine zemin hazırlamaktadır.

Benzer şekilde, endüstri devriminden beri büyüme hedefi üzerine şekillendirilen ekonomi politikaları da yıkımdan aynı derecede sorumludur. Sanayi Devrimi sonrasında iktisadi kazanç ve kar güdüsü, rasyonel bir temele oturtularak sosyal sistemle kurumsallaştırılmış, “sınırlı bir dünyada, sınırsız bir büyüme” düşüncesi doğmuştur.⁵⁸ Sınırsız büyüme ise sınırsız tüketimi beraberinde getirmektedir. “Tüketiyoruz, çünkü tüketebiliyoruz” anlayışı, dünya kaynaklarının aşırı zorlanmasına yol açmaktadır.⁵⁹ Bu anlayış, beraberinde getirdiği rekabetle birlikte çevrenin tahribatının katlanarak artmasına neden olmaktadır.

Yeşillere göre modern ya da kapitalist⁶⁰ ekonomik sistem içerisindeki bireylerin, şirketlerin, toplumların ve devletlerin ekonomik rekabetleri, dünyayı kaçınılmaz bir sona götürmektedir. Nitekim bu rekabette en önde olan ülkelere bakıldığında çevreye en çok zarar verenlerin de onlar oldukları görülecektir. Gelişmiş ülkeler, üretim sürecinin getirdiği yan etkilerin sonucu olarak, özelde atmosfere genelde ise doğanın tü-

56 Ömer Demir, *Bilim Felsefesi* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015), 153-155.

57 Paterson, “International Environmental Politics,” 61.

58 Ahmet Mutlu, “Ekolojik Sorunların Kökenleri,” in *Sosyal Çevre Bilimleri*, ed. Hakan Reyhan v.dğr. (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014), 38.

59 Dinyar Godrej, *Küresel İklim Değişimi*, çev. Ohannes Kılıçdağı (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 121.

60 Marksist teorisyenler, iki kavramı genellikle yakın veya eş anlamlı olarak kullanmaktadırlar. Örneğin Wallerstein, modern ekonomi ve kapitalist ekonomiyi eş anlamlı olarak kullanmıştır. Bkz.: Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction* (Durham: Duke University Press, 2006).

müne zarar vermektedirler. Diğer ülkelerin de gelişmiş ülkelerin refah seviyesine erişmek istedikleri düşünüldüğünde trajik resim gözler önüne serilmektedir. Eğer herkes gelişmiş ülkelerdeki yaşam standartlarına sahip olmak isterse dünya gibi en az üç gezegene daha ihtiyacımız olacaktır.⁶¹ Ancak birçok insan hem daha fazla ağacın hem de kendileri için daha fazla maddi imkânın keyfini sürmek isterken çoğu bu iki talebi zihinlerinde birbirlerinden ayrı yere koymaktadır.⁶² Bu paradoksal durum birçok farklı açıdan tartışılmaktadır.

Uluslararası politik ekonomi çalışanlar, kaynakların aşırı kullanımı ve kirlenme gibi unsurları küresel ekonomik yapılar ve kurumlar üzerinden incelemektedir. Marksistler, küresel ekonomik sistemin de çevre sorunlarından sorumlu olduğunu iddia ederler. Onlara göre sosyal ve çevresel sorunların temel sebebi kapitalizmdir.⁶³ Kapitalizmin, insan ve doğa ilişkisini doğrudan şekillendiren bir sistem olarak doğanın sömürülmesini dayattığı iddia edilir.⁶⁴ Bu yüzden kapitalist ekonomik sistem çevresel açıdan sürdürülemez bir sistemdir. Dünya Bankası (DB), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi uluslararası kurumlar da sistemin araçları olarak ekolojik sorunların baş sorumlusudur. Çevre sorunlarını endüstri çağının bir ürünü olarak gören Yeşiller ile Marksistler ekonomik sistemin eleştirisinde birbirleriyle ortak noktalara sahiptirler.

Sonuç olarak daha sağlıklı bir insan-doğa ilişkisi çerçevesinde moderitenin yerini sorgulayan eleştirel teorisyenler arasında hem ulusal hem de uluslararası ekonomik düzenlerin çevre sorunlarına yol açtığı artık genel kabul gören kanılardan biridir. 1960-1980 arası dönemde yukarıdaki eleştirilerin de etkisiyle, büyüme ile çevrenin korunması fikrinin birlikte var olamayacağını iddia eden görüşler yaygınlaşmıştır. Bu döneme Roma Kulübü tarafından yayınlanan “Büyümenin Sınırları”

61 Vogler, “Environmental Issues,” 352.

62 Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl için Sosyal Bilim*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 92.

63 Jennifer Clapp ve Peter Dauvergne, *Paths to a Green World: The Political Economy of the Global Environment* (Cambridge: MIT Press, 2005), 12.

64 Peter Newell, *Globalization and the Environment: Capitalism, Ecology and Power* (Cambridge: Polity Press, 2012), 27.

(*Limits to Growth*) kitabı damga vurmuştur. Kitapta insan nüfusunun artışı ve buna paralel olarak artan kaynak tüketimi sonucunda doğanın kaldırma kapasitesinin aşılmaya başlandığı vurgulanmıştır.⁶⁵ İnsan nüfusunun artışı ve ekonomik büyüme trendinin bu şekilde devam etmesi halinde yeryüzünün kaldırma kapasitesinin aşılabacağı ve dünyanın çöküşe doğru sürüklendiği ifade edilmiştir. Bu yüzden ekonomik büyümenin sınırlandırılması ve nüfus artışının kontrol altına alınması üzerine politikalar üretilmesi önerilmiştir. Aynı dönemde “hep daha fazla” talebinin yerine “yeter” dayandırılan istikrar ekonomisinin geçirilmesini savunan daha radikal görüşler de ileri sürülmüştür.⁶⁶

1980’lerle birlikte ekonomik büyüme ile çevrenin korunması arasındaki ilişkiyi sıfır toplamlı varsayımlarla açıklayan görüşler yerini ekolojik modernleşme söylemine bırakmaya başlamıştır.⁶⁷ Ekolojik modernleşme (EM), çevresel kötüye gidiş ile büyümenin, “yeşil büyüme” (*greener growth*) sayesinde birlikte var olabileceklerini hatta birbirlerini destekleyebileceklerini ileri sürer.⁶⁸ EM, üretim, tüketim ve ticaretin çevre konusunda yapılacak düzenlemelerle daha sağlıklı bir düzlemde yürütülebileceğini savunan bir “kazan-kazan” stratejisidir. Buna göre, daha sıkı çevresel düzenlemeler, ekonomik büyümeyi sağlayan teknolojik inovasyon ve ekonomik rekabetin daha az enerji ve kaynak harcanması suretiyle verimliliğini sağlayacak, bu sayede gayri safi yurtiçi hasıla daha az kayba uğrayacaktır.⁶⁹ Özetle ekolojik modernleşme, küreselleşme⁷⁰ ve modernitenin çevre bağlamında rehabilite edilmesi yoluyla daha karmaşık ve düşünsel bir çağdaş toplum yaratılması amacını taşıyan bir yaklaşımdır.⁷¹

65 Donella H. Meadows, v.dğr., *The Limits to Growth* (Washington DC: Potomac, 1972), 269.

66 Heywood, *Küresel Siyaset*, 480.

67 Eckersley, “*Rethinking Democracy and Sovereignty*,” 72.

68 Eckersley, “*Rethinking Democracy and Sovereignty*,” 72.

69 Eckersley, “*Green Theory*,” 272.

70 Küreselleşmenin tanımlanması ile ilgili yeşil düşünce içinde ciddi fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Farklı yaklaşımlar ve temel tartışma noktaları ile ilgili kısa bir değerlendirme için bkz.: Matthew Paterson, “Globalisation, Ecology and Resistance”, *New Political Economy* 4, sy. 1 (1991): 139.

71 Lorraine Elliott, *The Global Politics of the Environment* (New York: Palgrave Mac-

Bu bağlamda 1987 yılında, Brundtland Komisyonu tarafından hazırlanan “Ortak Geleceğimiz” (*Our Common Future*) başlıklı rapor önemli bir kilometre taşıdır. Rapor, “Sürdürülebilir Kalkınma” kavramının ilk kez kullanıldığı belgedir. Raporda sürdürülebilir kalkınma “gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini riske atmayan” kalkınma anlayışı olarak tanımlanmıştır.⁷² Ayrıca hammaddenin, enerjinin ve insan kaynaklarının daha verimli kullanımına dayanan yeni bir ekonomik büyüme konseptine ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. Raporda bilimsel yöntem konusuna da değinilmiş ve hem doğa bilimleri hem de sosyal bilimlerde insan ile doğa arasındaki etkileşim bağlamında yeni anlayışlara ihtiyaç olduğunun altı çizilmiştir.

Ekolojik modernite, büyümenin sınırlanması ve sürdürülebilir kalkınma perspektiflerinin her üçü de birçok kesimden eleştiri almaktadır. Söz konusu eleştiriler, modernitenin eğilip bükülebilecek bir paradigma olup olmadığı hususunda, önerilen modernleşme anlayışlarının ne kadar uygulandığı ve ne kadar başarı kazandığı konularında yoğunlaşmaktadır. Örneğin radikal çevreciler, bu yaklaşımları reformist görüp insan-çevre ilişkileri bağlamında sığ bir çerçeve çizmekle itham ederken; Marksistler kapitalist sistemin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği, dolayısıyla dar kapsamlı önerilerin başarısının da sınırlı olacağı eleştirisini yöneltirler.

Moderniteyi ya da modernleşme stratejilerini sorgulayanlar, her şeye rağmen, tek bir kalkınma modeli sunan modern ekonomi ve bilim anlayışlarını tartışmaya açabilmişlerdir. Bahse konu anlayışların çevrenin tahribatında önemli yerinin olduğunu reddetmek, artık neredeyse dogmatik hale gelmiştir. Tartışmalar genelde değişimin yöntemi üzerinedir. Dolayısıyla pratikteki başarıları bir yana, çevre bağlamında yapılan modernite/modernleşme, bilim ve ekonomi tartışmaları, farkındalık yaratılması hususunda önemli başarılar elde etmişlerdir.

Millan, 2004), 232.

72 “Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future,” <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf> (Erişim Tarihi 17.01.2016)

Merkezsizleşme

1980'lerin ortalarından itibaren başta Yeşiller olmak üzere eleştirel teorisyenler, sürdürülebilir bir dünya inşa etmek için devleti ve devletler sistemini sorgulamaya başlamışlardır. Çevrenin korunmasında ve doğal kaynakların kontrolünde Vestfalyan Sistemin başarısızlığı ekseninde gerçekleşen tartışmalar,⁷³ yeni kuramsal ve kavramsal önerilere zemin hazırlamıştır. Küreselleşme sürecinin de etkisiyle ulus-devletin, çevrenin korunması alanındaki kontrolünü kaybetmeye başladığı ileri sürülmüş,⁷⁴ çevre sorunlarının artık devletlerin tekelinde çözülemeyeceği üzerinde fikir birliği oluşmuştur. Yine aynı şekilde modern uluslararası sistemin de sorunların çözümünden çok çözümsüzlüğüne katkı yaptığı argümanları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda, merkezi bir otoritenin bulunmadığı uluslararası sistemde, temel aktör olan devletin egemenlik iddiasıyla territorial karakterinin –çevre sorunları temelinde- iş birliğinden ziyade çatışmaya neden olduğu ve bu sistem içinde aranan çözümlerin başarılı netice vermeyeceği iddia edilmiştir. Devletlerarası rekabetin çevresel düzenlemeleri baltaladığı, çok taraflı anlaşmaların getirdiği maliyetleri bir engele dönüştürerek ülkelerin daha çok “bedavacılık” (*free-rider*) stratejisine yönelmelerine yol açtığı öne sürülmüştür.

Merkezsizleşme (*decentralization*), devleti uluslararası sistemin temel aktörü olarak ele alan geleneksel yaklaşımlara meydan okuyan en önemli yaklaşımlardan biridir. Bu yaklaşıma göre çevre sorunları mevcut sistem içinde çözülemez, bu yüzden iş birliği ve kurumsallaşma çabaları yersizdir. Nihayetinde bu çabaların başarıya ulaşması da devletlerin imzası ve bu imzanın getirdiği yükümlülüklerin yerine getirilmesiyle olacaktır. Ancak devletler, her şart ve koşulda kendi sınırları içinde yaşayanların çıkarlarını öncelikleri için uluslararası iş birliği asla onlar için bir öncelik olmayacaktır.⁷⁵ Dolayısıyla, egemen ve terri-

73 Susan Strange, “The Westfailure System,” *Review of International Studies* 25, sy. 3 (1999): 345–346.

74 Gert Spaargaren ve Arthur P. J. Mol, “Greening Global Consumption: Redefining Politics and Authority,” *Global Environmental Change* 18, sy. 3 (2008): 351.

75 Matthew Paterson, v.dğr., “Green Theory,” in *The State: Theories and Issues*, ed. Colin Hay, v.dğr. (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 138.

toryal ulus-devletler, artık küresel bir hal almış olan çevre sorunlarını çözemezler. Ulus-devlet, çevre sorunlarını çözümü için hem çok büyük hem de çok küçüktür.⁷⁶ Büyüktür çünkü çevre sorunları ancak yerel düzeyde alınacak önlemlerle çözülebilir; küçüktür çünkü sorunlar aynı zamanda küresel niteliktedir. Ya da Jullian Saurin'in ifadesiyle "devletler, modern hayatın yerel problemleri ile uğraşmak için çok büyük, modernitenin küresel sorunlarıyla uğraşmak için çok küçüktürler."⁷⁷

"Yeryüzü bir tane ama dünya değil" (*the earth is one, but the world is not*) vurgusu, mekânsal olarak örgütlenmiş devlet ile çevre sorunlarının global karakteri arasındaki çatışmayı özetlemektedir.⁷⁸ Doğal olarak tek bir parça olan yeryüzünde, birbirlerinden "yapay" sınırlarla ayrılmış 200'den fazla ülke bulunmaktadır. Bu ülkelerin her birinin farklı motivasyonlarla hareket ettiği düşünüldüğünde, uyum ve koordinasyon sağlamanın zorluğu gözler önüne serilmektedir. Oysa ki dünya, çevre sorunları söz konusu olduğunda herkesin birbiriyle uyumlu bir şekilde çalışması gereken "uzay gemisi yeryüzü" (*Spaceship Earth*)⁷⁹ olmaktadır. Peki bu nasıl sağlanacaktır? Devletin mekânsal karakteri ile küresel çevre sorunları arasındaki açmaz nasıl aşılacaktır?

Yeşillere göre çözüm, ulus-devletin sahip olduğu gücün dağıtılması yani merkezsizleşmedir. "Küresel düşün, yerel davran" (*think globally, act locally*), genelde bu konuda üzerinde uzlaşılan bir başka slogandır. "Küresel düşün" vurgusu, küresel topluluk söylemi ve küresel güç yapıları gibi merkezileşme vurgusu olan düşüncelerden ziyade çevreyle ilgili meselelerin küresel ölçekte değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çeker.⁸⁰ Örneğin tek bir atmosfere sahibiz ve atmosferdeki kirlilik her-

76 Matthew Paterson, "Green Politics," in *Theories of International Relations*, ed. Scott Burchill, v.dğr. (New York, Palgrave Macmillan, 2005), 242.

77 Jullian Saurin, "International Relations, Social Ecology and the Globalisation of Environmental Change," in *The Environment and International Relations*, ed. John Vogler ve Mark F. Imber (Londra: Routledge, 1996), 100.

78 Paterson, v.dğr., "Green Theory," 138.

79 Sebastian Maslow ve Ayako Nakamura, "Constructivism and Ecological Thought: A Critical Discussion on the Prospects for a 'Greening' of IR Theory," *Interdisciplinary Information Sciences* 14, sy. 2 (2008): 133.

80 Matthew Paterson, "Yeşil Siyaset," in *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, ed. Scott Burchill, v.dğr. (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 369.

kesin problemdir. Ya da besin zinciri düşünüldüğünde biyo-çeşitliliğin azalmasının tüm ekosistemi etkilemek suretiyle küresel sonuçlar doğuracağı açıktır. “Yerel davran” ifadesi ise sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrenin ancak yerel düzeylerde alınacak önlemlerle mümkün olabileceğini vurgular. Yerellik, küresel eylemler beklemek yerine, her bireyin kendi çevresel etkilerini azaltmasının önemine dikkat çeker. Ayrıca yerellik hem sorunların tespiti hem de çözüm yollarının denetlenmesi açısından daha sağlıklı bir çerçeve sunar. Son yıllarda çevrenin korunması bağlamında yerelliğin önemini vurgulayan yaklaşımlar artış göstermiştir. Örneğin AB özelinde gündemde olan “yerellik” (subsidiarite) ilkesi, “bir politik sistemdeki kararların ve eylemlerin, mümkün olan en düşük seviyede alınmasının” en verimli yöntem olduğuna dikkat çeker⁸¹

Hedley Bull, yerellik-küresellik bağlamında kapsamlı bir yaklaşım ortaya koyar. Bull’a göre kaynakların dağılımında ve çevrenin korunmasındaki başarısızlıkların sorumlusunu arıyorsak egemen devletlere ve onlar tarafından domine edilen uluslararası örgütlere bakmalıyız.⁸² Global çevre sorunlarını çözmek için tüm insanlık adeta bir uzay gemisinin mürettebatı gibi çalışmalıdır. Bu bağlamda Bull, “yeni orta çağ düzeni”⁸³ kavramını ortaya atmıştır. Buna göre, modern devletlerin vatandaşları üzerindeki otoritelerini ve onların sadakatleri üzerindeki yetkilerini bir yandan bölgesel ve küresel otoritelere, diğer yandan da devlet-altı ve ulus-üstü otoritelere devretmeleriyle egemenlik konsepti engeli ortadan kalkacak ve “yeni orta çağ evrensel politik düzeni” ortaya çıkmaya başlayacaktır.⁸⁴ Ulus-devletin gücünün dağıtılması, çevreyle ilgili meselelerde “dar ulusal çıkar” odaklı bakış açısını zayıf-

81 Andrew Jordan ve Tim Jeppesen, “EU Environmental Policy: Adapting to the Principle of Subsidiarity,” *Environmental Policy and Governance* 10, sy. 2 (2000): 66.

82 Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 82.

83 Kavram, Ortaçağ’da Avrupa’daki hiçbir hükümdar veya devletin kendi toprakları üzerinde tartışmasız üstünlük ve egemenlik iddia edemediği döneme işaret eder. Zira o dönemde devletler ve hükümdarlar otoritelerini aşağıda tebaasıyla yukarıda ise hem Papa hem de Kutsal Roma İmparatorluğu’yla paylaşıyorlardı. Yeni Ortaçağ kavramı ile Bull, o dönemdeki egemenlik anlayışının ideolojik değil, kurumsal yapısını kasteder.

84 Bull, “The Anarchical Society,” 246.

latarek çevrenin korunması anlamında en önemli zorluklardan biri olan kolektif eylem sorununun çözülmesinin de yolunu açacaktır.

Kirkpatrick Sale, ulus-devletin bankacılık şirketlerinin ve ticari güçlerin merkezi otoriteye ihtiyaç duymalarının sonucu olarak ortaya çıktığını ileri sürmüştür.⁸⁵ Ancak merkezi devlet, bireylere belirli kuralları dayattığı için otoriter; gücü en yukarıdakilere vererek çoğunluğu buna tabii kıldığı için hiyerarşik ve yapay; büyüklüğü nedeniyle doğrudan ve yüz yüze karar almaya müsaade etmediği için anti-demokratiktir. Sale, merkezsizleşme hususundaki argümanlarını da bu eleştiriler üzerine inşa etmiştir. Ona göre özgürlük ve uyum, ancak küçük-ölçekli, merkezi olmayan topluluklarda mümkündür. Küçük ölçekli topluluklarda insanlar, politik olarak aktif olduklarından sorunları daha açık bir şekilde anlayabilirler.⁸⁶ Ayrıca insanlar, yönetimin her aşamasına dahil olmak suretiyle kendi hayatlarını ilgilendiren kararlar üzerinde doğrudan etkili olurlar.

Sağlıklı bir çevre de, küçük ölçekli toplulukların artışıyla yani merkezleşmenin yayılmasıyla mümkündür. Sale'a göre küçük topluluklarda yaşayanlar, doğayla ve çevreleriyle mutlak bir uyum içinde yaşarlar.⁸⁷ Dolayısıyla insanlar, kendilerinin ve yakınlarının çevre üzerindeki etkilerini daha kolay idrak edebileceklerinden kaynaklar ve üretim konularında sağduyulu kararlar alabilirler. Kirlilik, israf ya da aşırı tüketim gibi durumlar yaşanırsa bunları fark etmek, müdahale etmek ve çözmek de kolay olacaktır.⁸⁸ Zira sorunlar hızlı bir şekilde bildirilebilir ve örgütlenme küçük olduğundan zaman kaybetmeden müdahale edilebilir. Kısacası küçük yönetimlerde merkezi yönetimlerin aksine bürokratik kanallar kısa olduğundan geri bildirim hızlı gerçekleşir ve gereken durumlarda daha hızlı müdahale edilebilir.

85 Kirkpatrick Sale, "An Overview of Decentralism," *The Good Society* 8, sy. 2 (1998): 23.

86 Kirkpatrick Sale, "The Importance of Size for Democracy," *The Good Society* 6, sy. 3 (1996): 8.

87 Kirkpatrick Sale, *Human Scale Revisited: A New Look at the Classic Case for a Decentralist Future* (New Jersey: Chelsea Green Publishing, 2017), 256.

88 Andrew Dobson, "Critical Theory and Green Politics," in *The Politics of Nature: Explorations in Green Political Theory*, ed. Andrew Dobson ve Paul Lucardie (New York: Routledge, 1995), 208

Murray Bookchin ise daha radikal bir çerçeve çizmekte ve gücün merkezleştirilerek insana devredilmesini önermektedir. Bookchin, insanın kendi kendini yönetebilecek kapasiteye sahip olduğunu ileri sürerek “kişisel egemenlik”in devlet egemenliğine tercih edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁸⁹ Devletin gücü, otoritesi ve egemenliği elinden alınarak bireylere verilmelidir. Bookchin, otoriter bir devlet formu yerine; cinsel, etnik ya da hiyerarşik karakteri olmayan, özgürleştirici ve insan odaklı, doğrudan demokrasiyle yönetilen bir devlet formu ve hiyerarşik olmayan, ekolojik bir toplum portresi çizmektedir.

Bookchin’in de dahil olduğu eko-anarşist görüş, territoryal karaktere sahip, şiddet tekeli elinde bulunduran merkezi devletler yerine küçük-ölçekli ve kendine yeterli, kendi aralarında gevşek bir konfederasyon altında birleşmiş topluluklardan oluşan bir sistem tasavvuruna sahiptir.⁹⁰ Topluluktan kasıt, etnik, dilsel, kültürel ve mekânsal olarak örgütlenmiş “ulus” değil, üyeleri arasındaki etkileşim üzerinde şekillenmiş topluluktur.⁹¹ Çevresel yıkımın önlenmesi ve sürdürülebilir bir düzen ancak bu küçük ölçekli, kendine yeterli toplulukların inşasıyla mümkün olabilir.⁹²

Eckersley ise liberal demokrasiden ekolojik demokrasiye geçilebileceğini, dolayısıyla da devletin “yeşillendirilebileceğini” savunmaktadır. Eckersley’e göre devletlerin ve toplumların koordineli bir şekilde demokratikleşerek erdemli ilişkiler kurmaları, içeride ekolojik ve eleştirel modernleşme politikalarını benimsemeleri, uluslararası alanda ise aktif çevresel vatandaşlık gibi kapsayıcı uygulamalarla bu amaca ulaşılabilir.⁹³ Sale ve Bookchin’e kıyasla daha reformcu bir çerçeve çizen Eckersley, ulus-devletin mevcut formunun çevrenin korunmasında yetersiz olduğunu kabul eder ancak devletin ortadan kaldırılması yerine dönüştürülmesini önerir.

89 Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy* (Palo Alto: Cheshire Books, 1982), 339.

90 Paterson, v.dğr., “Green Theory,” 144.

91 Eric Helleiner, “International Political Economy and the Greens,” *New Political Economy* 1, sy. 1 (1996): 69.

92 Paterson, “Yeşil Siyaset,” 354.

93 Eckersley, “*Rethinking Democracy and Sovereignty*,” 241.

Eckersley, ekolojik demokrasiye ulaşmak ve devletin yeşillendirilmesi için çeşitli politika önerileri sunmaktadır. Örneğin “insan hakları” söylemi ve hukuku dışlayıcı bulunmakta, onun yerine insandan başka biyo-çeşitliliğin korunmasını ve yeryüzündeki ekosistemlerin bütünlüğünü de kapsayan “vatandaşların çevresel hakları ve sorumlulukları” gibi daha geniş bir haklar konsepti tavsiye edilmektedir.⁹⁴ Eckersley’e göre devletin “yeşillendirilebilmesi” için öncelikle anayasa ve yasalar yeşillendirilmelidir. Bu adım, gittikçe hem toplumun hem devletle kurumlarının çevreye daha duyarlı hale gelmelerini sağlayacaktır. Süreç ilerledikçe modernleşme, bilim, ekonomi anlayışları da değişecek ve birey, toplum ve devlet üçgeninin karşılıklı etkileşimleriyle sürdürülebilir bir sistem inşa edilecektir.

Eckersley’e göre devletin dışlayıcı territorial karakteri, daha sağlıklı egemenlik, demokrasi ve vatandaşlık anlayışlarının gelişmesini engellemiştir. Onun önerdiği ekolojik demokratik devlet ise kendi vatandaşlarından güç alan ulus aşırı bir devlettir, bunun meşruluğu için de kurumsal düzeyde bir devlet egemenliği yeterlidir.⁹⁵ Özetle Eckersley’in önerisi olan “post liberal demokratik yeşil devlet”, sadece kendi bölgesini korumaya güdümlü bencil bir aktör olmaktan ziyade, eylem ve politikalarını ekolojik değerler temelinde oluşturan, ulus-ötesi, demokratik bir devlettir.

Çevre bağlamında modern uluslararası sistemi, ulus-devleti⁹⁶ ve Vestfalyan egemenlik konseptini sorgulayan bir diğer önemli teorisyen Luc Sindjoun’a göre, küreselleşme pratikleri ve Vestfalyan egemenliğin

94 Eckersley, “*Rethinking Democracy and Sovereignty*,” 243.

95 Eckersley, “*Rethinking Democracy and Sovereignty*,” 248.

96 Ulus-devletin çevrenin korunmasında halen en önemli aktör olduğunu ve gelecekte de böyle olması gerektiğini savunan görüşler de bulunmaktadır. Frank, Hironaka ve Schofer, küresel yapılanmalar ya da yerel çözümler yerine ulus-devletin çevrenin korunmasında en verimli form olduğunu ileri sürerler. Küresel sisteme entegre olmuş, uluslararası toplum içinde kurumsallaşmış ulus-devletler, çevre sorunlarının çözümünde tartışmasız şekilde en etkin yapılardır. Onlara göre ulus-devletin çevrenin korunmasındaki rolü arttıkça küresel sistem de ulus-altı yapılanmalar da bu bağlamda yeniden şekillenecek; doğanın korunması, kirlilik ve kaynak uyumsuzlukları gibi sorunlar daha kolay bir şekilde çözüme kavuşacaktır. David J. Frank, Ann Hironaka ve Evan Schofer, “The Nation-State and the Natural Environment over the Twentieth Century,” *American Sociological Review* 65, sy. 1 (2000).

geleneksel anlamını yitirmesiyle, bugün post-egemenlik dönemi tecrübe edilmektedir. Ona göre, özellikle çevresel sorunlara çözüm üretme konusunda devletleri aşan bir vizyonun gerekliliği ve uluslararası çevre kuruluşları ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleriyle ortaya çıkan “yeşil/yeşeren egemenlik”⁹⁷ kavramının doğuşu gibi etkenlerle, yeni bir egemenlik algısı inşa edilmektedir.⁹⁸

Çevreyle ilgili konulara eleştirel yaklaşımlar, ulus-devletin bir aktör olarak sorunları çözme kapasitesine sahip olmadığını hatta sorunlara yol açtığını ileri sürmektedir. Güvenlik, iş birliği ve kurum inşası gibi konulara odaklanan devlet-merkezci ana akım teorilerin de çevreyle ilgili konuların karmaşıklığını uzunca süre görmezden geldiği açıktır.⁹⁹ Bu bağlamda bazı kesimler, ulus-devletin gücünün dağıtılması gerektiğini savunarak uluslararası ilişkilerin başat aktörü durumundaki bu yapıları kökten karşı çıkmaktadırlar. Bazı kesimlerse devletin dönüştürülerek çevreye daha duyarlı hale getirilebileceği tezini ortaya atmışlardır. Ulus-devletin geleceği ve merkezsizleşme ile ilgili bu tartışmaların hem disiplinin karakterini hem de uluslararası ilişkilerin geleceğini etkileyeceği aşıkardır.

Sonuç

Çevre sorunları, tüm insanlığı ilgilendiren sorunlardır. Bir “insani” bilim dalı olarak Uİ de bir asırlık tarihinde uzunca süre ihmal etmiş olsa da 1990’lardan beri giderek daha çok çevreye ajandasında yer vermektedir.¹⁰⁰ Başlarda sorunların çözümüne devlet-merkezli öneriler getiren yaklaşımlar ağırlıktayken bugün artık doğa-insan ilişkilerinin sorgulandığı, bilim ve ekonomi anlayışlarının eleştirildiği, devlet-mer-

97 *Greening sovereignty* kavramına yönelik kapsamlı analiz için bkz.: Karen T. Litfin, “The Greening of Sovereignty: An Introduction,” in *The Greening of Sovereignty in World Politics*, ed. Karen T. Litfin (Cambridge: MIT Press, 1998), 1–30.

98 Luc Sindjoun, “Transformation of International Relations-Between Change and Continuity: Introduction,” *International Political Science Review* 22, sy. 3 (2001): 219-226.

99 Gabriela Küttling, *Environment, Society and International Relations: Towards More Effective International Agreements* (Londra: Routledge, 2000), 139.

100 Hugh Dyer, “The Environment in International Relations,” *British Journal of Politics and International Relations* 3, sy. 1 (2001).

kezciliğin kısıtlılıklarının vurgulandığı yaklaşımlar da seslerini duyurmaktadırlar. Buna rağmen çevre, “Çevresel güvenlik” ve “Liberal Kurumsalcılık” gibi ana akım yaklaşımların disiplindeki ağırlığı nedeniyle halen UI’nin periferisinde yer almaktadır. Bu yaklaşımlar özelinde çevre, ayrıca çalışılması gereken bir konu olmaktan ziyade “tali” bir meseledir. Çevre sorunlarının her şeyden önce bir güvenlik meselesi olduğuna dikkat çeken “çevresel güvenlik” yaklaşımı, devlet-merkezli ve “ulusal” çıkar odaklı bir çerçeve çizer. Liberal Kurumsalcı yaklaşım da çevre sorunlarını bir kolektif eylem sorunu olarak görür. Kurumlar ve rejimler yoluyla devletler arası iş birliğinin sağlanabileceğine dikkat çeken bu yaklaşımda insanın refahının ve geleceğinin önünde engel oluşturan çevre sorunları çözülebilir.

Kısmen çevresel güvenlik kısmen de Liberalizm’den izler taşıyan ekotoriteryenlere göre, ortak mallar (açık denizler, okyanuslar, kutuplar vb.) üzerindeki serbest kullanım hakkı çevre sorunlarına yol açmaktadır ve bu sorunların çözümü, zorlayıcı güç kullanma kapasitesine sahip küresel bir otoritenin tesis edilmesiyle mümkündür. İnsanın sonsuz güç ve kazanç arayışında olan bir varlık olduğu varsayımıyla inşa edilen “eko-otoriteryen” görüş, Hobbes’un “Leviathan”ını –en azından çevre bağlamında- küresel düzeye taşımayı önerir.

Ana akım yaklaşımların argümanlarını sorgulamaya açan “eleştirel yaklaşımlar”, insan-doğa ilişkilerinden modernleşme stratejilerine, bilim felsefesinden devlet ve uluslararası sistemin karakterine kadar birçok hususu tartışmaya açmaktadır. Sorunların çözümüne kısa vadeli çözüm önerileri getirmekten ziyade sürdürülebilir ve kapsayıcı bir sistem oluşturma yönünde araçlar geliştiren bu yaklaşımlar, disiplinin gündeminde daha çok yer almaya başlamışlardır.

Bu yaklaşımlardan ilki olan çevre-merkezciliğe göre çevresel güvenlik “insanın güvenliğine”, Liberal Kurumsalcı öneriler ise “insanın refahına” odaklı yaklaşımlardır. Liberal ve Realist yaklaşımlar, insan dışı doğayı araçsallaştırarak ve değersizleştirerek doğanın tahrip edilmesine zemin hazırlayan ve nihayetinde çevre sorunlarına yol açan insan merkezci paradigmanın ürünleridir. Çevre-merkezci yaklaşım, insanın doğadaki diğer varlıklardan ayrı ve üstün olduğunu savunan ve doğayı insan ihtiyaçlarının karşılandığı bir pazar olarak sunan insan-merkezci

yaklaşım tepki olarak doğmuştur. Buna göre insan, diğer canlılardan üstün olmadığı gibi doğayı istediği gibi dönüştürebilme ve kullanabilme hakkına da sahip değildir.

Ekolojik modernite ise çağımızın ekonomi ve bilim anlayışlarını sorgulayan bir yaklaşım olarak ön plana çıkmaktadır. Bilimi “doğanın kontrol ve hakimiyet altına alınması” olarak tanımlayan pozitivist bilim anlayışı ve “sınırsız büyüme” hedefi üzerine şekillendirilen ekonomi politikaları bu bağlamda eleştirilen hususlardır. Ekolojik modernite, ekonomik faaliyet süreçlerinde çevreye verilen zararların, yapılacak düzenlemeler sayesinde engellenebileceğine dikkat çeker. Bu kapsamda gündeme gelen “sürdürülebilir kalkınma” ve “yeşil büyüme” gibi yeni ekonomik stratejiler, başta politik ekonomi özelinde disipline dahil olduğu gibi ana akım teorileri de etkilemiştir.

Merkezsizleşme ise Vestfalyan Sistemin ve onun temel aktörü olan ulus-devletin çevre sorunlarıyla ilgili sürdürülebilir çözümler üretmediği eleştirileri üzerine gündeme gelen bir yaklaşımdır. Buna göre yapısı gereği kendi topraklarının ve insanların güvenliğini ve refahını korumaya odaklı egemen devlet, küresel nitelikli çevre sorunlarını çözebilecek kapasiteye sahip değildir. Çevre sorunlarının küresel nitelikli olması ve aynı zamanda yerel çözümler gerektirmesi ulus-devletin gücünün dağıtılmasını gündeme getirmiştir.

Çevreyi ana akım bakış açılarının dışında ele alan eleştirel yaklaşımlar, getirdikleri kapsamlı eleştirilerle çevreyi disiplinin merkezine yaklaştırma hususunda umut verici araçlar sunmaktadır. Söz konusu yaklaşımların, pozitivism, liberal ekonomi ve devlet merkezilik gibi Uİ'nin temel tartışma konularıyla ilgili tespit ve önerileri, disiplinin geleceğini etkileyebilecek öneme haizdir. Ancak bu yaklaşımlar da disiplin içindeki çeşitli direnç noktalarıyla karşılaşmaktadır. Söz konusu yaklaşımlar disiplinin baskın paradigması olan pozitivismin süzgecinden geçememekte, akademik dergi ve ders kitaplarında yeteri kadar yer bulamamaktadırlar.

Ana akım yaklaşımların çevreyi “tali” bir alan olarak görmesi, eleştirel yaklaşımlarınsa disiplinindeki pozitivismin hakimiyeti nedeniyle marjinalize olmaları, disiplinindeki yaygın hiyerarşik kurgularda çevrenin genelde hep periferide konumlandırılması, çevreyi Uİ'nin merkezine

taşımanın önündeki en önemli engellerdir.¹⁰¹ Ancak bir asra yakın geçmiş olan disiplinde son dönemdeki umut verici “dönüşler” hem disiplinin ajandasının zenginleşmesi hem de marjinalize edilmiş ses ve ihmal edilmiş başlıkların çalışılması açısından oldukça değerlidir. Nitekim “tarihsel, kültürel, dilsel” dönüşleri tecrübe eden disiplinin “çevresel dönüşle” çevreyi periferik konumundan kurtarıp tüm insanlığın “merkezine” çekmesi bir ilişki ve disiplin türü olarak UI açısından da büyük bir açılım olacaktır.

101 Çevrenin Türkçe literatürde de periferide yer aldığını, doğrudan çevreyle ilgili yayınların sınırlı bir yer işgal ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Yine de son yıllarda çevreyle ilgili yayınların artış gösterdiği görülmektedir. Örnek çalışmalar için bkz.: Yelda Erçandırılı, “Yeşil Teori,” in Uluslararası İlişkiler Teorileri, ed. Ramazan Gözen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014). İlhan Sağsen, “Uluslararası İklim Değişikliği Müzakereleri: Çevre Duyarlılığı mı Yoksa Yeni Bir Uluslararası Rekabet Alanı mı?,” *Alternatif Politika İklim Değişikliği ve Enerji Özel Sayısı*, (2017). Fazlı Doğan ve Gül S. Acet, “Uluslararası İlişkilerde Çevre Gündeminin İnşası, Çevrenin Boyutları ve Çevre Rejimi,” *Turkish Studies* 12, sy. 24 (2017). H. Akın Ünver, “Paris İklim Anlaşması’na Teorik Yaklaşım: Neo-Neo Tartışması, Eko-Marksizm ve Yeşil Kapitalizm,” *Uluslararası İlişkiler* 14, sy. 54 (2017).

Kaynakça

- Barnett, Jon. "Destabilizing the Environment-Conflict Thesis." *Review of International Studies* 26, sy. 2 (2000).
- Barnett, Jon. *The Meaning of Environmental Security: Ecological Politics and Policy in the New Security Area*. Londra: Zed Books, 2001.
- Baylis, John. "The Concept of Security in International Relations." In *Globalization and Environmental Challenges: Reconceptualizing Security in the 21st Century*. Hans Günter Brauch, v.dğr. tarafından derlenmiştir. Berlin: Springer, 2008.
- Bookchin, Murray. *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Palo Alto: Cheshire Books, 1982.
- Bierman, Frank, Olwes Davies ve Nicolien Van Der Grijp. "Environmental Policy Integration and the Architecture of Global Environmental Governance." *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics* 9, sy. 4 (2009).
- Brauch, Hans Günter. "Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü." *Uluslararası İlişkiler* 5, sy. 18 (2008).
- Bull, Hedley. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. New York: Palgrave, 2002.
- Burnett, Alan. "Defence of the Environment: The New Issue in International Relations." *The Australian Quarterly* 61, sy. 4 (1989).
- Chasek, Pamela S., David L. Downie ve Janet Welsh Brown. *Global Environmental Politics: Dilemmas in World Politics*. Colorado: Westview Press, 2014.
- Clapp, Jennifer ve Peter Dauvergne. *Paths to a Green World: The Political Economy of the Global Environment*. Cambridge: MIT Press, 2005.
- Daddow, Oliver. *International Relations Theory*. Londra: Sage Publishing, 2017.
- Dalby, Simon. "Güvenlik ve Çevre Bağlantılarına Yeniden Bakmak." *Uluslararası İlişkiler* 5, sy. 18 (2008).
- Demir, Ömer. *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015.

- Dobson, Andrew. "Critical Theory and Green Politics." *The Politics of Nature: Explorations in Green Political Theory*. Andrew Dobson ve Paul Lucardie tarafından derlenmiştir. New York: Routledge, 1995.
- Doğan, Fazlı ve Gül S. Acet. "Uluslararası İlişkilerde Çevre Gündeminin İnşası, Çevrenin Boyutları ve Çevre Rejimi." *Turkish Studies* 12, sy. 24 (2017).
- Dobson, Andrew. *Ekolojizm*. Çeviren Cengiz Yüksel. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2007.
- Dyer, Hugh. "The Environment in International Relations." *British Journal of Politics and International Relations* 3, sy. 1, (2001).
- Dyer, Hugh. "Environmental Security and International Relations: The Case for Enclosure." *Review of International Studies* 27, sy. 3 (2001).
- Eckersley, Robyn. "Beyond Human Racism." *Environmental Values* 7, sy. 2, (1998).
- Eckersley, Robyn. "Green Theory." *International Relations Theories: Discipline and Diversity*. Tim Dunne, Milja Kurki ve Steve Smith tarafından derlenmiştir. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Eckersley, Robyn. "Habermas and Green Political Thought: Two Roads Diverging." *Theory and Society* 19, sy. 6 (1990).
- Eckersley, Robyn. *The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty*. Cambridge: MIT Press, 2004.
- Elliott, Lorraine. *The Global Politics of the Environment*. New York: Palgrave MacMillan, 2004.
- Erçandırılı, Yelda. "Yeşil Teori." Uluslararası İlişkiler Teorileri. Ramazan Gözen tarafından derlenmiştir. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Frank, David J., Ann Hironaka ve Evan Schofer. "The Nation-State and the Natural Environment over the Twentieth Century." *American Sociological Review* 65, sy. 1 (2000).
- Glover, Leigh. *Postmodern Climate Change*. New York: Routledge, 2006.

- Godrej, Dinyar. *Küresel İklim Değişimi*. Çeviren Ohannes Kılıçdağı. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Goldstein, Joshua S. ve Jon C. Pevehouse. *Uluslararası İlişkiler*. Çeviren Haluk Özdemir. Ankara: BB101 Yayınları, 2015.
- Hardin, Garrett. “The Tragedy of Commons.” *Science* 162, sy. 3859 (1968).
- Helleiner, Eric. “International Political Economy and the Greens.” *New Political Economy* 1, sy. 1 (1996).
- Heywood, Andrew. *Küresel Siyaset*. Çeviren Nasuh Uslu ve Haluk Özdemir. Ankara: Adres Yayınları, 2011.
- Hobsbawm, Eric. *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*. Çeviren Yavuz Alogan. İstanbul: Everest Yayınları, 2014.
- Jordan, Andrew ve Tim Jeppesen. “EU Environmental Policy: Adapting to the Principle of Subsidiarity.” *Environmental Policy and Governance* 10, sy. 2 (2000).
- Joyner, Christopher J.. “Rethinking International Environmental Regimes: What Role for Partnership Coalitions?.” *Journal of International Law and International Relations* 1, sy. 1-2 (2005).
- Laferriere, Eric ve Peter J. Stoett. *International Relations Theory and Ecological Thought*. New York: Routledge, 1999.
- Lawson, Stephanie. *Theories of International Relations: Contending Approaches to World Politics*. Cambridge: Polity Press, 2015.
- Litfin, Karen T.. “The Greening of Sovereignty: An Introduction.” *The Greening of Sovereignty in World Politics*. Karen T. Litfin tarafından derlenmiştir. Cambridge: MIT Press, 1998.
- Maslow, Sebastian ve Ayako Nakamura. “Constructivism and Ecological Thought: A Critical Discussion on the Prospects for a ‘Greening’ of IR Theory.” *Interdisciplinary Information Sciences* 14, sy. 2 (2008).
- Matthew, Richard A.. “Man, the State and Nature: Rethinking Environmental Security.” *Handbook of Global Environmental Politics*. Peter Dauvergne tarafından derlenmiştir. Chettenham: Edward Elgar Publishing, 2005.
- Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows, Jorgen Randers ve Willi-

- am W. Behrens III. *The Limits to Growth*. Washington DC: Potomac, 1972.
- Morgenthau, Hans J.. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Alfred A. Knopf, 1948.
- Mutlu, Ahmet. “Ekolojik Sorunların Kökenleri.” *Sosyal Çevre Bilimleri*. Hakan Reyhan, Ahmet Mutlu, H. Hüseyin Doğan ve Ayşen S. Reyhan tarafından derlenmiştir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014.
- Najam, Adil, Mihaela Papa ve Nadaa Taiyab. *Global Environmental Governance: A Reform Agenda*. <https://www.iisd.org/pdf/2006/geg.pdf>
- Newell, Peter. *Globalization and the Environment: Capitalism, Ecology and Power*. Cambridge: Polity Press, 2012.
- Nillson, Mans, Marc Pallemmaerts ve Ingmar Homeyer. “International Regimes and Environmental Policy Integration: Introducing the Special Issue.” *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics* 9, sy. 4 (2009).
- O’Neill, Kate. *The Environment and International Relations*. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Ophuls, William ve A. Stephen Boyan Jr.. *Ecology and the Politics of Scarcity Revisited: The Unraveling of the American Dream*. New York: W.H. Freeman and Company, 1992.
- Paterson, Matthew. “Globalisation, Ecology and Resistance.” *New Political Economy* 4, sy. 1, 1991.
- Paterson, Matthew. “Green Politics.” *Theories of International Relations*. Scott Burchill, Andrew Linklater, Richard Devetak, Jack Donnelly, Matthew Paterson, Christian Reus-Smit ve Jacqui True tarafından derlenmiştir. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Paterson, Matthew, Peter Doran ve John Barry. “Green Theory.” *The State: Theories and Issues*. Colin Hay, Michael Lister ve David Marsh tarafından derlenmiştir. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Paterson, Matthew. “Theoretical Perspectives on International Environmental Politics.” *Palgrave Advances in International En-*

- vironmental Politics*. Michele M. Betsill, Kathryn Hochstetler ve Dimitris Stevis tarafından derlenmiştir. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Paterson, Matthew. “Yeşil Siyaset.” *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. Scott Burchill, Andrew Linklater, Richard Devetak, Jack Donnelly, Terry Nardin, Matthew Paterson, Christian Reus-Smit ve Jacque True tarafından derlenmiştir. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Pirages, Dennis, “Ecological Theory and International Relations.” *Indiana Journal of Global Legal Studies* 5, sy. 1 (1997).
- Powell, Robert. “Absolute and Relative Gains in International Relations Theory.” *The American Political Science Review* 85, sy. 4 (1991).
- Ringius, Lasse, Asbjorn Torvanger ve Arild Undernal. “Burden Sharing and Fairness Principles in International Climate Policy.” *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics* 2, sy. 1 (2002).
- Sağsen, İlhan. “Uluslararası İklim Değişikliği Müzakereleri: Çevre Duyarlılığı mı Yoksa Yeni Bir Uluslararası Rekabet Alanı mı?.” *Alternatif Politika: İklim Değişikliği ve Enerji Özel Sayısı*, 2017.
- Sale, Kirkpatrick. “The Importance of Size for Democracy.” *The Good Society* 6, sy. 3 (1996).
- Sale, Kirkpatrick. “An Overview of Decentralism.” *The Good Society* 8, sy. 2 (1998).
- Sale, Kirkpatrick. *Human Scale Revisited: A New Look at the Classic Case for a Decentralist Future*. New Jersey: Chelsea Green Publishing, 2017.
- Saurin, Jullian. “International Relations, Social Ecology and the Globalisation of Environmental Change.” *The Environment and International Relations*. John Vogler ve Mark F. Imber tarafından derlenmiştir. London: Routledge, 1996.
- Sindjoun, Luc. “Transformation of International Relations-Between Change and Continuity: Introduction.” *International Political Science Review* 22, sy. 3 (2001).

- Smith, Steve. "Environment on the Periphery of International Relations: An Explanation." *Environmental Politics* 2, sy. 4 (1993).
- Spaargaren, Gert ve Arthur P.J. Mol. "Greening Global Consumption: Redefining Politics and Authority." *Global Environmental Change* 18, sy. 3 (2008).
- Steans, Jill, Lloyd Pettiford, Thomas Diez ve Imad El-Aniz. *An Introduction to International Relations Theory: Perspectives and Themes*. Oxon: Routledge, 2010.
- Strange, Susan "The Westfailure System." *Review of International Studies* 25, sy. 3 (1999).
- Thomas, Gerald B.. "U.S. Environmental Security Policy: Broad Concern or Narrow Interests." *Journal of Environment and Development* 6, sy. 4 (1997).
- Ünver, H. Akın. "Paris İklim Anlaşması'na Teorik Yaklaşım: Neo-Neo Tartışması, Eko-Marksizm ve Yeşil Kapitalizm." *Uluslararası İlişkiler* 14, sy. 54 (2017).
- Wallerstein, Immanuel. *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl için Sosyal Bilim*. Çeviren Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Wallerstein, Immanuel. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham: Duke University Press, 2006.
- Wells, David. "Green Politics and Environmental Ethics: A Defence of Human Welfare Ecology." *Australian Journal of Political Science* 28, sy. 3 (1993).
- Vogler, John. "Environmental Issues." *The Globalization of World Politics*. John Baylis, Steve Smith ve Patricia Owens tarafından derlenmiştir, New York: Oxford University Press, 2008.
- Youatt, Rafi. "Interspecies Relations, International Relations: Rethinking Anthropocentric Politics." *Millenium Journal of International Studies* 43, sy. 1 (2014).
- <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>

19. YÜZYIL SONLARINDA FERİKÖY'DE BULGAR RAHİPLER VE GÜRCÜ RAHİBELER ARASINDA BİLİNMEYEN BİR ARSA ANLAŞMAZLIĞI

Oya Şenyurt

Öz

Feriköy, 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'un etnik köken ve dinsel farklılığının çok fazla çeşitlilik gösterdiği bir semttir. Bu dönemde Osmanlı tebaasından Rum ve Ermeni ile Avrupa ülkelerinden gelen yabancıların semtte yaşadığı bilinmekle birlikte, Bulgar ve Gürcülerin varlığı daha az dikkat çekmiştir. Feriköy ve Şişli civarında kamusal yapıları bulunan Ortodoks Bulgarlar ve Katolik Gürcülerin, yönetime ilişkin bir karar sonucunda çatışma içine girmeleri; semt ve kentin tarihine ilişkin bilinmeyen bazı ilginç olaylar dizisini ortaya çıkarmıştır. Feriköy'de Katolik Gürcü Kilisesi'nin bitişiğinde yer alan ve bahçe olarak kullanılan bir arsanın okul yapılması amacıyla Bulgar cemaatine verilmesi hakkında alınan karar; söz konusu iki grubun birbirleriyle zorlu bir mücadelenin içine girmesine sebep olmuştur. Bu makalede, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bazı belgeler aracılığıyla Bulgar Ruhban Okulu inşa kararının kent mekânını kullanan kişiler arasında yarattığı çatışma süreci ele alınmış, Ortodoks Bulgar rahipler ve Katolik Gürcü rahibeler arasındaki anlaşmazlığın sonucu genel olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Feriköy, Katolik Gürcüler, Katolik Gürcü Manastırı, Ortodoks Bulgarlar, Bulgar Ruhban Okulu.

Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık, Mimarlık Tarihi, oya.senyurt@kocaeli.edu.tr

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.381973

Geliş T. / Received Date: 20.01.2018

Kabul T. / Accepted Date: 20.03.2018

Unknown Land Dispute Between Bulgarian Priests and Georgian Nuns at Feriköy at the End of the 19th Century

Abstract

Feriköy is a district where the ethnic origins and religious differences of Istanbul show a great diversity in the late 19th century. In this period, the presence of Bulgarians and Georgians attracted less attention, albeit with the knowledge that Greeks and Armenians from Ottoman citizens, and foreigners from European countries lived in the neighbourhood. The conflict between Orthodox Bulgarians and Catholic Georgians, who have corporate structures around Feriköy and Şişli, as a result of a decision on governance uncovered some unknown and interesting facts about the city and its history. The decision taken about giving a building plot to the Bulgarian congregation for the construction of a school used as a garden located next to the Catholic Georgian Church in Feriköy; caused the two groups to engage in a tough battle with each other. In this article, through the documents in the Prime Ministry Ottoman Archives, the conflict process between the people who use the urban space of the decision to build the Bulgarian Seminary has been considered, and the result of the disagreement between Orthodox Bulgarian Priests and Catholic Georgian Nuns has generally been evaluated.

Keywords: Feriköy, Catholic Georgians, Catholic Georgian Monastery, Orthodox Bulgarians, Bulgarian Seminary.

Giriş

İktidarın kent hakkında aldığı yerleşim kararları, hakkında karar alınan grupların çoğu kez etnik ve dinsel ayrımlarını daha belirleyici hale getiren tepkilere dönüşmekte ve dolayısıyla kent toprağının paylaşımı için verilecek mücadeleye de zemin hazırlamaktadır. Bu makalede ele alınacak konu ise 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'da, iktidarın kent küçük bir alanının kullanımı için aldığı kararların, farklı mezhep ve etnik kökenden kişileri nasıl etkilediğini içeren bazı saptamaları içermektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler, 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'un etnik köken çeşitliliği yönüyle en renkli ve canlı semtlerinden biri olan Feriköy'deki küçük bir arsanın kaderinin belirlenme sürecini, farklı mezhep ve ırka ait din adamlarının bu arsa sebebiyle karşı karşıya gelmelerini ve anlaşmazlıklar içeren olaylar dizisini ortaya çıkarmıştır. Tüm bu mücadeleler kent mekânında varlık gösterecek grupların yöneticilerin kararından vazgeçmelerinde ne denli etkili olabileceğini düşündürmektedir.

Feriköy sakinlerinden olan Gürcü rahibeler ve Bulgar rahipleri karşı karşıya getiren arsaya ilişkin olaylar, Gürcü rahibelerin manastırına bitişik olan ve onlar tarafından kullanılan bir arsanın sultanın iradesi ile Bulgar cemaatine ruhban okulu inşası için bırakılması kararından kaynaklanır. Çoğu kaynakta yer edinmemiş olan bu okulun inşa sürecini içeren kararlar, cemaatler arasında bazı anlaşmazlıkların ve gerilimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. İnşa süreçlerinde, perde arkasında kalan ve iki cemaati karşı karşıya getiren olaylar zincirine göz atmak; tarihte kent mekânının kimler tarafından, nasıl paylaşılacağı konusundaki kararların biçimlenmesindeki çeşitliliklerden birini anlayabilmemiz yönüyle önemlidir. Konuyla ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi kataloglarında yer alan bazı belgeler; yaklaşık yüz yirmi yıl önce Feriköy'ün günümüzdeki yerleşimine kavuşmasında etkili olan aktörlerin mücadelesini ortaya çıkaran ilginç bir hikâyenin yazılmasını da olanaklı hale getirmiştir.

19. Yüzyılın Sonunda Yapıları ve Etnik Çeşitliliği ile Feriköy

Doğu ve güneydoğusunda Kurtuluş, güneyinde Eskişehir ve Yenişehir mahalleleriyle Dolapdere, batısında Feriköy Mezarlığı, kuzeybatısında Baruthane Deresi Yolu ve Piyale Paşa Bulvarı'nın bulunduğu Feriköy

semti, batı ve güney yönlerinde Tatavla (Kurtuluş) sırtlarının eteklerinde yer almaktadır.¹ Bilindiği gibi, Harbiye ve Nişantaşı arasındaki mahallelerin kurulması Abdülaziz Dönemi'ne rastlamaktadır. Bu yeni mahalleler, bugünkü Nişantaşı kavşağına dek uzandıktan sonra doğuya, Teşvikiye'ye doğru dönmüştür. Feriköy'de ise Tatavla'nın yanısıra, ikinci büyük bir yerleşim doğmuştur.²

Semtin adının Osmanlıca “fer’î” sözcüğünden gelebileceği düşünülse de, 1880 başlarına ait 1301 İstatistik Cetveli'nde “Feriköy Mahallesi” olarak geçmektedir. 1910'da ise mahalleden “Feri Kariyesi” diye söz edildiği görülmektedir.³ Bazı kaynaklarda semtin adının Sultan Abdülmecid veya Sultan Abdülaziz döneminde verildiği kaydedilmişse de;⁴ gerçekte yakın zaman içinde elde edilen ve basına yansıyan bilgilerden bu adın; 19. yüzyılın başlarında İstanbul'a yerleşen Fransız Levanten Ferry'lere dayandığı anlaşılmaktadır. 18. yüzyıl başında ticaret ve komisyonculuk yapan ve Toulouse'lu (Fransa'da bir şehir) olan Ferry'ler, 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu idaresindeki Tinos'a (Ege'de bir ada) gelmiş, Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda adanın Osmanlı'nın elinden çıkmasından sonra İstanbul'a yerleşmiştir.⁵ Ailenin İstanbul'daki ilk kuşaktan reisi Pierre Ferry'nin, Yeşilköy'de de evi olmasına rağmen yerleşimin az olduğu Feriköy'de, bugün Latin Katolik Mezarlığı olarak kullanılan alanda bulunan bir av köşkünü satın almasıyla semtin adının ailenin ismiyle birlikte sık duyulmaya başladığı söylenebilir.⁶

1 “Feriköy,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), 293.

2 Şişli *Rehberi* (İstanbul: Şişli Belediyesi, 1987), 32-33.

3 Arşiv kayıtları üzerinde yapılan incelemelerde 1877 ve 1890 tarihlerine ait iki adet belgede semtten “Feri Karyesi” olarak bahsedildiği belirlenmiştir. İki tarih arasındaki ve 1890 yılından sonraki belgelerde semtin isminin “Feriköy” olarak yer aldığını belirtmek gerekir.

4 Semtin adının Madam Feri'nin sonradan ölen kocasına padişah tarafından bölgedeki geniş arazilerin bağışlanması sebebiyle verildiği diğer bir ifadeyle semtin adının Madam Feri'den kaynaklandığı bilgisi için bkz. “Feriköy,” 293.

5 Hakkı Sabancı, “Feriköy Semtine Adını Veren Fransız Levantenli Tüccar Aile: Beş Kuşak Ferry'ler,” *Hürriyet İstanbul*, 1 Şubat 1999, 12.

6 Sabancı, “Feriköy Semtine Adını Veren Fransız Levantenli,” 12.

Rinaldo Marmara tarafından yayınlanan ve Fransız Büyükelçisi'ne yazılan bir mektupta; bir tepenin üzerinde kırılık alanda olan Latin Katolik Mezarlığı'nın çevresinin 1872 yılından itibaren çok sayıda konut inşası ile kalabalıklaştığı ve değişmeye başladığı anlatılmaktadır. Bu sebeple R. Marmara, 1850'li yıllarda Feriköy'de yerleşimin olmadığı ve 1870'den sonra semtin kalabalıklaştığı sonucuna varır.⁷ 20. yüzyılın ilk çeyreğinde semtte Ermeni nüfus çoğalmaya başlamış, zamanla Rumların sayısı azalırken yerlerini Türkler ve Ermeniler almıştır.⁸ Reşad Ekrem Koçu yaklaşık aynı tarih aralığında oba çingenelerinin bu semtin kırılığında çadır kurduğundan söz eder.⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri; 19. yüzyılın sonlarına doğru Feriköy'deki vakıf arsalar için yaşanan anlaşmazlıklar ve hak iddialarının mahkemeye yansıdığını ancak aynı zamanda İstanbul'a muhacir akınının yoğunluğu nedeniyle semtteki bazı vakıf arazilerinin ikametgâh alanı olarak değerlendirildiğini ve dönüştürüldüğünü gösterir.¹⁰ Ayrıca, 20. yüzyıl başında semtte Rum, Ermeni ve Gürcüler dışında "tebaa-i ecnebiye" olarak adlandırılan İngiliz, Fransız, İtalyan, Avusturyalı, Belçikalı ve Yunan tebaasından olan oldukça farklı milliyetlere sahip kişiler ikâmet etmekte ve mülk sahibi olarak görünmektedir.¹¹ Bu sebeple de farklı mezhep ve etnik kökenden kişilerin kullanımında olan okullar, mezarlıklar ve dini yapılar bulunmaktadır. Söz gelimi, 1891 yılında Feriköy'de yapılmakta olan "İtalya Hükümet Mektebi"nin tamamlan-

7 Rinaldo Marmara, *Pangaltı: 19. Yüzyılın Levanten Senti* (İstanbul: Şişli Belediyesi, t.y.), 13.

8 "Feriköy," 293.

9 Reşad Ekrem Koçu, "Feriköy," *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), 5684.

10 Vakıf arsalar hakkında birçok kişinin tasarruf iddiasında bulunduğu ve bu konunun mahkemelere taşındığı belgelerden de anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Zabtiye Nezareti (ZB.), Dosya no: 336, Gömlek no: 105. Çıkan anlaşmazlıkları anlatan diğer belgeler için bkz. BOA., Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.), Dosya no: 967, Gömlek no: 52. BOA., Şûrâ-yı Devlet (ŞD.), Dosya no: 830, Gömlek no: 20. Ayrıca vakıf arazilerine muhacir yerleşimi için bkz. Ali Şenyurt, "20. Yüzyıl Başlarında Feriköy'deki Vakıf Arazilerinin Dönüştürülmesi," *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, sy. 2 (2017): 153-163.

11 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Bâb-ı âli Evrak Odası (BEO.), Dosya no: 3133, Gömlek no: 234963 ve BEO., Dosya no: 3144, Gömlek no: 235772 ve Dosya no: 3262, Gömlek no: 235772.

ması için istenen izin verilmiştir.¹² 1903 yılında köklü, asil bir İtalyan aileden gelen Bartolomeo Giustiniani adlı Levanten, İstanbul'un Bommonti semtinde, 4000 metrekarelik bir alanda büyük bir binanın inşaatına başlamış ve 1909 yılında binanın yapımı bittiğinde, Giustiniani bu yapıyı ve hemen önünde bulunan arsayı, o zamanlar Osmanlı'nın başkenti olan İstanbul'da yaşayan İtalyan ailelerin çocuklarının eğitim görmeleri için Salezyen Topluluğu'na bağışlamıştır¹³. Aynı yıl, Salezyen Cemaati¹⁴ okulu açıp, İtalyan İlkokulu ve Sanat Meslek Okulu adıyla faaliyete geçirmiştir. 1939 yılına kadar bu biçimde hizmet veren yapı, günümüzde özel okul olarak faaliyetlerine devam etmektedir.¹⁵

1914 yılında Feriköy'de Katolik Gürcü Kilisesi Sokağı'ndaki iki arsaya Salezyen rahipleri tarafından eytamhane (yetimhane) inşa edilmesi için izin verilmiştir.¹⁶ Ayrıca, semtte Kağıthane Caddesi üzerinde Latin ve Protestan mezarlıkları ile Bayır Sokak'ta Rum Ortodoks mezarlığı bulunur.¹⁷ 16. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlayan ve 1615 yılından itibaren Hıristiyanların resmi mezarlığı olan Taksim'deki yerin giderek yetersiz kalması nedeniyle Hıristiyanlar 1852 yılında Osmanlı Devleti ile bir anlaşma imzalayarak Taksim'deki mezarlık alanına karşılık Feriköy'den bir yer kabul etmişler ve mezarlıklarını Feriköy'e taşımışlardır.¹⁸ Bununla birlikte, Kırım Savaşı sırasında ölen 10.000 Fransız askerinin Şişli'deki Fransız Hastanesi'nin bitişiğindeki mezarları da Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi gözetiminde buradan taşınarak Feriköy'deki Latin Mezarlığı'na getirilmiştir.¹⁹ Rinaldo Marmara, Fe-

12 BOA., Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.), Dosya no: 67, Gömlek no: 10.

13 <http://www.evrin.k12.tr/tr/okulumuzu-taniyin/tarihcemiz/> (25.12.2017).

14 Salezyenler veya Don Bosco'nun Salesyenleri (Latince: Societas Salesiana Sancti Joannis Don Bosco, kısaca SDB), İtalyan Aziz Giovanni Don Bosco tarafından kurulmuş Hıristiyan Katolik tarikattır. 1859 yılında uzun yıllar kendisi ile beraber bulunan 17 genç yardımcısı ile beraber Aziz Salesli Fransis adına kurulmuştur.

15 Okulun tarihçesi için bkz. <http://www.evrin.k12.tr/tr/okulumuzu-taniyin/tarihcemiz/> (25.12.2017).

16 BOA., BEO., Dosya no: 4301, Gömlek no: 322520.

17 BOA., BEO., Dosya no: 4479, Gömlek no: 335889.

18 Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera* (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2002), 149.

19 BOA., DH.MKT., Dosya no: 1611, Gömlek no: 85.

riköy'deki Latin cemaatinin çekirdeğini oluşturan Katolik kurumları şöyle sıralar: La Paix Hastanesi ve bu hastanedeki rahibelerin meslek okulu, Gürcü rahibelerin okulu ve manastırı, Gürcü pederlerin manastırı ve kilisesi, Petites Soeurs des Pauvres rahibelerinin düşkünler evi, Frères de la Doctrine chrétienne Saint-Jean Chrysostome manastırı ve okulu, Gürcü Immaculée-Conception okulu.²⁰ Semtte Bulgar cemaatinin alanlarına göz atılacak olunursa 1911 yılında Bulgar cemaatinin Sakızağacı Caddesi Ortaçeşme Sokağı'ndaki arsayı mezarlık olarak kullanmasına,²¹ 1924 yılında ise Bulgar cemaatine ait kabristana çan kulesi olan kâgir bir kilise yapılmasına izin verildiği görülür.²²

19. yüzyılın sonlarından itibaren küçük bir sanayi semti gibi görünen Feriköy'de 1870'lerde bir baruthanenin varlığı bilinmektedir.²³ Ayrıca, 1900-1901 tarihlerinde İstanbul'daki Feshane dışında Feriköy'de özel girişimle ikinci fes fabrikası açılmıştır. Bu fabrikanın kimler tarafından kurulduğu ve ne kadar hizmet ettiği bilinmemektedir.²⁴ 1899 yılında Misak Gaytancıyan ve Mihran Efendiler tarafından Feriköy'de bir çorap fabrikası tesis edildiği tespit edilmektedir.²⁵ 1903 tarihli evrakta ise, Feriköy'de sucuk fabrikasının varlığından söz edilir.²⁶ Feriköy'ün 19. yüzyılın sonlarında oldukça değerlendirilen arsalarıyla, Galata ve Pera çevresine eklenerek yeni yerleşim ve sanayi bölgesi olarak görülmesinin etkisiyle Osmanlı iktisadi tarihinin en önemli özel sektör yatırımlarından biri olan Bomonti Bira Fabrikası 1890 yılında bu semtte

20 Rinaldo Marmara, *Bizans'tan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi* (İstanbul: KitapYayınevi, 2006), 140, 144.

21 BOA., İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.), Dosya no: 105, Gömlek no: 4.

22 BOA., MV., Dosya no: 256, Gömlek no: 2.

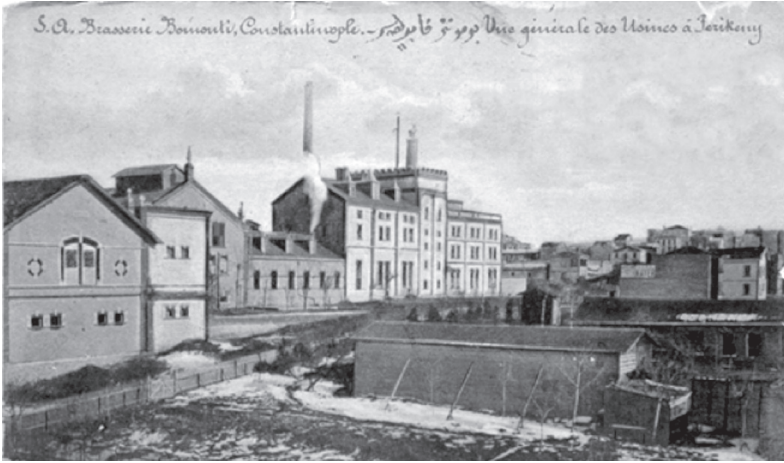
23 1900-1901 yıllarına tarihlenen ve özel teşebbüsle faaliyete geçen fes fabrikasının kimler tarafından kurulduğu, ne kadar devam ettiği tespit edilememiştir. Faaliyetini sonlandırmasında Avusturya fesleri ile rekabete dayanamamasının etken olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Hüsni Kınaylı, "Feriköy Fes Fabrikası," *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), 5686.

24 Kınaylı, "Feriköy Fes Fabrikası," 5686.

25 BOA., BEO., Dosya no: 1318, Gömlek no: 98783.

26 BOA., Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Belgeleri (Y.PRK.ZB.), Dosya no: 27, Gömlek no: 15.

kurulmuştur.²⁷ Geniş arazilerin varlığı dışında Feriköy'deki ucuz işgücü, 1892 yılında Bomonti Bira Fabrikası'nın Feriköy'de açılmasını sağlayan etmenler içinde sayılabilir. Bu fabrika sonrasında, 1923 yılında Mısırlı Trikotaj, 1926'da Yenen Şark Çikolata, Yeni Türk Mensucat, Nestle Çikolata fabrikalarının faaliyete geçtiği söylenebilir.²⁸

Bomonti Bira Fabrikası (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Kartpostallar Krt_004576).

Ancak sıhhi şartlar ve yaşam biçimi açısından sık sık sorunlarla karşı karşıya gelinmesi nedeniyle semtin bir Ortaçağ kasabası görüntüsüne büründüğünü söylemek mümkündür. 1889 yılına ait bir belge,²⁹ Feriköy semti halkından bazılarının evlerinde besledikleri ve gündüzleri sokaklara saldıkları domuzlarının evlerin lağımalarını tahrip ederek, sağlığı tehlikeye soktuklarını bildirir. Belgede, konuyla ilgili şikâyetler doğrultusunda Şehremaneti'nin önlem alması hakkında uyarıda bulunulur.³⁰ Feriköy'de mahalle arasında beslenen domuzların sebebiyet

27 Gülsün Tanyeli ve Deniz İkiç, "İstanbul'da Bir Endüstriyel Miras Örneği: Bomonti Bira Fabrikası," *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi* 7, (2009): 110.

28 Şişli Rehberi, 58.

29 BOA., DH.MKT., Dosya no: 1644, Gömlek no: 16.

30 BOA., DH.MKT., Dosya no: 1644, Gömlek no: 16.

verdiği zararlardan sıkça söz edilmektedir.³¹ Semtteki domuz kesim yerlerinde kesilen domuzların kanlarının ve dışıklarının içme suyuna karışması semt halkını rahatsız eden bir durum yaratmıştır.³² Buna rağmen semt sakinleri içinde domuz kesim yerlerinin işletilmesi konusunda kararlılık olduğu görülür.³³

1932 yılına ait bir fotoğrafta Feriköy Nestle Fabrikası'nda çalışanlar (İ.B.B. Atatürk Kütaphğı Fot. No: Bel_Mtf_001297).

Semtte sportif faaliyetler için 1919 yılında Feriköy Gençlik Kulübü kurulmuştur.³⁴ Farklı milletlerden, dinlerden ve mezheplerden kişilerin bir arada olması ve dolayısıyla farklı işlevlere ve topluluklara hizmet eden yapıların bulunması, fabrikaların varlığı, küçük çapta domuz yetiştiriciliği; 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında semtin ana özelliklerini oluşturan unsurlar içinde sayılabilir. Feriköy'deki bu etnik çeşitlilik

31 BOA., Dahiliye İdari Kısım Belgeleri (DH.İD.), Dosya no: 46, Gömlek no: 28.

32 BOA., DH.MKT., Dosya no: 1804, Gömlek no: 91.

33 İstavri İstavridi tarafından işletilen Şişli Çiftecevizler'deki domuz kesim yerinin kapatılması nedeniyle Feriköy Bomonti Fabrikası arkasında aynı şahıs tarafından bir kesim yeri inşası için talepte bulunulmuştur. Bkz. BOA., DH.MKT., Dosya no: 1148, Gömlek no: 88.

34 Hakkı Göktürk, "Feriköy Gençlik Kulübü," İstanbul *Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), 5686.

içinde olayın örgüsünü daha iyi anlayabilmek için Katolik Gürcüler ile Ortodoks Bulgarların semtteki varlıklarına göz atmak yararlı olacaktır.

Feriköy'ün Etnik Çeşitliliği İçinde Katolik Gürcüler

Osmanlı ülkesindeki Müslüman Gürcülerin çoğunluğu 1877-1878 savaşı sırasında, Batum ve çevresindeki ilçelerden göç etmiştir. Göçen nüfusa Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan yeni göçler eklenmiştir.³⁵ İstanbul'daki Katolik Gürcülerin bir topluluk olarak varlık göstermesi, Şişli-Bomonti'deki Gürcü Katolik Kilisesi'nin kuruluşuna dayanır.³⁶ Feriköy semtinde yer alan bu kilise zaman içinde Katolik Gürcülerin ihtiyaç duyduğu ek yapılarla bir manastıra dönüşmüştür. Böylelikle İstanbul'daki yöneticisiz cemaat bu semtte toplanmaya başlamıştır.³⁷ Dolayısıyla, bugün İstanbul'da Gürcistan'ın ve Gürcü toplumunun etkinliğinden ya da kültürünün temsilinden söz ediliyorsa, bunda Katolik Gürcü keşişlerin kurduğu Feriköy Gürcü Kilisesi ve ek yapılarının oluşturduğu manastırın büyük rolü vardır.³⁸

Bilinmeyen bir tarihte meçhul bir hayırsever tarafından Feriköy'deki Gürcü Katolik Kilisesi'nin inşa edilmesi için 1230 arşın büyüklüğünde bir arsanın bağışlandığını anlatan Elisabed Maçitidze; bu arsanın yanı sıra Petre Harisçiraşvili ve öğrencilerinin kendi olanaklarıyla bir başka arsayı daha satın aldığını belirtir.³⁹ Böylelikle Feriköy'de 1861

35 Eugenio Dallegio D'allesio, İstanbul *Gürcüleri*, çev. Fahrettin Çiloğlu (İstanbul: Sinatle Yayınları, 2003), 19.

36 Fahrettin Çiloğlu, "Gürcüler," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), 453.

37 D'allesio, İstanbul *Gürcüleri*, 31.

38 Elisabed Maçitidze, "İstanbul'daki Gürcü Katolik Kilisesi," *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildiriler IV* İstanbul'da *Sanat: Mimari, El Sanatı, Resim, Müzik* (2011): 191-192.

39 Elisabed Maçitidze'ye göre 10 Şubat 1861 tarihinde Papa'nın İstanbul'daki delegesi Monsinyor Brunioni, Petre tarafından kurulmuş derneğe resmi tüzel kişilik hakları verdi. Bu tüzel kişilik hakkını kazanmanın ancak manastır için bir arsaya sahip olunması halinde mümkün olduğunu belirten yazar, arşiv belgelerinde meçhul bir hayırsever tarafından kilisenin inşa edilmesi için 1230 arşın büyüklüğünde bir arsa bağışlandığını ifade eder. Yazarın tam bir tarih vermemesi nedeniyle, anlattıklarından arsanın 1861 yılında bağışlandığına ilişkin kesin bir çıkarım yapmak zordur. Ayrıca, arşiv belgelerinde yazılanlardan söz ettiğini belirten Maçitidze, bu belgelerin ne olduğuna dair bir açıklama yapmamıştır. Maçitidze, "İstanbul'daki Gürcü Katolik Kilisesi," 191.

yılında Gürcü Katolik Kilisesi inşa edilmiştir. Kilisedeki bütün ayinlerin ve ibadetlerin Gürcü dilinde olmasının, kilisenin kurulduğu dönem için önemli bir olay olduğunun kaydedilmesi gerekir. Kısa süre sonra kilise ve ek yapılarına ufak bir ruhban okulu da eklenmiştir.⁴⁰ Bu yapıların kendine ait bahçesi ve kütüphanesi de bulunmaktadır.⁴¹ Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine göz atıldığında, kilise yapısının 19. yüzyılın sonunda yeniden inşa edilmesi için girişimde bulunulduğu bilgisine rastlanır. Bu inşaat işinin gerçekleştirilmesi için 1886 yılında Katolik Ermeni Patrikliği piyango çekilişi yapmayı talep etmiştir.⁴² Bu tarihten sonra inşaatla başlanmış olduğu anlaşılmaktadır. 1895 yılında yazılmış belgelere göz atıldığında yapının iki yıldır inşa edildiği belirtilir. Bu sebeple kilisenin inşaatına 1893 yılında başlandığı söylenebilir.⁴³

Ancak, Feriköy'de inşa edilmekte olan Gürcü Katolik Kilisesi'nin biçim ve boyut açısından kurallara aykırı bulunması nedeniyle 1895 yılında inşaatı durdurulmuştur.⁴⁴ Kilisenin ek yapılarından olan papaz ve zangoç odaları ile diğer mekânlar inşaat izni alınmadan yapıldığından Altıncı Belediye tarafından kilise inşaatı tatil edilmiştir. Ayrıca kilisenin inşası için yazılan fermada yapının boyu 20 m., genişliği 14 m., yüksekliği 15 m. olarak kaydedilmişse de yapının keşfi sırasında boyunun 38,78 m., eninin 17.30 m., yüksekliğinin 28 metreye ulaştığı tespit edilmiştir.⁴⁵ İnşaatın devam etmesi için bir arzuhal kaleme alan Gürcü Katolik Kilisesi başpapazı Stefan, ölçüleri verilen bu yapının kilise olmadığını, kiliseye ek yapılar olduğunu kaydetmişse de fermana kayıtlı olan “çizimlere ve biçime” uygun olmadığı anlaşılmıştır. Kilise olarak gösterilen yerin zemin katta bir koridordan ibaret olduğu, binanın yüksek ve manastır tarzında yapıldığı ve İstanbul'da örneği olmayan bir biçimde bazı odaları içerdiği düşünülmüştür.⁴⁶

40 Maçitidze, “İstanbul'daki Gürcü Katolik Kilisesi,” 191-192.

41 D'allesio, *İstanbul Gürcüleri*, 44-45.

42 BOA., A.MKT.MHM, Dosya no: 488, Gömlek no: 23.

43 BOA., İ.AZN., Dosya no: 13, Gömlek no: 29.

44 BOA., İ.AZN., Dosya no: 13, Gömlek no: 29.

45 BOA., İ.AZN., Dosya no: 13, Gömlek no: 29.

46 BOA., İ.AZN., Dosya no: 13, Gömlek no: 29.

Ancak bu biçimde inşaatı durdurulan yapı nedeniyle, papaz ve hademelerin kış mevsiminde açıkta kaldıklarını ifade eden Gürcü Katolik Kilisesi başpapazı Stefan, bir başka arzuhalıyla kilise ek yapılarının inşaat izninden muaf tutularak yönetimin merhamet etmesini istemiştir.⁴⁷ 1895 yılında söz konusu arzuhalin sonuç getirdiği görülür ve Feriköy’de ruhsatlı olarak inşa edilen binanın eksikliklerinin tamamlanmasına izin verilir.⁴⁸ Buna rağmen kilise emsâl gösterilerek bu tip izin dışı mekân eklemeleri ile “şekil ve ebadı” fermana uygun olmayan binalara gerekenin zamanında yapılması için belediye yetkilileri uyarılmıştır.⁴⁹ İstanbul Atatürk Kitaplığı’ndan elde edilen 1913 yılına ait bir fotoğraf, yapının inşasından sonraki durumunu gösterir. Böylelikle, 1861 yılında temelleri atılan kilisenin ortadan kalktığı ve inşası 19. yüzyıl sonunda başlayan bir kilise yapısının günümüze kadar geldiği sonucuna varılır.

1913 yılına ait bir kartpostalda Feriköy Gürcü Katolik Kilisesi (N. D. De Lourdes de Constantinople/edit.: F. Loeffler. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Demirbaş: Krt_013874, Yer numarası: 1913).

47 BOA., Şûrâ-yı Devlet (ŞD.), Dosya no: 774, Gömlek no: 5.

48 BOA., DH.MKT., Dosya no: 416, Gömlek no: 25.

49 BOA., BEO., Dosya no: 603, Gömlek no: 452115.

Feriköy'de Ortodoks Bulgarlar

İstanbul'daki Bulgar cemaatinin varlığı, 1453 yılında Osmanlıların İstanbul'u almasından sonra geçimlerini sağlamak için kente göç etmeleriyle ortaya çıkar. Bulgarlar çoğunlukla İstanbul'un sur dışında, Haliç kıyılarında, Boğaziçi, Çatalca ve Terkos çevresindeki köylerde ikâmet etmişlerdir. Irgat olarak sultanların, paşaların atlarına bakma görevini üstlenen Bulgarlar, voynuk⁵⁰ olarak onların çiftliklerinde çalışırlardı.⁵¹ Bunun dışında İstanbul'da zerzevatçılar, abacılar ve sütçülerin çoğu Bulgarlardan oluşmaktaydı. Hristo Brizitsov, Şişli'nin "bir Bulgar Mahallesi" olduğundan söz ederek; ana cadde üzerindeki apartmanlarda çok az Bulgar'ın ikâmet etmesine rağmen, çoğunun yan sokaklarda yaşadığını anlatmıştır⁵²

Osmanlı döneminde İstanbul'da ikâmet eden Bulgarlar, 19. yüzyılın ortalarına kadar Fener'deki Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı kiliselerde ibadet etmekteydi.⁵³ 11 Mart 1870 yılında çıkarılan bir fermanla bağımsız Bulgar kilisesinin kurulmasına izin verilmiştir. Oluşturulan bu yeni kilise ile ilişkili olarak Fener Rum Patrikliği bünyesinde kalmak suretiyle iç işlerinde özerk bir Bulgar Eksarhlığı kurulmuştur.⁵⁴ İlk eksarhhane binası yine Bulgarların yoğun olarak varlık gösterdikleri Ortaköy'de yer almaktaydı. Binanın geçirdiği yangın sonrasında, Şişli semtinde bir yapı satın alınmış ve eksarhhane binası olarak kullanılmıştır.⁵⁵ 19. yüzyılın sonlarında Bulgarların, Şişli'de eksarhhaneye bağlı bir kilisesinin yanı sıra o dönemde Şişli'nin kırsal bölgesi olarak görülen (bugün Darülaceze Caddesi adı verilen cadde üzerinde)

50 Hristiyanlardan, özellikle Bulgarlardan oluşturulan, savaş zamanı ordunun ve yüksek komutanlarının atlarına bakan, barışta sarayın ahır hizmetlerinde çalıştırılan bir sınıf asker.

51 Ahmet Hezarfen, "Bulgarlar (Osmanlı Dönemi)," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), 330.

52 Hristo Brizitsov, İstanbul'dan *Mektuplar: Bulgar Gazetecinin Gözüyle 1932'de Şehir*, çev. Hüseyin Mevsim (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 82-83.

53 Konstantin Veliçkov, İstanbul'dan *Hatıralar (1870-1890)*, çev.: Hüseyin Mevsim (İstanbul: Kitap Yayınevi 2017), 24.

54 Veliçkov, İstanbul'dan *Hatıralar (1870-1890)*, 24.

55 Brizitsov, İstanbul'dan *Mektuplar*, 83.

bir hastanesi, ruhban okulu, İstanbul'un pek çok semtinde okulları ve Feriköy'de mezarlıklarının yer aldığı tespit edilmektedir.⁵⁶ Bulgarların, 19. yüzyılın sonlarında Şişli ve Feriköy çevresinde varlık göstermelerindeki en önemli sebep; Eksarhane, Bulgar Hastanesi ve Bulgar Ruhban Okulu'nda görevli olmalarıdır. Bulgar cemaatine ait adı geçen tüm bu yapılar aracılığıyla ayakta kalma istenci, Bulgarların bir topluluk halinde Şişli ve çevresine yerleşmesinde önemli bir itici güç olmuştur.

Şişli Bulgar Eksarhlığı (http://bnr.bg/tr).

Bulgarlara ait ilk inşa edilen okul yapısı ise Bulgarca kaynaklarda “Kevgir (Kâgir)” olarak geçen binadır. Aynı zamanda “Metoh” adı da verilen binanın yapımına, 1849 yılında Stefan Bogoridi'nin İstanbul Bulgar cemaatinin ihtiyaçları için bağışladığı Haliç kıyısındaki iki katlı yalısının bulunduğu parselin batı ucunda başlanmıştır.⁵⁷ Osmanlı

⁵⁶ İlk açılan Bulgar okulu Sveti Stefan Kilisesi'nin karşısındadır. Daha sonra Hasköy, Kasımpaşa, Topkapı, Langa, Kumkapı, Tatavla (Kurtuluş) ve Beyoğlu'nda açılmıştır. Bkz. Ahmet Hezarfen ve Ahmet Mülayim, “Bulgar Okulları,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), 329.

⁵⁷ Veliçkov, İstanbul'dan *Hatıralar (1870-1890)*, 25.

belgelerinde papaz evi olarak geçen, 25 odalı “Kevgir”in inşasındaki başlıca amaç; İstanbul üzerinden kutsal topraklara giden Bulgar hacıların konaklayabilmelerine imkân sağlamak, ayrıca bir kültür kurumu oluşturmaktır. Bulgarların Osmanlı payitahtındaki başlıca irfan yuvası olarak gördükleri bu okul, 1857 yılında Kevgir’in birinci katında açılmıştır.⁵⁸ Hakkında daha az bilgiye sahip olunan, Şişli’de Bulgar Hastanesi bitişiğindeki Bulgar Ruhban Okulu ise inşaat öncesi süreci ve yer seçiminde karşılaşılan sorunlar çerçevesinde bu makalede inceleme altına alınmıştır.

Haliç kıyısında yer alan ilk Bulgar okulu “Kâgir (Metoh)” (Veliçkov, 2017: 70).

Yerleşim Kararlarının Biçimlenmesi ya da Etnik Köken ve Mezhep Farklılığının Kent Mekânında Karşılaşması

Osmanlı İmparatorluğu’na yerleşmelerinden kısaca söz edilen Ortodoks Bulgar ve Katolik Gürcü cemaatlerinin din adamları farklı mezheplere sahip iki milleti temsil etmeleri bağlamında, Feriköy’ün dinsel ve etnik çeşitliliği içinde, bir arsa meselesi yüzünden karşı karşıya gelmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarında Feriköy ve Şişli civarında kaydı olmayan ve resmi izin altında yapılaşma bulunmayan çok sayıda arsanın varlığı düşünüldüğünde,⁵⁹ sultanın iradesiyle aynı arsayı kullanmaları uygun görülen Gürcü ve Bulgar din adamlarının aralarındaki anlaş-

58 Veliçkov, İstanbul’dan *Hatıralar (1870-1890)*, 25.

59 Ayrıca, bu kayıtsız ve boş arazilerden maddi çıkar sağlamaya çalışan bazı mühendisler ile sahtekârların işbirliği yaparak halkı kandırdığı belirtilmektedir. BOA., BEO., Dosya no: 1157, Gömlek no: 86716.

mazlıklar ve konunun çözüm süreci, ilginç bir kent hikâyesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Bu kent hikâyesinin başlangıcı olarak tespit edilen evrağın, 2 Ramazan 1311/9 Mart 1894 yılında Şehremaneti'nden Sadaret'e yazıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre, Feriköy'de Bulgar Mektebi inşa edilmek üzere ihsan edilen arsanın, Hazîne-i Hâssa-i Şahane Nezâreti'nden alınan haritası gönderilmiş ve söz konusu arsanın boş olduğu ve 62.000 kuruş değeri bulunduğu Altıncı Belediye (Beyoğlu Belediyesi) tarafından bildirilmiştir.⁶⁰ Ayrıca, Bulgar Eksarhlığı'nın inşa edeceği mektep için Feriköy'de ayrılan arsa, 4160 zira olarak belirlenmiştir.⁶¹ 1894 yılının Ekim ayında Hazine'ye yazılmış bir evrakta ise Bulgar Eksarhlığı'nın açacağı okul için Feriköy'deki arsanın gerekli işlemlerinin ertesi akşam kadar tamamlanması ve okulun Cumartesi günü temel atma töreninin yapılmasının irade ile emredildiği anlaşılmaktadır.⁶² Eksarhlığın yapılacak temel atma töreninde belediye memurlarının bulundurulması için bir talebi de olmuştur.⁶³

Bu belgelere bakılarak, ölçüsü ve değeri belirlenen arsaya Bulgar mektebi inşasının sorun yaratmayacağı hakkında bir yargıya varmak mümkünse de Bulgar Eksarhlığı'nın temel atma töreninde memur bulundurulması talebi, bazı olayların çıkacağı düşüncesiyle bir önlem mahiyetinde gerçekleşmiştir. Tüm işlemler ve inşa süreci için yapılan hazırlıklar sırasında arsayı okullarının teneffüs alanı olarak kullanan Gürcü manastırı ve kilisesinin rahibeleri tarafından süren çalışmalara müdahale edilerek yapı işleri sorunlu bir sürece doğru evrildiğinden, bu talebin önemli bir geçerliliği olduğu görülmektedir. Feriköy'de inşa edilecek Bulgar Mektebi'nin temel mahallerini ölçmek için gelen amele işbaşısı Pasko ile Peravaşa tarafından çekilmiş olan ipin okul yapılacak arsanın yanında olan Gürcü Kilisesi Kız Mektebi baş öğretmeni Sesil tarafından birkaç yerinden kesilmesi ve Fransız Mektebi rahipleriyle rahibelerinden bazılarının söz konusu temel mahallerini

60 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

61 BOA., BEO., Dosya no: 489, Gömlek no: 36631.

62 BOA., BEO., Dosya no: 488, Gömlek no: 36590.

63 BOA., BEO., Dosya no: 489, Gömlek no: 36631.

toprakla doldurmasıyla inşaat engellenmeye çalışılmıştır. Yapılan müdahale kuşkusuz yönetimin tepkisini çekmiş ve belgelerde uyarıcı bir dille “*bu gibi münasebetsizliklere meydan verilmemesi için oraya bir karakol yapılması*” gerektiği bildirilmiştir.⁶⁴ 13 Ekim 1894 yılında yazılmış bir belgede bu müdahale, Gürcü Fransızlardan birkaç rahibenin Bulgarların getirmiş oldukları rençberlerle, “*küçük bir dırıltı çıkarılmış*” olduğu biçiminde yorumlanmıştır. Öte yandan, komşu oldukları arsaya, Bulgar okul binasının inşasını istemeyen Gürcü rahibeler, yaptıkları karşı duruşu güçlendirmek için Fransa Sefareti'nin himâyesine sığınmış ve taraftar toplamaya çalışmışlardır.⁶⁵ Feriköy'de ikâmet eden ve Katolik mezhebine bağlı çeşitli milletlerden, Fransız, İtalyan ve Avusturyalıların katılımıyla bir mazbata düzenlemeye koyulmuşlardır.⁶⁶ Gürcü rahibelerin manastırlarının yanında yer alan bu arsaya sahip çıkışları; sadece inşa faaliyetlerini engellemek için ipin kesilmesiyle sınırlı kalmamış, yapılmasına karar verilen karakolun yerinin tayini için gönderilen jandarma kumandanına da karşı gelinerek gerilim sürdürülmüştür. Durum, Zabtiye Nezareti'ne bildirilerek müdahalenin ortadan kaldırılması için sefarete tebligat yapılması ve sonuca ilişkin bildirim istenmiştir.⁶⁷

Önlem alınmasına yönelik emre rağmen, Gürcü rahibelerin okul ve manastırlarının yakınındaki arsa için verdikleri mücadele devam etmiştir. 1895 yılının Ocak ayında Gürcü rahibeler tarafından Hariciye'ye yazılmış bir evrakta; Feriköy'de bulunan söz konusu arsanın, mektep ve manastırları bitişiğinde bulunması nedeniyle uzun süreden beri arsayı bahçe halinde kullandıkları kaydedilmiştir.⁶⁸ Bu arsanın okul inşa edilmek üzere, Bulgar milletine verilmiş olmasının mektepleri için sorun yaratacağını ifade eden Gürcü rahibeler; arsanın kendilerinde kalması talebini içeren bir arzuhali, arsanın yakın çevresini gösteren haritalarla birlikte sunmuşlardır (Çizim 1, 1a, 1b). Rahibelerin sundukları haritalarda, Bulgarlarla anlaşmazlığa düştükleri arsanın arkasında ve

64 BOA., BEO., Dosya no: 496, Gömlek no: 37200.

65 BOA., Y. PRK.ZB., Dosya no: 14, Gömlek no: 47.

66 BOA., Y. PRK.ZB., Dosya no: 14, Gömlek no: 47.

67 BOA., BEO., Dosya no: 511, Gömlek no: 38289.

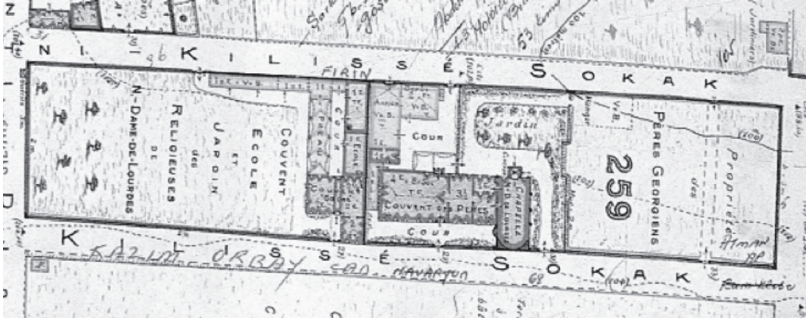
68 BOA., BEO., Dosya no: 552, Gömlek no: 41363.

önünde yer alan tüm parsellerin, Gürcü rahip ve rahibelere ait olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Gürcülerin sahip çıktıkları ve anlaşmazlık yaratan bu arsanın Bulgarların eline geçmesi durumunda, o bölgede yalnızlaşacakları yerleşim planındaki ana kararlarla anlaşılır hale gelmektedir. Ancak yönetim bu noktayı pek fazla dikkate almayarak, Gürcülerden arsanın alınması karşılığında onlara bir başka taraftan arsa vermeyi önermiştir. Ayrıca belgelerde, rahibelerin ikâmet ettikleri 1600 ziralık yapı alanını terk ettiklerinde manastırlarına bağlı bulunan arsa karşılığında başka bir yer verileceği söylenmiştir ancak bu iki teklif de kabul görmemiştir. Bununla birlikte, hem inşaata hem de güvenliği sağlamaya çalışan memurlara karşı gelen Gürcü rahibelerin davranışlarından yönetimin hoşnut olmadığı da anlaşılmaktadır. Rahibelerin söz konusu arsaya müdahaleye hakları olmadığını düşünen yönetim, konu hakkındaki kararın tartışılmasını da uygun bulmamıştır.⁶⁹

Arsa konusundaki anlaşmazlık devam ederken, Gürcü rahibelerin Feriköy’de yaşayan Katolik mezhebine mensup kişilerden imza toplama işini sonlandırdıkları ve imzaların bulunduğu dilekçeyi 1895 yılının Ekim ayında Sadaret’e sundukları görülür. Feriköy semti sakinlerinin konuyla ilgili düşüncelerini içermesi bağlamında önemli sayılabilecek bu belgede, bir “*Bulgar Ruhban Mektebi ile satıhhanesi*” inşa edilmesi meselesinin “*Sadaret’e arz edilmesi gereği*” ile kaleme alındığı anlatılmaktadır. Semt sakinlerinin imzalarıyla son bulan belgede, mahallede üç hastane ve iki “*Notre-Dame de Lourdes*” manastırı bulunduğu bilgisi verilerek, yapılacak olan Bulgar Okulu’nun, mahal- lenin nüfusunu arttıracığı belirtilir. Dilekçe sahipleri bu sebeple bir ruhban grubu için oluşturulacak olan okulun, kız mektebinin komşusu olmasını, “*hıfzıssıhhaca*” sakıncalı bulmakta ve konunun “*gayet nazik bir ahlak meselesini*” de ortaya çıkaracağını ifade etmektedirler. Sonuç olarak tüm tebaanın ve reyanın, kız okulunun yanında erkek ruhban okulunun olmasına karşı olduğu vurgulanmıştır.⁷⁰

69 BOA., BEO., Dosya no: 552, Gömlek no: 41363.

70 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

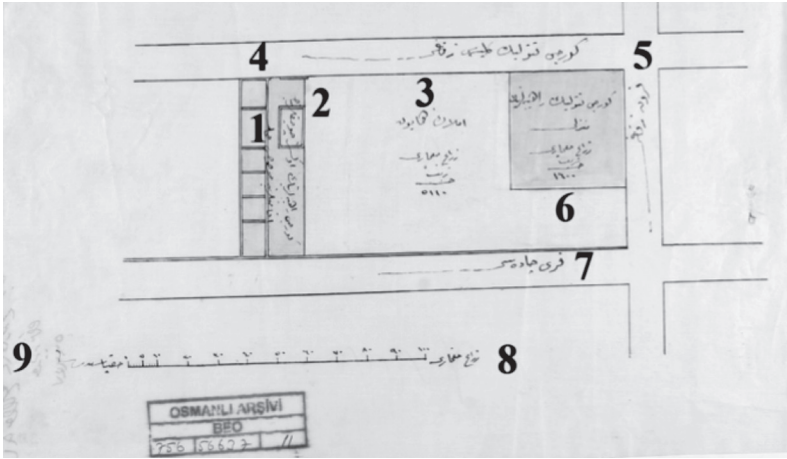
Pervititch Haritası'nda Feriköy Gürcü Manastırı, ek yapıları ve bahçesi (Pervititch, t.y.).

Mahalle sakinlerinin imzaladığı bu dilekçe ile anlaşmazlığa sebep olan konunun; Katolik Gürcülere ait mabet ve okulun arasında kalan arsanın elde edilmesi gibi maddi bir amaç içermediği anlaşılmaktadır. 1895 yılında Feriköy'de Gürcü rahibeleri adına başrahibe Filomi Gozolati tarafından yazılmış bir evrak, anlaşmazlığın mezhepler ve cinsler arası farklılıktan kaynaklanan bir karşılaşma halinden olduğunu destekleyen bir açıklama içermektedir.⁷¹ Buna göre, Gürcü Katolik rahibelerine, Ortodoks sınıfın erkek ruhban komşuluğu uygun bulunmamıştır. Ayrıca bu evrakın, arsa üzerindeki inşaatın bir süre tatil edildikten sonra yeniden başlatılması nedeniyle kaleme alındığı görülmektedir. Gürcü baş rahibesi, bu arsanın 35 yıldan beri kiracısı ve talibi olduklarını ifade etmiştir.⁷² Gürcülere ait ticari amaçlı bir derneğin olması ve onların bu dernekten elde ettikleri gelirlerin Gürcü Cemaati ortak vakfına aktarılması⁷³ Feriköy'deki arsanın satın alınması konusunda Gürcülerin ellerini güçlendiren önemli bir destektir.

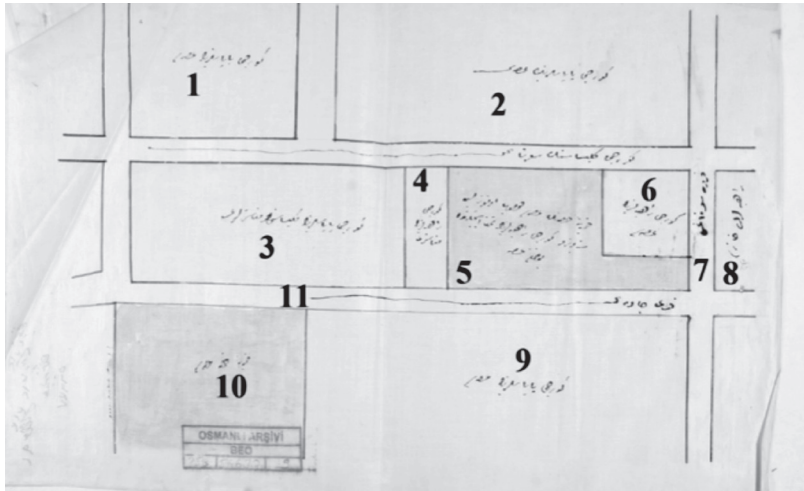
71 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

72 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

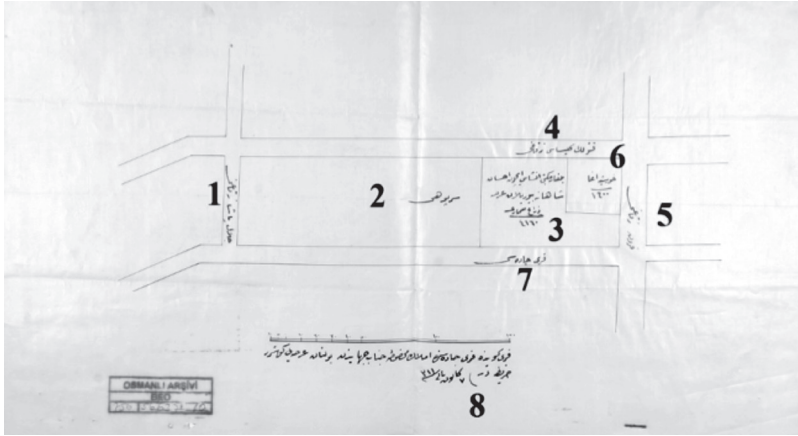
73 Maçitidze, "İstanbul'daki Gürcü Katolik Kilisesi," 194.

Çizim 1: 1.-2. Gürcü rahiplerinin öksüz çocuklarının ikâmetlerine mahsus mahalli, 3. Emlâk-i hümayûn zirâ'-ı mimârî terbi'an 5110, 4. Gürcü Katolik Kilisesi Sokağı, 5. Fırın Sokağı, 6. Gürcü Katolik rahibelerinin menzili zirâ'-ı mimârî terbi'an 1600, 7. Feri Caddesi, 8. Zirâ'-ı mimari 1-100 mıkyasıdır, 9. Fi 9 Şevval sene 1313/12 Mart 1312 tarihinde Adliyyeye Tezkire 56637 (BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637).

Çizim 1a: 1. Gürcü papazlarının arsası, 2. Gürcü papazlarının arsası, Gürcü Kilisesi'nin Sokağı, 3. Gürcü papazlarının kilisesinin manastırları, 4. Gürcü rahiplerinin manastırı, 5. Hazine-i Hassa'nın arsası olup otuz beş seneden beri Gürcü rahiplerinin taht-ı isticârında bulunan arsa, 6. Gürcü rahibelerinin arsası, 7. Fırın Sokağı, 8. Rahibelerin hanesi, 9. Gürcü papazlarının arsası, 10. Hazine-i Hâssa arsası, 11. Feri Caddesi. (BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637).

Çizim 1b: 1.Celal Paşa Sokağı, 2. Serpohi, 3. Bulgar Mektebi inşası için ihsân-ı şahane buyurulan arsa zirâ-ı mimarî 4160 zirâ', 4. Katolik Kilisesi Sokağı, 5. Fırın Sokağı, 6. Hurşid Ağa 1600, 7. Feri Caddesi, 8. Feriköyü'nde Feri Caddesi'nde emlâk-i mahsusa-i Cenâb-ı cihaniden bulunan arsayı gösterir haritadır. Fi 7 Kanunusani sene [1]311/19 Ocak 1896. (BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637).

Planlardan da anlaşılabilceği gibi arsa,⁷⁴ Gürcülere ait eytamhane ve manastırın arasındadır ayrıca Hazine'nin izniyle duvar içine alınarak uzun süreden beri belirli bir kira karşılığı çocukların teneffüs alanı olarak kullanılmaktadır. "İmmakolata Gürcü Rahibeleri Cemiyeti"nin 1894 yılında sunduğu arzuhal üzerine, arsanın cemiyet tarafından satın alınmasına sultan izin vermiştir. Ancak bu izinden üç ay sonra, cemiyetin arsa bedelini sağlamak üzere uğraş verdiği sırada, arsanın bir papaz mektebi inşa edilmek üzere Bulgar Eksarhlığı'na verildiği haberi ortaya çıkmıştır. Gürcü rahibeleri tarafından üzüntü verici olarak nitelenen bu haberin önemli bir etki bıraktığı dile getirilmiştir.

Bulgar Eksarhlığı tarafından başlatılacak inşa süreci ve arsaya temel taşının konulacağı günün akşamında, geç bir saatte, Portakal Mikail

74 Arsa, "İmmakolata Gürcü Rahibeleri Cemiyeti"nin (belgede "İmmakola" olarak geçer, bu kelime Katolik inancında Meryem Ana'nın günahsız gebeliği anlamındaki kutsal gün anlamına gelmektedir) idaresi altında olan eytamhane ve manastırın arasındadır.

Paşa'nın (1842-1897)⁷⁵ Gürcü rahibelerinin bulunduğu manastıra gelip saat 11'den gecenin 4'üne kadar rahibeleri ikna etmeye çalışması da olayı ilginç hale getirmektedir. Bulgar Okulu inşası hakkında rahibelerin rızasını almaya çalışan paşaya durumun kabul edilemez olduğu söylenmiştir.⁷⁶ İkna çabalarının boşa gittiğini gören paşa, sadece temel atma töreninin yapılmasını istemiş ve tören yapıldıktan bir gün sonra Bulgar cemaatine Hazine'den bir başka mahal verilerek anlaşmazlık konusu arsanın Gürcü rahibelerine bırakılacağına nazır sıfatıyla söz vermiştir.⁷⁷ Bununla birlikte, paşa sözlü teminat ile yetinmeyerek, Gürcü rahibelerin düzenledikleri bir senedi imzalamalarını teklif etmiştir. Törenin yapılmasından sonra senede, "*Bulgar kavmine bir başka mahalde bir arsa verileceği*" hakkındaki şartın ilavesi konusunda rahibeler ısrar etmişse de paşa onları ikna ederek rahibelere bir nazır ve insan sıfatıyla verdiği sözle yetinmelerini ve kendisine güvenmeleri gerektiğini söylemiştir.⁷⁸ Oysa inşaatın devam ettiğini gören rahibeler, sonradan fazla iyi niyet gösterdiklerini düşünmüşlerdir.⁷⁹

İnşaatın devam etmesi sebebiyle Gürcü rahibeler böyle bir mahalde ikâmetlerinin mümkün olamayacağını yeni bir arzuhal yazarak kaleme almışlardır.⁸⁰ Sadarete yapılan yazılı başvurularının yeniden dikkate alınmasını dileyerek, hem cinsiyet farkı hem de mezhep farkı olan bu iki grubun yan yana olmalarından ortaya çıkacak bazı uygunsuzlukların göz ardı edilmemesi istenmiştir. Bulgar ruhbanlarını "*muhalif bir grup*" olarak niteleyen rahibeler, aynı yerde bulunmaları halinde her iki taraf için düzen ve dirlik sağlanmasının mümkün olamayacağını ifade ederler. Bu sebeple ya arsanın Bulgar Eksarhlığı'nın kullanımına bırakılmaması ya da padişaha ve hükümete sadık davranan Gürcü rahibelerin bir başka mahale nakledilmeleri için yeni bir talep

75 II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa Nazırlığı (Maliye Bakanlığı) yapmıştır. Şişli'deki Ermeni Katolik Mezarlığı'nda yatmaktadır.

76 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

77 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

78 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

79 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

80 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

geliştirirler.⁸¹ Dönemin Katolik Patriği Azaryan Efendi ise Bulgarlara mektep inşası için bırakılmak istenen söz konusu arsanın ölçülerine ve kıymetine uygun olarak bulunacak bir başka arsanın bedelinin, Gürcü rahibeler tarafından verileceğini bildirmişti.⁸²

Konuyla ilgili belgelerin izi sürüldüğünde, 1896 yılı Mart ayına ait bazı belgelere rastlanır ve konuyla ilgili anlaşmazlığın devam ettiği görülür. Feriköy'de padişah tarafından verilen arsaya Bulgar Okulu inşasına engel olan ve Adliye ve Mezahip Nezareti'ne⁸³ davet edildikleri halde gelmeyen Gürcü rahibeler⁸⁴ ayrıca Ermeni Katolik Patrikliği'nin nasihatlerine cevap olarak isteklerinden vazgeçmeyeceklerini ve mahkemeye de başvuruda bulunmayacaklarını bildirmişlerdir. Yabancı tebaaya bağlı buldukları için patrikliğin üzerlerinde bir hak ve yetkisi olmadığını belirterek karşı duruşlarını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte, Bulgar Okulu inşa edilmesi hakkındaki iradeden sonra, arsayı terk ederken memnuniyetsiz ayrılmamaları için 150 Liralık çekin senet karşılığında Gürcü rahibelere verildiği ortaya çıkmış ve bu sebeple yönetim tarafından rahibelerin hiçbir sıfatla inşaata engel olmaya hakları olmadığı beyan edilmiştir.⁸⁵

Sonuç

Mektep inşa edilecek arsa hakkında Bulgarlar ve Gürcüler arasındaki anlaşmazlığa ilişkin belgelerin başlangıç noktasının 1894 yılına dayandığı düşünüldüğünde bu tarihten sonraki üç yıllık süreç içinde anlaşmazlığın sürdüğü ve arsanın kullanım hakkına kimin sahip olacağına dair bir sonuca ulaşılamadığı söylenebilir. 17 Mart 1897 yılına gelindiğinde, Bulgar Mektebi için Feriköy'deki arsadan vazgeçildiği ve buna karşılık arsa arayışlarının Şişli semtinde sürdürüldüğü tespit edilmektedir. Aramalar olumlu sonuç vermiş ve Hasköy Caddesi'nde inşa edilen Bulgar Hastanesi'nin yakınında, satın alınacak bir arsaya

81 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

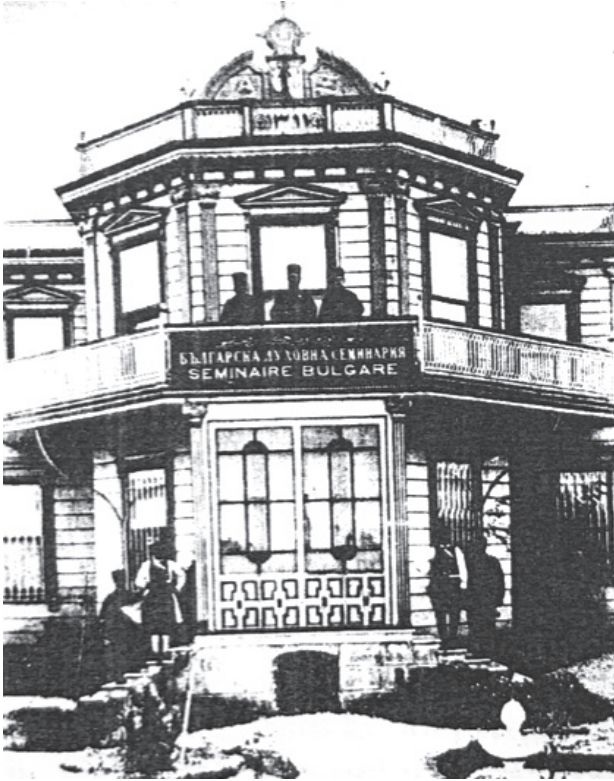
82 BOA., BEO., Dosya no: 721, Gömlek no: 54005.

83 Osmanlı İmparatorluğu'nda, bugünkü anlamda Adalet Bakanlığı'nın işleriyle ve ayrıca azınlıkların mezhep ve ayrıcalık işleriyle uğraşan bakanlık.

84 BOA., BEO., Dosya no: 756, Gömlek no: 56637.

85 BOA., BEO., Dosya no: 755, Gömlek no: 56613.

okul yapısının inşa edilmesi için izin istenmiştir.⁸⁶ Böylelikle, Feriköy Katolik Gürcülerinin ibadet alanları ve kamusal yapıları için verdiği mücadele arsanın kendilerinde kalmasıyla sonuçlanmıştır.

Şişli Bulgar Ruhban Okulu (Kostandov, 2011, s. 83).

Diğer taraftan, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında Katolik Gürcülerin Feriköy’deki dinsel görünürlüklerini oldukça etkili biçimde yöneten kilisenin faaliyetleri, sadece Feriköy’de değil civar semtlerden de duyulmuştur. “Gül Panayırı” adı verilen kutlamalarda kiliseden çıkarılan tasvirlerin müzisyenler eşliğinde sokaklarda dolaştırılmaları

86 BOA., BEO., Dosya no: 921, Gömlek no: 69030.

ve sultana ait marşı söylemeleri zabtiye kayıtlarında yerini almıştır.⁸⁷ Diğer bir evrakta ise Feriköy'de yangın çıktığı sanılarak semte Beyoğlu itfaiye taburu ve mahalle tulumbacılarının geldiği kaydedilmiştir. Ancak ateşin Feriköy Katolik Gürcü Kilisesi civarında Hıristiyanların “Ateş Gecesi” kutlamaları için yakıldığı anlaşılmıştır.⁸⁸ Çizim 1a'da görüldüğü gibi, anlaşmazlık konusu olan arsanın bulunduğu parsel dışında, bu parselin etrafını saran diğer parseller de Gürcü kilisesinin mensuplarına aittir. Günümüzde de yapılarıyla söz konusu alanda varlık gösteren Gürcü Katolik Kilisesi, anlaşılabilirliği gibi Osmanlı'nın son dönemlerinde Feriköy'deki Katolik topluluğun dini ayinlerini yöneten ve semtte görünürlüğü olan bir merkez oluşturmuştur.

Bu sebeple, 19. yüzyıl sonlarında mülkiyet hakkı tanımsız bir arsa için iktidara gösterdikleri tepki genel olarak “etnik merkezcilik” ve “etnik grup kapanması” kavramlarıyla açıklanabilir. Etnik merkezcilik, dışarıdakiler hakkında beslenen kuşkuyla birlikte başkalarını kişinin kendi kültürüne dayanarak değerlendirmesidir. Aslında bütün kültürler bir dereceye kadar etnik merkezci; etnik-merkezçiliğin kalıp yargılarıyla düşünme eğilimiyle birleştiğini görmek kolaydır. Etnik-merkezcilik ve grup kapanması ya da etnik grup kapanması sıklıkla birlikte ortaya çıkar. “Kapanma” grupların kendilerini ötekilerden ayıran sınırları koruma sürecine işaret eder. Bu sınırlar, bir etnik grubu başkalarından ayıran farklılıkları keskinleştiren dışlama araçlarıyla oluşmaktadır. Bu tür araçlar arasında gruplar arası evliliği sınırlamak ya da yasaklamak, toplumsal temas ya da ticaret gibi ekonomik ilişkilere sınır getirmek ve etnik gettolarda olduğu gibi grupların fiziksel olarak birbirlerinden ayrılması bulunmaktadır.⁸⁹

Toplumsal temas ve fiziksel olarak birbirinden ayrılma isteği içinde olan Katolik Gürcülerin müdahaleleriyle Bulgar cemaati, 1894 yılından itibaren Şişli'de birkaç defa arsa satın alarak ayrı bir alanda varlık göstermeye başlamıştır. Bu arsalar bugün İstanbul'un Hürriyet Tepesi

87 BOA., Y. PRK.ZB., Dosya no: 22, Gömlek no: 73. Belge tarihi 16 Mayıs 1315 (28 Mayıs 1899).

88 BOA., Y. PRK.ZB., Dosya no: 28, Gömlek no: 35.

89 Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Cemal Güzel (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2008), 543.

mevkesinde, günümüzün Darülaceze Caddesi ile İstanbul Çevre Yolu arasında kalan bölgede yer almıştır. 19. yüzyılın sonlarında, İstanbul'un Avrupa yakasının Taksim'de son bulunduğu dikkate alındığında merkezden bir hayli uzakta, toplam 75.000 metrekare alan; Eksarh I. Yosif adına tescil edilmiştir. Satın alınan arazide bulunan binalardan bir tanesi tamir edilmiş, büyütülmüş ve gereken biçimde tefrişi yapılarak Bulgar Hastanesi'ne bitişik bir yapıda "Bulgar Ruhban Okulu" adıyla hizmete açılmıştır.⁹⁰ İşgal yıllarında işgal kuvvetleri tarafından kullanımı istismar edilen yapı, daha sonra yanmıştır.⁹¹

90 Georgi P. Kostandov, *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul: Geçmişten Günümüze Osmanlı Bakiyesi Bulgarlar Üzerine Bir Araştırma:1800-2000* (İstanbul: Kreatif, 2011), 94, 97.

91 Brizitsov, *İstanbul'dan Mektuplar*, 84.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Belgeleri:

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.),
Bâb-ı âlî Evrak Odası (BEO),
Dahiliye İdari Kısım Belgeleri (DH.İD.),
Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.),
İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.),
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV),
Şûrâ-yı Devlet (ŞD.),
Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Belgeleri (Y. PRK.
ZB.),

Kitap ve Makaleler

- Akın, Nur. *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2002.
- Brizitsov, Hristo. *İstanbul'dan Mektuplar: Bulgar Gazetecinin Gözüyle 1932'de Şehir*. Çeviren Hüseyin Mevsim. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- D'allesio, Eugenio Dallegio. *İstanbul Gürcüleri. Çeviren Fahrettin Çiloğlu*. İstanbul: Sinatle Yayınları, 2003.
- _. "Feriköy." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3: 293. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yayını, 1994.
- "Evrîm Koleji". <http://www.evrîm.k12.tr/tr/okulumuzu-taniyin/tarihcemiz/>. (25.12.2017). İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sanal Arşivi. (25.12.2017).
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. Çeviren Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2008.
- Göktürk, Hakkı. "Feriköy Gençlik Kulübü." *İstanbul Ansiklopedisi*. 10: 5686-5687. İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.
- Hezarfen, Ahmet. "Bulgarlar (Osmanlı Dönemi)." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 2: 330-331. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.
- Hezarfen, Ahmet ve Ahmet Mülayim. "Bulgar Okulları." *Dünden Bu-*

- güne İstanbul Ansiklopedisi*. 2: 329. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.
- Kınaylı, Hüsnü. “Feriköy Fes Fabrikası.” *İstanbul Ansiklopedisi*. 10: 5686. İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.
- Kostandov, Georgi P. *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul: Geçmişten Günümüze Osmanlı Bakıyesi Bulgarlar Üzerine Bir Araştırma 1800-2000*. İstanbul: Kreatif, 2011.
- Maçitidze, Elisabed. “İstanbul’daki Gürcü Katolik Kilisesi.” *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildiriler IV İstanbul’da Sanat: Mimari, El Sanatı, Resim, Müzik*, (2011): 189-196.
- Marmara, Rinaldo. *Pangaltı: 19. Yüzyılın Levanten Semt*. İstanbul: Şişli Belediyesi, t.y.
- Marmara, Rinaldo. *Bizans’tan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*. İstanbul: KitapYayınevi, 2006.
- Pervititch, Jacques. *Sigorta Haritalarında İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, t.y.
- Sabancı, Hakkı. “Feriköy Semtine Adını Veren Fransız Levanten Tüccar Aile: Beş Kuşak Ferry’ler.” *Hürriyet İstanbul*, (1999): 12.
- Şenyurt, Ali. “20. Yüzyıl Başlarında Feriköy’deki Vakıf Arazilerinin Dönüştürülmesi.” *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 2, (2017): 153-163.
- _. *Şişli Rehberi*. İstanbul: Şişli Belediyesi, 1987.
- Tanyeli, Gülsün ve Deniz İkiz. “İstanbul’da Bir Endüstriyel Miras Örneği: Bomonti Bira Fabrikası.” *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi* 7, (2009): 109-121.
- Veliçkov, Konstantin. *İstanbul’dan Hatıralar (1870-1890)*. Çeviren Hüseyin Mevsim. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

1851 LONDRA SERGİSİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN KATILIŞI

Aziz Tekdemir

Öz

Sanayi devrimi sonrası Avrupa Devletleri'nde üretimin artması, yeni pazar ve hammadde ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyacın giderilebilmesi için sanayi ürünlerinin ve üretim araçlarının tanıtılması amacı ile uluslararası sergiler düzenlenmeye başlanmıştır. Ayrıca bu sergilerle ülkelerin bilim, sanayi, teknoloji ve tarım alanındaki gelişme ve yeniliklerinin herkeşe duyurulması amaçlanmıştır. Öncülüğünü Fransa ve İngiltere'nin yaptığı sanayi sergileri, ilgili ülkelerin sömürgelerinden gelen hammadde ve bu hammaddelerden üretilen sanayi ürünlerinin pazarlanmasına yönelik olarak yapılmıştır. Başlangıçta sanayi ve ticari amaçla başlatılan sergiler, Avrupa ile Avrupa dışında bulunan devletlerin kültür ve yerel sanatları arasında, etkileşime de sebep olmuştur. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Fransa'da ulusal düzeyde ve 19. yüzyılın ilk yarısında çeşitli Avrupa ülkelerinde düzenlenen benzer olayların doruk noktası olan Londra sergisi ilk uluslararası sergi olarak kayda geçmiştir. 1851 yılında Londra'da açılan sergi bundan sonra düzenlenen diğer uluslararası sergilere de ilham kaynağı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Londra Sergisi, Osmanlı Devleti, Üretim, Sanayi, Crystal Palace

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aziz.tekdemir@gmail.com

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.350115
Geliş T. / Received Date: 08.11.2017

Kabul T. / Accepted Date: 21.03.2018

The Great Exhibition of 1851 and the Ottoman State's Participation

Abstract

The increase in production in the European States after the Industrial Revolution led to a growing quest for new markets and raw materials. To meet this demand, international exhibitions started to be organized to promote industrial products and production tools. Another aim of these exhibitions was to showcase scientific, industrial, technological and agricultural developments and innovations. Pioneered by France and England, the industrial exhibitions were held to market raw materials coming from the colonies of these countries and industrial products made from those raw materials. Initially launched for industrial and commercial purposes, the exhibitions also resulted in an interaction between European and non-European countries' cultures and local arts. Similar events were held in France at the national level since the late eighteenth century and in various European countries in the first half of the nineteenth century. The first international exhibition was the Great Exhibition held in London in 1851, which was also an inspiration for other international exhibitions to be held thereafter.

Keywords: England, London (Great) Exhibition, Ottoman Empire, Production, Industry, Crystal Palace

Giriş

19. yüzyıldaki sergilerin kökeni Fransız ihtilaline dayanmaktadır. Sergiler, başlangıçta İngiltere'ye karşı savaşta ekonomik bir silah olarak planlanmasına rağmen Fransız endüstrisine önemli katkıları oldu ve savaş döneminden sonra da devam etti. Bir süre sonra hem Avrupa hem de Amerikalı diğer ülkeler Fransa'dan etkilenerek kendi ulusal ve yerel sergilerini düzenlemeye başladılar. İngiltere'de, sergi fikri Fransa'ya ait olduğu için uzun bir süre itibar görmedi ve ilk ulusal sergi 1828'de Trafalgar Meydanı'ndaki Royal Mews'da açıldı. Genellikle sanayi ürünleri sergilendi ve başarılı oldu. 1844 yılında kıta Avrupası'nda biri Paris'te diğeri Berlin'de olmak üzere iki önemli ulusal sergi yapıldı. Sergilerin başarılı olması İngiltere'nin de dikkatini çekti. 1844'ün sonlarına doğru Sanatlar Topluluğu Sekreteri Francis Whishaw her yıl geleneksel bir sergi düzenlenmesine karar verdi ve önemli icatlar için 300 pound ödül belirledi. Whishaw'ın masraflarını üstlenerek açtığı Resim ve Mekanik İcatlar sergisine 150 kişi katıldı¹.

6 Aralık 1844'te Royal Society of Arts'ın ders salonunda gerçekleşen bu küçük sergi, 1851 Londra Sergisi'nin temeli oldu. Whishaw bunun bir başarısızlık olduğunu düşünürken topluluğun üyeleri, serginin gelecek yıllarda da tekrarlanmasını talep ettiler. Ocak 1845'te düzenlenen ve 800 kişinin katıldığı ikinci sergi, birincisinden daha başarılı oldu. 28 Mayıs 1845'te sergi üzerine yapılan toplantıda şu kararlar alındı: Yabancı ülkelerin tecrübelerinden yararlanılmaya çalışılacak, farklı kuruluşların üreticileri arasında rekabet oluşturularak endüstriyel becerinin arttırılması amaçlanacak ve ulusal avantajlar sağlamak için teşvik verilecekti. Ayrıca kaliteli ürünlere ödüller verilerek üretim geliştirilecek, ülkede sanayi ve ticaret canlandırılacaktı. Üreticilerin mamullerinin sergilenmesi için periyodik olarak endüstri sergileri düzenlenecek, sanayi ve zanaat erbabı davet edilecekti. Toplantıdan sonra Whishaw, alınan kararlarla ilgili Prens Albert ile bir görüşme gerçekleştirdi. Prens Albert sergi fikrine ılımlı yaklaştı ve ülke menfaatleri için gerekli olduğunu beyan etti. 1845 yılının sonlarına doğru topluluk ödül miktarını

¹ Jefferey A. Auerbach, *The Great Exhibition of 1851* (London: Yale University Press, 1999), 9; K. W. Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," *Journal of the Royal Society of Arts* 99, sy. 4845 (1951), 414-415.

arttırarak sergiye daha fazla ürün çekmeyi amaçladı².

Böylece her yıl düzenlenecek küçük sergilerle, ulusal sergi için ürünler tespit edilecekti. Ödül için yapılan ilk yarışmada hayal kırıklığı yaşandı ve ödüle layık birkaç ürün seçildi. Bunun üzerine çalışmaları daha geliştirmek amacıyla toplulukta Henry Cole³ görevlendirildi. Cole'un sanat topluluğu ile bilinen ilk teması, 1845 yılı sonunda olmuştur. Özel ödüller için düzenlenen yarışmalardan haberdar olan Cole bir çay seti tasarlayarak "Felix Summerly"⁴ adı ile ödüle talip olmuştur. Yarışma sonucunda çay seti, gümüş madalya kazanmıştır. Bu başarı topluluğun dikkatini çekmiş ve Cole, Scott Russel tarafından topluluğa katılmaya ikna edilmiştir. Topluluktaki bu gelişmeler kısa süre içerisinde meyvelerini vermeye başlamış ve çevreden takdir görmüştür⁵.

Cole, Haziran 1846'da yeni bir sergi için topluluk tarafından görevlendirildi. Sergi için sanayi ve sanat ürünleri arasından en önemlileri seçildi. 1847 Mart'ında topluluk binasında İngiliz İmalat Sanayii ve *Dekoratif Sanat Örnekleri Sergisi* açıldı. Yapılan çalışmalarda sergi düzenleyecek kadar ürün toplanamadı. Bunun üzerine Cole ve Scott Russell, üreticileri ziyaret ederek ürünlerini ödünç vermeleri için ikna

2 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 14; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 415-416.

3 Henry Cole; kültürlü, çok yönlü, çalışkan, inisiyatif alan bir kişiliğe sahipti. Posta reformu için liderlik etmiş ilk Noel kartını çıkartmıştı. Aynı zamanda iyi bir sanatçı ve müzisyendir. Daha sonraki yıllarda Bilim ve Sanat Bölümünün sekreterliğini üstlenmiştir. 1862 Londra, 1855 ve 1867 Paris fuarlarında sergilenen İngiliz ürünlerinin belirlenmesinde rol oynamıştır. Ayrıca Royal Albert Hall, Royal College of Music ve Victoria and Albert Museum gibi kurumların kuruluş ve gelişme aşamalarında önemli rol oynamıştır. Cole, işlerinde ciddiyeti ön planda tutmuş ve acımasız olmuştur. Buna karşın özel hayatında gayet sakin ve duygusal bir tavır takınmıştır. Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 417.

4 Çay setinin ünü kısa süre içerisinde yayılmış ve ürün Prens'in de dikkatini çekmiştir. Cole ile görüşen Prens tasarım konusundaki görüşleri doğrultusunda Felix Summerly'i marka haline getirmiştir. Sonraki yıllarda birçok ürün tasarlanarak imal edilmiştir. Çay seti iyi satmış ve Cole için kazanç kaynağı olmuştur. Bu Cole'u daha da cesaretlendirmiş, üretici, sanatçı ve tasarımcıyı bir araya getirerek kurumsallaşmayı sağlamış ve Felix Summerly Art Manufactures'ı kurmuştur. Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 417.

5 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 17-18; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 418.

etmeye çalıştı. Sonunda 200 parça toplanarak bir araya getirildi. Sergide Coteland, Copeland, Minton, Longman, John Murray, James Powell ve Osier gibi imalatçıların, çanak çömlek, cam, çatal-bıçak takımı, mobilya, duvar kağıtları ve ciltçilik gibi çeşitli tasarım alanlarını kapsayan yaklaşık 214 ürünü yer aldı. Küçük bir sergi olmasına rağmen 20.000'den fazla kişi ziyaret etti. Ziyaretçilerin bu sayıya ulaşması sergiyi başarılı kıldı ve ilham kaynağı olan Henry Cole topluluk tarafından takdir edildi⁶.

Serginin bu denli başarılı olması üzerine Henry Cole yeni bir plan hazırladı ve fikrini toplulukla paylaştı. Cole, sanat topluluğunun sergileri her yıl düzenlemesini, sergilenecek ürünlerin tasarım okulları tarafından seçilmesini ve periyodik ulusal sergiler haline getirilmesini önerdi. Yıllık olarak yapılacak bu sergiler sanat topluluğu tarafından bir bina ya da alanda organize edilecekti. Topluluk, serginin Trafalgar Meydanı'nda yapılmasını istiyordu. Cole, Ocak 1848'in başında, Prens Albert'e bir mektup yazarak hazırladığı planının bir kopyasını gönderdi ve tavsiyelerini sordu. Prens, Cole'a verdiği cevapta hükümetin sergiye herhangi bir yardımda bulunamayacağını bildirdi. Daha sonra yetkililer ile yapılan toplantılarda serginin Trafalgar Meydanı'nda yapılması teklifi kabul edilmedi. Fakat sergi için Somerset House veya Crown'da bir alanın kullanımı önerisi getirildi. Topluluğun ikinci sergisi 9 Mart-30 Nisan tarihleri arasında gerçekleşti. 1847 sergisinin başarısının üreticileri etkilediği açıkça gözlemleniyordu. 1848'de sergiye katılmak için kıyasıya bir yarış vardı. Sergi için küçük bir bina kullanıldı. Sergide büyük oranda yeni tasarlanan 700 ürün görücüye çıktı ve yaklaşık 73.000 kişi tarafından ziyaret edildi. 1849'daki üçüncü sergi için daha büyük bir alana ihtiyaç duyulacağından serginin kapsamının sınırlandırılmasına karar verildi ve sergide sadece altın ve gümüş işçiliği sergilendi⁷.

Sergi İçin Yapılan Hazırlıklar

Bu döneme kadar hep ulusal sergiler ile ilgili planlamalar yapılmıştı. 1849 yılının başlarında Fransa'da uluslararası sergi için bir teşebbüs

6 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 418-419.

7 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 419-420.

göze çarpmaktadır. Tarım ve Ticaret Bakanı M. Buffet, Fransız Ticaret Odaları'na bir genelge göndererek düzenlenecek uluslararası sergi için Avrupa ülkelerine davet mektubu göndermelerini istedi. Fakat Fransız sanayi adamlarının, yabancılarla rekabet etme fikrine olumlu bakmaları sebebiyle iptal edildi. İngiltere'de de uluslararası sergi fikri bu dönemde konuşulmaya başlandı. 1849 Haziran'ında uluslararası bir sergi için Prens Albert ve topluluk üyeleri harekete geçtiler. Prens, uluslararası sergi için topluluğa talimat verdi. Topluluk sekreterinin yıllık ödüllerin dağıtımında yaptığı konuşmada konu dile getirildi. Yine aynı ay içerisinde topluluk üyelerinden Henry Cole, Digby Wyatt ve Francis Fuller Paris'te düzenlenen sergiyi gözlemek ve rapor etmek üzere Fransa'ya gönderildi.

Henry Cole ve Digby Wyatt Fransa'ya ulaştıklarında Buffet'in Paris sergisini uluslararası hale getirmek için çalışmalar yaptığını öğrendiler⁸ ve bu fikirden esinlenerek yabancı yatırımcıların İngiliz sergilerine katılması fikri üzerinde uzun tartışmalar yaptılar. Cole İngiltere'ye geri döndüğünde yaptığı incelemeleri ve fikirlerini Prens Albert'e uzun uzadıya anlattı. Ayrıca topluluğun bir diğer üyesi Francis Fuller de Paris Sergisi'ne katılmıştı. Paris'ten sergi hakkında olumlu fikirlerle dönmüş ve bunları dostu Cubitt'le paylaşmak için Southampton'a gitmiştir. İki arkadaş Londra'ya kadar birlikte yolculuk yapmış ve Paris sergisi üzerine konuşarak fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Londra'ya ulaştıklarında Prens Albert ile görüşmüş ve sergi hakkındaki fikirlerini aktarmışlardır. Daha sonra Fuller, Scott Russell'a sergi ile ilgili bilgi verdikten sonra planın maddi yönü üzerinde durmuş ve bir rapor sunarak fonların arttırılmasını istemiştir⁹.

30 Haziran 1849'da Buckingham Sarayı'nda yapılan toplantıya Prens Albert ile Scott Russell'ın¹⁰ yanı sıra topluluğun üç üyesi, Henry Cole,

8 *The Crystal Palace, and its Contents*; (An illustrated Cycloedia of the Great Exhibition of the Industry of all Nations 1851) (London: William Clowes and Sons, 1851), 2; Elizabeth Bonython, "The Planning of the Great Exhibition of 1851," *RSA Journal* 143, sy. 5459 (1995), 46; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 421.

9 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 422-423.

10 Prens Albert, toplantıda Scott Russell'ı toplantı tutanaklarını yazması hususunda görevlendirdi. Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 423.

Francis Fuller ve Thomas Cubitt de katıldı. Toplantıda 1851 yılında uluslararası büyük bir endüstri sergisinin yapılacağı ifade edildi. Alınan kararlarda özellikle Henry Cole, Francis Fuller ve Thomas Cubitt etkili oldu. Prens serginin hammadde, makine-teknik icatlar, dekoratif ürünler ve heykel ile plastik sanatlardan oluşan dört bölüme ayrılmasını istiyordu¹¹. Sergi alanı olarak da Hyde Park'ın güney tarafındaki boş alan seçildi¹². Serginin kapsamı tamamen prens tarafından belirlendi. Ürünlere sınırlama getirilmesi fikri, bilim ve sanayiye ket vuracağı düşünüldüğünden reddedildi. Diğer uluslarla adil rekabete girilmesinin İngiliz Sanayii'nin avantajına olacağı fikri ağır bastı. Sanayicileri satımı riskli olabilecek sergi ürünlerini üretmeye yöneltmek için önemli ödüllerin verilmesi konusunda anlaşmaya varıldı¹³. Alınan bu kararların uygulanması için Kraliyet Komisyonu görevlendirildi¹⁴. Kraliyet komisyonunda sanat topluluğuna üye olan ve bu planın hazırlanmasında emeği geçenlerin de yer alması uygun görüldü. Zaman kaybetmeden kısa sürede taslağın hazırlanarak hükümete sunulması için çalışmalar yapıldı.

Toplantıda son olarak finans meselesi üzerinde duruldu. Hükümetten

11 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 23; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 422-423; *The Crystal Palace, and its Contents*, 2.

12 Mekân olarak daha önce önerilen Somerset House ve Leicester Square tartışıldı ve reddedildi: Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 423.

13 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 24; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 423.

14 Kraliyet Komisyonunun başkanı Prince Albert yardımcısı ise Earl Granville idi. Üyeleri arasında 4 başbakan, Lord John Russell, Sir Robert Peel, Lord Stanley, W. E. Gladstone bulunmakta idi. Diğer üyeler arasında Buccleuch Dükü, Kraliyet topluluğu başkanı Earl of Rosse, Kraliyet Asya topluluğu başkanı Earl of Ellesmere, Manchester Ticaret Odası Başkanı Thomas Bazley, Anti-Corn Law League lideri Richard Cobden, Doğu Hindistan Şirketi Başkanı Archibald Galloway, Ticaret bakanı Henry Labouchere, mimar Charles Barry, mühendis William Cubitt; Kraliyet akademisi başkanı Sir Charles Lock Eastlake, jeolog Sir Charles Lyell, Londra belediyesi meclis üyesi William Thompson, Kraliyet tarım topluluğunun kurucusu Philip Pusey, Heykeltıraş, Mermer Kemer oymacısı Richard Westmacott, Lyoyd's and Baring Brothers Başkanı Thomas Baring, Leeds yün üreticisi John Gott, Jhon, Loyd and Company başkanı Samuel Jones Loyd, Spitalfields ipek tüccarı Thomas Field Gibson gibi önemli devlet, sanat ve bilim adamlarından oluşuyordu. (Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 28-29; Geoffrey Cantor, *Religion and the Great Exhibition of 1851* (New York: Oxford University Press, 2011), 45-46; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 427).

yardım alınmadığı takdirde problem yaşanacağı bu sebeple de fonlar oluşturularak gönüllü aboneliklerin sağlanması gerektiği belirtildi. Bağışların ise sanatlar topluluğu tarafından toplanması kararlaştırıldı. Daha sonra da tüm mali sorumluluk Kraliyet Komisyonuna devredildi. Prens vakit kaybetmeden hükümetin ileri gelen üyeleri ve arkadaşı Sir Robert Peel ile görüştü. Topluluk bir kampanya düzenleyerek İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da yaklaşık altmış beş kasabada iş adamlarını, ayrıca Scott Russell da Almanya'daki önemli yerleri ziyaret etti¹⁵.

Topluluk, proje için en az 75.000 poundun gerekli olduğunu ifade etti. Fakat avans için ipotek gösterebilecekleri hiçbir şey yoktu. Sonunda projeyi gerçekleştirecek finans kaynağı, Munday ve yeğeni oldu ve tüm riskleri alarak gerekli fonu sağlayabileceklerini söylediler¹⁶. Sözleşme imzalandıktan kısa bir süre sonra Munday işin riskli olduğunu gördü ve 587 pound tazminat ödeyerek anlaşmadan çekildi¹⁷. Bu sebeple komisyon üyeleri 25 Ocak'ta Mansion House'da bir toplantı yaptılar. Toplantıda Kraliçe 1.000, Prens Albert ise 500 pound bağış yaptı ve listenin başında yer aldılar. Cole ve arkadaşları ülkeyi dolaştıktan sonra, serginin gönüllü aboneliklerle finanse edilmesi gerektiğini belirttiler. Şubat ayı sonuna kadar yaklaşık 70.000 pound toplanmıştı ama yeterli değildi. Devreye Belediye Başkanı girdi ve Mart ayının sonlarına doğru görkemli bir ziyafet verdi. Ziyafete Prens Albert ve ülkenin her yerinden sivil yetkililer katıldı. Ayrıca ülke çapında bunun gibi birçok toplantı düzenlendi ama istenilen para toplanamadı. Fon, 80.000 poundun biraz altında kapandı. Masraflar çıkarılınca yaklaşık 65.000 pound kaldı. Bu para bina için bile yeterli değildi¹⁸. Mali sorunu gidermek için komisyon üyeleri kendi aralarında bir garanti fonu kurdu. Sonra da fonu ipotek göstererek bankadan avans alma yoluna gittiler. Kısa süre-

15 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 424; *The Crystal Palace, and its Contents*, 3.

16 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 425.

17 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 36-37; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 427; *The Crystal Palace, and its Contents*, 3.

18 Cantor, *Religion and the Great Exhibition of 1851*, 42; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 430.

de 350.000 pound para toplandı, mali sorun çözüldü¹⁹ ve bir yandan da sergi için davet mektupları yazıldı²⁰.

Sergi yeri Hyde Park olarak belirlenmişti. Fakat itirazlar yükselmeye başlamış *Times Gazetesi*, aleyhte bir kampanya başlatmıştı. Kampanyaya parlamentodan Albay Sibthorp, avamdan Lincoln, lordların içinden de Lord Brougham destek vermişti. Hyde Park'ta sergi binasına yer açmak için ağaçların kesilecek olması halk arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. Hatta ilk ağaç kesiminde Albay Sibthorp şiddetli bir protesto düzenledi. Gazetelerde de sergi aleyhine haberler yapıldı. Örneğin *The Times* 29 Haziran'da sergiye gelecek ziyaretçilerin burayı yaşanmaz hale getireceğini ifade ediyordu²¹. Sergi alanı için 4 Temmuz'da parlamentoda oturum yapıldı. Battersea Fields, Victoria Park, Primrose Hill, Wormwood Scrubs ve Isle of Dogs gibi yerler Hyde Park'a alternatif olarak gösterildi. Fakat çoğunluk Hyde Park'tan yana oy kullandı. Böylelikle serginin açılacağı yer konusu çözümlenmiş oldu²².

Bir diğer ihtilafı konu ise sergi binasının nasıl olacağı idi. Binanın 18 dönümlük bir araziye yapılmasına karar verildi. Kraliyet komisyonu zaman kaybetmeden Mühendis William Cubitt başkanlığında bir inşaat komitesi belirledi. Komiteye Charles Barry, C. R. Cockrell ve Donaldson isminde üç mimar, mühendis Robert Stephenson ve Brunel, Buccleugh Dükü ile Ellesmere Kontu da üye olarak atandı. Brunel Scott Russell'a binanın tasarımı için bir yarışma düzenlenmesi önerildi. Amaç değişik fikirlerden ilham almaktı. Komite yarışma için bir ilan yayınladı. Yerli yabancı tüm tasarımcıları yarışmaya davet ederek tasarımlar için 3 hafta süre verdi. Yarışmaya 38'i yabancı olmak üzere 233 tasarımcı katıldı²³. Bu tasarımlardan ilham alınarak ser-

19 Bonython, "The Planning of the Great Exhibition of 1851," 48; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 433.

20 161.631 adet davet mektubu elle yazılarak gönderilmiştir. T. Edgar Lyon Jr., "In Praise of Babylon: Church Leadership at the 1851 Great Exhibition in London," *Journal of Mormon History*, 14 (1988): 51.

21 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 431

22 Charles Babbage, *The Exposition of 1851* (London: Jhon Murray, 1851), 56; Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 46; Bonython, "The Planning of the Great Exhibition of 1851," 46; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 434.

23 Yarışmaya 28 Fransa, 2 Belçika, 3 Hollanda, 1 Hanover, 1 Napoli, 1 İsviçre, 1 Prus-

gi binasının planı oluşturuldu. Bina tuğladan yapılacak çatı ise metal kaplı bir kubbe ile örtülecekti. Bina 150 feet²⁴ yüksekliğinde, 200 feet çapında olacaktı. Bu kadar büyük bir binanın yapılmasındaki amaç, İngiltere'nin inşaat sanayiinde ne kadar ileri olduğunu tüm dünyaya göstermekti. Planlar 22 Haziran'daki *Illustrated London News*'da²⁵ yayınlanır yayınlanmaz halk isyan etti. Böyle bir bina, Hyde Park'ın büyük bir bölümünü kaplayacak, parkın yapısı bozulacaktı²⁶. Bu arada ortaya Joseph Paxton çıktı ve cam ile demir yapıdan oluşan tasarımını komisyona sundu. Scott Russell planı beğenerek prens Albert'e ilettili. Prens de Paxton'u görüşmek ve ayrıntılı bilgi almak üzere davet etti. Prensle Paxton 24 Haziran'da önemli bir görüşme gerçekleştirdiler. 6 Temmuz'da *Illustrated London News*, Paxton'un taslağını yayınladı. Taslak halk tarafından büyük beğeni topladı. Gazetede Hyde Park'a zarar verilmeyeceğine dair beyanatların yer alması Londra halkının proje konusundaki aleyhte tutumunun bertaraf edilmesini sağladı²⁷.

Görüşmeden sonra Prens, Birmingham inşaat firmasının sahiplerinden Charles Fox'ı çağırdı. Paxton ile Fox her şeyi en ince ayrıntısına kadar görüştü. Daha sonra planlar incelenerek şartnameler hazırlandı, projenin maliyeti tespit edildi. 10 Temmuz'da planlar, şartname ve ihale dosyaları ile yapı komitesine sunuldu. 16 Temmuz'da Kraliyet Komisyonunun bir toplantısında, Paxton'un gözden geçirilmiş planı, bina komitesinin tavsiyesi üzerine oybirliği ile kabul edildi²⁸. İnşaat

ya, 1 Hamburg, 128 Londra ve çevresi, 51 İngiltere'nin kasabalarından, 6 İskoçya, 3 İrlanda, 7 anonim olmak üzere toplam 233 tasarımcı katılmıştır. *The Crystal Palace, and its Contents*, 30.

24 İngiliz uzunluk ölçüsü birimi olup 30.5 santimetreye eşittir. *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK Yayınları, 2011), 881.

25 İngilterenin 200 bin trajlık gazetesi: Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 435.

26 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 42-43; Babbage, *The Exposition of 1851*, 61; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 432.

27 Jonathan Meyer, *Great Exhibitions 1851-1900* (Suffolk: Antique Collectors' Club, 2006), 18-19; Babbage, *The Exposition of 1851*, 62-63; Bonython, "The Planning of the Great Exhibition of 1851," 48. Basında olumlu yaklaşımlar olurken olumsuz bakanlar da vardı. *The Times*, bina taslağını seraya benzetiyor ve aleyhte kampanya yürütüyordu. Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 435.

28 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 49-52; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 437.

şirketi 30 Temmuz'da işe başladı. Plan çok iyi bir şekilde etüt edildiği ve makineler kullanıldığı için 18 hafta içerisinde bina tamamlandı²⁹. 31 Aralık'ta sanat topluluğunun 1200 üyesi ve arkadaşları binada keşif gezisi gerçekleştirdi ve 31 Ocak 1851'de bina Kraliyet komisyonuna teslim edildi. Komisyon binayı teslim aldıktan 12 gün sonra ürünler taşınmaya başlandı. Sergilenecek ürünler 30 Haziran 1849'da düzenlenen konferansta Prens Albert tarafından *Hammadde, Makine, İmalat ve Güzel Sanatlar* olmak üzere dört ana bölüme ayrılmıştı³⁰. Fakat sergi ürünleri pavyonlara yerleştirilmeye başlandığında karışıklıklar yaşanmaya başladı. Çünkü bir ürün diğerinin hammaddesi olabiliyordu. Kısa süre içerisinde bu problem de genç kimyager Lyon Playfair tarafından çözüme kavuşturuldu. Lyon dört ana başlığı 30 bölüme ayıran bir planlama yaptı ve komisyon tarafından kabul edildi³¹.

Binanın batı tarafı İngiliz ve İngiliz sömürgelerinin ürünlerine doğu tarafı ise diğer ülkelerin ürünlerine ayrıldı³². Her ülkeye ayrı bir bölüm yapıldı. Fuara katılacak ülkelerden sergiden sorumlu bir komisyon oluşturması ve komisyonda bulunan kişilerin isimlerinin bildirilmesi istendi. İngiliz malları için yerel ve ulusal komiteler kuruldu. Yerel komitenin onayı olmadan hiçbir ürün kabul edilmedi³³.

29 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 438. Bir başka makalede binanın yedi ayda tamamlandığı belirtilmiştir: Geoffrey Cantor, "Anglo-Jewry in 1851: the Great Exhibition and political emancipation," *Jewish Historical Studies*, 44 (2012): 105.

30 Meyer, *Great Exhibitions*, 22; Peter Colvin, "Muhammed Ali Paşa, the Great Exhibition of 1851, and the school of oriental and African Studies Library," *Libraries & Culture* 33, sy. 3 (1998): 254; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 439; Anthony Swift, "Russia and the Great Exhibition of 1851: Representations, Perceptions, and a Missed Opportunity," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 55, sy. 2 (2007): 242; Artemis Yagou, "Facing the West: Greece in the Great Exhibition of 1851," *Design Issues* 19, sy. 4 (2003): 84.

31 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 92; Nick Fisher, "The Great Exhibition of 1851: the struggle to describe the indescribable," *Endeavour* 36, sy. 1 (2011): 7; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 439. Ürünlerin sınıflandırılması için bkz: Tablo I.

32 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 440; *The Crystal Palace, and its Contents*, 34-35; Swift, "Russia and the Great Exhibition of 1851: Representations, Perceptions, and a Missed Opportunity," 242.

33 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 440-441.

1851 Londra Sergisi'nin Açılışı

Sergi binasının düzenlenmesi de binanın yapımı kadar hızlı gerçekleşti. Cole, Dilke, Digby Wyatt ve Playfair'in çalışmalarıyla sergi kısa sürede açılışa hazır hale getirildi. Binada güvenlik önlemleri alındı. Serginin 1 Mayıs'ta kraliçe tarafından resmi bir törenle açılacağı fakat açılışa halkın alınmayacağı haberi ilan edildi. Halkın büyük tepkisi üzerine ikinci bir ilan yayınlayarak Majestelerinin, sergiyi halk huzurunda açacağı, açılışa sadece sezonluk bilet alanların katılabileceği ilan edildi³⁴. 1 Mayısta öğlen saatlerinde kraliçe Crystal Palace'ta coşkulu bir halk kitlesinin huzurunda serginin açılışını yaptı³⁵.

4600 araçlık kortej ve süvari geçit töreni yapıldı³⁶. Kraliyet alayı, Crystal Palace'ın kuzey girişinden büyük Coalbrookdale kapısını geçerek içeri girdi. Alayı; bakanlar, devletin ileri gelenleri, yabancı devletlerin büyükelçileri ve din adamları karşıladı. Ayrıca Crystal Palace sezonluk bilet sahibi yaklaşık 25.000 kişinin tezahüratları, çeşitli müzik aletleri ve koronun sesi ile yankılanıyordu. Kraliçenin Crystal Palace'taki misafirleri selamlamasını Canterbury Başpiskoposunun dua resitali izledi. Ardından Hallelujah Korosunun şarkıları dinlendi ve Prens Albert ile sergi komite üyelerinin raporları okundu. Kraliçeyi bekleyen, Paxton ve Fox'un önderlik ettiği önemli kişilerden oluşan gurup yaklaşık 200 kişiden oluşuyordu. Daha sonra, Lord Breadalbane serginin açılışını ilan etti. Kraliyet alayı Buckingham sarayına döndükten sonra serginin açılışı tüm dünyaya duyuruldu³⁷.

Fuara yaklaşık 14.000 üretici katılmış ve 100 binin üzerinde mamul mal sergilenmiştir³⁸. Spicer Brothers ve W. Clowes ile oğulları tarafın-

34 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 145; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 443.

35 Meyer, *Great Exhibitions 1851-1900*, 22; Lyon Jr., "In Praise of Babylon: Church Leadership at the 1851 Great Exhibition in London," 51; Cantor, *Religion and the Great Exhibition of 1851*, 64; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 443.

36 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 443.

37 Lyon Jr., "In Praise of Babylon: Church Leadership at the 1851 Great Exhibition in London," 51; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 444.

38 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 91; Fisher, "The Great Exhibition of 1851: the struggle to describe the indescribable," 7; Swift, "Russia and the Great Exhibition of

dan fuarda sergilenen ürünlerin kataloğu yapılmıştır³⁹. Ayrıca *Moses and Son* firması, serginin geniş çapta reklamını yapmıştı. Gelen ziyaretçilere İngilizce, Almanca ve Fransızca olarak 64 sayfalık bir katalog düzenlenerek sergi tanıtılmıştı. Katalogta aynı zamanda sergilenen ürünler de listelenmişti⁴⁰. Fuarda en çok İngiltere ile Fransa'nın ürünü sergilenmiştir. Fransa'ya 65 bin feet karelik bir alan tahsis edilmiştir⁴¹. İngiltere ve kolonilerine⁴² ise 210 bin feet karelik bir bölüm ayrılmıştır. Bir diğer büyük gurup ise Alman Zollverein olmuş ve onlara 30 bin feet karelik bir yer tahsis edilmiştir⁴³.

Kraliçe sergiyi sık sık ziyaret ederek kalabalığın arasına karıştı. Kalabalıkların büyüklüğü günlere göre değişmektedir. Farklı günlerde sergi giriş ücreti için değişik tarifeler uygulanmaktaydı. Sezonluk bilet erkekler için 3,3 pound, kadınlar için ise 2,2 pound olarak açıklanmıştı⁴⁴. Giriş ücreti ikinci ve üçüncü gün 1 pound, 4. gün için 5 şilin olarak belirlenmişti. 26 Mayıs'a kadar sergiye giriş ücretleri bu şekilde uygulandı. Bu tarihten sonra Pazartesiden Perşembeye kadar 1, Cuma 2,

1851: Representations, Perceptions, and a Missed Opportunity," 242. Bazı kaynaklarda üreticilerin sayıları farklı olarak verilmiştir. Mesela bir kaynakta 40 ülkeden 15.000 üreticinin sergiye katıldığı (Lyon Jr., "In Praise of Babylon: Church Leadership at the 1851 Great Exhibition in London," 51), diğerinde 34 ülkeden 17.000 (Yagou, "Facing the West: Greece in the Great Exhibition of 1851," 84), bir diğerinde ise 13.793 üretici firmanın katıldığı belirtilmektedir. (Meyer, *Great Exhibitions 1851-1900*, 20).

39 1500 sayfadan ve beş bölümden oluşan katalog 3 cilt halinde basılmıştır. Katalogta ürünlerin her birinin görseli bulunmaktaydı. Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 95.

40 Cenova kadife yazlık yelekleri, erkekler için balıkçı paltosu, matem elbisesi, arabacıların büyük paltoları, damatlık elbiseleri vb. Cantor, "Anglo-Jewry in 1851: the Great Exhibition and political emancipation," 111.

41 Fransa sergiye büyük önem vermiş ve gönderdikleri temsilcilere sergi ile ilgili raporlar hazırlatmıştır. Ayrıca sergilenen ürünlerden satın almak için bir fon oluşturmuş ve aldıkları ürünleri de Conservatoire des Arts et des Metiers'e yerleştirmiştir. Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 456.

42 Bu alanın 1/4 'ü kolonilere aittir. Meyer, *Great Exhibitions 1851-1900*, 27.

43 Meyer, *Great Exhibitions 1851-1900*, 27.

44 Mevsimlik bilet sahipleri biletlerini hem giriş kabininde göstermek hem de rezervasyon defterinde isimlerinin karşısına imza atmak zorundaydı. Bu işlemin yapılmasının nedeni farklı kişilerin sergiye kaçak olarak girmesini engellemektir. Cantor, "Anglo-Jewry in 1851: the Great Exhibition and political emancipation," 108.

Cumartesi 5 şilin olarak ayarlandı. 13 yaşının altındaki çocuklardan da yarı ücret alınması kararlaştırıldı. 31 Temmuzda fiyatlarda ikinci kez düzenlemeye gidildi. Sezonluk bilet erkekler için 1,10, kadınlar için 1 pound oldu. 9 Ağustos Cumartesi günü fiyatlar 2 şiline düşürüldü⁴⁵.

Başlarda fiyat yüksekliğinden dolayı sergiyi ziyaret edenlerin sayısı azdı. Fiyatlarda yapılan düzenlemelerden sonra ziyaretçi sayısı arttı. İlk şilin günü beklenmedik bir şekilde sakin geçti. Pazartesi günü ziyaretçi sayısı çok azdı. Bununla birlikte, o günden sonra ziyaretçi sayısı istikrarlı bir şekilde yükseldi. Genel olarak şilin günlerinde ziyaretçi sayısı 45 bin ile 60 bin arasında değişiyordu. Cuma günleri 18-30 bin arasında, Cumartesi ise yaklaşık 6 bin civarında oluyordu. Yaz sonuna kadar günlük ziyaretçi sayısı yaklaşık 100 bin civarındaydı. 7 Ekim Salı günü ziyaretçi sayısı 109.915'e yükselerek rekor düzeye ulaştı. Tüm dönem boyunca toplam 6.201.856⁴⁶ kişi sergiyi ziyaret etti⁴⁷. Sergi yurt dışından ve yurt içinden büyük ilgi gördü. Londra'da oteller hemen hemen doldu⁴⁸. 1851 yazında Londra çok kültürlü bir şehir kimliği kazandı. Sergiyi yurt dışından çok sayıda insan ziyaret etti. Sergi, farklı ırklardan insanların renk ve dil ayırt etmeksizin birbirleri ile iletişim

45 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 145; Lyon Jr., "In Praise of Babylon: Church Leadership at the 1851 Great Exhibition in London," 51; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 445; Cantor, "Anglo-Jewry in 1851: the Great Exhibition and political emancipation," 109.

46 Sergiyi Mayıs 734.782, Haziran 1.133.116, Temmuz 1.314.476, Ağustos 1.023.165, Eylül 1.155.210, Ekim 841.107 olmak üzere toplam 6.201.856 kişi ziyaret etmiştir. *The Crystal Palace, and its Contents*, 62

47 *The Crystal Palace, and its Contents*, 62; Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 148; Martyn A. Walker, "The impact of the Great Exhibition of 1851 on the development of technical education during the second half of the nineteenth century," *Research in Post-Compulsory Education* 20, sy. 2 (2015): 198; Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 137; Fisher, "The Great Exhibition of 1851: the struggle to describe the indescribable," 10; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 445; Yagou, "Facing the West: Greece in the Great Exhibition of 1851," 84. 6 milyon ziyaretçi yaklaşık 350.000 pound giriş ücreti ödemiştir. Lyon Jr., "In Praise of Babylon: Church Leadership at the 1851 Great Exhibition in London," 51.

48 Cantor, "Anglo-Jewry in 1851: the Great Exhibition and political emancipation," 109. Serginin Londra demiryolları üzerinde de etkisi oldu. Talebi karşılamak için ülkenin her yerinden Londra'ya çok sayıda tren seferleri düzenlendi. Sergi sayesinde halkta bir gezi alışkanlığı hasıl oldu ve sergi kapandıktan sonra da alışkanlığın devam ettiği gözlemlendi. Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 455.

kurması için eşsiz bir fırsat sundu⁴⁹. Sergiyi ziyaret eden yabancıların sayısı yaklaşık 60 bindi. Hemen hemen yarısı Fransa'dan gelmişti⁵⁰.

Binaya batı tarafından girişte, sağdan sola görüş mesafesinde çok geniş bir alan uzanmaktaydı. Girişte merkezi bir koridor ve hemen bitişiğinde açık alanlar bulunmaktaydı. Bu kısım İngiliz ve İngiliz sömürgelelerinden oluşan 16 sergi alanını kapsamaktaydı⁵¹. İngilizlerin ürünlerinin sergilendiği bölümde ürünlerin açıklamasını yapmak üzere kadın ve erkeklerden oluşan toplam 1750 görevli vardı⁵². Daha önce de belirtildiği gibi, İngiliz bölümü, Prens Albert'in öngördüğü dört ana bölüm Lyon Playfair tarafından 30 alt bölüme taksim edildi. Mamul mallar ve plastik sanatlar, merkezi koridor üzerinde gruplandırıldı. Hammaddeler ve makinelere mütevazı ve daha kullanışlı bölümler ayrıldı. Makineler kuzey tarafa, hammaddeler güney tarafa yerleştirildi. İngilizlerin sergi alanında en çok ilgi çeken bölümü, Doğu Hindistan Şirketinin getirdiği zengin ve göz kamaştırıcı hazinelerin sergilendiği kısım oldu. Ayrıca 27 feet yüksekliğinde olan ve ortası parıldayan Osier'in büyük çeşmesi de ilgi çekti. Sergiye katılan Fransa, Belçika, Avusturya, Alman Zollverein ve Amerika Birleşik Devletleri dikkat çekmekteydi. Belçika fuara katılan en küçük ülkeydi. İtalya ise henüz siyasi olarak birleşmemiş olmasına rağmen "İtalya" adı altında sergideki yerini aldı⁵³.

İngilizlerin sergide çağdaş İngiliz tasarımının kabalığını gördükleri ve ürünlerinin Fransız tasarımlarıyla benzerliğinden rahatsız oldukları ifade edilmiştir. İngilizler sergiden dersler çıkararak tasarımlarını iyileştirmek için çalışmalara başlamış ve yeni tasarım okulları kurarak

49 Alnında türban ve mücevherleri olan Dusky Hint Prensleri, İpek işlemeli elbiseleriyle soluk yüzlü Çin memurları, esrarlı yüzleri ile sakin ve küçük Japon görevliler, Parlak renkler giyen, tüylü başlıklı, geniş yüzlü Afrikalı Şefler, Ruslar, Polonya, Fransa, İtalyanlar, Avusturya, Amerika, Avustralya ve Kanada'dan gelen ziyaretçiler ile buluşuyordu. Cantor, "Anglo-Jewry in 1851: the Great Exhibition and political emancipation," 110.

50 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 185.

51 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 100; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 445.

52 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 106.

53 Meyer, *Great Exhibitions 1851-1900*, 41; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 446-447.

sanat eğitiminin yaygınlaşmasını teşvik etmiştir⁵⁴. Ayrıca mesleki eğitimin önemi anlaşılmış yetişkinlerin de eğitim alabilmesi için mekanik enstitüleri geliştirilmiştir⁵⁵.

Fuar eğlendirici ve öğretici bir şekilde tasarlanmıştı. Ziyaretçiler bir ürünün imal sürecini baştan sona izleyebiliyordu. Örneğin tekstil reyonunda pamuğun toplanmasından kumaş haline getirildiği ana kadar her anı takip edebiliyordu. Ayrıca fuarda İngiliz sömürgelerinden getirilen ilkel ve vahşi olarak tanımlanan insanlar da sergilendi ve bu bölüm “İnsan Hayvanat Bahçesi” olarak adlandırıldı. İngilizler bu şekilde kendi gelişmişliklerini katılımcılara göstererek emperyal kimliklerini inşa etmeye çalışmıştır⁵⁶.

Ülke stantları bir pazar yerini andırmaktaydı. Serginin önemli özellikleri, verilen ödüller ve katılımcılar arasındaki rekabettir. Benzer ürünlerin sergilenmesi ziyaretçilerin kıyaslamalarına neden olmuştur. Bununla birlikte, ürünler kurulan jüri tarafından değerlendirilerek ödüllendirilmiştir⁵⁷. Sergi için liyakatli kişilerin yer aldığı 30 farklı jüri belirlenmiştir. Her bir jürinin yarısı İngiliz yarısı da diğer katılımcı milletlerden seçilmiştir. Ayrıca verilecek madalyalarda standardı kontrol etmek için her jürinin başkanlarının yer aldığı bir kurul oluşturulmuştur. Ürünler derecelerine göre üç farklı türde madalya verilmesi tasarlanmıştı. Sonra bu madalya sisteminin 30 bölüm için ayrı ayrı uygulanmasının zorluğu göz önünde bulundurularak derecelendirme sisteminden vazgeçildi. Madalyaların üç kategori olarak verilmesi fikri kabul gördü. Birinci kategori madalyalar Jüri tarafından ürünlerin önemli göz önünde bulundurularak, ikinci kategori madalyalar jüri başkan-

54 Luckhurst, “The Great Exhibition of 1851,” 453.

55 Mekanik enstitülerinin temeli 19. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Kısa sürede Glasgow, Londra ve Sheeld’de toplam 600 mekanik enstitüsü kurulmuştur. 1850’lere kadar İngiltere, İskoçya ve Galler’de bu enstitülerin toplam üye sayısı yarım milyonu geçmiştir. Fakat temel eğitimin yetersiz olması enstitüleri başarısız kılmıştır. Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 11.

56 İbrahim Şirin, “Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi,” *History Studies* 9, sy. 2 (2017): 190.

57 Jüriler genellikle kendi hükümetleri tarafından resmi olarak görevlendirilen önde gelen sanat ve bilim temsilcileri arasından seçilmiştir. Luckhurst, “The Great Exhibition of 1851,” 448.

larından oluşturulan kurul tarafından, yenilik içeren orijinal ürünlere, üçüncü madalya ise hizmetlerinden dolayı jüri üyelerine verildi. Ayrıca Kraliyet komisyonu sergi için iki ayrı madalya hazırlattı. Madalyalardan biri tüm sergi katılımcılarına hatıra diğeri ise sergide görev alan kişilere hizmet madalyası olarak takdim edildi⁵⁸.

Sergide her türlü bilimsel, toplumsal ve kültürel alanlarda sayısız uluslararası konferans ve kongre düzenlendi. Sanat, bilim ve ticaret adamları, sergilenen ürünleri tartışmak ve tanıtmak için bir araya geldi⁵⁹.

Serginin kapanış töreni 11 Ekim 1851'de yapıldı. Törene kraliyet ailesi ve 50 bin kişi katıldı. Hallelujah Korosu *God Save The Queen* şarkısını seslendirdi⁶⁰. Yaz boyu yapılan incelemeler sonunda usule uygun olarak jüri tarafından 2.918, kurul tarafından da 170 madalya verildi⁶¹. Sergiden 200.000 paundluk mali bir kazanç elde edildi. Bu parayla South Kensington'daki fuar alanının bitişiğindeki araziye yatırım yapıldı. Daha sonra yapılan bu yatırımlar birçok eğitim kurumunun gelişmesine yardımcı oldu⁶².

Serginin kapanışında Prens Albert bir konuşma yapmıştı. O konuşmasında insanların dünya üzerinde çok farklı mekânlara dağılmalarına rağmen birbirlerine muhtaç olduklarını ifade etmiştir. 1851 sergisinin bunu ortaya çıkardığını söyleyerek insanların dostça bir araya gelmesi gerektiğini ve bilgilerini paylaşarak ilim, sanat ve teknolojiye katkıda bulunmalarının gerekliliğinden bahsetmiştir. Sergilerin uluslararası birlik ve barış için önemli bir araç olduğunu vurgulamıştır⁶³.

58 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 448-450.

59 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 454.

60 Meyer, *Great Exhibitions 1851-1900*, 48; *The Crystal Palace, and its Contents*, 59; Cantor, *Religion and the Great Exhibition of 1851*, 188-189; Konu ile ilgili farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bir diğer makalede serginin 1851 Mayıs'ının başlarında açıldığı 31 Ekim 1851'de kapandığı; (Yagou, "Facing the West: Greece in the Great Exhibition of 1851," 84); Bir diğerinde ise kapanış tarihi 15 Ekim 1851 olarak ifade edilmektedir: (Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 450).

61 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 450.

62 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 193; Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 451.

63 Luckhurst, "The Great Exhibition of 1851," 456; Cantor, "Anglo-Jewry in 1851: the

Serginin kapanışından sonra Crystal Palace'ın durumu tartışma konusu oldu. Bina'nın Hyde Park'ta durumunu muhafaza etmesini savunanlar vardı. Fakat Hükümet ve kamuoyunun çoğunluğu buna karşıydı. Bu nedenle bina kaldırılmak zorunda kaldı. Bununla birlikte, Sydenham'da daha basit bir biçimde yeniden inşa edilerek 1854 Haziran'ında açıldı⁶⁴. Bina, 30 Kasım 1936'daki yangına kadar popüler eğlencenin, eğitimin ve kültürel faaliyetlerin bulunduğu büyük bir merkez olarak devam etti⁶⁵.

Osmanlı Devleti'nin Sergiye Katılışı

Osmanlı Devleti'nin katıldığı ilk uluslararası sergi, Londra Sergisi'dir. 1 Mayıs 1851'de açılan sergiye Osmanlı Devleti tarafından gönderilecek eşyaların toplanması için bir komisyon kurulmuştur. Akla ilk gelen eşyaların listesi yapılarak, Ticaret Nezareti⁶⁶ tarafından vilayetlere gönderilmiştir⁶⁷. Londra Sergisi'ne gönderilecek eşyanın seçiminin, bölgenin meclis ve memurları tarafından yapılması kararlaştırılmıştır. Eşyaların üzerine üretildiği bölge, üreten kişi ve fiyatının yazılması uygun görülmüştür⁶⁸. Ayrıca gönderilen listede ismi yer almayan önemli bir eşya ya da ürün bulunursa, bunlardan da bir miktar gönderilmesi, farklı bölgelerde üretilen aynı ürünlerin birlikte gönderilmeyip, en

Great Exhibition and political emancipation,” 112.

64 Auerbach, *The Great Exhibition*, 200; Luckhurst, “The Great Exhibition of 1851,” 452.

65 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 209; Cantor, *Religion and the Great Exhibition of 1851*, 196; Luckhurst, “The Great Exhibition of 1851,” 452.

66 Ticaret Nezareti ile ilgili bilgi için bkz: Aziz Tekdemir, *Ticaret Nezareti (1839-1876)*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010); Aziz Tekdemir, “Ticaret Nezareti'nin Kuruluşu ve İdari Birimleri,” *Osmanlı'dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret*, der. Fatmagül Demirel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 43-78.

67 *Ceride-i Havadis*, nr. 501, 1 (24 Za. 1266/1 Ekim 1850); Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988), 59; Rıfat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi),” *Bellekten*, sy.185 (1984): 195; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1938), 146; Gökhan Akçura, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 20.

68 *Ceride-i Havadis*, nr. 501, 2 (24 Za. 1266/1 Ekim 1850); Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, 59; Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi),” 195-196.

iyisinin seçilerek gönderilmesi, fiyat konusunda dikkatli olunması ve istenen eşyaların 1851 Mart'ından önce Londra'ya gönderilecek olması sebebiyle Şubat başlarına kadar ulaştırılması istenmiştir. Mensucata dair olan eşyaların lekelenmeyecek şekilde, yiyecek ve hububata dair olan ürünlerin de birbirine karışmaması için paketlenerek, ayrı ayrı Ticaret Nezareti'ne gönderilmesi uygun görülmüştür⁶⁹.

Ticaret Nezareti'ne yani İstanbul'a ulaşan eşya ve ürünler⁷⁰ gemiye yüklenmeden önce Ticarethane'de toplanarak düzenlenmiş ve bir hafta sergilenmiştir. Sergilenen eşyalar arasında, işlenmiş ya da ham madenler⁷¹, tarım ürünleri⁷², hayvansal ürünler⁷³, kök ve çiçek⁷⁴ deri⁷⁵, kürk⁷⁶ pamuk, yün, ipek ve bunlardan yapılmış dokumalar⁷⁷, berber takımları, hamam takımları, yaprak ve kamıştan örülmüş eşyalar⁷⁸, bina yapımında kullanılacak sağlam ve güzel kokulu ağaçlar⁷⁹, dağlarda bulunan

69 *Ceride-i Havadis*, nr. 501, 2 (24 Za. 1266/1 Ekim 1850); Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, 60-61; Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)," 196-197.

70 *Ceride-i Havadis*, nr. 501, 2 (24 Za. 1266/1 Ekim 1850); Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, 60-61.

71 Zımpara, tebeşir, güherçile (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

72 Baklagiller, meyve kurusu, kuru yemiş, tarhana, zeytin, keten tohumu, kenevir (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

73 Peynir türleri, pastırma, sucuk, bal, tuzlu balık ve balık yumurtası, tereyağı, iç yağ (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

74 Zamk, palamut, kırmızı boya, tutkal (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

75 Meşin sahtiyan, kaplan postu (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

76 Vaşak, sarı samur, tavşan, tilki vs. (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

77 Şal, çuha, ipekli peştamal, keçi kılından çul, işleme çuha seccade, kilim, halı, ince kalın her türlü bez, pamuklu bez, gömlek bezi, ipekli kuşak, yatak-yorgan-yastık bezleri, havlu, çorap, sofraya bezi, ip, halat, her türlü elbise malzemesi vs. (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

78 Kaba-ince hasır, seccade, sepet, yelpaze, sineklik vs. (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

79 Sandal, ardıç, peygamber, şamşat, servi vs ağaçlar (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

ince ve renkli taşlar⁸⁰, işlenmiş altın ve gümüş eşyalar⁸¹, bahçe aletleri⁸², silahlık ve palaska, ayakkabı, fildişi tarak, kehribar takım, ev eşyaları⁸³, kağıt ve kağıt ürünleri⁸⁴, keyif vererek uyuşturan maddeler⁸⁵, gül yağı, ıtır yağı vb. ürünler bulunmaktaydı⁸⁶.

Padişah 22 Mart 1851’de sergiyi gezmiş ve bu ziyaret esnasında, tüm devlet adamları Ticarethane’de hazır bulunmuştur⁸⁷. 23 Mart’ta yabancı devlet sefirlerinin, 24 Mart’ta da esnaf ve tüccarın, sergiyi gezmesine izin verilmiştir.⁸⁸ Ayrıca sergiyi 24 Mart’ta şehzadelerin, 25 Mart’ta da Valide Sultan’ın gezdiği kayıtlarda yer almıştır⁸⁹. Ticarethane’ye ürünleri görmek amacı ile yapılan bu ziyaretlerden sonra, 700 üreticiye ait olan ürünler düzenli bir şekilde toplanarak, 200 sandığa yerleştirilmiş⁹⁰ ve Feyz-i Bahri isimli vapura yüklenmiştir. Bu vapur Londra’ya gitmek üzere 13 Nisan 1851 Pazar akşamı İstanbul’dan hareket etmiş⁹¹

80 Köstere, somaki, mermer, kireç taşı vs. (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

81 Bilezik, altıntop, küpe, hamail vs. (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

82 Hızır, keski, çekiç, kazma, bel vs. (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

83 Fağfur, Frenk ve Kütahya madeninden yapılma cam, kase, bardak, tabak, su testisi, mürekkep hokkası vs. (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

84 Sade-düz beyaz ya da kabartmalı renkli ve çiçekli kağıtlar, yazı kağıdı, mukavva, duvarlara asılmak üzere yapılmış çiçekli renkli kağıtlar (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

85 Tütün, enfiye, esrar vs. (BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

86 BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

87 BOA., BEO., A.MKT. NZD. Nr. 29/92 (18 Ca. 1267/21 Mart 1851).

88 *Ceride-i Havadis*, nr. 524, 1 (21 Ca. 1267/24 Mart 1851); Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, 59; Akçura, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, 20.

89 *Ceride-i Havadis*, nr. 525, 1 (28 Ca. 1267/31 Mart 1851).

90 Londra Sergisi’ne gönderilen eşyaların toplam bedeli 1 Yük 13 bin iki yüz yirmi bir buçuk kuruştur. BOA., A. MKT. MVL., nr. 64/60 (21 L. 1269/28 Temmuz 1853).

91 12 C.1267/14 Nisan 1851 Pazartesi günü çıkarılan *Ceride-i Havadis*’te, sergiye gidecek olan vapurun geçen Pazar akşamı İstanbul’dan hareket ettiği ibaresi yer aldığından vapurun 13 Nisan 1851 tarihinde yola çıktığı düşünülmüştür. *Ceride-i Havadis*, nr. 527, 1 (12 C. 1267/14 Nisan 1851).

ve 26 Nisan 1851 tarihinde Londra'ya ulaşmıştır⁹². Osmanlı ürünleri Crystal Palace'ın doğu kesiminde, İran ve Yunanistan'ın yanında yer almıştır.

Osmanlı ürünlerine, Ticaret Nezareti dahil olmak üzere bir grup resmi temsilci eşlik etti. Gidenler arasında Büyükelçi Kostaki Musurus Paşa, Hisan Bey, Emin Bey, Nesip Bey, Vehbi Efendi ve Rifat Efendi; tercümanlar Yorgaki ve Gadban; Camondo Ailesi üyeleri gibi bankacılar ve girişimciler; askeri ve tıp okullarından profesörler; Arakel ve Mardiros Dadian gibi mimarlar ve mühendisler bulunmaktaydı. Ayrıca Sultan Abdülmecid'in sanat danışmanı olarak görev yapan Mimar Carabet'in oğlu ve Cemaletdin Paşa da sergi için Londra'ya gidenler arasında yer aldı. Resmi görevliler haricinde sergiyi gezmek için giden sanat ve ticaret erbabı da vardı⁹³.

1 Mayıs 1851 tarihinde İngiltere Kraliçesi ve diğer devlet adamlarının bulunduğu sırada sergi açılmıştır⁹⁴. Yaklaşık altı ay açık kalan ilk uluslararası sergi, Ekim 1851 tarihinde kapanmıştır⁹⁵. Sergi, Batı'da tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki gelişmeleri göstermesi açısından

92 *Ceride-i Havadis*, nr. 531, 1 (13 B. 1267/14 Mayıs 1851).

93 Gülname Turan, "Turkey in the Great Exhibition of 1851" *Design Issues* 25, sy. 1 (2009): 64.

94 *Ceride-i Havadis*, nr. 532, 2 (19 B. 1267/20 Mayıs 1851). Bazı eserlerde vapurun hava muhalefeti sebebiyle zamanında Southampton'a ulaşamadığı, Osmanlı ürünlerinin serginin açılışından sonra sergilenebildiği ve serginin ilk katalogunda yer almadığı belirtilmektedir. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, 61; *Türk Ziraat Tarihi*, 147; Semra Germaner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları," *Tarih ve Toplum* XVI, sy. 95 (1991): 34; Akçura, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, 21. Oysaki sergi 1 Mayıs 1851'de açılmış, Osmanlı ürünleri zamanında Londra'ya ulaşmış ve sergideki yerini almıştır.

95 17 Teşrinvevel 1851 tarihinde Londra Sefiri Kostaki Musurus tarafından Hariciye Nezareti'ne yazılan mektupta serginin 15 Teşrinvevel 1851 tarihinde sona erdiği belirtilmektedir. BOA., İ.HR., nr. 81/3976 Lef. 1 (16 M. 1268/11 Kasım 1851). *Ceride-i Havadis*'te ise serginin 20 Z. 1267/16 Ekim 1851 tarihinde kapandığı, sergi için 179.743 lira masraf yapıp 455.130 lira gelir elde edildiği belirtilmektedir. *Ceride-i Havadis*, nr. 552, 3 (3 M. 1268/29 Ekim 1851); Ayrıca serginin kapanış tarihi bazı eserlerde 11 Ekim olarak geçmektedir. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, 61; Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)," 198; Germaner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları," 33; Akçura, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, 21.

faydalı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde üretilen ziraat ürünleri ile tekstil mamulleri ilk defa, uluslararası bir sergide tanıtılmıştır. Osmanlı Devleti, sergi sonunda el ürünleri, ev tekstili, porselen ve tarım ürünleri dallarında dört adedi Mısır'a ait olmak üzere 86 adet nişan ve 42 adet aferinnameden oluşan ödül almıştır⁹⁶.

Serginin kapanmasından sonra, esnaftan alınan eşyaların bedeli ödenmemiş ve emaneten alınanlar da geri verilmemiştir. Bu yüzden ürün sahipleri içine düştükleri durumu bildiren şikayet dilekçeleri yazmıştır. Bunun üzerine, gerekli işlemlerin yapılması için Ticaret Nezareti'ne tezkire yazılarak durum ile ilgilenilmesi istenmiştir⁹⁷. Ayrıca sergide satılan eşyaların bedelleri ile satılmayan eşyalarının bir an evvel gönderilmesi için Hariciye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne emir verilmiş⁹⁸ eşyalardan satılamayanların, nakliye ücreti Maliye Hazinesi'nden karşılanmak üzere, 61 gün içinde uygun bir vapurla İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Bozulmayan ürünlerin sahiplerine iadesi, zamanla gerçek değerini kaybetmiş olan eşyaların da Londra'da ne kadar satılabiliyorsa satılıp, ortaya çıkan zararın da devlet tarafından karşılanması uygun görülmüştür. Ayrıca belirlenen sürenin sonunda eşyalar gelmediği takdirde 1 yük 13 bin kuruşun⁹⁹ hazineden ödenmesi kararlaştırılmış¹⁰⁰ ve gereğinin yapılması için de Maliye Nezareti'ne durumu bildiren yazı gönderilmiştir¹⁰¹. Bu tezkireden bir ay sonra tekrar Maliye Nezareti'ne bir tezkire daha yazılarak Meclis-i Vâlâ kararına rağmen hiçbir işlemin yapılmadığından bunun bir an evvel sonuçlan-

96 Turan, "Turkey in the Great Exhibition of 1851," 72-73; Şirin, "Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi," 194.

97 BOA., BEO., A. MKT. NZD., nr. 56/29 (10 N. 1268/ 28 Haziran 1852). Londra Sefiri Kostaki Musurus 17 Kanunvevvel 1852 tarihinde 29 Kanunvevvel 1852 tarihinde Southampton'dan hareket edecek vapurla satılan eşyaların bedeli ile birlikte satılmayan eşyaların da gönderileceğine dair bir arıza göndermiştir. BOA., İ.HR., nr. 93/4578(28 Ra. 1269/9 Ocak 1853).

98 BOA., HR. MKT., nr. 60/56 (12 N. 1269/19 Haziran 1853).

99 Bir yük 100.000 kuruşu ifade etmektedir: Abdurrahman Şeref, *Tarih Muhasebeleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1339), 137.

100 BOA., A. AMD., nr. 46/51 (4 L. 1269/11 Temmuz 1853). Duhancı Yanko'nun Londra Sergisi'ne gönderdiği dilekçe Ticaret Nezareti'ne bildirilmiş ve gereğinin yapılması istenmiştir. BOA., BEO., A. MKT. NZD., nr. 125/87 (15 R. 1271/5 Ocak 1855).

101 BOA., BEO., A. MKT. NZD., nr. 98/53 (4 S. 1270/6 Kasım 1853).

dırılması istenmiştir¹⁰². Nihayetinde Londra Sergisi'ne gönderilen mallardan satılmayanlar bir sandık içerisinde İngiltere Sefareti'ne gönderilmiş, İngiltere Sefareti de durumu Ticaret Nezareti'ne bir tezkire ile bildirmiştir¹⁰³.

Sonuç

1851 Londra Sergisi, sadece ilk uluslararası fuar değil aynı zamanda barışçıl amaçlar için düzenlenen ilk uluslararası toplantı olmuştur. Ayrıca insanların yurtdışı seyahatlere daha olumlu bakmasına neden olmuş ve yurtdışı seyahatlerin artmasını sağlamıştır. İlk defa bir ada ülkesi olan İngiltere'ye farklı dilleri konuşan çok sayıda milletten insan gelmişti. Sergi sayesinde hem resmi hem de halk bazında Londra'da birçok kültürel aktivite yapılmış ve milletler arasında kültürel etkileşim olmuştur. Farklı uluslardan insanlar arasındaki bu tarz toplumsal temaslar bu tarihe kadar görülmemiştir. Bu durum İngilizler açısından da olumlu olmuştur. İlk etapta sergiye gelecek yabancıların ülkenin kirlenmesine ve dolandırıcılık- adam öldürme gibi kötü alışkanlıkların artmasına sebep olacağı düşünülürken durumun böyle olmadığı görülmüştür.

Serginin ana amacı toplumsal değil endüstriyeldi. Sanatın ve bilimin sanayiye uygulanması uluslararası düzeyde teşvik edildi. Sergi üreticilere ürünlerini sergileyebilecekleri bir forum sundu ve tüketicilere bir ürünün çeşitlerini inceleme ve karşılaştırma fırsatı sağladı. Sergilenen ürünler fuarın amaçlarını tam anlamıyla özetlemiş ve ürünlerin değerini ortaya çıkararak üreticiyi ön plana çıkarmıştır. Sergiler, mamul mallarının karşılığını alamayan üreticiler için evrensel bir şikâyet alanı olmuş ve sanatkârların daha iyi tanınmasını sağlamıştır. Ziyaretçiler sergilenen ürünleri seyretmekle yetinmemiş incelemiş, eşsiz ürünleri takdir etmiş eksikliklerini ise eleştirmiştir. Sergi de bu şekilde amacına ulaşmıştır.

Sergide hammadde ve hammaddeden imal edilen ürünler sergilenecek uluslararası pazarların ekonomik coğrafyası göz önüne serildi. Ayrıca

102 BOA., HR. MKT., nr. 69/30 (10 R. 1270/10 Ocak 1855).

103 BOA., HR. MKT., nr. 153/23 (24 Za. 1272/27 Temmuz 1856).

makinelere sergilenerek endüstriyel kalkınmanın gelişmesine katkıda bulundu. Sergi, her ulustan gelen teknolojik, ekonomik ve sanatsal ürünlerin gelişim aşamalarının değerlendirilebildiği, mukayeselerin yapılabildiği ve böylece uluslararası rekabetin gözlemlenebildiği bir merkez oldu. İngiltere için ise dünyanın diğer devletlerinde meydana gelen endüstriyel ve teknolojik ilerlemeleri ilk elden gözlemleyebilmelerini sağlayan eşsiz bir fırsat anlamına geliyordu.

İngilizler, sergide çağdaş İngiliz tasarımının kabalığını gördüler ve ürünlerinin Fransız tasarımlarıyla benzerliğinden rahatsız oldular. Sergiden dersler çıkararak tasarımlarını iyileştirme yoluna gittiler. Yeni tasarım okulları kurarak sanat eğitiminin yaygınlaşmasını sağladılar. Sergi eğitim açısından da etkili oldu. Mesleki eğitimin önemi ortaya çıktı. Yetişkinlerin de eğitim alabilmesi için mekanik enstitüleri geliştirildi. Büyük müze ve sanat galerileri açıldı. 1851 Londra sergisinin en önemli sonuçlarından birisi de bu tarihten sonra düzenlenecek uluslararası sergilere ilham kaynağı olmasıdır.

Sanayisi gelişmiş ülkeler ağır sanayi ürünleriyle geri kalmış ülkeler ise daha çok tarım ürünleri ya da bunlardan elde edilen mamullerle sergiye katılmıştır. Osmanlı Devleti'ni de sanayisini tamamlamamış ülkeler içerisinde ele almak doğru olacaktır. Osmanlı Devleti, düzenlenen ilk uluslararası sergiye yoğun olarak tarım ve el sanatları kategorisinde katılmıştır. Az miktarda da olsa fabrika ürünlerini de sergilemiştir. Sanayi açısından Avrupa'nın gerisinde olan Osmanlı Devleti tüm Osmanlı coğrafyasından en seçkin ürünlerini özel vapur ile İngiltere'ye göndererek sergiye ne kadar önem verdiğini göstermiştir. Fakat fuarda sergilenenlerle kendi ürünlerini kıyasladığında Avrupa'nın ne kadar gerisinde olduğunu görmüş ve bunun için önlemler almıştır. Sergi, Osmanlı Devleti üzerinde önemli etkiler bırakmış ve sanayileşme arzusunu arttırmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulan fabrikalarda Osmanlı Devleti'nin katıldığı uluslararası sergilerin etkileri görülmüştür. Sergilerin geri kalmış ülkelere olumlu katkıları gibi olumsuz etkileri de olmuştur. Örneğin sanayileşme evresini tamamlayamamış ülkelerin sergilemiş oldukları el yapımı ürünler Avrupalı ülkeler tarafından satın alınmış, makine ile seri üretime tabi tutularak bölgesinde düşük fiyatlara satılmış ve esnaf zor durumda bırakılmış hatta iflasa sürüklenmiştir.

EKLER

Resim I

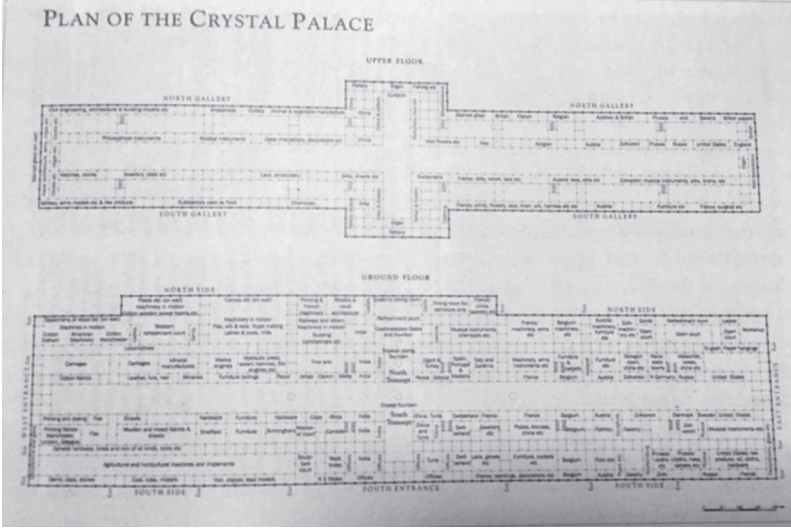
1851 Sergisi Kraliyet Komisyonu (The Royal Commissioners for the Great Exhibition of 1851) (Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 28)

Resim II

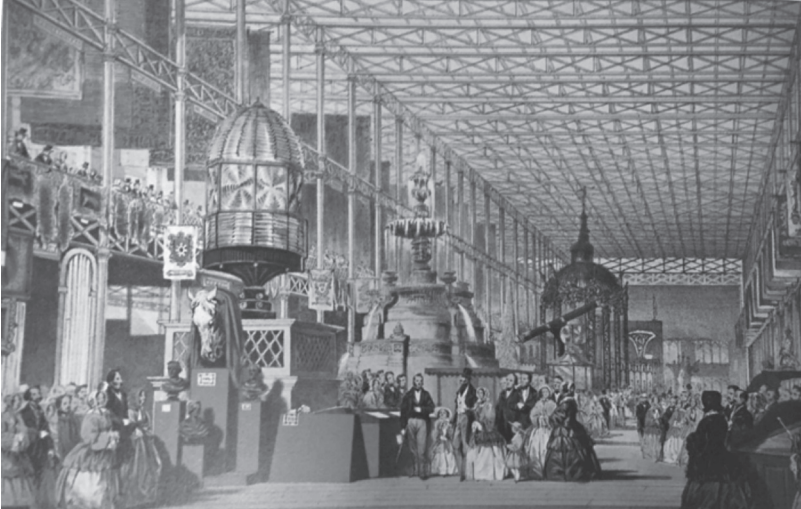
The Crystal Palace (Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 52)

Resim III

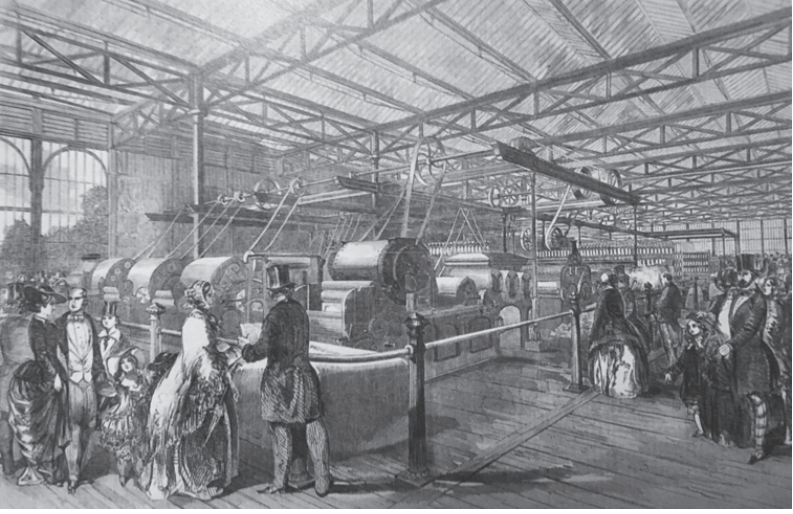
Plan Of The Crystal Palace (Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 95)

Resim IV

Sergide İngiliz ve Kolonlerine Ayrılan Bölüm Jefferey
(Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 90)

Resim V

Pamuk Makinesi (Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 105)

Resim VI

The Crystal Palace, Sydenham
(Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 201)

Resim VII

Fransız Ürünlerinin Sergilendiği Bölüm
(Meyer, *Great Exhibitions 1851-1900*, 25).

Resim VIII

Rus Ürünlerinin Sergilendiği Bölüm
(Meyer, *Great Exhibitions 1851-1900*, 21)

Tablo I
1851 Londra Sergisinde ki Eşyaların Sınıflandırılması¹⁰⁴

Hammadde	1	Madencilik ve taş ocakçılığı, metalurji ve mineral ürünler
	2	Kimyasal ve farmakolojik işlemler ve ürünler
	3	Gıda olarak kullanılan maddeler
	4	Bitkisel ve hayvansal maddeler
Makine	5	Doğrudan kullanım için makineler (İnşaat Makineleri, Tren vb.)
	6	İmalat makineleri ve aletleri
	7	Mekanik, mühendislik, mimari ve inşaat cihazları
	8	Gemi mimarisi, askeri mühendislik, savaş gereçleri, silah
	9	Tarım-bahçe makine ve aletleri
	10	Filozof enstrümanı ve çeşitli icatlar
Ürün	11	Pamuk
	12	Yün ve yün iplik
	13	İpek ve kadife
	14	Keten ve kenevir ürünleri
	15	Şallar dahil karışık kumaşlar
	16	Deri (eğer ve kemer dahil) hayvan postu, kürk, kıl
	17	Kağıt, basım, ciltcilik
	18	Dokunmuş, eğrilmiş, keçeli ve döşeme kumaşlar
	19	Duvar kilimi, dantel, nakış
	20	Giyim eşyası
	21	Kesici aletler, keskin aletler, el takımları, cerrahi aletler
	22	Madeni eşya
	23	Değerli metal eserler, mücevherat ve tüm lüks eşyalar
	24	Cam
25	Seramik ürünler, çini, porselen ve çanak-çömlek	
26	Dekoratif mobilya, duvar kağıdı, kağıt hamuru	
27	Bina ve süslemelerde kullanılan mineral madde ürünleri	
28	Hayvansal ve bitkisel madde ürünleri	
29	Çeşitli ürünler ve ufak eşyalar	
Güzel Sanatlar	30	Güzel sanatlar, heykel, model ve plastik sanatlar, mozaik ve emaye, İnsanoğlunun yetenek ve beğenisini gösteren uygulamaların sergilenmesi.

104 Auerbach, *The Great Exhibition of 1851*, 93.

Kaynakça

- Abdurrahman, Şeref. *Tarih Muhasebeleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1339.
- Akçura, Gökhan. *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Auerbach, Jefferey A. *The Great Exhibition of 1851*. London: Yale University Press, 1999.
- Babbage, Charles. *The Exposition of 1851*. London: Jhon Murray, 1851.
- Bonython, Elizabeth. "The Planning of the Great Exhibition of 1851." *RSA Journal* 143, sy. 5459 (1995): 45-48
- Cantor, Geoffrey. "Anglo-Jewry in 1851: the Great Exhibition and political emancipation." *Jewish Historical Studies*, sy. 44 (2012): 103-126.
- _____. *Religion and the Great Exhibition of 1851*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Ceride-i Havadis*, nr. 501, 524, 525, 527, 531, 532, 552.
- Colvin, Peter. "Muhammed Ali Paşa, the Great Exhibition of 1851, and the school of oriental and African Studies Library." *Libraries&Culture* 33, sy. 3 (1998): 249-259.
- Fisher, Nick. "The Great Exhibition of 1851: the struggle to describe the indescribable." *Endeavour* 36, sy. 1 (2011): 6-13.
- Germaner, Semra. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları." *Tarih ve Toplum* XVI, sy. 95 (1991): 33-40.
- Luckhurst, K. W. "The Great Exhibition of 1851." *Journal of the Royal Society of Arts* 99, sy. 4845 (1951): 413-456.
- Lyon Jr., T. Edgar. "In Praise of Babylon: Church Leadership at the 1851 Great Exhibition in London." *Journal of Mormon History*, 14 (1988): 48-61.
- Meyer, Jonathan. *Great Exhibitions 1851-1900*. Suffolk: Antique Collectors' Club, 2006.
- Önsoy, Rıfat. "Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)." *Belleten*, 185 (1984): 195-235.

- _____. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Swift, Anthony. "Russia and the Great Exhibition of 1851: Representations, Perceptions, and a Missed Opportunity." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 55, sy. 2 (2007): 242-263.
- Şirin, İbrahim. "Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi." *History Studies* 9, sy. 2 (2017): 189-204.
- The Crystal Palace, and its Contents; (An illustrated Cycloedia of the Great Exhibition of the Industry of all Nations 1851)*. London: William Clowes and Sons, 1851.
- Tekdemir, Aziz. "Ticaret Nezareti (1839-1876)." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- _____. "Ticaret Nezareti'nin Kuruluşu ve İdari Birimleri." *Osmanlı'dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret* içinde, derleyen Fatmagül Demirel, 43-78. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Turan, Gülname. "Turkey in the Great Exhibition of 1851." *Design Issues* 25, sy. 1 (2009): 64-77.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1938.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 2011.
- Walker, Martyn A. "The impact of the Great Exhibition of 1851 on the development of Technical Education During The Second Half of The Nineteenth Century." *Research in Post-Compulsory Education* 20, sy. 2 (2015), 193-207
- Yagou, Artemis. "Facing the West: Greece in the Great Exhibition of 1851." *Design Issues* 19, sy. 4 (2003): 82-90.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri¹⁰⁵

- A. AMD (Bab-1 Asafi Amedi Kalemî)
- A. MKT. MVL (Sadaret Mektubi Meclis-i Vâlâ Kalemî)
- A.MKT. NZD (Sadaret Mektubi Nezaret ve Devâir Kalemî)
- BEO (Babiâli Evrak Odası)
- HR. MKT.(Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî)
- İ.HR (İrade Hariciye)

105 Belge numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.

MÜSLÜMANLARIN GÖZÜNDEN I. HAÇLI SEFERİ VE SELÇUKLULARIN HAÇLILARA KARŞI SAVUNMASI*

Zehra Odabaşı

Öz

Haçlı Seferleri, Doğu ve Batı ya da Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yaşanan ve yaklaşık iki yüzyıllık dönemi kapsayan bir mücadele sürecidir. Bununla birlikte Haçlı Seferleri üzerine yapılan akademik araştırmaların büyük bir kısmı Avrupa merkezlidir ve Ortaçağ Batı dünyası uzmanlarınca yazılmıştır. Müslüman perspektifine ilişkin izlenimleri eksik ve çarpık olan bu bakış açısının değiştirilmesi, Haçlı Seferleri Tarihini yeniden ve Doğu/Müslüman bakış açısıyla ele almakla mümkündür. Bu çalışmada, I. Haçlı Seferi ekseninde Haçlı Seferlerine karşı Müslümanların ilk tepkileri, Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve Selçuklu başkenti İznik'in Haçlılar tarafından ele geçirilişinden sonra Frenkler ile Türkler arasında meydana gelen mücadeleler ile Urfa, Antakya, Maâretu'n-Numân ve Kudüs şehirlerinin düşüşü ele alınacaktır. Araştırmanın kaynaklarını konu ile ilgili vakayinameler, tezkireler ve coğrafya eserleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Haçlı Seferleri, Selçuklu Devleti, Savunma, İslâm Tarihçileri.

* Bu makale, III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti, Selçuklular ve Haçlılar Sempozyumu'nda (8-10 Nisan 2016) sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş halidir.

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, ze.odabasi@hotmail.com

The First Crusade and the Defense of Seljuks against the Crusaders from the viewpoint of Muslims

Abstract

The Crusades are a period of struggle between the East and the West, or between Muslims and Christians, covering nearly two centuries. However, much of the academic research on the Crusades is European-centered and written by experts of the Middle Ages of the West. Changing this viewpoint whose impressions about the Muslim perspective are incomplete and distorted is possible by reconsidering the History of the Crusades from an East / Muslim point of view. In this study, the first reaction of the Muslims against Crusades, the situation of the Seljuk State, the struggles between Frenk and Turks after the seizure of Seljuqan capital İznik by the Crusaders and the collapse of Urfa and Antakya cities will be discussed in the axis of the first Crusade. The sources of the research constitute the chronicles, biographies and geographical studies related to the subject.

Keywords: Crusades, Seljuk State, Defense, Islamic Historians.

Giriş

I. Haçlı Seferi'nin nedenleri konusunda birçok farklı görüş bulunmaktadır. Bazı tarihçiler İslâm'ın VII. yüzyıldaki yükselişinin ve Hıristiyanların kutsal toprağı Filistin'i fethinin I. Haçlı Seferi'ne sebep olduğunu öne sürerken, kimileri de VIII. yüzyıldan itibaren Müslümanların eline geçmiş bulunan Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesinin Bizans İmparatorluğu tarafından X. yüzyılda yeniden zaptı ile başlayan olaylara odaklanmaktadır. Bizans İmparatoru II. Basileios'un 1021-22 yılında başlattığı ve haleflerinin devam ettirdiği Doğu Anadolu'yu ilhak politikası neticesinde Çukurova ve çevresine silahsızlandırılan Ermeni askerî aristokrasisinin yerleştirilmesi, imparatorluğun doğu sınırlarını zayıflatmış ve kısa bir süre içerisinde Selçukluların bölgedeki ilerleyişine imkân vermiştir¹. Bir başka önemli olay ise, İslâm topraklarının merkezinde ve doğusunda kalan bölgelerin büyük bölümünü XI. yüzyılda Selçukluların fethetmesidir. Bu fetihler söz konusu bölgelerdeki Şîi siyasi gücünü kırarak Sünnî İslâm'ın yeniden canlanmasına yol açmış ve neticede bu canlanma Haçlı Seferlerinin yenilgiye uğramasındaki en temel nedenlerden biri olmuştur.

Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos, Bizans'ın kendi askerî ve diplomatik çabalarının Anadolu'da kaybedilen toprakları geri almaya yeterli olmadığını düşünerek 1095 yılında Batı Avrupa'daki Hıristiyan devletlerden destek istemeye karar vermiştir². Bu durum, I. Haçlı

1 Sirarpie Der Nersessian, *The Armenians*, (London: 1969), 44.

2 Aleksios'un Avrupa'dan yardım istediği ve yardım talebinde bulunurken Batılı Hıristiyanların dinî duygularına neden hitap ettiği modern araştırmacılar tarafından birçok defa ele alınmıştır. Tartışmaların merkezinde Aleksios'un 1091 veya 1092'de, birkaç yıl önce kutsal topraklardan dönerken İstanbul'dan geçmiş olan Flandre Kontu Robert'e göndermiş olduğu bir mektup ve 1095'te Türklere karşı Batılı Hıristiyan liderlerden yardım istemek için Piacenza Konsili'ne gönderdiği elçi vardır. Aleksios Flandre Kontu Robert'e gönderdiği mektupta, Bizans İmparatorluğu'nun Peçeneklerin ve Türklerin baskısı altında olduğunu belirtip Doğu Hıristiyanlarının içinde bulunduğu zor durumu durumunu tasvir etmiştir. Bu konuda bkz. Alexander A. Vasilev, *History of the Byzantine Empire 324-1453 Volume II* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1952), 26-29. Öte yandan Anna'nın ifadesinden anlaşıldığına göre bunu takiben Bizans sarayında hakim olan görüş, Kudüs'ü kurtarmak için Türklere karşı savaşa gidiyormuş gibi davranan Haçlıların asıl niyeti yeni topraklar ele geçirmek ve fırsat bulurlarsa İstanbul'u hedef almaktı. bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 308-309.

Seferi'ni başlatan olay olarak görülebilir. Nitekim I. Aleksios ile Haçlı komutanları arasındaki siyasî pazarlıkların seferin gelişim süreci üzerinde doğrudan etkisi olduğu açıkça görülmektedir³. I. Haçlı Seferi komutanları Bizans'ın siyasî talepleri ile toprak isteklerini gönülsüz de olsa kabul etmiş ve dönemin kaynaklarının da belirttiği üzere, ele geçirilecek olan tüm bölgeler Bizans'a ait sayılmıştır⁴.

İstanbul'daki siyasî faaliyetlerin göz ardı edilen bir diğer yönü Bizans ve Fâtımî Devletleri arasındaki yazışmalardır. Bunların metinleri günümüze ulaşmamakla birlikte Halepli Tarihçi Azîmî Haçlı ordusunun gelişine dair haberleri Bizans yönetiminin 1095'te Müslümanlara iletildiğini bildirmektedir⁵. I. Aleksios'un Selçukluları veya Suriye'de bulunan Selçuklu emîrlerini yaklaşan Haçlı tehlikesi konusunda uyarmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla kaynakların Bizans ile Fâtımîler arasındaki diplomatik yazışmalara atıfta buldukları anlaşılmaktadır. Fâtımîlerin

3 Anna eserinde, Bizanslıların Haçlılara ve Frenklere şüpheyile baktıkları ve onları kendilerini kurtarmaları için çağırdıkları müttefikleri olarak görmedikleri görüşünü yansıtır: “Gerçek şu ki, daha sıradan halk, efendimizin mezarında ibadet etme ve kutsal yerleri ziyaret etme arzusuyla ayartılıyordu, fakat daha hain karakterlerin (özellikle Bohemond ve onun gibiler) daha gizli bir amacı vardı, çünkü onlar bu yolculuklarında başkentini kendisini ele geçirmeyi umuyor ve onun ele geçirilmesini seferin doğal bir sonucu olarak görüyorlardı”, bkz. Komnena, *Alexiad*, 311. I. Haçlı Seferi'nde Haçlı ordularından birine eşlik eden Frenk tarihçi Fulcherius Carnotensis, Anna Komnena'nın iddiasını teyit eder ve imparatorun hangi önlemleri aldığını yazar: “... fakat şehre girmeye çalışmadık, çünkü imparator kabul etmedi (çünkü ona zarar verecek bir komplo kuracağımızdan korkuyordu). Bu yüzden günlük erzacağımızı surların dışından almamız gerekiyordu. Bunlar vatandaşların imparatorun emriyle bize getirdiği erzaktı. Her saat beş veya altı kezden başka şehre girmemize izin verilmiyordu”. Fulcher of Chartres, *A History of the expedition to Jerusalem 1095-1127*, çev. Frances Rita Ryan, (Knoxville, 1969), 78; Ebru Altan, “Birinci Haçlı Seferi'nin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis,” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (2001-2002)*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, sy. 37 (2002): 45-49.

4 Anlaşılan Aleksios'un I. Haçlı Seferi sırasındaki düşüncesi, Türklerin başkentten çıkarılması için paralı askerlerin gelmesidir, büyük bir kutsal seferin düzenlenmesi değil. Anna, Haçlıların emniyetinin imparatorun kaygılarından biri olduğunu, çünkü onların Hıristiyan olduklarını yazmış fakat Haçlılardan “onlar” diye bahsederek Bizanslılar ile Haçlılar arasında açık bir ayırım yapmıştır, bkz. Komnena, *Alexiad*, 439; Ali Sevim, *Azîmî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler* (Ankara: TTK Yay., 2006), 36; Işın Demirent, “Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri”, *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Hakki Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, sy. 35 (1994): 65-78.

5 Sevim, *Azîmî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, 35.

amacı muhtemelen Selçukluların mağlup edilmesinden sonra Lübnan ve Filistin bölgelerini tekrar ele geçirmektir.

Neticede, XI. yüzyılın sonlarına doğru Batı Avrupa’da özellikle Vatikan Kilisesi’nin büyük çabaları sonucunda asıl hedefi “Kutsal toprakları kurtarmak” şeklinde ifade edilen ancak Anadolu ile birlikte bütün Yakındoğu’da hakimiyet kurmayı planlayan siyasî amaçlı askerî bir hareket sahneye konulmuştur⁶. Böylece I. Haçlı Seferi sonucunda Urfa Kontluğu (10 Mart 1097), Antakya Prinkepsliği (3 Haziran 1098), Kudüs Krallığı (15 Temmuz 1099) ve Trablus Kontluğu (1109)⁷ adlarını taşıyan Haçlı Devletleri kurulmuş ve Ortadoğu’nun siyasî görünümü değişmiştir.

I. İslâm Kaynaklarına Göre I. Haçlı Seferi’nin Düzenlenme Nedeni

Haçlı kaynaklarındaki nispeten zengin bilgilerle karşılaştırıldığında, Müslüman tarafında I. Haçlı Seferi yeterince belgelendirilmiş değildir. Bunun nedeni, bu hareketin gerçek mahiyetinin başlangıçta İslâm dünyası açısından tam olarak kavranamamış olmasıdır. Bu nedenle İslâm Tarihi kaynaklarında özellikle I. Haçlı Seferi ve Anadolu ile ilgili detaylı bilgiler yer almamaktadır. Bu sefer hakkında Selçuklular tarafından kaleme alınmış herhangi bir belge de maalesef mevcut değildir. I. Haçlı Seferi’ni izleyen yüzyıllarda bazı tarihçilerin bu konuda neler yazdıkları ve darü’l-islâma yönelik bu beklenmedik istilayı nasıl yorumladıkları incelendiğinde ise I. Haçlı Seferi’ne dair farklı dönemlerde yazılan birçok Müslüman anlatımı arasında benzerlikler bulunmaktadır. İlk Haçlı Seferi ile ilgili kısmi bilgiler veren doğu kaynakları İbnü’l-Kalânîsî, el-Azîmî, İbnü’l-Esîr ve en-Nüveyrî ile yerli Hıristiyan yazarlardan Anna Komnena, az da olsa Ioannis Zonaras, Süryani Mikhail ve Urfalı Mateos’un eserleridir.

İbnü’l-Kalânîsî ve el-Azîmî, I. Haçlı Seferi’nden bahsetmelerine rağmen, İbnü’l-Kalânîsî, Frenklerin bölgeye geliş nedeni üzerinde durmadan doğrudan sefer hakkında bilgi vermiştir⁸. El-Azîmî ise Hıristiyan

6 Demirkent, “Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri”, 66-67.

7 Birsal Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007).

8 İbnü’l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih-i Dimaşk (The Damascus Chronicle of the Crusades)*,

hacıların 1093-94'te Kudüs'ü ziyaretten mahrum bırakılmalarına, doğrudan bir savaş sebebi olarak değinen tek yazardır ve Haçlıların Doğu Akdeniz'e gelişini bu sebebe bağlamaktadır⁹. Müslüman tarih geleceğindeki bir diğer çizgi de I. Haçlı Seferi'nin nedenini Fâtımîlerin, Mısır'ı Selçuklulardan korumak üzere Haçlıları Suriye ve Filistin'e saldırmaya davet etmeleri yönündeki ithama bağlamaktadır. Bunlardan İbnü'l-Esîr, I. Haçlı Seferi'nin başlamasından söz ederken suçu doğrudan Fâtımîlere yükleyen bir ifadeye yer vermiştir: “Söylenenlere göre Mısır'ın Ali soyundan gelen hükümdarları Selçuklu Devleti'nin kudretini ve gücünü görünce, onların Gazze'ye kadar olan Suriye topraklarını fethettiğini, böylece önlerinde Mısır'a saldırıyı engelleyecek bir eyalet kalmadığını ve Selçuklu komutanı Atsız'ın Mısır'a girip ülkeyi muhasaraya aldığını görünce korktular ve Frenklere haber gönderdiler. Kendileri ile Müslümanlar arasına girecek şekilde Frenkleri Suriye'yi ele geçirmeye davet ettiler”¹⁰.

Memlûk tarihçisi en-Nüveyrî ise, I. Haçlı Seferi'nin daha kapsamlı yönleri üzerinde durmaktadır. En-Nüveyrî'ye göre, “Endülüs'te 1085 yıllarında Müslümanlar arasında meydana gelen parçalanma İslâm ülkelerinin düşmanlarca ele geçirilmesine neden olmuştur. Ele geçirdikleri ilk yer, 1068'de Endülüs'teki Tuleyde (Toledo) şehridir”¹¹. En-Nüveyrî ardından, İbnü'l-Esîr gibi Normanların Sicilya'yı zaptıyla Haçlıların Doğu Akdeniz'e gelişi arasında bağ kurmaktadır. Dolayısıyla İslâm tarihçilerinin zihninde Haçlı Seferlerinin nedeninin tam olarak anlaşamadığı ve farklı sebeplere bağlandığı anlaşılmaktadır.

Suriye Selçukluları yerleşmiş oldukları bölge itibarıyla Haçlılar ile en çok mücadele eden devletlerden biri olmuştur. İslâm Tarihi kaynakları Türk-İslâm dünyasının Haçlı harekâtına verdiği tepkilere ilişkin bazı ilginç bilgiler sunmaktadırlar. İslâm tarihçileri I. Haçlı Seferi as-

kısmen çev. H. A. R. Gibb (Cambridge: 1971), II: 42.

9 Sevim, *Azîmî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, 33.

10 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih X*, çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: 1987), 101-103.

11 Şihâb ed-Dîn Ahmed b. 'Abd el-Vehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb fi Funûn el-Edeb*, XXVIII, Tah. Necîb Mustafa Fevvâz-Hikmet Kaşlı Fevvâz (Beirut: 2004), 198 v.d.

kerlerinden birçoğunun önce İstanbul'da toplandığını ve Anadolu'yu geçerek Suriye'ye doğru ilerlediklerini bildirmişlerdir. Haçlılar ile Bizans imparatoru arasındaki ittifak ve iki tarafın daha sonra bozulması da kaynaklara yansımıştır. Azîmî 1097 yılı hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “*Frenk filoları Konstantinopolis limanında 300.000 adamla görüldü, başlarında altı kral vardı. Bizans kralına ele geçirecekleri ilk kaleyi teslim edeceklerini yeminle bildirdiler, ama bu sözlerini tutmadılar*”¹². İslâm kaynakları bunun yanında, Haçlı ordusunun Anadolu'dan geçerken Türkler tarafından alınan önlemlere de değinmişlerdir. İbnü'-Kalânîsî, I. İzzeddin Kılıç Arslan'ın Haçlı ilerleyişini durdurma yönündeki çabalarını şöyle anlatmaktadır: “*Frenklerin mecburen geçeceği nehir geçitlerini, patikaları ve yolları tuttu ve eline geçenlerin tamamına hiçbir merhamet göstermedi*”¹³. Azîmî de, Türklerin Haçlı gemilerini yakıp su kaynaklarını da abluka altına aldıklarını belirtmek suretiyle bu konuya kısaca temas etmiştir.

Haçlı Seferleri sürecinde yerli Hıristiyanlarla Haçlılar arasında da çok yönlü ilişkiler gelişmiş, ancak Haçlılar yerli Hıristiyanlara Müslümanlarla ortak geçmişleri nedeniyle hiçbir zaman tam olarak güvenememişlerdir¹⁴. Belirli durumlarda karşılıklı olduğu anlaşılan bu duygular yerli Hıristiyanlardan olan Ermeni müellifi Urfalı Mateos'un eserine “...Haçlıların ortaya çıktıkları günden beri bütün alâmetlerin tahribat, ölüm, katliam, açlık ve türlü türlü felaket”¹⁵ şeklinde yansımıştır. Süryanî Mikhaîl de Bohemund'un 1100 senesinde kuzeye yaptığı seferde Danişmendlilere esir düşmesinin nedenini Ermenilerin üzerine

12 Sevim, *Azîmî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, 36; Aleksios İznik'in Haçlılar tarafından değil, kendi memurları tarafından devralınmasından yanaydı. Anna'nın anlattığına göre: “*Uygun bir fırsat çıktığında Nikaia'yı kendisi ele geçirmeyi tasarladı (onlarda halihazırda yapılan anlaşmaya göre) Keltlerden almaktansa bunu tercih ederdi. Bu fikrini kendine sakladı, fakat bu görevi Butumites'e (tek sırdaşı) verdi. Butumites'e, Nikaia'daki barbarları her türden güvenceyle ve tam bir genel af vadediyle, fakat aynı zamanda Keltler şehri ele geçirdiğinde başlarına gelecek ceza -hatta katliam- anlatılarak ikna etme talimatı verdi*”, bkz. Komnena, *Alexiad*, 331.

13 İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih-i Dımışk*, 42.

14 Aydın Usta, *Müslüman-Haçlı İttifakları, Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri* (İstanbul, 2008), 78.

15 *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Yay., 2000), 202.

yüklemiştir¹⁶. Haçlılar ile yerli Hıristiyanlar arasındaki karşılıklı güvensizliğe rağmen ilişkiler sosyal ve ekonomik çıkarların gerekliliği nedeniyle devam etmiştir.

A. İznik'in Düşüşü

İslâm dünyasında Haçlılara karşı Anadolu'da ilk mücadeleyi veren Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan olmuştur. Ancak Sultan başlangıçta bu hareketin mahiyetini tam olarak anlayamadığı için Haçlıları durdurmada başarılı olamamıştır. Süleymanşah ve Melikşah'ın ölümlerinin ardından Türk-İslâm dünyasında bunalım yaşandığı bir sırada Haçlı Seferlerinin başlaması Batılılar adına bir zamanlamadır; ancak Sultan'ın bu sırada Malatya'da bulunması daha ziyade onun bu hareketin mahiyetini kavrayamamasından kaynaklanan bir hata olarak değerlendirilebilir. Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Kılıç Arslan, Haçlıların öncüsü niteliğinde olan Pierre l'Ermitte ve adamlarına karşı İznik yakınında kazandığı kolay zafer (21 Ekim 1096) onun Haçlı hareketini küçümsemesine yol açmıştır. Batı'dan gelen bu tehdidi ciddiye almayan Sultan, Haçlıların hiçbir zaman İznik'e kadar ilerleyemeyeceklerine dair duyduğu güvenle eşini, çocuklarını ve bütün hazinesini İznik şehrinin surları içinde bırakarak Malatya'yı fethetmiştir¹⁷. Ancak Haçlı kuvvetlerinin Pelekanon'da toplandıkları ve büyük bir tehlikeyle karşı karşıya oldukları haberini alan I. Kılıç Arslan ordusunun bir kısmını önden İznik'e göndermiş, kendisi de derhal Malatya kuşatmasını kaldırarak başkentini kurtarmak üzere harekete geçmiştir. Ancak sultanın birlikleri buna rağmen Haçlıların İznik'e yürüyüşünü engellemekte geç kalmıştır. Haçlı komutanlarından Raymond, Godefroi ve Tankred'in ordusu ile Selçuklular arasında bütün gün süren mücadelelerde Türkler ilerleyememiş ve sultan Haçlı ordusunun sayıca kendi kuvvetlerinden

16 *Süryanî Patrik Mihail'in Vekayinâmesi (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: 1944), 47.

17 Urfalı Mateos İzzeddin Kılıç Arslan'ın Malatya'ya taarruzunu anlatarak, Franklar İznik'e saldırırken onun Malatya'da savaş halinde olduğunu kaydetmiştir. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 187; Anna Komnena eserinde, İznik'in düşüşünden sonra sultanın kız kardeşi ile Çaka Bey'in kızı olan sultanın eşi ve çocuklarının Bizans İmparatoru tarafından misafir edilerek kurtulma parası istenmeden I. İzzeddin Kılıç Arslan'a gönderildiğini anlatmıştır. Bkz. Komnena, *Alexiad*, 328-329.

çok üstün olması nedeniyle geri çekilmeye karar vermiştir¹⁸. Neticede Aleksios Komnenos tarafından gönderilen ek kuvvetlere karşı koyamayan Türkler, Bizans kumandanı Manuel Butumites ile teslim şartları konusunda anlaşarak altı hafta süren bir kuşatmadan sonra başkent İznik'i 19 Haziran 1097 tarihinde Bizans'a teslim etmişlerdir¹⁹ Haçlı ordusu ise İznik'ten ayrıldıktan sonra Eskişehir-Akşehir-Konya-Ereğli yolu üzerinden Antakya'ya inmeyi planlamaktadır²⁰.

Sultan Kılıç Arslan, İznik'i kuşatmadan kurtarma girişiminin başarısız olması üzerine, kuvvetlerini yeniden toplamak ve Danişmendlilerle barış ve Haçlı tehlikesine bir ittifak anlaşması yapmak üzere doğuya doğru çekilmiştir. Kısa bir süre sonra da yanında Kayseri Emîri Hasan Bey ve Danişmendli ordusu ile geri dönerek Eskişehir (Dorylaion) yakınlarında Haçlıları beklemeye başlamıştır. İbnü'l-Kalânîsî I. Kılıç Arslan'ın Haçlı ilerleyişini durdurma yönündeki çabalarını şu şekilde anlatmaktadır: “*Frenklerin mecburen geçeceği nehir geçitlerini, patikaları ve yolları tuttu ve eline geçenlerin tamamına hiçbir merhamet göstermedi*”²¹.

İznik şehrinden geri çekilen I. Kılıç Arslan Haçlıları durdurabilmek için hazırlıklara başlamış, gözcüleri aracılığıyla Haçlı ordusunun ilerleyişi hakkında bilgi edinerek saldırmak için uygun fırsatı kollamıştır. Anadolu'da ilerlemeye devam eden Haçlı kuvvetleri ise biri Norman, diğeri Fransız komutanlar liderliğinde ikiye bölünmüştür. Bohemund

18 Anna, Sultan Kılıç Arslan'ın “*Keltlerin tutsağı olmaktansa şehri Aleksios'a teslim etmeyi tercih ettiğini*” yazmıştır, bkz. Komnena, *Alexiad*, 335.

19 Anna, Aleksios'un görevlendirdiği Butumites'in şehri teslim alması hakkında da sunları söyler: “*İmparatorun vaadlerine güvenen sakinler Butumites'in şehre girmesine izin verdi. O da Tatikios'a bir mesaj gönderdi 'Ay artık elimizde. Şimdi surlara yönelik saldırılar için hazırlıklar yapılmalı. Bu görev de keltlere verilmeli, fakat surların etrafındaki savaş haricinde hiçbir şey onlara bırakılmamalı'. Bu aslında Keltleri, şehrin Butumites tarafından savaş sırasında ele geçirilmiş olduğuna inandırmayı amaçlayan bir hile idi. Aleksios tarafından dikkatlice tezgahlanan ihanet oyunu bu şekilde gizlenecekti. Çünkü imparator, Butumites tarafından yürütülen müzakerelerin Keltlere ifşa edilmemesini istiyordu*”, bkz. Komnena, *Alexiad*, 337; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: 1986), I: 136.

20 Haçlı ordusunun Anadolu'da takip ettiği güzergâh için bkz. Ebru Altan, “Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar”, *Belleten* LXV, sy. 243 (2001): 571-582.

21 İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih-i Dımışk*, 42.

idaresindeki Haçlı ordusu Eskişehir yakınındaki Sarısu Ovası'na ulaştığında Haçlı ordugâhı kısa bir süre içinde Türkler tarafından sarılmıştır. Haçlılar Türkleri saymakla bitmeyecek kadar çok görmüşler ve endişeye kapılmışlardır. Anna Komnena, yalnız Kayseri Emîri Hasan'ın komutasında bile ağır donanımlı 80.000 askerin bulunduğunu kaydetmiştir²². Gerek her iki ordunun da kalabalık sayıda bulunması²³, gerekse savaşı her iki tarafın kaçma durumuna düşmek istememesi nedeniyle iki taraf arasında şiddetli bir savaş meydana gelmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Godefroi, Hugue ve Raymond komutasındaki ikinci kol ordu Haçlılara yetişince, Selçuklu ordusu iki ordunun birleşmesini önleyememiştir. Elde edecekleri ganimetin ümidiyle tekrar saldırıya geçen Haçlı ordularına karşı, yeni bir taarruza hazırlıklı olmayan Türkler bir de Adhemar'ın muhtemelen Porsuk Vadisi üzerinden gelen şaşırtma taarruzuyla karşılaşınca Türk hatları çözülmüş ve ordu panik halinde dağılmaya başlamıştır. 1 Temmuz 1097 yılında Eskişehir dolaylarında gerçekleşen Dorylaion²⁴ Muharebesinde Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan komutasındaki Selçuklu ordusu yenilgiye uğramıştır. Selçuklular bütün karargâhlarını olduğu gibi düşmana bırakmışlar, sultanın ve beylerin çadırları bütün hazineleriyle Hıristiyanların eline geçmiştir²⁵. Yine de *Gesta Francorum*'un anonim müellifi iyi birer savaşçı olmaları dolayısıyla eserinde Türkleri takdir etmiş ve Türklerin Hıristiyan olmaları durumunda dünyanın en şecaatli ve asil milleti olabileceklerini düşünmüştür²⁶. I. Kılıç Arslan çeşitli askeri stratejilerle Haçlı ordularına zarar verse de onların güneye doğru ilerlemelerini engellememiştir. Önce Selçuklu başkentini, sonra da sultanî çadırlarını

22 Komnena, *Alexiad*, 332.

23 *Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitorum*, nşr. H. Hagenmeyer (Heidelberg: 1890), 90.

24 Dorylaion, bugünkü Eskişehir'in yaklaşık 3-4 kilometre kuzey batısındadır. Savaşın yeri hakkında net bir fikir birliği yoktur. Anna Komnena burayı "Dorylaion Ovası" olarak isimlendirmiştir. Bkz. Komnena, *Alexiad*, 487.

25 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 142-143.

26 *Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitorum*, IV/1: 150; Bırsel Küçükspahioğlu, "Sultan I. Kılıç Arslan'ın Eskişehir Yakınında Haçlılara Karşı Büyük Mücadelesi: Dorylaion Savaşı (1 Temmuz 1097)," *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, 4 (2013): 135-144.

ve hazinesinin büyük bir kısmını kaybetmiş olan sultan kaçıışı sırasında Selçuklu ordusuna katılmak için geç kalmış olan Suriyeli Türklerden bir birliğe rastladığında onlara, Frankların tahmin ettiğinden daha çok sayıda ve daha kuvvetli olduklarını söylemiştir. İbnü'l-Kalânîsî eserinde, Türklerin ağır yenilgiye uğradıklarını açıkça belirtmiştir. İbnü'l-Esîr ise bu yenilgiye tek bir cümleyle değinmiştir: “(Frenkler) onunla (Kılıçarslan) çarpıştı ve onu Recep 490 (1097)’de bozguna uğrattı” şeklinde²⁷. Belki de coğrafi olarak kendilerine uzak bir bölge olan Anadolu’da yaşanan olaylar İslâm tarihçileri açısından çok fazla önem arz etmediğinden kaynaklarına detaylı bilgiler yansımamıştır. Ancak Haçlı tehdidi Suriye ve Filistin gibi daha büyük önem verilen bölgelere yaklaştıkça kaynaklardaki bilgiler de daha detaylı hale gelmiştir.

Dorylaion Savaşı’ndan sonra Haçlıların Anadolu’da ilerleyişinin önünde hiçbir engel kalmamış ve Haçlı ordusu I. Kılıç Arslan’ın geri çekilirken yakıp yıkarak çorak hale getirdiği bölgelerden ilerleyerek Akşehir ve Sultandağı üzerinden Konya’ya ulaşmıştır. Burada erzak ikmali yapan ordu, Ereğli’ye geldiğinde ikiye ayrılmıştır²⁸.

II. Urfa’da Haçlı Hakimiyetinin Kurulması

Haçlılar Ereğli’de bulunduğu sırada ordunun asıl kısmı Kayseri, Maraş üzerinden Toros Dağlarını aşarak Antakya’ya doğru hareket etmiş, doğuda bağımsız bir devlet kurmak isteyen Tankred ise yüz şövalye iki yüz yayadan oluşan küçük bir birlikle Gülek Boğazı üzerinden Çukurova’ya yönelmiştir. Yine doğuda bağımsız bir devlet kurma hayalinde olan Baudouin de beş yüz şövalye ve iki bin yaya ile aynı istikamete doğru yola çıkmış ancak Tankred’den üç gün sonra Gülek Boğazı’na ulaşmıştır. Bölgeye Baudouin’den önce ulaşan Tankred, Türklerin elinde bulunan Tarsus, Adana ve Misis şehirlerini ele geçirmiş ancak ondan daha fazla kuvvetle gelen Baudouin’e buraları teslim etmek durumunda kalmıştır²⁹. Birinci Haçlı Seferi orduları Ereğli’de bulunduğu sırada önce Norman lider Bohemund’un yeğeni Tankred,

27 İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi t-Tarih*, X: 228.

28 Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 50-51.

29 *Urfa’lı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, 234-235; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II: 348.

ardından da Godefroi de Bouillon'un kardeşi Baudouin peş peşe ana ordudan ayrılıp Çukurova'ya inmişlerdi. Burada iki lider arasında başlayan hakimiyet mücadelesi Baudouin'in lehine sonuçlanmıştı. Ancak Baudouin, Çukurova'da bulunduğu sırada Urfa'nın Ermeni hakimi Thoros kendisiyle bağlantı kurarak onun ısrarla Urfa'ya gelmesini istemiştir. İbnü'l-Esîr bu konu ile ilgili düşüncesini, "*Frenkler Urfa şehrini ahaliyle muhabereye girerek (mektuplarla) almışlardı, çünkü çoğunluk Ermeniydi ve orada sadece birkaç Müslüman vardı*"³⁰ şeklinde özetlemiştir. Hem Selçuklu hem de Bizans hakimiyetinden kurtularak bağımsızlıklarını ilân etmek niyetinde olan Ermeniler bu amaçlarına ulaşmak için Baudouin'i bir araç olarak görmüşlerdir. İslâm tarihçiler Antakya, Suriye şehri Maâratü'n-Numân ve Kudüs'teki bozgunlar hakkında eserlerinde detaylı bilgiler vermişlerdir. Bunun yanında, İslâm tarihçilerinin Anadolu'daki ilk Haçlı Devleti'nin kurulduğu Urfa (Ruha)'ya karşı da ilgisiz olmalarının nedeni muhtemelen bu bölgenin I. Haçlı Seferi esnasında Hristiyanların elinde olmasındandır. Urfa, bölgenin en önemli ve zengin şehirlerinden biridir. Şehir 1087'de Melikşah döneminde Emir Bozan tarafından fethedilerek, sonrasında Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un hakimiyetine geçmiştir. Tutuş burada bir Türk garnizonu oluşturmakla birlikte, Ermeni halkın idaresini Thoros'a bırakmıştır. Ancak Thoros, Tutuş'un ölümünden sonra Urfa'yı onun oğlu Rıdvan'a teslim etmeyerek hileyle şehri Türklerin elinden almıştır. Thoros, Türklere karşı bağımsızlığını korumak amacıyla Baudouin'i Urfa'ya davet etmiştir. Bununla birlikte Urfa'ya gelen Baudouin'in niyeti Ermenilere yardım etmekten ziyade Ermenilerin hakim olduğu bölgelerde kendi hakimiyetini kurmak idi. Nitekim şehre geldiğinde ortak hakim unvanıyla yönetime dahil olan Baudouin, kısa sürede Thoros'u öldürerek Urfa'nın idaresini ele geçirmiştir. Böylece I. Haçlı Seferi sırasında 10 Mart 1098'de Urfa Haçlı Kontluğu adıyla bilinen Anadolu'daki ilk Haçlı Devleti kurulmuştur³¹. İbnü'l-Kalânîsi Urfa'nın ele geçirilişinden sonra hiçbir açıklama yapmadan olayla ilgili sadece "*Urfa Frenkleri*"nden söz etmiştir³².

30 İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi'l-Tarih*, X: 222.

31 Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)* (Ankara: TTK Yay., 1990), 18.

32 İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl Tarih-i Dimişk*, 50.

Haçlıların ana ordusu ise Ereğli üzerinden, Türkler tarafından terk edilmiş olan Kayseri yönüne ilerlemiş, buradan da güneydoğuya yönelerek Ermenilerin yaşadığı Göksun ve Maraş şehirlerinden geçip Antakya'ya doğru yollarına devam etmişlerdir. Antakya, Bizans-İslâm ticarî ilişkilerinin en önemli mübadele merkezi ve Suriye sınırındaki en müstahkem bölgedir. Bu nedenle Haçlılar maddi ve manevi değerinden dolayı Antakya'yı ele geçirmeden güneye, Filistin'e inmeyi düşünmemişlerdir.

III. Antakya'nın Düşüşü

İslâm tarihçilerinin eserlerinde Antakya'nın elden çıkışı hakkında Urfa şehrine nazaran daha fazla bilgi bulunmaktadır. Bunun sebebi şüphesiz, Antakya'nın çok daha büyük ve stratejik öneme sahip bir şehir olmasındandır.

Antakya, Hıristiyanlık tarihinde önemli bir yere sahip olmasının yanında Hz. Ömer döneminde askerî sınır eyaletinin merkezi olmuş, Araplar ile Bizans arasındaki mücadelelerde de uç şehirlerden biri olarak öne çıkmıştır. 969 yılında Bizans hakimiyetine geçen şehrin Müslüman halkından 20.000 kişi Bizans'a gönderilerek göçe zorlandıktan sonra bunların yerine Hıristiyan nüfus yerleştirilmiştir. Bu dönemde birçok kez Fâtımî Halifeliği tarafından tehdit edilen şehir aynı zamanda Doğu'daki ticarî ürünlerin Batı'ya ulaştırılmasında önemli bir antrepo durumunda olduğundan ticarî olarak da önemini korumuştur³³.

Antakya bölgesine ilk Türk akınları 1064/65 yılında başlamış ancak şehrin fethi Selçuklular döneminde Süleyman b. Kutalmış tarafından 1085 yılında gerçekleşmiştir. Onun ölümüyle şehir Melikşah'ın idaresine geçmiş ve Türkmen Yağısıyan buraya vali olarak tayin edilmiştir. Yağısıyan'a tabi olan halkın büyük bir çoğunluğu Hıristiyan, Rum, Ermeni ve Süryanilerden oluşuyordu. Hıristiyanlara karşı hoşgörülü bir politika izleyen Yağısıyan, Haçlıların şehre yaklaştıkları sırada Hıristiyanların etkisini sınırlandırıcı kararlar almıştır. Öncelikle 1091 yılında meydana gelen büyük depremden sonra tamamen harap olan şehrin

33 Ebru Altan, "Otaçağ'da Antakya (969-1098)," *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent* içinde, (İstanbul: Dünya Yay., 2008), 323-334.

surlarını tamir ettirerek³⁴ hendekler kazdırmış, ardından da ihanetinden endişe duyduğu bütün Hıristiyan erkekleri tedbir olarak şehirden uzaklaştırmıştır³⁵. Ayrıca Antakya Ortodoks cemaatinin reisi olan patriği de hapse attırmıştır³⁶. Antakya'ya yaklaşan Haçlı ordusunda şehrin büyüklüğü ve güçlü surları ile savunmada surları çevreleyen bataklık araziler, kayalıklar ve uçurumlar karşısında hem dehşet hem de büyük bir hayranlık uyandırmıştır³⁷.

Antakya Valisi Yağısıyan Haçlılardan oluşan büyük bir ordunun yaklaşmakta olduğu haberini alınca ilk tedbir olarak kendisine bazı mütefikler aramış, oğlu Şemsülmülk'ü Dımaşk Meliki Dukak'a göndererek yardım sözü almıştır³⁸. Yağısıyan'ın ikinci elçisi Musul Atabeyi Kürboğa'ya gitmiş, Kürboğa Antakya'nın kurtarılması için bir ordu göndereceğini bildirmiştir³⁹. Haçlılar çok iyi tahkim edilmiş olan Antakya'yı tamamen kuşatma imkanına sahip olmasalar da, Yağısıyan şehrin tamamını muhafaza edecek kuvvete sahip olmadığından Haçlılar mevzi alırken taarruza teşebbüs etmemiştir. Buna rağmen, Haleb ve Dımaşk'tan gelecek olan yardımcı kuvvetleri beklerken küçük birliklerle Haçlılara sürekli saldırılar düzenlemiştir. Antakya önündeki Haçlılar ise bu sırada Anadolu seferine çıkmış olan Bizans İmparatoru Aleksios'tan yardım istemişlerdir. İmparator Aleksios, henüz Haçlıların İstanbul'da buldukları sırada onlara Mısır'da bulunan Şî Fâtîmî Halifeliği ile irtibata geçmelerini tavsiye etmiştir. İslâm dünyasının liderliği konusunda Selçukluları rakip olarak gören Fâtîmî Halifeliği

34 1091 yılının Eylül ayında Antakya'da meydana gelen şiddetli depremde şehrin büyük bir kısmı harap olmuştur. Surların büyük bir bölümü yıkılmış, kuleler devrilmiş, birçok insan yıkılan evlerin altında can vermiştir, bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 177; Aydın Usta, "Haçlı Seferleri Döneminde Suriye ve Filistin'de Meydana Gelen Doğal Afetler," *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan* içinde, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2008), 344.

35 Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri* (İstanbul: Telos Yay., 1997), 39.

36 İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, IX: 227-230.

37 Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 51-52.

38 İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi- Buğyetü'l-Taleb fi Tarihi Haleb*, 89.

39 İbnü'l-Adîm, *Zübtetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb*, II, neşr. Zekkar, Darü'l-Küttabü'l-Arabiye, (Kahire-Şam, 1997), 130; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 196.

Türlere karşı Hıristiyan dünyası ile işbirliği içinde olmaya her zaman hazır bulunmuştur. Bu işbirliği teklifi, Haçlılar Antakya önünde buldukları sırada Halife el-Mustali'nin veziri el-Efdal'in gönderdiği elçi tarafından onlara sunulmuştur. Vezir Haçlılara, Selçuklu Devleti'nin aralarında paylaşılmasını teklif etmiştir. Buna göre Franklar kuzey Suriye'yi, Halifelik ise Filistin'i alacaktır. Bu teklife yanaşmayan Haçlılar, elçiyi ordugâhta birkaç hafta misafir ettikten sonra yüklü hediyelerle geri göndermişlerdir⁴⁰.

Antakya'yı kendi idaresi altına almak isteyen Bohemund'un⁴¹ sayesinde Haçlılar, Türklerle irtibatı sağlayacak araçlar bulmuşlardır. Şehirden kaçmış ya da sürülmüş olan Hıristiyanlar hem kuşatmada hem de savunmada mevcut olan boşluklar ve delikler sayesinde sur içindeki yakınlarıyla bağlantı kurmuşlardır. Aynı şekilde şehir içindeki Süryaniler de Bizans ya da Frank hakimiyetini Türk egemenliğine tercih noktasında tereddüt ettiklerinden Haçlı ordugâhındaki haberleri Yağısıyan'a bildirmişlerdir. Bohemund, Antakya surlarını aşamamanın tedirginliği ile Yağısıyan'ın idaresinde "İki Kızkardeş" kulesinin muhafızlığını yapan Firûz adında zırh ustası ve komutan bir Ermeni ile irtibat kurarak şehri hile ile ele geçirmeyi planlamıştır⁴². Erzak istifçiliği yapmasından dolayı Yağısıyan tarafından para cezasına çarptırılan Firûz, intikam duygusuyla hareket ederek eski dindaşlarıyla anlaşma yapmaktan ve şehri teslim edeceğini vaad etmekten çekinmemiştir⁴³. Bohemund Firuz'un Türk olduğunu düşünerek yaptığı anlaşmayı, 11 Eylül 1098'de Papa II. Urbanus'a yazdığı mektupta "*Ben Bohemund, bana şehri teslim edecek bir Türk ile anlaşma yaptım*"⁴⁴ sözleriyle ifade etmiştir. İbnü'l-Kalânisi, Antakya'da yaşanan olaylar hakkında de-

40 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I: 176.

41 Komnena, *Alexiad*, 334.

42 *Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara, 1944), 43; Komnena, *Alexiad*, 334.

43 Urfalı Mateos, Firuz'un etnik kökeni hakkında bilgi vermeden onu "*şehrin ileri gelenlerinden birisi*" olarak tarif etmiştir". Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 196; Sevim, *Azîmî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, 31.

44 Özlem Genç ve Harun Korunur, "Antakya'nın Haçlılar Tarafından Ele Geçirilişi", *Studies of the Ottoman Domain VI*, sy. 10 (2016): 70.

taylı bilgiler vermektedir. Eserinde, Frenklerin yaklaştığına dair alınan haberler üzerine, Yağısıyan'ın şehri tahkim ettirdiğini ve Hıristiyan halkı şehirden çıkardığını anlatmaktadır. Ayrıca anlatımlarına Suriye emirlerine takviye ordu için rica mektupları gönderdiğini de eklemiştir⁴⁵. İbnü'l-Kalânîsi'ye göre, Yağısıyan'ın maiyetinde bulunup ona muhalif olan bazı cebecilerin, özellikle de Firûz adındaki ihaneti Antakya'nın düşüşüne zemin hazırlamıştır. Bunlar, Frenklerle işbirliğine girerek şehri teslim etmeyi kabul etmişlerdir. Ele geçirdikleri burçlardan birini para karşılığında Frenklere vermişler ve gece şehre girmelerini sağlamışlardır⁴⁶. Müslümanların şehri geri almak üzere gelişiyle yaşanan Antakya Muharebesi konusunda İbnü'l-Kalânîsi'nin anlatımı çok kapsamlı değildir. Suriye'den beklenen kurtarma ordusunun Frenkleri “*leş yiyecek duruma gelinceye*” kadar kuşattığını belirttikten sonra anlatımını şu şekilde devam ettirmiştir: “...*Frenkler son derece takatsiz düşmüş olmalarına karşın, güç ve sayı bakımından doruktaki İslâm ordularına karşı muharebe düzeninde ileriye atıldılar; Müslüman saflarını yardılar ve birçoğunu çil yavrusu gibi dağıttılar*”⁴⁷. İbnü'l-Kalânîsi savaşın fiilî seyrine ve Haçlı zaferinin sebebine ilişkin hiçbir açıklamada bulunmamasına karşın, Müslümanların sayıca üstün Frenklerin ise açıklıktan takatsiz olduğunu açıkça belirtmiştir. İbnü'l-Kalânîsi'nin çağdaşı olan el-Azîmî ise Antakya'daki yenilgiden dolayı Müslümanları açıkça suçlamaktadır. Onun ifadesi “*Frenkler onların karşısına çıktı. (Frenkler) son derece zayıftı, Müslümanlar ise güçlüydü. Müslümanların yenilmesinin sebebi niyetlerinin kötülüğüydü*” şeklindedir⁴⁸. Buradaki ‘*niyetlerinin kötülüğü*’ ibaresi muhtemelen karşılıklı garez, şüphe ve husumete ya da cihat yoksunluğuna bir göndermedir.

Büyük Selçuklu Sultanı Berkıyruk'un emriyle Musul'dan harekete geçerek Yağısıyan'a yardım etmek üzere Antakya'ya doğru ilerleyen Kürboğa, şehri Haçlılardan temizlemek için Urfa surları önünde üç hafta kaybetmiş, bu durum Haçlıların işine yaramıştır. Bunun yanında, Kürboğa'nın Antakya'ya yaklaştığı haberini alan Haçlılar panikle-

45 İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl Tarih-i Dıvışk*, 42.

46 İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl Tarih-i Dıvışk*, 44-45.

47 İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl Tarih-i Dıvışk*, 46.

48 Sevim, *Azîmî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, 37.

rek 2 Haziran gecesi Firûz'un şehrin kapılarını açarak Haçlı askerlerini içeri almasıyla Antakya'ya girmeyi başarmışlardır. Haçlılar fidye alınabilecekler dışında,⁴⁹ bütün Türkleri kılıçtan geçirmişler ve evlerini yağmalamışlardır. Gürültüyle uyanan Yağısıyan durumun vahametini anlayınca kendine ait muhafız kuvveti ile birlikte dağlık araziye doğru kaçmış ancak atından düşünce Ermeniler tarafından yakalanarak kesik başı Bohemund'a gönderilmiştir⁵⁰. Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddeve soğukkanlılığını yitirmeyerek iç kaleye çıkabildiği en yüksek noktaya kendi sancağını dikmiş iç kaleye ciddi bir saldırıda bulunmuşsa da yaralanarak bir sonuç elde edememiştir.

Haçlılar 3 Haziran 1098'de, dokuz aylık bir kuşatma sürecinden sonra Antakya'ya hakim olmuşlardır. Urfa'dan harekete geçen Kürboğa ise 7 Haziran'da Antakya'ya ulaşarak şehri kuşatmıştır⁵¹. İç kaleden Kürboğa'ya ulakla haber gönderen Şemsüddeve şehir geri alınincaya kadar iç kaleye kumanda etmek istediğini bildirmiş, ancak Kürboğa kaleyi Ahmed b. Mervan'a teslim etmiştir⁵². Mervan birkaç taarruz girişiminde bulunsa da geri püskürtülmüştür. Bununla birlikte şehirde açlık had safhaya ulaşmıştır. İbnü'l-Esîr, Frenklerin zayıf olduğunu ve yiyecek sıkıntısı çektiğini vurgulamıştır. Eserinde bu durumu, "*Frenkler on iki gün boyunca yiyecek hiçbir şey bulamadılar. Bu yüzden zenginler kendi atlarını, fakirler de leş ve ağaç yaprakları yediler*"⁵³ cümleleriyle ifade etmiştir. Kürboğa'nın kuşatması altında iç kaleyi henüz ele geçirememiş olan Haçlılar Bizans İmparatoru Aleksios'tan yardım beklerken, Kürboğa'nın ordusu içinde beyler ve emîrler arasın-

49 Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2015), 92.

50 *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 197; Komnena, *Alexiad*, 333-336; İbnü'l-Adîm, *Zübtetü'l-Haleb*, II: 135; Süryani Mihail, *Vekayinâme*, 43; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac*, II: 339-340.

51 Kürboğa Antakya'ya geldiğinde I. Haçlı seferi temsilcilerine şöyle seslenmiştir: "*Tanrınız ve Hristiyanlığınız bizi ilgilendirmez, kadınlaşmış kavimlerden aldığımız bu ülkeleri istemeniz hayret edilecek bir şeydir. Efendilerinize söyleyiniz, Türk olmak ve dinlerini değiştirmek niyetinde iseler size şehirler verir, dost oluruz. Aksi takdirde hepinizi zincire vurur; Horasan'a sürer ya da öldürürüz*". Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1999), 134-135.

52 İbnü'l-Adîm, *Zübtetü'l-Haleb*, II, 136; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (2000): 414.

53 İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi'l-Tarih*, X: 188-189.

da baş gösteren nüfuz mücadeleleri Türk ordusunu içten zayıflatmıştır. Rıdvan, söz verdiği halde gelmemiş, Dukak ise Fâtımîlerin Filistin'e saldırmalarından korktuğu için bir an önce Dımaşk'a dönmek istemiştir. Humus ve Membiç emirleri arasında geçimsizlik ortaya çıkmıştır. Bu şartlar altında otoritesini devam ettirebilmek için orduya sert davranan Kürboğa'nın kuvveti zayıflamış, birçok bey ve emir kuvvetini çekerek ordudan ayrılmış ancak Kürboğa kuşatmadan vazgeçmemiştir. Belirtildiği gibi, Kürboğa'nın ordusunda birçok yerden yardımına gelen birlikler vardır ancak İbnü'l-Esîr'e göre Kürboğa gerekli liderlik becerilerinden yoksun olduğu gibi, kibriyle ve kötü muamelesiyle diğer komutanlarla arasını açmıştır⁵⁴. Nitekim onun ifadeleri “*bunlar (diğer Müslüman komutanlar) içten içe duydukları öfke ile muharebe kızıştığında sırt çevirip terk etmek üzere gizlice anlaştilar*” şeklindedir. Frenkler can güvenliği teminatıyla ayrılmak isteyince, Kürboğa buna izin vermeyip ancak çarpışarak çıkıp gidebileceklerini bildirmiştir.

28 Haziran günü Haçlılar Bohemund'un kumandasında ve altı gruba ayrılmış şekilde savaş nizamında Antakya şehrinin kapılarından dışarı çıkmaya başlamışlardır. Kürboğa'nın kumandanlarından Vessab b. Mahmud Haçlılar üzerine derhal saldırma konusunda ısrar etse de Kürboğa ordunun tamamını tek bir hamlede imha etmek istediğinden bu görüşü kabul etmemiştir. Fakat Frank ordusunun tamamını karşısında görünce de verdiği kararın yanlışlığı karşısında pişmanlık duyarak Haçlılardan müzakere isteğinde bulunmuştur. Müzakere isteğini dikkate almayan Haçlılarla Müslümanlar arasındaki mücadelede, kazanılacak bir zaferin Kürboğa'yı güçlendireceğini düşünen başta Dımaşk Emiri Dukak olmak üzere Artuklu Beyi Sökmen ve Hıms Emirinin de savaş meydanını terk etmeleriyle Kürboğa mağlubiyeti kabul etmiş ve savaş meydanından çekilmiştir. İbnü'l-Esîr Antakya muharebesini küçümsemiş ve Müslüman yenilgisini bir askeri çarpışmaya bağlamamıştır: “... *Epeyce Frenk dışarıya çıkınca ve tek bir tanesi Antakya'da kalmayınca sıkı bir saldırıya geçtiler ve Müslümanlar sırt çevirip kaçtilar. İçlerinden hiçbiri tek bir kılıç sallamadan, tek bir mızrak fırlatmadan ya da tek bir ok atmadan tam bir yenilgiye uğradılar. Kaçmayı gerektirecek*

54 Aynı yer.

*çarpışma bile olmadı*⁵⁵ şeklinde olayı anlatmıştır. Suriyeli coğrafyacı İbn Şeddâd Antakya’da Müslüman ordusu saflarındaki uyumsuzluğa değinerek, komutanların karşılıklı kuşkularından ve Türklerle Araplar arasındaki ihtilaftan söz etmektedir⁵⁶. İbn Tağriberdi ise, Müslümanların Antakya’daki yenilgisinden Fâtımîleri sorumlu tutmakta ve vezir Efdal’in Fâtımî ordularını Suriyeli komutanlara katılmak üzere göndermemesinden dolayı onu suçlamaktadır. Bu düşüncesini: “*Para ve asker bakımından güçlüyken, orduları göndermemesinin nedenini bilmiyorum. Bütün bunlar olurken Mısır orduları hala yola çıkmak için hazırlanmadı*”⁵⁷ şeklinde özetlemiştir. Antakya’nın kaybedildiğini gören iç kale kumandanı Ahmed b. Mervan şehre bir münadi göndererek teslim olacaklarını bildirmiştir. Antakya’nın düşüşü ile buradaki Türklerin tamamını kılıçtan geçiren Haçlılar, Bohemund’un idaresinde Anadolu’da Antakya Prinkepsliği adıyla ikinci Haçlı Devletini kurma imkânına sahip olmuşlardır. Şüphesiz Antakya’nın ele geçirilişinden sonra Kudüs’e giden yol Haçlılar için açılmıştır.

İbnü’l-Esîr Müslüman yenilgilerini özetlerken “*sultanlar ihtilaf içindeydi ve Frenkler toprakları ele geçirdi*” şeklinde bir ifade kullanmıştır. Diğer taraftan bu düşüncüyü daha kapsamlı bir şekilde ortaya koyan Ebu Şâme: “*Melikşah’ın oğulları Berkyaruk ve Muhammed birbirleriyle dövüştüler ve aralarındaki savaşlar takriben 12 yıl sürdü, sonunda Berkyaruk öldü ve Muhammed’in saltanatu sağlaştı. Bu savaşlar sırasında Frenkler Suriye kıyısında belirerek önce Antakya’yı ve ardından memleketin diğer kesimlerini ele geçirdi*”⁵⁸ diyerek I. Haçlı seferinin Anadolu ve Suriye bölgesindeki Müslümanlar üzerindeki etkileri ile Antakya’yı savunan kuvvetler arasındaki bölünmüşlüğü özetlemiştir.

Ocak 1099’da Antakya’dan hareket eden Haçlılar, civardaki Müslüman şehirlerin bir kısmını silah zoruyla ele geçirip, diğerlerinden de iyi

55 İbnü’l-Esîr, *el-Kamil fi’l-Tarih*, X: 189-190.

56 İbn Şeddâd, *Description de la Syrie du Nord*, çev. A. M. Eddé, (Şam, 1984), 248.

57 İbn Tağriberdi, *Nücumu’z-Zahire*, V, (Kahire, 1939), 147-148.

58 Ebu Şame, *Kitabu’r-Ravzateyn*, I, çev. E. P. Goergens, *Zur Geschichte Salahadins* (Berlin, 1879), 26.

niyet dilekleri ve gerekli erzak takviyesini alarak yürüyüşlerine devam etmişlerdir⁵⁹. Antakya yenilgisinden sonra Haçlılar için Kudüs'e giden yol açılmış ve ilk olarak Halep ile Hama arasında yer alan Suriye şehirlerinden Maâretu'n-Numân Aralık 1098'de Haçlıların eline geçmiştir. Burada Haçlılar tarafından gerçekleştirilen katliamla ilgili İslâm kaynakları detaylı bilgiler vermişlerdir. İbn Kalânîsi "...Frenkler şehri zorla aldı ve her iki taraftan çok sayıda kişi öldürüldü; daha sonra Frenkler güvenlik sözünü verdikleri şehir halkına kalleşçe davrandılar ve buldukları her şeyi yağmaladılar..."⁶⁰ şeklindeki ifadeleriyle Haçlıların can ve mal güvenliği sözü vermelerine rağmen halka zulmettiklerini kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr, Maâretu'n-Numân şehrindeki Haçlı katliamları ile ilgili: "Üç gün boyunca Frenkler ahaliyi kılıçtan geçirdiler; yüz binden fazla kişiyi öldürdüler ve birçok kişiyi esir aldılar" şeklinde yorumlamıştır. Şehrin düşüşü ile ilgili en ayrıntılı bilgiler ise Halep'li İbnü'l-Adîm tarafından verilmiştir. Onun ifadeleri: "(Frenkler) çok sayıda kişiyi işkenceyle öldürdüler. İnsanların servetlerini gasp ettiler. İnsanların su (almasını) önlediler ve suyu parayla sattılar. Çoğu kimse susuzluktan öldü. Onlar tarafından gasp edilmeyen bir servet kalmadı. Kasabanın surlarını yıktılar; camilerini ve evlerini yıktılar; minberleri parçaladılar"⁶¹ şeklindedir.

Maâretu'n-Numân'dan sonra Kudüs'e ilerleyen Haçlı orduları Haziran ayı içerisinde buraya ulaşmış ve kuşatma altına alınan şehir 14 Temmuz 1099'da Haçlıların eline geçmiştir. Kudüs'ün Müslümanların elinden çıkışı birçok İslâm kaynağında detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Azîmî "...Ardından Kudüs'e yöneldiler ve onu Mısırlıların elinden aldılar. Şehri zapt eden Godfrey'di. Yahudi Kilisesini (Kenîsâtü'l-Yahud) yıktılar"⁶² şeklinde Kudüs'ün ele geçirilişine kısaca değinmiştir. İbnü'l-Kalânîsi'nin bu konudaki anlatımları biraz daha detaylıdır. O, "Frenkler saldırıya giriştiler ve şehri ele geçirdiler. Bazı şehir sakinleri mabede kaçtı ve bir sürü kişi öldürüldü. Yahudiler sinagogda top-

59 Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 66.

60 İbnü'l-Kalânîsi, *Zeyl Tarih-i Dımyşk*, 47.

61 Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri* (İstanbul: Alfa, 2015), 92.

62 Sevim, *Azîmî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, 37.

landı ve Frenkler orayı yakarak başlarına yıktı. Mabet can güvenliği teminatıyla bu yılın 22 Şaban (14 Temmuz) günü onlara teslim edildi; ardından İbrahim'in tapınaklarını ve türbesini yıktılar"⁶³ ifadeleriyle Kudüs'te yaşayan Müslüman ve Yahudilerin maruz kaldıkları işkenceleri dile getirmiştir. Şehrin yağma ve talan edilişi hakkındaki diğer bilgiler İbnü'l-Cevzî (ö. 1200)'nin anlatımlarındadır: "...Bu yılın olayları arasında Kudüs'ün Cuma'ya denk gelen 13 Şaban'da Frenkler tarafından ele geçirilişi vardı. Orada 70 bini aşkın Müslümanı öldürdüler. Kubbetü's-Sahrâ'dan her biri 360 bin dirhem değerinde kırk küsur gümüş şamdan aldılar. Kırk Suriye rutlı ağırlığında bir gümüş şamdan aldılar. Yirmi küsur altın kandil, sayısız giyim eşyası ve başka şeyler aldılar"⁶⁴. İbn Müyesser (ö. 1278) tüm bu anlatımlara, Haçlıların Kur'an nüshalarını yaktıklarını eklemiştir⁶⁵. İbnü'l-Esir Haçlıların şamdan ve kandilleri yağmalarını anlattıktan sonra bu anlatımlarına Müslüman din adamlarının öldürüşünü de eklemiştir: "*Frenkler Mescidü'l-Aksâ'da 70 binden fazla kişiyi öldürdüler; bunlar arasında Müslüman imamlardan, din âlimlerinden, yurtlarından kopup gelerek kutsal mekânın civarında yaşayan sofulardan ve zahitlerden oluşan geniş bir topluluk vardı*"⁶⁶. 1099 yılında Kudüs'ün ele geçirilmesinin ardından görevini tamamladığını düşünen Haçlıların büyük bir kısmı Avrupa'ya dönmüştür. Ancak bunların yolculukları ile anlattıkları hikayeler, yeni bir sefere çıkılması konusunda istek uyandırmış, bunun yanında Ortadoğu'da kalan Haçlıların varlıklarını sürdürebilmeleri ve hakimiyet alanlarını genişletebilmeleri, batıdan gelecek yeni takviye güç ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. 1100 yılında Fransa'nın çeşitli şehirlerindeki konsillerde yapılan çağrılar sonuç vermiş ve neticede Lombardlar, Fransızlar ve Almanlardan oluşan üç ordu birbiri adına İstanbul'a doğru harekete geçmiştir⁶⁷.

I. Haçlı Seferi sırasındaki edindikleri tecrübelerden hareketle I. Kılıç Arslan komutasındaki Selçuklular, Danişmendli Beyi Gümüştegin,

63 İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih-i Dımışk*, 48.

64 İbnü'l-Cevzî, *el-muntazam fi tarihu'l-mülük ve'l-umem*, IX: 108.

65 Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, 93.

66 İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, X: 192.

67 Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, 71-72.

Halep Meliki Rıdvan ve Harran Emiri Karaca'nın kuvvetleri ile 1101 yılında Lombardlar, Fransızlar ve Almanlardan oluşan üç büyük Haçlı ordusunu Merzifon, Konya ve Ereğli dolaylarında mağlup etmişlerdir. Birinci Haçlı Seferi sonunda Kudüs'te kurulan Haçlı Krallığına destek sağlamak için Doğu'ya gönderilen üç büyük Haçlı ordusu 1101 yılında Anadolu'ya girmiştir. Lombardlar, Almanlar ve Fransızlar Niksar'da Danişmendli esaretinde olduğunu öğrenince Kudüs'e gitmekten vazgeçip İznik ve Ankara üzerinden Niksar'a gitmeye karar vermiştir. I. Kılıç Arslan yardıma çağırdığı Danişmendli Beyi Gümüştigin, Halep Meliki Rıdvan ve Harran Emiri Karaca'nın kuvvetleriyle birleşerek Haçlıları kendi istediği bölgeye çekmeyi ve sonra saldırıya geçmeyi planladığından, bu ordu Çankırı'ya gelinceye kadar ciddi bir müdahale ile karşılaşmamıştır⁶⁸. Çankırı'dan itibaren Haçlıları yakın takibe alan sultan, yol boyunca orduyu oklarıyla taciz ederek gerilla taktiği ile gücünü kırmaya çalışmıştır. Haçlı ordusu Merzifon yakınlarındaki ovaya yaklaştığında ordunun iyice güçten düştüğünü anlayan sultan ordugâhı tamamen kuşatarak Haçlıları aç ve susuz bırakınca Haçlılar Türklerle meydan savaşına girmek zorunda kalmışlar ve neticede ordunun büyük bir kısmı Selçuklu askerleri tarafından imha edilmiştir. Fransızlardan oluşan ve Ankara üzerinden Konya'ya ilerleyen ikinci ordu bir gün boyunca şehre hücum etmiş, ancak şiddetli bir direnişle karşılaşınca Konya'dan ayrılmak zorunda kalmıştır⁶⁹. Yine Fransız ve Almanlardan oluşan ve sayıları yüz binleri aşan üçüncü ordu Anadolu'ya girdiğinde Selçuklu Sultanı Akşehir, Konya ve Ereğli'yi tedbir olarak boşaltmıştır. Konya'ya ulaşan Haçlılar, şehrin halkının bütün taşınabilir mallarıyla birlikte dağlara kaçmış olmalarından dolayı burayı tamamen terk edilmiş halde bulmuşlardır⁷⁰. Haçlı kaynaklarının ifadelerine göre şehrin kenarında bulunan Meram bahçeleri yorgun Haçlıları adeta kendinden geçirmiştir. Yeniden güçlenmek için burada birkaç gün kaldıktan sonra

68 Bütün Türk kuvvetleri ile Selçuklu ordusunun toplam sayısı 20.000, Haçlı ordusunun sayısı ise yaklaşık 200.000 kişidir. Detaylı bilgi için bkz. Ebru Altan, "Anadolu'da Haçlılara Karşı Savaş (1097-1190)," *Tarih Dergisi*, sy. 47 (2008), (İstanbul, 2009), 97.

69 Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri," *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğumyılı Armağanı* içinde (İstanbul, 1995), 44.

70 Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar* (İstanbul: Ötüken Yay., 2016), Fasil XVIII.

Konya yakınlarında oturan küçük bir Ermeni kolonisinin tavsiyesiyle Haçlı birlikleri verimli Ereğli vadisine doğru harekete geçmişlerdir⁷¹. Haçlıları Akgöl (Olos) Ovası'na ulaştıklarında, Kayseri Emîri Hasan ve Danişmendli Emîrinin de içinde bulunduğu Sultan Kılıç Arslan'ın kumandasında göl -irmek kenarında pusuda bekleyen bir Türk ordusu karşılaşmış, 5 Eylül 1101'de savaş alanındaki Haçlıların büyük bir kısmı kılıçtan geçirilmiştir⁷². Dönemin İslâm Tarihi kaynaklarında Selçukluların Haçlılara yönelik hareketleri övülmekle birlikte Bağdat'ta bulunan Abbasi halifesinin yardım için herhangi bir girişimde bulunmadığı da kaynaklara yansımıştır. İbnü'l-Cevzî 1097-98 yılını, yani Kudüs'ün düşüşünden önceki yılı anlatırken şu notu düşer: “*Frenklerle karşı savaşa tutuşulması yönünde birçok çağrı vardı ve her yerde şikâyetler çoğalmaktaydı*”. Aynı kaynaktan Sultan Berkıyaruğ'un emri üzerine komutanların toplandığı “*ama bu kararlılığın daha sonra sön- düğü*” belirtilmiştir⁷³.

Sonuç

Avrupa'da 1095 yılında Papa II. Urbanus tarafından tasarlanarak ilân edilmiş olan Haçlı Seferleri, Bizans Devleti'nden gelen yardım talepleri ile birleştirilerek “*Batı Hıristiyanlığının bir görevi*” olarak görünüşte “*Hıristiyan doğuyu kurtarmak*” üzere planlanmıştır. Bu seferi doğuran sebepler çeşitli olmakla birlikte asıl olarak “*Kutsal Toprakları Kurtarmak*” sloganıyla düzenlenen Haçlı Seferi için çağrı yapılırken dinî motifler kullanılmış böylece hareketin ardındaki siyasi hedefler de kamufle edilmiştir. Müslüman dünyasını -tabiri caizse- ani bir baskınla sarsan I. Haçlı Seferinin gerçek nedeninin İslâm dünyası tarafından tam olarak kavranmadığı İbnü'l-Kalânîsî, el-Azîmî, İbnü'l-Esir ve en-Nüveyrî'nin eserlerinden net bir şekilde anlaşılmaktadır. İslâm dünyasında Haçlılara karşı Anadolu'da ilk mücadeleyi veren henüz devletleşme sürecinde olan Türkiye Selçuklularıdır. Başkent İznik

71 *Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitorum*, X/4: 214.

72 Urfalı Mateos'un eserinde o günün Hıristiyanlar için korkunç bir felaket günü olduğunu ve muharebede bütün ovanın kanla sulandığını anlatmıştır. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 218.

73 İbnü'l-Cevzî, *el-muntazam fi tarihi'l-mülük ve'l-umem* (Haydarabad, 1940), IX: 105.

merkezli kurulmuş olan bu devlet, çeşitli Anadolu Beylikleri ile mücadele halinde olduğundan dönemin sultanı I. İzzeddin Kılıç Arslan Haçlı ordularına hazırlıksız yakalanmıştır. Sultan buna rağmen Haçlı ordularının güneye inişlerini engellemek için büyük çaba sarf etmiş, ancak 1097 yılında başkent İznik'in düşüşü, ardından da Dorylaison Muharebesi'ndeki yenilgi ile büyük kayıplar vermiştir. Haçlıların Anadolu'nun güneyine inişiyle Anadolu'da iki yeni Hıristiyan devleti kurulmuştur. Bunlar, Baudouin de Boulogne tarafından kurulan Urfa Haçlı Kontluğu (1098-1144) ve şehri aldıktan sonra Bohemund'un Bizans imparatoruna teslim etmeyi reddetmesinin sonucunda ortaya çıkan Antakya Prinkepsliği (1098-1268)'dir. Neticede “*tuhaf ve beklenmedik bir düşman*” olarak tasvir edilen Haçlıların Anadolu'daki ilk seferi Selçukluların başarısızlığı ile sonuçlanmış ve İslam dünyasında etkili bir biçimde hissedilmiştir.

Kaynakça

- Altan, Ebru. “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiği Yollar.” *Belleten* LXV, sy. 243 (2001): 571-582.
- . “Birinci Haçlı Seferi’nin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis,” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (2001-2002), Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, sy. 37 (2002): 45-49.
- . “Anadolu’da Haçlılara Karşı Savaş (1097-1190),” *Tarih Dergisi*, sy. 47 (2008), (İstanbul, 2009): 75-104.
- . “Ortaçağ’da Antakya (969-1098).” Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent içinde, 323-334. İstanbul: Dünya Yay., 2008.
- Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitorum*. Neşreden H. Hagenmeyer. Heidelberg, 1890.
- Ayan, Ergin. *Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği, Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına Kadar*. İstanbul: Ötüken Yay., 2016, Fasıl XVIII.
- Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*. Ankara: TTK Yay., 1990.
- . “Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri,” *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, sy. 35 (1994): 65-78.
- . “1101 Yılı Haçlı Seferleri.” Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğumyılı Armağanı içinde, 17-57. İstanbul, 1995.
- Fulcher of Chartres. *A History of the expedition to Jerusalem 1095-1127*. Çeviren Frances Rita Ryan. Knoxville, 1969.
- Genç, Özlem ve Harun Korunur. “Antakya’nın Haçlılar Tarafından Ele Geçirilişi,” *Studies of the Ottoman Domain* VI, sy. 10 (2016): 60-83.
- Gregory Abu’l-Farac, Abu’l-Farac Tarihi*,. Çeviren Ö. Rıza Doğrul. II. Cilt. Ankara: TTK Yay., 1999.
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. İstanbul: Alfa, 2015.
- İbn Şeddâd. *Description de la Syrie du Nord*. Çeviren A. M. Eddé. Şam, 1984.

- İbn Tağrıberdî. *Nücûmu 'z-Zahire*. V. Cilt. Kahire, 1939.
- İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi- Buğyetü 't-Taleb fi Tarihi Haleb*. Çeviren Ali Sevim. Ankara: TTK Yay., 1989.
- İbnü'l-Adîm, *Zübtetü 'l-Haleb min Tarih-i Haleb*. Neşreden S. Zekkar, Darü'l-Küttabü'l Arabiye, II. Cilt. Kahire-Şam, 1997.
- İbnü'l-Cevzi. *El-muntazam fi tarihu 'l-mülük ve 'l-umem*. IX. Cilt. Haydarabad, 1940.
- İbnü'l-Esîr. *El-Kamil fi 't-Tarih*. Çeviren Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın ve Mertol Tulum. X. Cilt. İstanbul, 1987.
- İbnü'l-Kalânîsî. *Zeyl Tarih-i Dımişk (The Damascus Chronicle of the Crusades)*. Çeviren H. A. R. Gibb, II. Cilt. Cambridge, 1971.
- Komnena, Anna. *Alexiad*. Çeviren Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*. İstanbul, 2007.
- "Sultan I. Kılıç Arslan'ın Eskişehir Yakınında Haçlılara Karşı Büyük Mücadelesi: Doylaion Savaşı (1 Temmuz 1097)," *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, sy. 4 (2013): 135-144.
- Nersessian, Sirarpie Der. *The Armenians*. London, 1969.
- Özaydın, Abdülkerim. "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa," *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (2000): 405-421.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. Çeviren Fikret Işıltan. I. Cilt. Ankara, 1986.
- Sevim, Ali. *Azîmî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*. Ankara: TTK Yay., 2006.
- Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi (1042-1195)*. Çeviren Hrant D. Andreasyan. Ankara, 1944.
- Şame, Ebu. *Kitabu'r-Ravzateyn*. Çeviren E. P. Goergens, Zur Geschichte Salahadins. I. Cilt. Berlin, 1879.
- Şihâb ed-Dîn Ahmed b. 'Abd el-Vehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb fi Funûn el-Edeb*, XXVIII, Tah. Necîb Mustafa Fevâz-Hikmet Kaşlî Fevvez. Beyrut, 2004.

- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yay., 1999.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Çeviren Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Yay., 2000.
- Usta, Aydın. "Haçlı Seferleri Döneminde Suriye ve Filistin'de Meydana Gelen Doğal Âfetler." *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan* içinde, 343-365. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2008.
- . *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*. İstanbul: Yeditepe Yay., 2015.
- . *Müslüman-Haçlı İttifakları, Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*. İstanbul: Yeditepe Yay., 2008.
- Vasiliev, Alexander A. *History of the Byzantine Empire 324-1453 Volume II*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1952.

AHİLİĞİN TÜRK KALİTE YÖNETİM SİSTEMİNE ETKİSİ

Buket Karatop
Cemalettin Kubat

Öz

Armand Vallin Feigenbaum'un 1957'de yayınladığı makalesinde Toplam Kalite Yönetimi (TKY) dünyada ilk kez duyulmakla birlikte, 1300'lü yıllarda Anadolu'da Türkler tarafından kalite yönetiminin bugün kazandığı anlamdan daha kapsamlı bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Bu sistemin adı; Ahiliktir. 13-20. yüzyıl arasında Anadolu Türklerine özgü üretim ve ticarete kullanılan, sosyal hayatı düzenleyen sistem olan Ahilik, TKY'nin bir adım ötesine geçerek, meslek etiği konusunda kesin kurallar koymuş; aynı zamanda toplumun huzurunu sağlama konusunda tedbirler almış, toplumu etik davranışa yönlendirmiştir.

TKY Ishikawa tarafından "yönetimde bir düşünce devrimi" olarak nitelendirilmekle beraber bu devrimin ilk önce 13. yüzyılda Anadolu'da gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Hatta TKY de konu edilmeyen, ancak Ahilik Sisteminde kullanılan birçok ilke bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı; kalite yönetimi sisteminin dünyada ilk kez Anadolu'da Türkler tarafından kullanıldığını, geliştirildiğini bilimsel kanıtlarla desteklemek, Ahilik sisteminden hareketle Türk Kalite Yönetim Sisteminin (TrKYS) tanınmasını sağlayarak günümüz kalite yönetim sistemlerinin gelişmesine katkı sağlamak ve TrKYS prensiplerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: TKY, Kalite Yönetim Sistemi, Ahilik, Türk Kalite Yönetim Sistemi

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Teknik Bilimler MYO, buket.karatop@istanbul.edu.tr

Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği, kubat@sakarya.edu.tr

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.298871

Geliş T. / Received Date: 20.03.2017

Kabul T. / Accepted Date: 28.03.2018

Akhi Order's Effect on Turkish Quality Management System

Abstract

Although the paper of Armand Vallin Feingenbaum was the first study about Total Quality Management (TQM) in 1957, there were some quality management applications that were more comprehensive than modern TQM at 1300's years in Anatolia which is known as Akhi orders. Akhi Orders were established by Anatolian Turks between 13th and 20th centuries. It was implemented in manufacturing, trade and social life and going beyond TQM as having strict rules on professional ethics. At the same time these Akhi orders had precautions about tranquility of the society and directed people to ethical behavior.

Although TQM is called "a thought revolution in management" by Ishikawa, it can be argued that this revolution had emerged first back in 13th Century in Anatolia. Yet, in Akhi orders there are several principles that are not encompassed by TQM.

The aim of this study is to claim that quality management were used and developed by Anatolian Turks for the first time in the World through scientific methods; to put forward the principles of Turkish Quality Management System(TrQMS), and consequently to contribute to recognition of TrQMS as well as to development of recent quality management systems.

Keywords: TQM, Quality Management Systems, Akhi Order, Turkish QMS

Giriş

Toplam Kalite Yönetimi (TKY) 20. yüzyılda işletmelerin gelişiminde ve değişiminde önemli rol alan yönetim felsefesidir. Her türlü organizasyonda başarıyla uygulanabilecek kolaylıktadır. Yönetime sistematik bir yaklaşım sunmaktadır. Yaşam biçimi olarak da algılanmaya başlanmıştır. Hayatın her seviyesinde TKY den söz etmek mümkündür. Bu algı bize; başlangıcı 7. ve 8. yüzyıla kadar uzanan, 13. yüzyılda kurumsallaşan Ahilik sistemini hatırlatır. Ahilik sistemi, toplumsal sorumluluğu ön planda tutan hem bir meslek kuruluşu, hem de kalite yönetim sistemiydi (Karatop, v.dğr., 2011).

Ahilik, Türk kültürü ve yüksek İslam inancıyla beslenen bir yaşam şekli olduğu için, en önemli unsur insan ve ahlakî değerlerdi. Sisteme insan merkezli yönetim hakimdi. 13. yüzyılda kurumsallaşan ve 20. yüzyılda işlevini kaybeden Ahilik sistemi eğer güncellenerek günümüze kadar gelebilseydi, iş dünyası zaten Türk geleneklerinde ve ekonomi kültüründe mevcut olan TKY sistemini daha erken keşfedebilirdi (Karatop, v.dğr., 2011).

Türk Kalite Yönetim Sisteminin temelini Ahilik sistemi, Ahilik sisteminin temelini de Türk kültür yapısı ve islam inanç ve tasavvuf geleneği oluşturmaktadır. Bu nedenle TrKYS'ini anlayabilmek için Ahilik sisteminin iyi anlaşılması gerekir. Türk Kalite Yönetim Sisteminin temel özelliklerinin belirlenebilmesi için Ahilik sisteminin şifrelerinin çözülmesi gerekir. Bu çalışmanın amacı, Ahilik sisteminden hareketle Türk Kalite Yönetim Sisteminin temellerini oluşturmak, kalite yönetim sistemlerine değişik bir bakış açısı getirmektir.

2. Ahilik

Türk dilinde ilk ansiklopedi ve sözlük olarak kabul edilen Kaşgarlı Mahmut'un hazırladığı "Divanü Lügat'it Türk (1074) de "Ahi,, kelimesi eli açık, cömert, yiğit anlamında kullanılır. Ahi Arapça'da ise kardeş anlamına gelir (Ekinci, 1993, s. 6; Ekinci, 2008, s. 15; Köksal, 2007, s. 21; Ceylan, 2012, s. 12). Anadolu, Kafkas ve Balkan Türklerinin geliştirdiği Ahiliğin kelime anlamı, birbirine saygı gösteren, işini seven, fakirlere yardım eden ve her türlü ihtiyacını karşılayan, çalışmayı ibadet kabul eden, ahlaki ilkelere bağlı bir şekilde esnaf ve sanatkârlık yapanların oluşturduğu bir teşkilattır (Erdem & Yiğit, 2010).

Binlerce yıllık öz bilgi ve geleneklerin damıtılmasıyla oluşan Türk kültürünün İslam'la taçlandırılması ile meydana gelen sadeliğin fonksiyonelliği, toplumun her kesiminde uygulanabilen hayat tarzının iş hayatına yansmasıyla Ahilik sistemi ortaya çıkmıştır. Türk kültüründen nüvesini almış, İslam tasavvufuyla beslenmiş sistem, Türk hâkimiyetindeki tüm coğrafyaya yayılmıştır.

Tarihi ve sosyo-ekonomik zorunlukların ortaya çıkardığı bir Türk esnaf birliği (Göçer, 2017a) kuruluşu olmakla birlikte İslam inancıyla Türk örf ve adetlerinin sentezi sonucu oluşan bir *düşünce sistemi olan* Ahilik, (Çağatay, 1981; Ekinci, 2008) fertlerin ahlaki erdem sahibi olarak buldukları sosyal çevre, aile ve *tüm topluma huzur, barış ve mutluluk* vermesini amaçlayan bir insanlık kurumudur (Köksal, 2008). Bu sistemi ve yaşam tarzını benimseyenlere de “Ahi” denilmektedir. Bu sistem basit bir ticaret ve sanat örgütlenmesi olmayıp etik açıdan görev ve sorumlulukları olan yapıya sahiptir (Bodur, 1999).

2.1. Ahilik Sisteminin Tarihi

Orta Asya Türk Devletlerinde 7. ve 8. yüzyıllara kadar kökleri uzanan Ahilik sisteminin Türkler tarafından geliştirilen zanaat, ticaret, dayanışma ve yardımlaşma kurumu olduğundan çeşitli araştırmalarda bahsedilmekte (Erarı, 1999) ve Anadolu'ya gelmeden önce Türklerde Ahilik sistemine temel teşkil eden kaidelerin bulunduğu bilinmektedir (Çalışkan, v.dğr., 1993). Harmancı ve Göçer'e göre (2016, s. 71), İslam ekonomisi araştırmalarında başvuru niteliği taşıyan Ahilik Anadolu'ya özgü işleyişi olan bir modeldir. Ahilik teşkilatının kurumsallaşması için esaslar ve kuralları yazılı hale getirme işlemini büyük Türk teşkilatçısı Ahi Evran gerçekleştirmiştir (Çalışkan, v.dğr., 1993). Buradan, Ahilik Teşkilatının kurumsallaşma sürecinin Anadolu'da *yüzyıllar öncesinde* gerçekleştiği görülmektedir. Ahilik teşkilatının kurumsallaşma tarihi olarak kabul edilen 13. yüzyılda “*fütüvvetnameler*” ortaya çıkmaktadır (Doğan, 2006).

Fütüvvet kelime anlamı “*cömertlik, yiğitlik, soy temizliği, iyi huylu*” anlamına gelmektedir (Çağatay, 1981). Ahilik kurumu üyelerinin uyması gereken kurallardan meydana gelen eserler olan Fütüvvetnameler, bir tüzük niteliği taşımaktaydı (Doğan, 2006) “Ahilik ve Fütüvvetin tasavvufi bir yapısı olduğu hususunda ilim adamları hemfikirdir.

Ahilerin, işini ahlaki prensiplere bütünüyle sadık kalarak yapan, sağlam iman sahibi sûfî oldukları söylenebilir. İşini icra eden gündelik hayatın içinde herhangi biri iken aslında insanları irşad etmeye yönelmiş örnek bir insandır.” (Günaydın, 2015, s. 232). Sûfilerde de meslek sahibi olma vurgulanmış ve Hoca Ahmed Yesevî de, yapacak işi gücü olmayan kişilerin sûfî görünmelerine karşı olmuştur (Göçer, 2017b).

Türk kültürü ve tasavvufi yapıyla bezenmiş olan sistemde; cömertlik, mertlik, misafirperverlik gibi birçok iyi davranışın içselleştirildiği; vazgeçilmez kurallarından biri de, üyelerinin birbirlerini kardeş gördükleri *çoğu* araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır.

Ahiliğin ekonomi felsefesi “insan için ekonomi“ ile anlatılabilir (Ekinci, 2008). Ahilikte ekonomiyi araç, insana hizmeti amaç olarak gören bir felsefe hakimdi ve tersi duruma (ekonominin araç yerine amaç haline getirilmesine) sistem izin vermezdi (Ekinci, 2001; Ekinci, 2008).

“Bu sebeple Ahilik teşkilatı ilkelerinin büyük çoğunluğu etik davranış üzerine kurulmuştu. Bu ilkelere göre davranılması sonucunda öncelikle müşteri memnuniyeti ve buna bağlı olarak da bol kazanç elde edileceği düşünülmekteydi. Bol kazanç elde eden esnaf, kazancını yine toplumun yaşam kalitesini yükseltmeye harcamaktaydı. Çünkü Ahiler toplumun gelişmesi için harcadıkları her emek ve paranın yine kendilerine döneceğini biliyor ve inanıyorlardı. Başka bir ifadeyle toplumun gelişmesi demek kendilerinin de gelişmesi demektir,, (Karatop, v.dğr., 2011, s. 1110).

Japonya’da 1962 yılında yapılan kalite kontrol çemberi çalışmaları ile Ahi teşkilatının yaklaşık 600 yıl önce benimsediği “*önce insan geliştirilir, insanın geliştirilmesi sonucunda da, atölyeler, fabrika ve şirket gelişir,,* felsefesi benimsendi (Yenersoy, 1997, s. 29). Ahilik teşkilatında verilen hizmetler, ilkeler hep bu felsefenin içselleştirilmesiyle gerçekleştirilmiştir (Karatop, v.dğr., 2011)

Ahilerin iş hayatında uymaları gereken kurallarla birlikte ve sosyal yaşamda da güvenilir, ahlaklı ve örnek bir insan olmaları istenirdi. Ahi, ilmi, ahlaklı ve akli kendine rehber eden, helal kazancı olan, işinde ehil, ölçü ve tartıda adil, üreten ve herkese yardım eden kişidir (Köksal, 2007).

Toplumun refahını yükseltmeyi ve sosyal barışı da hedefleyen Ahilik Sistemi, bir ahlak okulu gibi de görülebilir (Köksal, 2007). Ahiler, aynı zamanda toplumda huzur ve güven ortamını oluşturmaya çalışan kim-selerdi. Sistem tarafından; üretici tüketici, zengin fakir, emek sermaye, devlet millet gibi birbiriyle ilişkili gruplar arasında çatışma olmadan huzur içinde yaşanmasına katkı sağlamak Ahilerin başlıca amaçlarındandı (Çağatay, 1981; Ekinci, 2001). Benzer şekilde günümüzde, kurumlar stratejik planlarını paydaşlar arasında çatışmaya sebep olmayan amaç ve hedeflerle hazırlamaktadır. O yıllarda Ahilik sisteminde bu prensibe dikkat edilmekteydi (Karatop, v.dğr., 2011). Orta çağın ünlü seyyahı İbni Batuta seyahatnamesinde, Ahilik sisteminin uygulamasında ahlakî eğitimlerinde önemli rol oynadıklarını belirtmektedir.

“İbn Batuta’ya göre Anadolu’nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahilik,, isimli kitabında Şeker (1993), İbni Batuta’nın her gittiği yerde “*Ahilik kurum kültürünün*” yansımalarını gördüğünü; Ahilik teşkilatının, paydaşlar (Ahiler, müşteriler ve diğer ilgililer) arasında çatışma çıkmaması prensibine büyük önem verdiğini ve bunu yazılı kurallar haline getirerek kurum kültürüne dönüştürdüklerinden bahsetmektedir. Örneğin çarşı pazarların konumu, esnafın müşterisine davranış biçimi, usta çırak ilişkilerinin hep aynı standartta olduğundan, hatta Ahilik felsefesi sosyal yaşamda da etkisini gösterdiği için İbni Batuta misafiri ağırlama şeklinin tüm Anadolu’da benzer olduğundan da söz eder.

2.2. Stratejik Kavram Olarak Ahilik

Eli açık, cömert, yiğit ve kardeş anlamına gelen Ahi kelimesini kendilerine ve kurumlarına isim olarak seçen teşkilatın nasıl bir misyon, vizyon ve temel değerler seçeceğini tahmin etmek zor değildir.

Ahiliğin temel misyonu; “mükemmel topluma ulaşmak için mükemmel fertler yetiştirerek insanlara ve insanlığa hizmet etmek” tir. Ahiliğin misyonu gereği üç şeye açık, üç şeye kapalıdır (Tablo1) (Erken, 1999, s.132).

Tablo 1. Ahinin misyonunu destekleyen unsurlar

	AÇIK	KAPALI
1	Konuklara kapısı	Harama gözü
2	Kardeşlerine kesesi	Günaha/Kötü sözlere ağzı
3	Sofrası bütün açlara	Zulüme eli

Ahi teşkilatı da TKY gibi *sistem içindeki fertler gelişirse sistem de gelişir* felsefesini ve misyonunu desteklemektedir (Karatop, v.dğr., 2011). Günümüzde çağdaş yönetimin belirleyici bir unsuru olan vizyon; Ahilik teşkilatının temel yönetim anlayışını oluşturmaktadır (Erken, 1999). Vizyonun bileşenlerinden olan değerler ; Ahi teşkilatında açık ve net olarak belirlenmiştir. Fütüvvetnamelerde yazılı olan bütün bu değerleri Ahiler bilir ve yaşamının her anına uygular (Karatop v.dğr., 2011). Ahiliğin teşkilatlanma, ilkeler ve değerler, törensel işleyiş gibi konularda temel başvuru kaynağı fütüvvetnamelerdir (Köksal, 2008).

Fütüvvetnameler, Ahiliğin kurumsallaşma göstergesi ve misyon, vizyon, değerler gibi bilgileri içinde saklayan başvuru belgesiydi ve mükemmel insan olma kurallarını kapsayan eserlerdi. Ahiliğin etik kuralları, töre ve törenleri (edep ve adap), çeşitli bilgileri, pirlere öğütleri içeren fütüvvetnameler, yazıldıkları devir, bölge ve yazarına göre bazı farklılıklar gösterebilmekteydi (Çağatay, 1981). *Fütüvvetnameler, işlevi ve içeriği bakımından* “kalite el kitabı”na benzemektedir.

Fütüvvetnameler; kuruluşun amaçlarını gerçekleştirmek için kalite yönetim sisteminin nasıl çalıştığını, politikaları, prosedürleri ve uygulamaları kapsayan kalite el kitapları gibi olduğu söylenebilir. Kısacası Fütüvvetnameler, Ahilik Sistemini tanımlayan yol gösterici olarak kullanılan belgelerdir.

3. Kalite Yönetim Sistemleri ve Ahilik

TKY terimi ilk kez Armand Vallin Feigenbaum tarafından kalite kontroldeki deneyimlerini ve görüşlerini açıkladığı Industrial Quality Control dergisinde yayımlanan makalede (1957) kullanmıştır. Feigenbaum kalitenin kontrol edilmekten öte yönetilmesi gerektiğini savunur

(Özveren, 1997; Şimşek, 2002). Toplam Kalite Yönetimi, Ishikawa tarafından “*yönetimde bir düşünce devrimi*” olarak nitelendirilir (Özkan, 2005). TKY, tüm paydaşların mevcut ve gelecekteki memnuniyeti temelinde, çalışanlarını geliştirirken sistemini de geliştiren, bireysel çalışma yerine ekip çalışmasını destekleyen, hataları önlemeye yönelik sistemi kuran ve sıfır hatayı benimseyen, sürekli kendini sorgulayarak sistemini mükemmele taşımaya çalışan, insan merkezli bir yönetim anlayışıdır.

TKY’de olduğu gibi Ahilik Sisteminde de iyi organizasyon kültürünün oluşturulması, çalışanların sürekli geliştirilmesi, müşteri memnuniyetinin sağlanması ve insan odaklı yönetimin benimsenmesi temel ilkelere bulunmaktadır. TKY ve Ahilikte,

- ✓ Paydaş memnuniyeti,
- ✓ Sürdürülebilir eğitim ve gelişme,
- ✓ Ekip çalışması (imece),
- ✓ Sıfır hata,
- ✓ Çevre farkındalığı,
- ✓ Toplumsal sorumluluk gibi kavramlar önemlidir (Karatop, v.dğr., 2011).

Ahiliğin, TKY’nin alt yapısını oluşturabilecek ve belki de biraz daha ötesine geçebilecek anlayışa sahip bir sistem olduğu görülmektedir. Ahilik, insan merkezli çalışan, etkinliklerini insan için düzenleyen ve uygulamada da insanın araç olarak görülmesine izin vermeyen bir sistemdir. Gönüllü çalışma esasına dayanan Ahilik bir sivil toplum kuruluşuydu ve teşkilata girmek isteyen adaylar titizlikle seçilir, Ahi olmalarına engel olabilecek durumlarının olup olmadığı araştırılırdı. Aslında toplumun yaşam kalitesine aykırı davrananların hata yapmalarına karşı caydırıcı kurallar konulmuştu ve bu kurallara göre gerekli yaptırımlar titizlikle uygulanırdı. (Ekinci, 2001). Kaliteyi müşteri beklentileri ve tüketicinin haklarını bizzat sistem korurdu.

3.1. Kalite Yönetim Sistemlerinin Temel İlkeleri ve Ahilik

Müşterinin bugün ve gelecekteki istek ve beklentilerini karşılayacak şekilde üretilen ürün veya hizmetin sürdürülebilir kalitesinin sağlan-

ması ve sürekli geliştirilmesi için sistem kurulması ve yönetilmesi gerekmektedir. Bir kalite yönetim sisteminin temel amaçlarından biri önleyici yaklaşıma sahip olmasıdır.

Kalite yönetim sistemlerinin temel prensiplerini müşteri odaklılık, liderlik, çalışanların katılımı ve bağlılığı, süreç yaklaşımı ve sürekli iyileştirme, verilerle yönetim, paydaş memnuniyeti olarak sıralanabilir.

Bu ilkeler ahilik sistemi açısından aşağıda değerlendirilmiştir.

1- Müşteri Odaklılık ve Paydaş Memnuniyeti: Kalite yönetim sistemleri sadece müşteri memnuniyeti ile sınırlı kalmaz paydaşlarının memnuniyetini esas alır. “*Paydaşların ne istediğini bilirsek onu memnun edebiliriz*” anlayışından hareketle paydaşlarla sıkı etkileşim içinde bulunmak önemlidir (Karatop, v.dğr., 2011).

Ahilikte de, sadece dış müşterinin memnuniyeti değil aynı zamanda iç müşterinin memnuniyeti de önemlidir. Çalışan patronunun, patron da çalışanın hakkını korumakla yükümlüdür. Yöneticiler çalışanlarının sadece hakkını korumak değil, onun eğitimi ile de ilgilenmek zorundadır. Ahilik örgütünde üretim, müşteri odaklıdır ve temel ilke “müşteri velinimettir” (Şimşek, 2002, s. 146). Ahilikte iç müşteri (kalfa, çırak, yamak v.b.) eğitimlerle geliştirilir, hiyerarşik yükselmelerdeki görkemli törenler motivasyon unsuru olur, Ahilerin teşkilata bağlılığı artırılırdı. Üretim ile tüketim arasında denge kurularak, sosyal huzur sağlanmaya ve artırılmaya çalışılırdı (Ekinci, 2001). Üretilen ürünlerde standartlaşma sağlanarak, dış müşteri koruma altına alınırdı. Esnaf tarafından oluşturulan standartlar zaman zaman padişah tarafından da ferman haline getirilmiştir. En bilinen örneklerden biri de 1502 yılında zamanın padişahı Sultan II. Bayezid Han tarafından çıkarılan “Kanunname-i İhtisab-ı Bursa”dır. Bu ferman, o bölgede yaşayan halkın gıdalarına; fiyat ve kalitede standartlar getiren ve sıkı denetlemeler ile de takip edilmesini sağlayan bir yasadır. (<http://www.tse.org.tr/Turkish/standard/kanunname.asp>)

Aynı zamanda halktan şikâyetler geldiğinde, hemen değerlendirilerek tedbirler alınan bir sistem de kurulmuştur. Başbakanlık Devlet Arşivinde yer alan 1676 yılına ait bir belge bu açıdan dikkat çekicidir. IV. Mehmet tarafından gönderilen bir fermana göre İstanbul’a getirilen

taze armutlar küçük ambalajlarla satılmaktadır. Ancak bazı tüketiciler bundan şikayetçi olmaktadır. Özellikle fakirler armutun pahalıya satıldığını ileri sürerek kilo ile açıkta satılmasını istemektedirler. Padişah, armudun büyük kutular içinde kilo ile satılması şeklinde bir çözüm getirmiştir (Çağatay, 1981; Karatop, v.dğr., 2011). Günümüzde modern toplumların yapmaya çalıştığı tüketiciyi koruma ve bilinçlendirme çalışmalarına benzer o yıllarda Anadolu halkı kalitenin bilincinde olduğu ve bu bilinci sosyal yaşamına da yaydığı görülmektedir (Karatop, v.dğr., 2011).

Ahi teşkilatı üyelerinin ürettiği ürünlerin standardına göre fiyatları belirlenirdi. Örneğin; bir ayakkabı alan müşteri ödediği fiyata göre ayakkabıyı ne kadar süre kullanabileceğini bilirdi. Ayakkabı zamanından önce kullanılamaz hale gelirse parasını geri alırdı (Ekinci, 2001). Bir üründe ortak satış fiyatının belirlenmesi, fiyat sınırlandırması ve kontrol altında tutma anlamına gelen Narh sistemi, tüketiciyi korumak için oluşturulmuştu ve kurallara (standarda) uymayanlar cezalandırılırdı (Köksal, 2007). Cezalandırılan kişiye “yolsuz” denirdi. Yolsuza; hammadde vermemek, ürün almamak, cemiyet toplantılarına çağdırmamak gibi çeşitli cezalar uygulanırdı. Bu cezalar yolsuza ders, etrafa ibret olurdu (Ekinci, 2001). Ahilik teşkilatı sayesinde ülkenin bir ucundan bir ucuna kalitenin korunduğu gibi fiyatlarda kontrol altına alınmıştır. Bazen bir malın fiyatının ömür boyu hiç değişmemesini dolayısıyla istikrarı temin etmişlerdir. (Çalışkan, v.dğr., 1993).

Ahilikte müşteri bilginin kaynağı durumunda ve bu kanaldan gelecek en küçük bir şikayet bile değerlendirilmekte, bireyin ustalık yada kalfalık unvanını kaybetmesine neden olmaktadır. Günümüzde müşteri şikayetlerinin tam olarak operasyonel tedbirlere dönüştürülemediği düşünüldüğünde, Ahiliğin asırlar öncesinde ne derece sağlam, zengin ve ciddi bir kültür oluşturduğu görülmektedir (Doğan, 2006).

2- Liderlik: Yönetim, TKY ve KYS konusunda kararlılığını çalışanlara hissettirmek durumundadır. Bunu, etkinliklere katılarak, gerekli kaynakları sağlayarak, kültür değişimi konusunda aktif rol alarak, yönlendirerek, cesaretlendirerek gerçekleştirebilir. Çalışanların temel beklentisi de budur (Karatop, v.dğr., 2011).

Ahi teşkilatında her meslek dalının (piri, erbabı) lideri vardı. “Yamak-

lıktan ustalığa” kadar çalışanın tüm sorumluluğunu üzerine alan *usta*, nakış işler gibi çalışanın işlerdi. Periyodik olarak yapılan toplantıları, ritüelleri gören çalışanın, yönetimin kararlılığı ve liderliği konusunda kuşkusu kalmaz, teşkilata güveni artardı (Karatop, v.dğr., 2011).

3- Çalışanların Katılımı ve Bağlılığı: ISO 9001:2015 KYS, değer yaratma ve sunma yeteneğini artırmak için, her seviyesinde yetkin, güçlendirilmiş ve bağlı çalışanların olmasını istemektedir(TSE, 2016). Benzer şekilde Avrupa Kalite Mükemmellik Modeli çalışanlara yön birliği ve katılımı sağlanmasını tavsiye eder (EFQM, 2013).

Ahilik siteminde aidiyet duygusunu artıran tüm katılanların fikirlerinin alındığı meşveret, istişare toplantıları yapılırdı. Ayrıca sınırları, zamanı, süresi belli olan periyodik toplantılar yapılırdı. Toplantılarda sistem gözden geçirilir, sorunlar çözülür, çalışanların kuruma bağlılığı ve motivasyonu artırılırdı. Bu toplantılar 5 çeşittir ve aşağıda özetlenmiştir;

1. Yönetim Kurulu Toplantısı: Bu kurul her ayın ilk ve 3. cuma günü toplanır. Mütevelli heyeti tarafından (yönetim kurulu üyesi, tüm işlemlerde esnafa karşı sorumlu kişiler), esnafa ait onbeş günlük olaylar konuşulurdu. Kurul üyelerinin herbiri 15 gün içinde esnafın genel ve özel durumu hakkında görüşmeler ve değerlendirmeler yapardı (Çağatay, 1981; Köksal, 2007; Ekinci, 2001).

2. Büyük Kurul (Kâhyalar Kurulu): Her ayın son cuması toplanan kurul 24 esnafın mütevellilerinden oluşurdu. Ömür boyu süreyle seçilen başkan (kâhyalar başı) kurula ve toplantılara başkanlık yapar, esnaf arasındaki sorunlar esnaf mütevellisi tarafından çözülemezse, devlete gitmeden bu kurulda çözülmeye çalışılırdı. (Çağatay, 1981; Köksal, 2007). Genel sistem gözden geçirilir, varsa sorunlar ve çözümleri görüşülerek sonuçlandırılırdı. Bu toplantılar günümüz kalite yönetim sistemlerindeki yönetimin gözden geçirilmesi toplantılarını hatırlatmaktadır. Toplantılarda sadece teknik konuların değil, aynı zamanda insani konuların da görüşüldüğü anlaşılmaktadır. Büyük Kurul, Devlet ile Ahilerin bağlantı noktası, temsilcisi ve haklarını koruyan merci idi. Böylelikle devleti de bürokrasiye boğmayan bir sistem oluşturulmuştu.

3. Geleneksel Yıllık Toplantı (Ziyafet Toplantısı): Türk geleneğinde (baharın gelişi ile nevrüz kutlamaları, hasat yapıldıktan sonra sonba-

harda kutlama gibi) bir iş tamamlandığında veya yeni bir başlangıç olduğunda eğlenceler düzenlenir. Tüm Anadolu ve Balkanlarda Ahilerin yılın belli bir gününde eğlenmesi geleneksel bir törendir.

Geleneksel yıllık toplantılarda yapılan eğlencelerle birlikte kalfaların usta olmaları büyük bir şölenle kutlanırdı. Genelde mayıs ayında ve cuma günü dışında yapılan bu eğlencelerde hiçbir mesleki konu konuşulmaz, sadece kâhya ve kâhya başının bütün esnafa öğütleri dinlenirdi. Aynı zamanda kalfa olmayı hak eden çıraklarda törenle beline peştemal (şedd) kuşanırdı ve tebrikleri kabul ederdi. Tören sırasında esnaf yönetim kurulu üyeleri, çırağın ustası, kalfalar ve o mesleğin ustaları hazır bulunurdu. Usta, çırağının yeteneğini ve iyi ahlakını anlatırdı (Çağatay, 1981). Bu törenler ciddi bir motivasyon aracıydı ve üyelerin Ahilik kurumuna güvenini ve bağlılığını artırmaktaydı.

4. Üç Günler Toplantısı: Kâhyalar kurulunun hazırladığı, yılda bir kez üç gün-üç gece olan bu toplantı 15 gün önceden duyurulurdu. Ahilerle birlikte toplantıya bilim adamları, din adamları, toplumun ileri gelenleri (muhtarlar, öğretmenler vb) davet edilir, memleketin yoksulları da gelirlerdi (Çağatay, 1981; Ekinci, 2001). Toplantıya davet edilenlerin kimliğine ve süreye bakıldığında, günümüzde çalıştay ve düşünce kuruluşlarının yaptığı toplantıları hatırlatmaktadır. Ancak Ahilerin üç-günler toplantısında vurgulanması gereken önemli bir nokta da yoksulların da bu toplantılara katılabilmeleridir. Toplumda görgü, bilgi, kültür artırma aracı olarak da değerlendirebileceğimiz üçgünler toplantısında, yoksullarda aynı ortamda yer almaktadır. Ahiler, sistemlerini toplumun her kesimini kucaklayan felsefe ile kurmuşlardır.

5. Olağanüstü Toplantı (Memleket Toplantısı): Gerektiği zaman yapılan toplantı; esnafın devleti de ilgilendiren sorunları olduğunda gerçekleşirdi. Toplantıya her esnafın üçer üstadı davet edilir ve kâhyalar kurulu ile durum değerlendirilirdi. Kâhya başı, alınan kararı temsilcileri aracılığıyla devletin ilgili makamına gönderir, Devlet (hükümet) ile anlaşma olursa toplantı biterdi. Aksi durumda ertesi günü memleket toplantısı yapılır, bu toplantıya kâhyalar, üstadlar, bilginler, toplumun ileri gelenleri, hakim ve müftü katılırdı. Bir sorun yaşıyorsa, çözülene kadar takip edilirdi (Çağatay, 1981; Ekinci, 2001). Böylece sorunları geçiştirmek yerine, kalitenin önemli bir unsuru olan sorunun kaynağında çözümlmesine çalışılmaktaydı.

4- Gelişme/İyileştirme: KYS lerinin hepsinde sürekli iyileştirme kavramı bulunmakatdır. ISO 9001:2015 versiyonunda iyileştirme zaten “sürekli yapılması gereken bir çalışmadır,, mantığıyla sürekli iyileştirme kavramını sadece iyileştirme kavramıyla değiştirmiştir. İyileştirmeyi kurum kültürüne dönüştüren önemli kararlardan bazıları; paydaşların eğitimi, iyileştirme ekiplerinin kurulması, geri bildirimler ve gelişmenin sürekli izlenmesidir.

Türk kültüründe bilginin ve bilgili insanın önemi büyüktür. En üst yönetici bile olsa her konuda alimin ayağına gider. Kutadgu Bilig de Yusuf Has Hacıp, insan olmak için ya öğretmek yada öğrenmek gerektiğini (Yazıcıoğlu, 2010) ve mutlaka bilgili ve bilge insandan öğrenmek gerektiğini bildirir (Başer, 2011). Ahilikte her kademedede çalışana mesleki ve genel eğitim bir bütün olarak uygulanırdı (Ekinci, 1990). Meslek ahlakı eğitimin en önemli parçasıydı ve görerek, yaşararak öğrenilirdi. Eğitim bir gelişme aracıydı ve beşikte başlar mezara kadar devam ederdi.

Mesleki eğitim işyerinde uygulamalı verilirdi. Usta çırağına (öğrencisine) işinin bütün inceliklerini ve sırlarını öğretmek zorunda idi . Yaklaşık 10 yaşında yamaklık ile başlayan eğitim süreci, 12 yaşında çıraklık ile devam ederdi (Ekinci, 2001; Şimşek 2001). 1001 gün süren (kuyumculuk gibi zor işlerde 20 yıl olurdu) eğitim sonucunda “*kalfayol kardeşi-*” olunurdu (Ekinci 1990; Ekinci, 2001; Şimşek, 2002). Kalfalık üç yıllık eğitim sonunda sınav ile kazanılır, törenle usta olunurdu (Ekinci, 1990; Ekinci, 2001; Şimşek, 2002).

Sürekli gelişmeyi sağlayan bir başka unsur da geri bildirimleridir. Ahilik sisteminde geri bildirim sistemi kurulmuş ve toplum bu konuda bilinçlendirilmiştir. Geri bildirimler zamanın padişahına bile yapılabilmektedir. Yukarıda geçen Başbakanlık Devlet Arşivinde yer alan 1676 yılına ait bir belge buna örnektir.

Ahilik kültüründe sürekli gelişmeyi sağlayan diğer etmenler sistematik toplantılar ve sürekli iyileştirme ekipleridir. Karatop v.dğr. (2011)’e göre; “Ahilik kültüründe bulunan ve sadece iş hayatında değil aynı zamanda sosyal hayatta da sıkça kullanılan “İmece” sistemi TKY deki kalite çemberlerinin farklı bir şeklidir. Kalite çemberlerinde olduğu gibi tamamen gönüllülük esasına dayanan ve kendi içinde bir siste-

matığı olan imece, halen Anadolu’da sorun önlemek için kullanılmaktadır. Anadolu’da bir sorunu oluşmadan çözmek için gönüllü olarak bir araya gelinir, yardımlaşılır, sinerji oluşturularak kısa sürede sorun çözümlenir. Örneğin, kışa girerken hazırlık için gıdaların üretilmesi, düğün yemeklerinin pişirilmesi, tarladan harmanın kaldırılması sırasında bir lider işleri organize eder, beceri ve yeteneğe göre iş dağılımı yaparak işin başarılı bir şekilde tamamlanmasını sağlar. Görevler dağıtılırken lider o işi en iyi kimin yaptığını bilir ve ona göre işi paylaşır. Böylelikle sırayla herkesin sorunu çözümlenir. İmece aynı zamanda bir şölendir. Gençler ve çocuklar da ebeveynlerine yardımcı olacak şekilde işe dahil edilirlerdi”.

Toplumun ihtiyaç duyduğu medenî, yapısal, kültürel seviyeyi belirleyen ve düzenleyen yaren meclisleri (Erik, 2010), hem sürekli eğitim merkezi hem de sürekli iyileştirme ekibiydi. Ortak amaçları gerçekleştirmek üzere düzenli çalışmalar yapan bir orgnizasyondur (Er, 1988). Yarenler içinde buldukları yer ve zamanın şartlarına göre sorunları çözen ve çevresine yardımlarda bulunan bir iyileştirme ekibiydi. İmece, sorunları çözmek için kullanılan sistemin adı, bu sistemin içinde yer alan ekip üyelerine ise yaren adı verilirdi.

4. Türk Kalite Yönetim Sistemi

Sistemler ortaya çıktıkları toplulukların kültürlerini yansıtmaktadırlar. İngiliz antropolog Edward Burnett Taylor’a göre kültür, “bir toplum içinde doğan ve nesilden nesile aktarılan bir gelenekler bütünüdür. Kültür yaşamın devamı için bir dizi mekanizmadır” (Yazıcıoğlu, 2010, s. 13). Bir şirketin kurduğu sistem tabii olarak o kurumun kültürünü de içerir. Özveren de (1997) benzer şekilde kalite kavramının ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu saptamalardan hareketle TrKYS’de doğal olarak Türk kültürünü yansıtan ilkelere sahip olmalıdır.

Ahilik konusunda temel kabul edilen kaynaklar ve araştırmacıların değerlendirmeleri uzun incelemelerden geçirilmiş, kalite uzmanı gözüyle değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme ve analizlerle yukarıdaki saptamalardan hareketle Türk Kalite Yönetim Sistemi ilkeleri on iki madde olarak önerilmiştir. Bunlar;

1. Gerçek insan merkezli yönetim
2. Ahlaki kurallar
3. Sinerjik yapı
4. Liyakat
5. Paylaşımçı yönetim
6. Dayanışma
7. Aidiyet
8. Değer katma ve israf önleme
9. Yaşam boyu eğitim
10. Bilgi yönetimi
11. Sürekli iyileştirme
12. Sınırsız topluma hizmet

Bu ilkeler tamamen Türk kültürü iş hayatına yansıtılarak ve Ahilik sistemi dikkate alınarak oluşturulmuştur.

5. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Sistemler kuran veya ilham veren bir sistem unvanına layık olan Ahilik, Türk Kalite anlayışını ortaya koymak için önemli bir kaynaktır. Üstelik Türk kalite anlayışının sistemsel yapısının, Ahilik teşkilatının kurumsallaştığı 13. yüzyılda kurulduğu söylenebilir. Dünyada 20. yüzyılda kalite yönetim sistemlerinin kurulmaya başladığı düşünülürse bu önemli bir tarihtir. Bu bakış açısıyla Ahilik sistemi incelenmiş ve kalite uzmanı gözüyle değerlendirilmiştir. Aynı zamanda kurulan sistemlere içinde bulunulan kültürlerin etkisi olduğundan, Türk kültürü kalite uzmanı gözüyle incelenmiştir. Sonuç olarak 12 maddelik Türk Kalite Yönetim Sistemi ilkeleri önerilmiştir. Bu çalışmada TrKYS felsefesi literatüre sunulmuştur.

Türk Kalite Yönetim Sisteminin mevcut diğer kalite yönetim sistemlerinden en büyük farkı insanın odak noktasında olması ve dolayısıyla insanı mutlu etmek için düzenlenmiş olan ahlak kurallarının ilk sırada yer almasıdır. Çağımız insanını yalnızlığa, mutsuzluğa, kendisiyle ve toplumla yabancılaşmaya iten sistemlerden çok farklı olarak gerçek insan odaklı ve insan ruhuna hitap etmesidir. TrKYS kalite yönetim sistemlerinin ruhunu oluşturmaktadır. TrKYS in diğer kalite yönetim

sistemlerinden en önemli farklarından biri de etik kurallara dikkat edilmesi ve bu kuralların sistemin içinde yer almasıdır.

Diğer kalite yönetim sistemlerinden TrKYS'in farklarından bir diğeri de eğitimlerin sadece meslek ile sınırlı olmayıp, çalışanın sosyal yaşamını da olumlu etkileyecek eğitimlerin meslek eğitimleri kadar sistematik olarak verilmesidir. Koşulsuz topluma hizmet felsefesi ile TrKYS aslında toplumun tüm katmanlarına nüfuz eden bir özellik taşımaktadır.

Organizasyonlarda çoğunlukla uygulanan yönetim sistemleri kalite, gıda güvenliği, bilgi güvenliği, çevre ve iş sağlığı ve güvenliği olarak sıralanabilir. Uygulanacak yönetim sisteminin seçimi, organizasyona sağladığı katma değere göredir (Kuru, v.dğr., 2012). TrKYS katma değeri yüksek ve diğer kalite yönetim sistemleri ile entegre uygulanabilir. Bu entegrasyon ile diğer kalite yönetim sistemlerine ruh verecek bu sistem, uygulamada verimliliği artırıcı sonuçlar doğuracağı söylenebilir.

Kaynaklar

- Başer, S. (2011). *Kutadgu Bilig'de kut ve töre*. İstanbul: İrfan Yay.
- Bodur, H. E. (1999). Ahilik ve Türk girişimcilik kültürünün oluşumuna katkıları. 2. *Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu* (ss. 58-70). Kırşehir.
- Ceylan, K. (2012). Ahilik, Türk-İslam Medeniyetinde Dünyevi ve Uhrevi Sistem. Kırşehir: T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kültür Yayınları sy:1.
- Çağatay, N. (1981). *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Çalışkan, Y., & İkiz, M. Lütfi (2001). *Kültür, Sanat ve Medeniyetimizde Ahilik*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Doğan, H. (2006). *Ahilik ve Örtülü Bilgi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- EFQM Mükemmellik Modeli Eğitim Notları*. (2013). İstanbul: KALDER.
- Ekinci, Y. (1993). *Ahilik* (4. baskı). Ankara: Sistem Ofset.
- Ekinci, Y. (2001). *Ahilik*. İstanbul: Talat Matbaası.
- Ekinci, Y. (2008). *Ahilik* (10. baskı). Ankara: Özgün Matbaacılık.
- Er, T. (1988). *Simav İlçesi ve Çevresi Yaren Teşkilatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- Erarı, F. (1999). Ahilik ve Ahilik Kültürünün İktisadi Hayatımızdaki Anlam ve Önemi, II. *Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu* (ss. 117-124). Kırşehir.
- Erdem, Yasemin Tümer, & Yiğit, Halime (2010). *Bacıyân-ı Rum'dan Günümüze Türk Kadınının İktisadî Hayattaki Yeri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını No: 2010-69.
- Erik, Nazik (2010). *Toplumu Aydınlatanlar* İrşad. İstanbul: Esen Ofset.
- Erken, Veysel (1999). Ahi Teşkilatının Vizyonu. II. *Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu* (ss. 125-138). Kırşehir.
- Göçer, Kenan (2017a). Ahiliği Potlaç kültürü üzerinden yeniden düşünmek. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 465-476.
- Göçer, Kenan (2017b). Melâmîliğin Türklerin iktisat zihniyeti üzerindeki uzun dönem etkisi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 115, 115-132.

- Günaydın, Y., & Turan (2015). *Ahilik Araştırmaları 1913-1932*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Afşaroğlu Matbaası.
- Harmancı, M. Esat, Göçer, Kenan (2016). “Sosyal ve Ekonomik Açıdan Fütüvvet İle İlgili Yazma Eserler Bibliyografyası”, *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 71-106.
- Karatop, B., Karahan, A. Gül, & Kubat, Cemalettin. (2011). First application of total quality management in Ottoman Empire: Ahi organization. *7th Research/Expert Conference with International Participations “Quality 2011”*. Neum B&H.
- Köksal, Fatih. (2008). *Ahi Evran ve Ahilik*. Kırşehir: Kırşehir Valiliği Kültür Hizmeti Yayın No:5.
- Köksal, Mustafa. (2007). *Ahilik Kültürünün Dünü ve Bugünü*. Ankara: Poyraz Matbaası.
- Kuru, Ayşegül, & Akın Besim (2012). Entegre yönetim sistemlerinde çok kriterli karar verme tekniklerinin kullanımına yönelik yaklaşımlar ve uygulamaları. *Öneri Dergisi*, 10 (38), 129-144.
- Özkan, Yılmaz. (2005). *Toplam Kalite*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Özveren, Mina. (1997). *Toplam Kalite Yönetimi Temel Kavramlar ve Uygulamalar*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Şeker, Mehmet. (1993). *İbn Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı İle Ahilik*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şimşek, Muhittin. (2002). *Ahilik: TKY ve Tarihte Bir Uygulaması*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- TSE ISO 9001:2015 Eğitim Notları, Ocak 2016.
- Türkdoğan, Orhan. (1996). *Türk tarihinin Sosyolojisi*. İstanbul: Turan Yayınları.
- Yazıcıoğlu, Önder. (2010). *Türklerin Kültür Tarihi*. İstanbul: Kalipso Yayınları.
- Yenersoy, Gönül (1997). *Toplam Kalite Yönetimi*. İstanbul: Rota Yayınları.
- TSE, <http://www.tse.org.tr/Turkish/standard/kanunname.asp>

RUSÇUK VE ÇEVRESİNDE CEREHORLAR (1694-1698)

Kamil Çolak

Öz

Osmanlı Devleti'nde ücret karşılığı geçici olarak geri hizmetlerde kullanılan askerlere cerehor adı verilmiştir. Cerehorlar genellikle kale tamiri, yol, köprü, gemi, tabya inşası, maden ocakları, bataklık temizleme, siper kazma, gemilerde kürek çekme gibi işlerde çalıştırılmışlardır. Bu arada devlete ait bazı işlerin yapılması durumunda cerehorluktan muaf olunabilmiştir. Rusçuk şehri Tuna Nehri kıyısında yer aldığından, buradan temin edilen cerehorlar büyük ölçüde gemilerde kürek çekmişlerdir. İncelenen dönemde Avusturya ile savaşlar yapıldığından cerehorların zahire, top, asker, yaralı, hasta, değişik gıdalar, mehterhane mühimmatı ve Otağ-ı Hümayun malzemeleri gibi şeylerin taşındığı gemilerde, daha ziyade götürü usulü ortalama iki esedi kuruş ücret ile görevlendirildikleri dikkat çekmektedir. Bunların ücretleri devlet tarafından ödenmekle birlikte bazen kaza ileri gelenleri de ödemelere katkı sağlamışlardır. Rusçuk ve çevresindeki cerehorlar Müslümanlar ve gayrimüslimler arasından seçilen, daha ziyade yevmiye ile çalışan amele statüsünde gruplar gibi gözükmektedirler. Ücret karşılığı geçici olarak geri hizmetlerde kullanılan bu guruplara XVIII. yüzyıldan sonra pek rastlanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rusçuk, Tuna, II. Mustafa, cerehor.

The Cerehors Around Ruse and Its Vicinity (1694-1698)

Abstract

Cerehor is the name given to the soldiers who were used by the Ottoman State for military services at the backside of the army in return for a price temporarily. The cerehors were usually laboured in some works like restoration of fortresses, construction of road, bridge, ship, bastion and stockade, mining, cleaning of swamps, trench digging and rowing on the ships. If the people carried out some state works they could be exempted from being cerehor. As the city of Ruse was located by the River Danube, the cerehors assured from here were usually used for rowing on the ships. During the period studied there were wars with Austria so the cerehors were employed in the ships carrying grain, cannons, soldiers, wounded soldiers, patients, various foods, important materials of mehterhane and the tent of the Ottoman Sultan. These cerehors were paid on an average two esedi kuruş by the state and sometimes by the statesmen. The cerehors in Ruse seem to be a group choosed from among the muslims and non-muslims and laboured in the status of worker with a price of daily wage. These groups which were temporarily used at the backside of the army in return for a price almost ceased to appear in the registers after XVIIIth century.

Keywords: Ottoman, Ruse, The Danube, Mustafa II, cerehor.

Giriş

Farsça'da “ücret, nafaka, maaş” anlamlarına gelen *cerâ* kelimesiyle, “yiyen, yiyici” anlamındaki *hor* kelimesinin birleşmesiyle ortaya çıkan cerehor¹ kelimesi, Selçuklular'da ve özellikle Osmanlı askerî teşkilatında daha çok geri hizmetlerde geçici olarak yararlanılmış olan ücretli askerler için kullanılmıştır.² Cerehorların Osmanlı ordusunda ilk olarak kullanılmaları muhtemelen Orhan Gazi veya ondan biraz sonraki döneme denk gelmektedir.³ Timur'a karşı yapılan 1402 yılındaki Ankara Savaşı'ndan önce cerehor adıyla Rumeli'den, hatta Bizans'tan ücretli asker toplama işi Çandarlı Ali Paşa'nın tavsiyesiyle ortaya çıkmış ve daha sonra bir askerî teşkilat halini almıştır.⁴ Ankara Savaşı'nda Rumeli ve Anadolu'dan, hatta İstanbul'dan temin edilen cerehorların kullanıldığı bilinmektedir.⁵ II. Murat döneminde düzenli birliklere ilave olarak ordu, eyaletlerden talep edilen cerehorlarla takviye edilmiştir.⁶ Bunlar ihtiyaca göre gençlerden toplanırdı. Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasından sonra *garib*, *azeb* ve *canbazan* taifeleri gibi eyalet askerleri gurubuna dahil olan cerehorlar, gönüllü olarak alınabildiği gibi zorlama yoluyla da toplanabilirdi. Firar olaylarını önlemek amacıyla her cerehorun bir kefilî olurdu. Sonraki dönemlerde daha çok kale tamiri,⁷ köprü yapımı, yol inşaatı ve maden ocaklarında kullanılan cerehorlar, avarız vergisinden muaf tutulma karşılığı olarak da çalıştırılmışlardır.

1 Cerâhor, çerâhor, cerîhor, ecîhor, cîrehor, icrâhor ve erbâb-ı uçur şeklinde “maaş alan, ücretli”, anlamında kullanımı da söz konusudur. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s.110.

2 Abdülkadir Özcan, “Cerehor”, *TDVİA*, C. 7, İstanbul 1993, s.393.

3 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, C.1, Ankara 1988, s.1.

4 Münir Aktepe, “Çandarlı Ali Paşa”, *TDVİA*, C.8, İstanbul 1993, s.212.

5 M. Zeki Pakalın, “Cerahor”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, İstanbul 2004, s.280.

6 Pál Fodor, “The Way of a Seljuq Institution to Hungary: The Cerehor”, *Acta Orientalia*, Vol.38, No.3, 1984, s.371-374.

7 1516 tarihli Bosna Kanunnamesi'nde cerehorların uç bölgelerindeki kalelerin tamirinde görevlendirildikleriyle ilgili kayıtlar için bkz. *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 7, Ankara 1992, s.60, 62, 65, 70.

Nitekim 1440'lı yıllara kadar inen cerehorluktan muafiyet belgeleri mevcuttur.⁸

XVI. yüzyılda cerehorların yevmiyeleri dört akçe civarındaydı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla yüzyıl başlarında saray ve sur tamir ve inşaatlarında⁹ da çalıştırıldıkları görülen bu zümre, genellikle barış dönemlerinde ücret karşılığı, savaş dönemlerinde ise vergi muafiyeti çerçevesinde hizmet görüyordu.¹⁰ Bunun yanında yaptıkları bazı hizmetler karşılığında cerehor olmaktan muaf olanlar da vardı. Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait 1562 tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, bir köy derbent olarak belirlendiğinde; köy ahalisi derbendi korumaları karşılığında avarız-ı divaniyye, tekalif-i örfiyye, kömürcülük, angarya işler, acemi ocağına çocuk verme ve cerehorluk gibi görevlerden muaf olabiliyordu.¹¹ 1578 tarihli III. Murat dönemine ait başka bir kayıtta ise stratejik açıdan önemli olan bir köprünün tamirini üstlenmek şartıyla bir grup reayanın avarız-ı divaniyye, tekalif-i örfiyye, nüzül, gılman-ı acemiyan, kürekçi ve cerehorluk gibi görevlerden muaf olabildiği dikkat çekmektedir.¹² Yine III. Murat devrine ait Sirem Sancağı Mufassal tahrir defterine göre İyluk Kalesi'nin devlete ait anbarlarında önemli miktarda arpa ve erzak depolandığından, bu anbarların korunması için insana ihtiyaç duyulması üzerine çevredeki bazı köylerin ahalisinin avarız-ı divaniyye, tekalif-i örfiyye, nüzül, kale inşaatı,¹³ gılman-ı acemiyan ve cerehorluk gibi görev ve vergilerden muaf olmak şartıyla söz

8 Özcan, "Cerehor", s.393.

9 1509 yılında meydana gelen depremlerde epeyce zarar gören İstanbul'da devlete ait yerlerin tamir ve inşa faaliyetleri için Anadolu'dan 37.000, Rumeli'den 29.000 cerehor görevlendirilmiştir. Mehmet Demirtaş, "XVI. Yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul'un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 2004, s.42.

10 Özcan, "Cerehor", s.393.

11 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.110-111.

12 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.110.

13 XVI. yüzyılda cerehorların yoğun olarak kale inşaatlarında çalıştırıldıkları görülmektedir. II. Selim döneminde, 7 Nisan 1568 tarihinde, Makarska İskelesi'nde yapılacak kale için Hersek sancağı kazalarından yeterli miktarda cerehor göndermeleri bölgedeki kadılara emredilmiştir. *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)*, II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 37, Ankara 1999, s.17-18.

konusu anbarların korunması işini üstlerine almış olmaları bu guruba örnek olarak verilebilir.¹⁴

XVII. yüzyıla ait belgelere bakıldığında cerehorların seferlerde yol açmak, kale yapmak ve tamir etmek, bataklıkları temizlemek, siper kazmak, zahire ve ordu mühimmatını nakletmek, tabya ve şaranpolar yapmak,¹⁵ gemi inşasında çalışmak gibi işlerde görev aldıkları dikkat çekmektedir. Özellikle miri zahire ve top taşıyan gemilerde hizmet ettiklerine de sıkça rastlanmaktadır. Tuna Nehri'nin bazı yerlerinde girdaplar bulunduğundan cerehorlara büyük iş düşmekte, gemileri iplerle çekmek suretiyle girdabın akıntısından kurtarmaları önem arz etmekteydi. Cerehorların temin edilmesinden, ilgili bölgedeki her kazanın kadı, kethüda yeri, yeniçeri serdarı, iskele eminleri, iş erleri,¹⁶ kale ağaları ve köy zabitleri gibi görevliler sorumlu tutulurdu.¹⁷ Hizmetleri zamanla az ücret karşılığı rençberlik ve ırgatlık haline dönüşmüş olan cerehorlara XVIII. yüzyıldan sonra pek rastlanmamaktadır.¹⁸

Araştırmada 1694-1698 yıllarına ait hükümler içeren 4 numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili temel kaynak olarak kullanılmış, cerehorlarla ilgili literatürün katkısıyla konu analiz edilmeye çalışılmıştır.

Rusçuk ve Çevresinden Cerehor Temini

Rusçuk ve çevresinden devlete ait işler için cerehor temin edilirken dikkat çeken bazı uygulama örnekleri söz konusudur. Her şeyden önce bu işten, ilgili bölgedeki kadı ve diğer devlet memurları sorumlu tutulur, ne kadar cerehor gerekli ise temin ederek konuyla ilgili kişiye

14 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.111.

15 1695 yılında Belgrad Muhafızı Vezir Cafer Paşa Tuna Nehri'nin kolu olan Tise Nehri kenarındaki Titel Kalesi'ni fethetmeye gittiğinde iki bin cerehor ile nehrin kenarında tabya ve şaranpolar inşa etmiştir. Bkz. Mehmet Topal, *Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s.86.

16 Meryem Kaçan Erdoğan, *II. Viyana Muhasarası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s.39-42.

17 *Rusçuk Şer'iyye Sicili (R)*, Nr. 4, v.36a.

18 Özcan, "Cerehor", s.393. Cerehorlar XVIII. yüzyılda ücret karşılığı kanal inşaatında da çalıştırılmışlardır. Bkz. Tahir Sevinç, "Osmanlı Devleti'nin İrşeve Kanalı Projesi (1739-1741)", *History Studies*, 8/9, 2013, s.2201-2216.

teslim etmeleri emredilirdi.¹⁹ Rusçuk, Tuna Nehri kenarında bulunduğundan temin edilen cerehorlar genellikle gemilerde kürek çekme, gemilerde kılavuzluk yapma, gemi inşası, top ve benzeri malzemeleri gemilere indirme, bindirme ve taşıma işleriyle görevlendirilirdi.

Cerehorlar genellikle Hıristiyanlar arasından temin edilmekle birlikte,²⁰ konumuzu teşkil eden döneme ait kayıtlar bunların hangi guruptan seçildiklerine pek atıfta bulunmamaktadır.²¹ Ancak bir kayıtta cerehorların Müslümanlar arasından da seçildiği açıkça görülmektedir.²² Cerehorlara verilen ücret genellikle günlük değil, görevleri bitene kadar götürü usulü verilirdi ki, bu da ortalama olarak 1,5 ya da 2 esedi kuruş olarak değişmekteydi.²³ Ancak ücretlerinin 3,5 ve 4 kuruş olarak verildiğini gösteren örnekler de mevcuttur. İncelediğimiz dönemde ücretin yevmiye bazında akçe olarak ödendiğini gösteren sadece bir örnek vardır ki, o da yevmiyenin 18 akçe olduğunu ortaya koymaktadır.²⁴

Rusçuk ve çevresinde gemilerde görevlendirilmek üzere temin edilmiş cerehorlarla ilgili önemli bir husus, bunların büyük oranda kendi kazaları sınırlarında görev yapmalarıdır. Konuyla ilgili fermanlardan anlaşıldığına göre kadılar ve diğer görevliler, temin ettikleri cerehor-

19 16 Ekim 1695 tarihli bir fermanan anlaşıldığına göre kadı ve diğer devlet görevlileri, gemilerle top taşınması için bölgelerinden cerehor temin etmiş ve bu işin takibiyle görevlendirilmiş olan Topçular Kethüdası Mustafa aracılığıyla gemi reislerine cerehorları teslim etmişlerdir. R 4, v.54b.

20 Rossitsa Gradeva, “War and Peace Along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century”, *Oriente Moderno*, 20 (81), Nr.1, 2001, s.167.

21 İncelediğimiz dönemden kısa süre sonra, 1716 Habsburg seferinde, daha önce görevlendirilenlere ilave olarak Vidin’den 300 cerehor temin edilmiş, hizmetlerine karşılık verilecek ücretlerin cizyelerine takas olunacağı belirtilmiştir. Cizye meselesinden dolayı cerehorların gayrimüslim oldukları anlaşılmaktadır. Hakan Karagöz, “Venedik (1716) ve Habsburg (1716-1717) Seferlerinde Vidin Şehrinin Askerî ve Lojistik Önemi”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 2, Aralık 2013, s.104.

22 R 4, v.118b.

23 II. Mustafa’nın I. Avusturya Seferi sonunda Rusçuk kazasının masraf bilançosunu gösteren deftere göre de cerehorlara verilen ücretler ortalama 1,5 ile 2 esedi kuruş arasında değişmektedir. Bkz. Mehmet Topal, “II. Mustafa’nın Avusturya Seferlerinde Rusçuk Şehri ve Limanının Önemi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.20, İstanbul 2008, s.245.

24 R 4, v.98b, 118b, 119a, 121a.

ları gemiler kendi kazalarına geldiklerinde hazır bulundurur ve gemi kaptanlarına ya da ilgili mübaşirlere teslim ederlerdi.²⁵ Bu durumda gemiler diğer kazalara ulaştığında bir önceki cerehorların görevi bitip, yeni kazadaki cerehorların görevlerinin başlamış olması gerekir. Öte yandan cerehorların kaza sınırlarından daha uzak bölgelere kadar görevlendirildiğine dair örnekler de vardır.²⁶

Rusçuk ve Çevresindeki Cerehorların Görevlendirildikleri Yerler

Rusçuk şehri Tuna Nehri kenarında bulunduğundan, XVII. yüzyılın sonlarında çevreden temin edilen cerehorlar daha ziyade nehir yoluyla devlete ait malzemelerin, erzağın, esirler ve benzeri unsurların bir yerden başka bir yere nakli için gemilerde ve gemi inşa işinde çalıştırılırlardı. Bu duruma savaş zamanlarında daha sık rastlanırdı. Nitekim 1694 yılında II. Ahmed'in padişahlığı döneminde Avusturya ile savaş devam etmekte, Osmanlı ordusu merkez olarak Belgrad'ı kullanmaktaydı.²⁷ II. Ahmed'in vefat etmeden kısa süre önce 29 Ocak 1695 tarihinde Tuna Nehri kenarında bulunan kadılar ile iskele eminleri, kale zabıtları ve Eflak boyarlarına hitaben gönderdiği fermanda; Kili, İsakçı, Silistre, Rusçuk, Niğbolu ve Vidin iskelelerinde Belgrad'a nakledilmek üzere gemilere zahire yüklendiği ve bu gemilerde cerehorların çalıştığı beyan edilmektedir.²⁸

25 Silistre ile Belgrad arasında bulunan kaza kadıları ile diğer görevlilere hitaben yazılan 9 Haziran 1695 tarihli bir fermanda zahire yüklü gemiler için "kazadan kazaya" cerehor temin edilmesi emredilmiştir. 16 Ekim 1695 tarihli başka bir fermanda ise her bir kazadaki görevlilere 55 tane cerehor temin etmeleri emredilmiştir. *R 4*, v.35a, 36a, 54b.

26 22 Nisan 1695 tarihinde Yergöğü ile Vidin arasındaki kadılara hitaben yazılan bir fermanda, Kırım Hanı Selim Giray Han Yergöğü'nden Vidin'e giderken gemide kürek çekmek için görevlendirilen cerehorlara ücretlerinin Vidin'de "zahire kâbızı" tarafından verileceği bildirilmiştir. *R 4*, v.35a.

27 II. Ahmed dönemi için bkz. Mücteba İlgürel, "Ahmed II", *TDVİA*, C.II, İstanbul 1989, s.33-34.

28 *R 4*, v.37b. Benzer şekilde II. Mustafa dönemine ait 9 Haziran 1695 tarihli bir başka fermanda Silistre, Rusçuk ve Niğbolu iskelelerinde zahire yüklenerek Belgrad'a giden gemilere cerehor temin edilmesi Tuna Nehri boyunca Silistre ile Belgrad arasındaki kadı ve diğer görevlilere emredilmiştir. *R 4*, v.36a. 12 Haziran 1695'te bu defa Çardak, Silistre, Hırsova, Yergöğü, Rusçuk, Zıştovi, Niğbolu ve Vidin kadıları ile diğer görevlileri zikredilerek bu iskelelerde zahire yüklenen gemileri çekmeleri için yeterli miktarda cerehor temin etmeleri ve gemi reislerine teslim etmeleri, aksi takdirde kusurlu bulunup cezalandırılacakları ifade edilmiştir. *R 4*, v.37a.

II. Ahmed'in ölümünden sonra tahta çıkan II. Mustafa döneminde de Avusturya ile savaşlar devam etmiştir. Bu savaşlarda Tuna Nehri yine yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bu nedenle Tuna Nehri'nde asker, askerî mühimmat ve ordu için zahire taşıyan gemiler oldukça önemli hale gelmiştir. I. Avusturya Seferi'nde Kırım Hanı Selim Giray Han da sefere çağrılmış, 22 Nisan 1695 tarihinde Yergöğü limanında kendisine 15 tane üstü açık gemi tahsis edilerek yeterli miktarda cerehor temin edilmesi emredilmiş, cerehor ücretlerinin eskiden belirlenmiş kurallar çerçevesinde Vidin'deki "zahire kâbızı" tarafından ödeneceği belirtilmiştir.²⁹ Sonuç olarak bu gemilerde kürek çekmek için 7 Haziran 1695 tarihinde Rusçuk mahallelerinden cerehorlar temin edilmiştir. Mahalleler ve cerehor sayıları ile ilgili detaylar şu şekildedir:

Varoş-ı Tuna ve Orta: 22 cerehor, Mahalle-i Cami-i Cedid: 12 cerehor, Mahalle-i Cami-i Atik: 2 cerehor (bir tanesi gelmemiştir), Mahalle-i Kara Mustafa: 10 cerehor, Mahalle-i El-Hac Musa: 15 cerehor, Mahalle-i Fayik: 6 cerehor, Mahalle-i Mesih: 3 cerehor, Mahalle-i Mahmud Voyvoda: 3 cerehor, Mahalle-i Bacanak: 3 cerehor, Mahalle-i Ermeniyan: 10 cerehor, Mahalle-i Kuyumcu: 2 cerehor, Mahalle-i Arık Ramazan: 6 cerehor. Ayrıca Rumlardan tüfenkciyan ve kürekçiyan olarak 12 cerehor, hanlarda sakin Acemlerden 12 cerehor temin edilmiştir. Başlangıçta Selim Giray için 15 gemi tahsis edileceği belirtilmekle birlikte tahsis edilen gemi sayısının 7 olduğu görülmektedir. Toplam cerehor sayısı ise 118 olmuştur.³⁰

Bundan kısa süre sonra, 13 Haziran 1695 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Vidin'de top yüklenen 5 tane gemi Zıstovi iskelesine ulaştığında, Rusçuk mahallelerinden bir miktar cerehor bu gemiler için görevlendirilmiştir. Buna göre Cami-i Cedid Mahallesi'nden 5, El-Hac Musa Mahallesi'nden 5, Kara Mustafa Mahallesi'nden 3,

29 R 4, v.35a. Cerehor sayıları muhtemelen geminin büyüklüğüne, taşıdıkları kimse-lerin önemine, taşıdıkları malzemenin miktarına vs. göre değişmekteydi. İncelediğimiz dönemde cerehor sayılarının hangi kritere göre belirlendiğini gösteren kayıtlar mevcut olmamakla birlikte 1739 Belgrad seferinde zahire nakledilirken her 1000 kile zahire için 3 cerehora ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Hakan Karagöz, *1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2008, s.77.

30 R 4, v.119a.

Fayik Mahallesi'nden 2, Arık Ramazan Mahallesi'nden 2, Mahmud Voyvoda Mahallesi'nden 1, Mesih Voyvoda Mahallesi'nden 1, Cami-i Atik Mahallesi'nden 1, Bacanak Mahallesi'nden 1, Ermeniyan Mahallesi'nden 1, Kuyumcu Mahallesi'nden 1, Tuna Mahallesi'nden 5 ve Orta Mahallesi'nden yine 5 cerehor bu gemiler için görevlendirilmiştir. Böylece Rusçuk mahallelerinden bu iş için temin edilen cerehor sayısı 33 olmuştur. Ayrıca hanlarda ikamet eden Acemlerden 5, kalpakçılardan 3 ve kömürçülerden 4 cerehor olmak üzere 12 kişi daha görevlendirilmiştir. Buna ilaveten Emin Abbas Ağa 4 gemiye 4 kılavuz cerehor vermiştir.³¹

Aynı dönemlere ait bir başka hükümde, Kapucubaşı Ali Ağa, Mirza Ağa'nın gemisiyle Silistre'ye giderken beraberinde giden kul kayığına cerehorlar görevlendirilmiştir.³² Sebebi belirtilmemekle birlikte cerehorların ayrı bir gemide görevlendirilmeleri ilginçtir. Görevlerinin, Kapucubaşı Ali Ağa'nın bindiği gemiye bir başka gemiyle kılavuzluk yapmak ve gerektiği yerlerde gemiyi ipe çekerek girdaplardan korumak olduğu düşünülebilir.³³

II. Mustafa 10 Ekim 1695 tarihinde I. Avusturya Seferi'nden başarı ile dönerken, Rusçuk'tan üstü açık gemiler temin edilmiş ve bu gemiler için yine Rusçuk mahallelerinden cerehorlar görevlendirilmiştir. Buna göre Bacanak Mahallesi'nden 1, Cami-i Cedid Mahallesi'nden 4, Fayik Mahallesi'nden 2, Arık Ramazan Mahallesi'nden 2, Tuna ve Orta mahallelerinden 8, Mahmud Voyvoda Mahallesi'nden 1, Cami-i Atik Mahallesi'nden 1, Kuyumcu Mahallesi'nden 1, Ermeni Mahallesi'nden 1 ve Mesih Mahallesi'nden 1 olmak üzere toplam 22 cerehor belirlen-

31 R 4, v.119a.

32 R 4, v.119a.

33 Özellikle Belgrad ile Vidin arasında yer alan Turnu Severin ve Ostrova bölgelerinde bulunan girdaplardan Tahtalı, İnlik ve Demirkapı girdapları oldukça tehlikeliydi. Buralarda gemiler kıyıda iplerle bağlanır ve cerehorlar aracılığıyla yönlendirilirdi. M. Emre Kılıçaslan, "XVIII. Yüzyılda Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi", Karadeniz Araştırmaları, Sa.25, 2010, s.68-69. Bekir Gökpınar da, Vidin'den sonra gelen girdaplar bölgesinde gemilerin normal seyrinin mümkün olmadığını, mutlaka cerehorlar yardımıyla geçirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bekir Gökpınar, "Osmanlı Avusturya Savaşlarında Tuna Nehri'nden Yapılan Sevkiyatta Yaşanan Problemler (1716-1718)", Balkan Tarihi, Ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, C.II, Ankara 2006, s.300-301.

miştir. Cerehor ücreti olarak El-Hac Musa Mahallesi'nden 14 esedi kuruş, Kara Mustafa Mahallesi'nden 9 esedi kuruş alınmakla birlikte bu iki mahalleden cerehor verilip verilmediği hükümde belirtilmemektedir.³⁴

Bahsi geçen savaş dönemlerinde gemilerin yeterli gelmediği durumlarda yeni gemi inşası için fermanların sadır olduğu görülmektedir. Nitekim II. Mustafa'nın I. Avusturya seferinin sonuna denk gelen dönemde,³⁵ 4 Ekim 1695 tarihli bir fermanla Belgrad'a zahire taşınması için yeni gemilere ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle eski Tuna Kapudânı Ali'nin kethüdası olan İbrahim adlı şahıs gemi inşa etme konusunda uzman olduğundan bu iş için görevlendirilmiştir. Buna göre ertesi yılın ilkbaharına kadar Yergöğü'nde 15 tane Borazan gemisi inşa edilecek, bu gemilerin inşası için neccar, kalafatçı ve cerehor gibi ameleler temin edilecek, bunlara Tuna sahillerinde eskiden beri bu tür işlerde verile gelen ücretler ödenecektir.³⁶

Yine aynı dönemlerde; Niğbolu'dan İstanbul'a Tuna Nehri üzerinden top nakledilmesiyle ilgili 16 Ekim 1695 tarihli bir fermana göre nakil işleminde 9 tane gemi kullanılmış ve bu gemilerde çalıştırılmak üzere 55 cerehor temin edilmiştir. Cerehorların sayıları ve görevlendirildikleri gemiler şu şekildedir: Silistrelî İbrahim Reis gemisi için 10 nefer, Rusçuklu Hacı Mehmed gemisi için 9 nefer, Rusçuklu Hacı Şahin gemisi için 8 nefer, İbraillî İsmail gemisi için 8 nefer, Rusçuklu Bekir Reis gemisi için 4 nefer, Rusçuklu Ramazan Reis gemisi için 4 nefer, Niğbolulu Ağa oğlu gemisi için 4 nefer, Niğbolulu başka bir reisin gemisi için 4 nefer ve Hırsovalı Mehmed Reis gemisi için 4 nefer. 17 Ekim 1695'te kaleme alınan başka bir fermanla, yine Niğbolu'dan Tuna Nehri yoluyla bir miktar yeniçerinin muhafazası altında İstanbul'a gönderilen miri esirler için iki gemi temin edildiği, bu gemilere her kazadan yeterli miktarda cerehor ayarlamaları gerektiği Tuna kıyısında bulunan kazaların kadıları başta olmak üzere devlet görevlilerine emredilmiştir. Sonuç olarak bu gemilere ücretleri El-Hac Mustafa Ağa

34 R 4, v.119a.

35 II. Mustafa'nın Avusturya seferleriyle ilgili olarak bkz. Abdülkadir Özcan, "Mustafa II", *TDVİA*, C. 31, İstanbul 2006, s.276-277.

36 R 4, v.57a.

tarafından ödenmek üzere 12 cerehor ayarlanmıştır. Top ve esir taşıyan bu gemiler nehirde yol aldıklarından biraz küçük olup, görevleri nehrin Karadeniz'e çıkışında sona ermekte, burada deniz gemilerine aktarma yapılmaktaydı.³⁷

Yukarıda verilen örnekte olduğu gibi yine 16 Ekim 1695 tarihine ait başka bir fermanda; II. Mustafa'nın zaferle sonuçlanan I. Avusturya seferinde ganimet olarak epeyce top elde edildiği, bunların 7 tane üstü açık ve Tuna gemileri adı verilen nehir gemileriyle Rusçuk'a ulaştırıldığı ifade edilmektedir. Bu gemilerde çalıştırılmak üzere topçular ket-hüdası Mustafa Ağa ve Çorbacı Halil Ağa'nın gözetimi altında toplam 81 cerehor görevlendirilmiştir. Gemiler ve cerehorlar ile ilgili detaylar şu şekildedir:

Birinci top yüklü geminin kaptanı Rusçuklu Ramazan Reis olup gemisinde Baba Hızır, Hasan Beşe, Hüseyin Beşe, Ömer Beşe ve dümenci olarak 5 adet cerehor görev yapmıştır.

İkinci top yüklü geminin kaptanı Silistrelî İbrahim Reis olup gemisinde Topçu Sefer, Fıçıcı İbrahim, Mustafa bin Abdullah, Mehmed bin Bekir, Veli bin Arslan, Hasan bin Mehmed, Abdülkadir bin Ahmed, Ahmed bin Mustafa, Osman bin Mustafa ve Ahmed bin Ömer olmak üzere toplam 10 adet cerehor görev yapmıştır.

Üçüncü top yüklü geminin kaptanı Hırsovalı Mehmed Ağa olup gemisinde Hasan bin Osman, Murad bin Mehmed, Hasan bin Mahmud ve İbrahim bin Osman olmak üzere toplam 4 adet cerehor görev yapmıştır.

Dördüncü top yüklü geminin kaptanı Hacı Mehmed Reis olup gemisinde toplam 9 adet cerehor görev yapmıştır.

Beşinci top yüklü geminin kaptanı Niğbolulu İbrahim Reis olup gemisinde toplam 4 adet cerehor görev yapmıştır.

Altıncı top yüklü geminin kaptanı Niğbolulu Ağa oğlu olup gemisinde toplam 5 adet cerehor görev yapmıştır.

Yedinci top yüklü geminin kaptanı Rusçuklu Bekir Reis olup gemisinde toplam 4 adet cerehor görev yapmıştır.

37 R 4, v.54b, 118b.

Bu gemilerdeki cerehor sayısı toplam 41 olup, bunlara Acemlerden 10, Rumlardan 10, varoştan 5, kömürcülerden 3 kişi olmak üzere 28 cerehor daha ilave edilmiş ve sayı 69'a yükselmiştir. Ayrıca El-Hac Mustafa Ağa'nın verdiği 18 esedi kuruş ile 12 cerehor daha temin edilerek toplam cerehor sayısı 81'e ulaşmıştır.³⁸

21 Ekim 1695 tarihinde ise Belgrad'dan İstanbul'a otağ-ı hümayun ve mehterhane-i âmire mühimmatı taşıyan gemiye, Silistre'ye ulaşınca kadar görevli olmak üzere 20 tane cerehor temin edilmiştir. Benzer şekilde aynı tarihte yine Belgrad tarafından İstanbul'a giden ve içinde tüfenkçi, yeniçeri eşyaları ve dergah-ı alî cebecilerinin hastaları ile yaralılarını taşıyan gemiye cebeci çorbacısı aracılığıyla 10 tane cerehor ayarlanmıştır.³⁹

Mehterhane-i âmire mühimmatı taşıyan gemiler ve cerehorlar ile ilgili bir başka hüküm 21 Ekim tarihli bir önceki örnek ile yine aynı sayfada yer almakta, fakat farklı bilgiler içermektedir. Buna göre yine Belgrad tarafından gelip Tuna gemileri ile İstanbul'a giden mehterhane-i âmire mühimmatı taşıyan 7 ayrı gemiye Rusçuk'un mahallelerinden değişik sayılarda cerehorlar temin edilmiştir. Mahallelerin verdiği cerehorların dağılımı ile ilgili detaylar şu şekildedir:

Mahalle-i Kara Mustafa: 6 cerehor, Mahalle-i Arık Ramazan: 4 cerehor, Mahalle-i Kuyumcu: 2 cerehor, Mahalle-i Cami-i Cedid: 8 cerehor, Mahalle-i Mahmud Voyvoda: 2 cerehor, Mahalle-i Mesih Voyvoda: 2 cerehor, Mahalle-i Fayik: 4 cerehor, Mahalle-i Ermeniyan. 2 cerehor, Mahalle-i Cami-i Atik. 2 cerehor, Mahalle-i Bacanak: 2 cerehor, Mahalle-i Tuna ve Orta: 7 cerehor, Mahalle-i El-Hac Musa: 8 cerehor.

Rusçuk mahallelerinden temin edilen bu cerehorların gemilere dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

Sefine-i Mehmed Reis: 6 cerehor, sefine-i Hüseyin Beşe: 5 cerehor, sefine-i Bayram Beşe: 5 cerehor, sefine-i Ali Reis: 3 cerehor, Sefine-i Karagöz Mustafa: 5 cerehor, sefine-i Ramazan Reis: 5 cerehor, sefine-i Yusuf bin Hüseyin Çelebi: 5 cerehor.

38 R 4, v.118b.

39 R 4, v.118b.

Bu gemilere toplam 34 tane cerehorun dağıtımı yapılmış, Tuna ve Orta Mahallesi ile El-Hac Musa Mahallesi'nden temin edilen 15 kişi fazla geldiğinden gemilerde görevlendirilmemiştir.⁴⁰

1696 yılı başlarına gelindiğinde, II. Mustafa'nın II. Avusturya seferinin hemen öncesinde, Silistre ve Niğbolu sancaklarında avarız vergileri karşılığında arpa veren kazalardan alınan 29.000 kile arpanın Silistre iskelesine ve 73.992,5 kile arpanın Rusçuk iskelesine nakledilmesinin emredildiği görülmektedir. Ordunun ihtiyacı için Belgrad'a gönderilmek üzere bu limanlarda gemilere yüklenen arpanın nakledilmesi işinde de yeterli sayıda cerehor görevlendirilmiştir.⁴¹

Hicri 1108 senesinde (1696-1697) Tuna Nehri'nde doğu ve batı istikametinde bir görev için seyahat eden ulaklara Emin İbrahim Ağa'nın 40 tane cerehor temin ettiği görülmektedir. Bu cerehorların hangi durumlarda ne kadar verildiğiyle ilgili bilgiler aşağıdaki gibidir: Kırım Hanı Selim Giray'ın oğlu Şahbaz Giray Sultan'ın bazı hayvanlarının Silistre tarafına nakli için 7, Silistre'ye top taşıyan gemiler için 5, Silistre'ye yeniçeri taşıyan gemiler için 4, Silistre'ye giden Kapıcıbaşı Ali Ağa'ya eşlik etmeleri için 8, İbrahim Paşa'nın adamları için 4, Silistre Valisi Hasan Paşa'nın adamları için 4, yine Hasan Paşa'nın yaralı tatarı Silistre'ye giderken eşlik etmeleri için 4 ve Kapudan Mehmed Paşa Zıstovi İskelesine giderken menzil kayığına 4 cerehor verilmiştir ki, Emin İbrahim Ağa tarafından bu işler için toplamda 40 cerehor görevlendirilmiştir.⁴²

Savaş dönemlerinde cerehor kullanımı yoğun olmakla birlikte barış dönemlerinde de çeşitli görevler için yine cerehorlara müracaat edilirdi. Örneğin Tuna Nehri üzerinde seyahat eden elçilik heyetlerine cerehorlar tahsis edilmesi olağan bir durumdu. Nitekim, incelediğimiz dönemin hemen akabinde 1699 Karlofça Antlaşması öncesinde Osmanlı Devleti ile Habsburglar arasında aracılık yapmak için Viyana'dan İstanbul'a seyahat eden İngiliz ve Alman elçilerine 200 cerehor tahsis edildiği görülmektedir.⁴³

40 R 4, v.118b.

41 R 4, v.98b. Cerehorlar zahire yüklü gemilerde görevlendirildiği gibi çeşitli erzak taşıyan gemilerde de görevlendirilirdi. R 4, v.119a.

42 R 4, v.121a.

43 Gradeva, *a.g.m.*, s.169.

Ruşçuk ve Çevresindeki Cerehorların Firar Olayları

Her ne kadar ücretleri ödeniyorsa da, cerehorlar geçici olarak bir devlet işinde görevlendirildiklerinde fırsat buldukları takdirde kaçmayı denerlerdi. Aldıkları ücretlerin kendilerini tatmin etmemesi yanında, işlerinin kürek çekmek, gemilere yükleme yapmak ve gemi inşa etmek gibi ağır sayılabilecek işler olması da muhtemelen cerehorların firarlarında etkili olmuştur.⁴⁴

1695 tarihinde Kili tarafından Tuna yoluyla gelip Belgrad'a zahire taşıyan gemilerde görevli olan cerehorlar Belgrad'da ücretlerini almışlar, ancak dönüş yolunda bunlardan bir kısmı firar etmişlerdir. Bunun üzerine II. Ahmed tarafından Tuna kıyısındaki kadınlara, iskele eminlerine, kale zabitlerine ve Eflak boyarlarına hitaben bir ferman gönderilmiş, bu firarilerin bulunması için gayret etmeleri, bulduklarında kendilerine verilen ücretlerin geri alınması ya da aynı gemilerde çalıştırılmaları emredilmiştir.⁴⁵

II. Mustafa dönemine ait 9 Haziran 1695 tarihli bir fermanla Silistre, Rusçuk ve Niğbolu iskelelerinde zahire yüklenerak Belgrad'a giden gemilerde görevli cerehorlardan bazıları yolda firar ettiğinden, bunların yerine ücretleri devlet tarafından verilmek üzere derhal yenilerinin tedarik edilmesi emredilmiştir. Asker için zahire olayı önemli olduğundan görevlilerin bu konuda ihmali olursa şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları da ihtar edilmiştir.⁴⁶

18 Ekim 1695 tarihli yine II. Mustafa dönemine ait iki ayrı fermanla ise Niğbolu'dan Tuna Nehri yoluyla Karadeniz'e kadar nehir gemileriyle, oradan da deniz gemileriyle İstanbul'a nakli emredilen otağ-ı

44 İncelediğimiz dönemden yaklaşık on yıl önce, 1685 senesinde Şehirköy kazası ahali durumu hakkında dem vurarak Tahtalı girdabında çalışmak üzere kendilerinden talep edilen 150 nefer cerehoru vermeğe güçlerinin olmadığını beyan etmişlerdir. Bu konuda ısrar edilirse firar etmelerinin kaçınılmaz olacağı anlaşıldığından ricaları kabul edilerek ilgili senede kendilerinden cerehor talep edilmemiştir. Ahmet Kırış, *Hicri 1096 (1684-1685) Yılına Dair Bir Münşeât Mecmuası ve Değerlendirilmesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s.61.

45 R 4, v.37b.

46 R 4, v.36a.

hümayun ve mehterhane mühimmatı taşıyan gemilerdeki cerehorların firar etmeleri halinde, kadı ve diğer görevlilerin bu gemilere yeni cerehorlar tedarik etmeleri emredilmiştir. Bu konuda titiz davranmaları, gemilerin tamire muhtaç yerleri varsa tamir ettirmeleri ve kış gelmeden gemilerin İstanbul'a ulaşması noktasında gayret sarf etmemeleri durumunda cezalandırılacakları ayrıca ilave edilmiştir.⁴⁷

Rusçuk ve Çevresindeki Cerehorların Aldıkları Ücretler

Tuna Nehri'nin bazı yerleri yelken açmaya uygun olsa da, özellikle yukarı gidişler için cerehor kullanılırdı. 1713 yılı ölçeğinde, Vidin-Rusçuk arasında 2.000'den fazla Hıristiyan delikanlı dümenci ve kürekçi olarak cerehor hizmeti görmek suretiyle geçimini sağlardı. Mahir Aydın hizmet satın alımı olarak gerçekleşen bu görevlerde, ekmek parasının her gün, emeğin karşılığı olan ücretin ise işin bitiminde verildiğini belirtmektedir.⁴⁸

29 Ocak 1695 tarihli bir fermanın anlaşıldığına göre, Kili, İsakçı, Silistre istikametinden gelerek Belgrad'a zahire taşıyan *mîrî* gemilerde görevli cerehorlara Belgrad'a vardıklarında ücretleri ödenmiş, ücret ödemek için geri dönüşleri beklenmemiştir.⁴⁹ Benzer şekilde 22 Nisan 1695 tarihinde Kırım Hanı Selim Giray'ı Yergöğü'nden Vidin'e götüren gemilerde kürek çekmek için görevlendirilen cerehorların ücretlerinin Vidin'de ödeneceği belirtilmiştir.⁵⁰ 9 Haziran 1695 tarihli başka bir fermana ise Silistre'den Belgrad'a zahire taşıyan gemilerde görevli cerehorlardan firar edenlerin yerine yeni temin edilecek olan cerehorların ücretlerinin devlet tarafından ödeneceği ifade edilmiştir.⁵¹ Bundan üç gün sonrasına ait bir fermana yine zahire gemilerinde kürek çekmek için görevlendirilen cerehorların ücretlerinin *mübâya 'a mübaşirleri* tarafından eskiden olduğu gibi ödeneceği dile getirilmiştir.⁵² 4 Ekim 1695 tarihli başka bir fermana göre ise Yergöğü'nde inşa

47 R 4, v.54b; v. 55a-55b.

48 Mahir Aydın, *Vidin Kalesi: Tuna Boyu'ndaki İnci*, İstanbul 2015, s.25-26.

49 R 4, v.37b.

50 R 4, v.35a.

51 R 4, v.36a.

52 R 4, v.37a.

edilecek 15 tane Borazan gemisi için cerehorlar görevlendirilmiş ve bunlara Tuna sahillerinde eskiden beri bu tür işlerde ödenen ücretler ödenmiştir.⁵³ Ancak beş örnekte de cerehorlara ne kadar ücret ödendiği kayıtlarda yer almamaktadır.

II. Mustafa'nın I. Avusturya Seferi'nde Kırım Hanı Selim Giray Han sefere davet edilmiş, kendisine tahsis edilen 15 tane üstü açık gemi için 7 Haziran 1695 tarihinde Rusçuk mahallelerinden 117 tane cerehor görevlendirilmiştir. Bu cerehorlara 2 esedi kuruştan ödeme yapılmıştır.⁵⁴ Bunun gibi 13 Haziran 1695 tarihinde Vidin'den top yüklenmiş olarak Zıştovi'ye ulaşan 5 tane gemi için görevlendirilen Rusçuklu 49 cerehorun ücretleri de yine 2 esedi kuruştan ödenmiştir. Bu ücretin büyük bir kısmı Voyvoda Hasan Ağa ve Abbas Çelebi tarafından verilmiştir.⁵⁵

Aynı dönemlerde, Kapucubaşı Ali Ağa'nın Silistre'ye giderken bindiği gemiye eşlik eden diğer bir gemide görevlendirilen cerehorlara kadı tarafından 7,5 esedi kuruş verildiği kaydedilmektedir.⁵⁶ Burada cerehor sayısı belirtilmemekle birlikte diğer örnekler dikkate alındığında kişi başı ortalama 1,5 kuruş baz alınarak toplam 5 cerehora bu paranın verildiği düşünülebilir.

II. Mustafa başarılı geçen I. Avusturya Seferi'nden dönerken üstü açık gemilerle birlikte Rusçuk'taki mahallelerden ücretleri belirlenerek bir miktar cerehor görevlendirildiği dikkat çekmektedir. Buna göre mahallelerin cerehorlar için ödediği ücretler esedi kuruş olarak şu şekildedir: Bacanak Mahallesi 4, Cami-i Cedit Mahallesi 10, Fayik Mahallesi 7, Arık Ramazan Mahallesi 7, Tuna ve Orta mahalleleri 30, Mahmud Voyvoda Mahallesi 3,5, Cami-i Atik Mahallesi 3,5, Kuyumcu Mahallesi 4, Ermeni Mahallesi 4, Mesih Mahallesi 4, El-Hac Musa Mahallesi 14 ve Kara Mustafa Mahallesi 9. Mahallelerin cerehorlar için ödediği toplam rakam 105 esedi kuruştur. Bacanak Mahallesi 1 cerehor için 4 esedi kuruş öderken, Fayik Mahallesi 1 cerehor için 3,5 kuruş ödemiş; Cami-i Cedit, Tuna ve Orta mahalleleri ise 3,5-4 esedi kuruş arasında

53 R 4, v.57a.

54 R 4, v.119a.

55 R 4, v.119a.

56 R 4, v.119a.

bir ödeme yapmışlardır.⁵⁷ Diğer örneklere bakıldığında cerehorlara genellikle 1,5 ya da 2 esedi kuruş ödeme yapılırken, burada mahallelerin ödediği miktar daha yüksektir. Cerehorların bu defa bizzat padişahın kafilesinde görev yapacak olmalarının bunda etkili olduğu düşünülebilir.

16 Ekim 1695 tarihli bir fermana göre, II. Mustafa'nın zaferle sonuçlanan I. Avusturya seferinde ganimet olarak elde edilen toplar Rusçuk'a nakledildiğinde, top taşıyan 7 tane gemide çalıştırılmak üzere topçular kethüdası Mustafa Ağa ve çorbacı Halil Ağa'nın gözetimi altında her birine 1,5 kuruştan toplam 121,5 esedi kuruş ücret ödenmek üzere toplam 81 cerehor görevlendirilmiştir.⁵⁸

Benzer şekilde, 17 Ekim 1695 tarihinde Niğbolu'dan Tuna Nehri yoluyla yeniçerilerin muhafazası altında İstanbul'a gönderilen ve Rusçuk'a ulaşan *mîrî* esirler için iki gemiye 12 tane cerehor temin edilmiş, ücretleri El-Hac Mustafa Ağa tarafından 1,5 esedi kuruştan toplam 18 esedi kuruş olarak ödenmiştir.⁵⁹

21 Ekim 1695 tarihinde, bu defa Belgrad'dan İstanbul'a bir gemi ile otağ-ı hümayun ve mehterhane-i âmire mühimmatı taşındığı dikkat çekmektedir. Bu gemiye Silistre'ye kadar görev yapmaları için 20 cerehor temin edilmiş ve kendilerine ücretleri 1,5 esedi kuruştan olmak üzere serdar Abdi Ağa, voyvoda Hasan Ağa ve El-Hac Mustafa Ağa tarafından ödenmiştir. Benzer şekilde yine Belgrad'dan İstanbul'a mehterhane-i âmire mühimmatı taşıyan 7 tane gemiye Rusçuk mahallelerinden temin edilen 34 cerehor için 1,5 kuruştan toplam 51 esedi kuruş ödeme yapılmıştır.⁶⁰ Aynı tarihte yine Belgrad tarafından gelen fakat bu defa tüfenkçi, yeniçeri eşyaları ve cebeci hastaları ile yaralıların taşıyan gemiye cebeci çorbacısı marifetiyle 10 cerehor ayarlanmış ve ücretleri yine 1,5 esedi kuruştan 15 esedi kuruş olarak ödenmiştir.⁶¹

57 R 4, v.119a.

58 R 4, v.118b.

59 R 4, v.118b.

60 R 4, v.118b.

61 Silistre mütesellimi aynı tarihte gemi ile yolculuk yaparken yanına ücretleri yine 1,5 esedi kuruştan 4 tane cerehor temin edilmiş ve bunlara toplam 6 esedi kuruş ödeme

Yine bu dönemlerde, yani II. Mustafa'nın I. Avusturya Seferi dönüsünde, firkate adı verilen gemilerde kürek çekmeleri için eski Rusçuk voyvodası Hasan Ağa 95 cerehor temin etmiş ve bunlara 129 esedi kuruş ödeme yapmıştır.⁶² Diğer örneklerden farklı olarak burada kişi başına 1,3 esedi kuruş düşmektedir.

II. Mustafa'nın II. Avusturya seferi öncesine denk gelen 1696 yılı başlarına ait bir fermana, avarız vergisi karşılığı temin edilen arpalardan belirli miktarda Silistre ve Rusçuk limanlarına sevk edilmesi ve burada görevlendirilecek olan cerehorlarla gemilere yüklenerak ordunun beslenmesi amacıyla Belgrad'a gönderilmesi emredilmiştir. Bu iş için görevlendirilecek cerehorlara "arpa kulu" tarafından yevmiye 18 akçe verileceği belirtilmiştir.⁶³ Cerehor ücretleri görüldüğü kadarıyla götürü usulü verilirken, bu örnekte yevmiye olarak verilmesi dikkat çekmektedir.⁶⁴

Sonuç

1694-1698 yılları arasında Rusçuk şehrinde karşımıza çıkan cerehorlar, geçici olarak ücret karşılığı gemilerde kürek çekme ve gemi inşa etme faaliyetlerinde kullanılmışlardır. İncelenen dönem Avusturya ile yapılan savaşlara denk geldiğinden, bunlar daha ziyade Tuna Nehri boyunca zahire, devlete ait malzeme, top, erzak, esir, hasta, yaralı ve

yapılmıştır. *R 4*, v.118b.

62 *R 4*, v.119b. Bu örnekte cerehor sayısı 950 gibi yazılmıştır. Ancak cerehorlara verilen ücret 129 esedi kuruş olarak belirtildiğinden cerehor sayısı bu ücrete oranla tutarsız görülmektedir. Zira bu durumda, diğer örnekler göze alındığında, 950 cerehor için 1,5 ya da 2 esedi kuruştan 1425 ya da 1900 kuruş civarında bir ödeme yapılması gerekirdi. Oysa örnekte 129 kuruş ödendiği ifade edilmektedir. Bu nedenle cerehor sayısının 950 yerine 95 olabileceği düşünülebilir.

63 *R 4*, v.98b.

64 1698 yılında başka bir yerde ancak yine Tuna Nehri kıyısında cerehor ücretinin saat başına verildiğine dair örnekler de vardır. Nitekim 27 Nisan 1698 tarihinde İsmail Geçidi menziline gönderilen bir emirde ulaklardan tuttıkları cerehorlar için saat başına onar akçe alması gerektiği belirtilmiştir. Sema Altunan, "XVIII. yy'da Silistre Eyaletinde Haberleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri", *OTAM*, S.18, Ankara 2005, s.14. Öte yandan yaklaşık 80 sene sonra, 1778 yılında, Akkırman Kalesi inşaatında çalıştırılan cerehorlara verilen yevmiyenin pek değişmediği, bunlara günlük 20 akçe verildiği dikkat çekmektedir. Oya Şenyurt, "Geç Osmanlı İnşaat Ortamında "Bina Eminliği", *METU JFA*, 25:2, 2008, s.154.

benzeri unsurların naklinde, indirme ve bindirme faaliyetlerinde görev almışlardır. Bunun yanında gemi inşa faaliyetleri ile girdap olan bölgelerde gemilerin kolayca geçirilmesinde de kendilerinden yararlanmışlardır. Kadı ve diğer devlet görevlileri tarafından temin edilen cerehorlar gemi reislerine ya da ilgili mübaşirlere teslim edilmiş, ücretleri daha ziyade götürü usulü ortalama 2 esedi kuruştan ödenmiştir. Ücretleri devlet tarafından ödenmekle birlikte zaman zaman ileri gelen kimseler de ödemelere katkı sağlamışlardır. Örneklere bakıldığında Ruşuk'taki mahallelerden değişik sayılarda cerehor temin edildiği görülmektedir. Cerehor temininde gönüllülük esas olmakla birlikte, devletin bu görevi yapacak insanlara ihtiyacı olduğundan gerektiğinde zorla cerehor temin edilme yoluna da gidilmiştir. Ruşuk'taki cerehorların gayrimüslimler ve Müslümanlar arasından seçilen ve ücretle çalışan amele grupları olduğunu söylemek mümkündür. Sonuç olarak ilgili dönemde Avusturya ile savaşlar söz konusu olduğundan Ruşuk ve çevresinden görevlendirilen cerehorlar Osmanlı Devleti'ne büyük katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Bosna–Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516 – 1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri

Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Bşk., Yayın No: 7, Ankara 1992.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), II, Başbakanlık Devlet Arşivleri

Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Bşk., Yayın Nu: 37, Ankara 1999.

Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Ruşçuk Şer‘iyye Sicili (R), Nr. 4, varak 35a, 36a, 37a, 37b, 54b, 55a, 55b, 57a, 98b, 118b, 119a, 119b, 121a.

Basılı Kaynaklar

Aktepe, Münir. “Çandarlı Ali Paşa”, *TDVİA*, C.8, İstanbul 1993, ss.211-212.

Altunan, Sema. “XVIII. yy’da Silistre Eyaletinde Haberleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri”, *OTAM*, S.18, Ankara 2005, ss.1-20.

Aydın, Mahir. *Vidin Kalesi: Tuna Boyu’ndaki İnci*, İstanbul 2015.

Demirtaş, Mehmet. “XVI. Yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul’un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 2004, ss.37-50.

Erdoğan, Meryem Kaçan. *II. Viyana Muhasarası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Fodor, Pál. “The Way of a Seljuq Institution to Hungary: The Cerehor”, *Acta Orientalia*, Vol.38, No.3, 1984, ss.367-389.

Gökpinar, Bekir. “Osmanlı Avusturya Savaşlarında Tuna Nehri’nden Yapılan Sevkiyatta Yaşanan Problemler (1716-1718)”, *Balkan Tarihi*, Ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, C.II, Ankara 2006, ss.297-312.

Göksu, Erkan. *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

- Gradeva, Rossitsa. “War and Peace Along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century”, *Oriente Moderno*, 20 (81), Nr.1, 2001, ss. 149-175.
- İlgürel, Mücteba. “Ahmed II”, *TDVİA*, C.2, İstanbul 1989, ss.33-34.
- Karagöz, Hakan. *1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad’ın Geri Alınması*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2008.
- Karagöz, Hakan. “Venedik (1716) ve Habsburg (1716-1717) Seferlerinde Vidin Şehrinin Askerî ve Lojistik Önemi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 2, Aralık 2013, ss.83-116.
- Kılıçaslan, M. Emre. “XVIII. Yüzyılda Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sa.25, 2010, ss.59-76.
- Kırış, Ahmet. *Hicri 1096 (1684-1685) Yılına Dair Bir Münşeat Mecmuası ve Değerlendirilmesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- Özcan, Abdülkadir. “Cerehor”, *TDVİA*, C. 7, İstanbul 1993, ss.393-393.
- Özcan, Abdülkadir. “Mustafa II”, *TDVİA*, C. 31, İstanbul 2006, ss.275-280.
- Pakalın, M. Zeki. “Cerahor”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, İstanbul 2004, ss.280-280.
- Sevinç, Tahir. “Osmanlı Devleti’nin İrşeve Kanalı Projesi (1739-1741)”, *History Studies*, 8/9, 2013, ss.2201-2216.
- Şenyurt, Oya. “Geç Osmanlı İnşaat Ortamında “Bina Eminliği””, *METU JFA*, 25:2, 2008, ss.151-169.
- Topal, Mehmet. *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme Tahli ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.
- Topal, Mehmet. “II. Mustafa’nın Avusturya Seferlerinde Rusçuk Şehri ve Limanının Önemi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.20, İstanbul 2008, ss.223-250.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, C.1, Ankara 1988.

EBUBEKİR PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ SIBYAN MEKTEBİ VE SEBİL VAKFININ 1867-68 YILLARINA AİT MUHASEBE DEFTERLERİ ÜZERİNDEN VAKIFLARDAKİ KAYIT DÜZENİ VE DİNAMİK YAPI

Fatma Şensoy

Öz

Vakıflar, toplumun geneline hizmet etmek için kurulmuşlardır. Bu hizmetlerin sonsuza değin sürmesi amaçlanmıştır. Vakıfların yüzyıllar boyunca yaşadığı süreç, hukuki altyapı, güçlü mali kaynaklar ve denetim sistemi ile oluşmuş ve gelişmiştir.

Ebubekir Paşa'nın vakıfları içinde 1724'te İstanbul'da kurduğu sibyan mektebi ve sebil, kuruluşunun ardından yüzyıl sonrasında da hizmet vermeye devam etmiştir. 1867 ve 1868 yıllarına ait vakıf muhasebe defterleri üzerinden, vakfın ekonomik ve sosyal yapısını, verdiği hizmetin devamının nasıl sağlandığını, oluşturduğu istihdam hacmini, dönemin fiyatlarını ve ücretlerini okumak mümkündür.

Seçilmiş defter kayıtları, vakıflarda uygulanan merdiven yönteminin, kullanılan siyakat yazısının ve vakıf muhasebesinin ana hatları veren bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: Vakıf Muhasebe Defterleri, Vakfiye, Denetim.

Dr. Öğr. Üyesi, Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, fatmasensoy@yahoo.com

DOI: 10.17550/akademikincelemeler.286168
Geliş T. / Received Date: 18.01.2017

Kabul T. / Accepted Date: 28.03.2018

The Record System And Their Dynamic Structure Of Waqfs Upon Ebubekir Pasha's School And Fountain Waqf Accounting Books

Abstract

Waqfs have been established to entire society. And they are aimed to maintain the existence of the organization for infinite. This process survived for centuries primarily stemmed from this legal infrastructure, financial resources and efficient inspecting recording order.

The school, fountain and sebil whose dedicated by Ebubekir Pasha in 1724 serviced more than a century. It is possible to read waqf's economic and social structure and its given services, employment volume, price and wage of period on his waqf accounting books that belongs to 1867-68.

These selected books are the example of outline of waqf accounting system, siyaqat writing and merdiven method that applied in waqfs.

Key Words: Waqf Accounting Book, Deed of Trust, Audit

I. Giriş

Osmanlı Devleti'nde merkez maliyesi ve tımar sisteminden sonra mali sistemin üçüncü ögesi olan vakıfların¹ muhasebesi, merkez maliye büroları tarafından kontrol edilmiştir. Vakıflar, yerinden yönetim esasına dayanan gönüllü, demokratik sivil toplum kuruluşlarıdır. Bu mali ve idari özerkliklerine karşın, devlet tarafından denetlenir olmaları; yüzyıllardır yaşamış kurumların, toplumun geneline hizmet sunmalarının olduğu kadar parasal kaynaklara sahip olmalarının gereğidir. Bu denetim, vakıfların bulunduğu yerde tutulan yıllık gelir ve gider kayıtlarının, kadı kontrolünden geçtikten sonra merkez muhasebesine gelmesi ve orada gelir gider defterinin yeniden düzenlenmesi ile yapılmıştır. Merkez muhasebeye gelen belgeler üzerinde iki işlem yapılmıştır. Birinci işlem, vakıf faaliyetlerinin vakıf senedine uygunluğunun kontrolüdür. İkinci işlem ise muhasebe tekniği ile ilgilidir. Merdiven yöntemini taşradaki muhasebeciler gereğince bilemedikleri için, bu muhasebe usulüne (merdiven yöntemi) göre vakfın muhasebe defteri yeniden düzenlenmiştir.²

Sicill-i Osmani'de Ebubekir Paşa'nın (1670-1758) Hacı olduğu ve Damâd-ı Şehr-iyâri (padişah damadı) olduğu belirtildikten sonra görevleri sıralanmıştır. Sultan II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan ile 1740 yılında-66 yaşında iken ve üçüncü evliliği olarak- evlenmiştir.³ Kapıcıbaşı, çavuşbaşı, darphane emini, nişancı, kaptân-ı derya görevlerini üstlenmiş, Anadolu, Mısır, Mora, Kıbrıs gibi imparatorluğun önemli eyaletlerinde valilik görevini idame ettirmiştir.⁴ 1724'de rütbe-i vezaret ihسانیyla beraber Ebubekir Paşa'ya Cidde ve Habeş valilikleri ile Mekke-i Mükerrerme Şeyhü'l-haremlîği verilmiştir. Kıbrıs'ta görev yaptığı süre zarfında biri vakfiye zeyli olmak üzere üç ayrı vakıf

1 Ahmet Tabakoğlu, "Klâsik Dönem Osmanlı Vakıf Sistemi," *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu*, (2004): 25.

2 Oktay Güvemli ve Batuhan Güvemli, "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi," *Vakıflar Dergisi*, sy. 46 (2016), 9-10.

3 Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları* (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2011), 296.

4 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 2:433.

tesis etmiştir.⁵ Ebubekir Paşa'nın Kıbrıs'taki bu vakıflarından başka İstanbul, Mora ve Cidde'de hayır eserleri vardır.⁶ 1153/1740 yılında valilik yaptığı Mora'da Tripoliçe'nin merkezinde bütün Güney Yunanistan'ın en büyük külliyesini yaptırmıştır. Bu külliye kubbeli bir cami, bir medrese, bir mektep, bir hamam, bir bedesten ve büyük bir handan oluşmuştur.⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan 5 adet vakfiyesi ve bunların 21 adet eki ile toplamda 26 adet vakfiye ve zeyilleri, Paşa'nın hayırlarının oldukça fazla olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, Ebubekir Paşa'nın İstanbul Aksaray'da inşa ettirdiği bir sıbyan mektebi-sebil ikilisinden, üç adet çeşme, su terazisi ve hazireden oluşan, küçük kapsamlı bir külliye niteliğindeki vakıf eserinin muhasebe defterlerindeki verilere ilişkindir. Ebubekir Paşa, bu yapı grubunu henüz Divan-ı Hümayûn Çavuşbaşı'sı olduğu dönemde Hicri 1136-1137/Miladi 1723-1724 yılları arasında inşa ettirmiş ve vakfetmiştir. Ebubekir Paşa'nın İstanbul'da Aksaray'daki bu vakfının 144 yıl sonrasına ait, 1284/1867 ve 1285/1868 yıllarına ait iki adet vakıf muhasebe defterindeki veriler incelenecektir. Vakıflarda denetime imkân veren kayıt düzeni bu araştırmanın yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Aradan geçen yüzyıl sonrasında bile hizmet vermeye devam eden vakfın ekonomik ve sosyal yapısını, verdiği hizmetin devamını sağlayan gelir kaynaklarını, vakıf bünyesinde çalışanlarla çevresinde oluşturduğu istihdam hacmini, dönemin fiyatlarını ve ücretlerini görmek mümkündür.

I. Vakfiyeler Ve Vakıf Muhasebe Defterleri

Vakıflar ve vakıflar tarafından oluşturulan kuruluşların tarihsel gelişimi hakkında arşiv belgeleri oldukça zengin bir veri tabanı sunmaktadır.

5 Ebubekir Paşanın Kıbrıs'taki vakıfları hakkında, 737/1/1, Defter No: 24/60/21; 24/65/22, Varak No:32, Hüküm No:33, Küçük Vakfiye Defteri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA); Cemil Çelik ve Güven Dinç, "Osmanlı Dönemi Kıbrıs Su Vakıfları (1571-1878)," *Mediterranean Journal of Humanities* 2, sy. 1 (2012): 37-59; Sevilay Tosun, "Ebubekir Paşa ve Kıbrıs'taki İmar Faaliyetleri," *C.U. Sosyal Bilimler Dergisi* 28, sy. 2 (2004), 205-213.

6 Halim Baki Kunter, "Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi," *Vakıflar Dergisi*, sy. 3 (1956): 4.

7 Machiel Kiel, "Tripoliçe," *İslam Ansiklopedisi*, c. 41 (Ankara: TDV Yay., 2012), 315.

Bu kaynakların en başında bir vakfın kurulması ve hukuki bir kimlik kazanmasını sağlayan vakfiyeler gelmektedir.

Vakfiye, vakfın kurulması ve tüzel bir kişilik kazanmasını sağlayan hukuki bir metindir.⁸ Vakfiyelerin ilk satırlarında öncelikle vakıf kurucusunun dini amaçları önemle ve özellikle vurgulanmıştır. Büyük bölümünü oluşturan satırlarda ise vakfa bağlı kuruluşların yönetimi, bağışlanan mülklerin işletilmesi, diğer bir ifade ile vakıf kurucusunun bu dünyaya ait maddi amaçları yazılmıştır. Vakfiyelerde vakıf yönetimlerine sınırlı olarak bırakılmış hareket alanı içinde; vakfın niteliği, amacı ve işleyiş tarzı ile vakfa tahsis edilen gelir kaynakları, vakfın sunmayı hedeflediği hizmetler, yapılacak yardımlar ve bu amaçla öngörülmüş harcamaların miktarları ve alanları belirtilmiştir. İstihdam edilecek kadrolar, ödenecek maaşlar günlük olarak verilecek yemeklerin niteliği, satın alınacak malların neler olması gerektiği... bütün bu işlemlerle ilgili olarak tutulacak muhasebe kayıtları ve yöneticilerin atanma yöntemleri ayrıntıları ile yazılmıştır.⁹

Vakfiyeler yukarıda belirtilen özellikleri ile vakfın ilk kuruluşunda oluşturulmuş ve gelecekte değişmemesi amaçlanan statüyü yansıtan kural koyucu statik belgelerdir. Bir vakfın işletilmesi ise bu çerçevede içinde çizilenden çok daha karmaşık, çok yönlü ve tüm ayrıntılarıyla öngörülemez niteliktedir. Vakfın kapsadığı kuruluşların dinamik bir niteliği olması yanında günlük problemlere çözüm üretebilme esnekliğini geliştirmek vakıf yöneticilerinin görevi olmuştur. Vakıf uygulamalarındaki değişimin diğer önemli bir kaynağı da zamanla ortaya çıkan yeni ekonomik ve sosyal şartların yarattığı etkilerdir. Vakıfların işleyişinde oluşan değişmelerin izlenmesi ise ancak vakıf muhasebe defterleri ile mümkündür. Vakıf muhasebe defterleri, vakfa ait kuruluşların uzun dönemde sosyal ve iktisadi konjonktürdeki değişmelerin karşılaştırmalı nitel bir değerlendirme yapılmasını sağlayacak zengin bir veri tabanıdır.¹⁰

8 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi* (Ankara: TDV Yay., 1995), 23.

9 Tefik Güran, *Ekonomik ve Mali Yönleri ile Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 10.

10 Güran, *Süleyman Paşa Vakıfları*, 11.

Vakıf muhasebesi, devleti temsil eden “Kadı”lar veya “Naib”leri tarafından ayrıca kontrol edilmiş, denetlenmiştir. Bu denetim *velâyet-i âmme*, yani devletin genel kontrol otoritesi ve kontrol hakkı ilkesine dayandırılmıştır.¹¹ Denetlemenin ana dayanağı mütevellilerin (vakıf yöneticileri) veya bu işle görevlendirilmiş uzmanların yani kâtiplerin tutmuş oldukları muhasebe belge ve kayıtlarıdır. Vakıf kâtibi tarafından tutulan ruznamçe defterlerinden elde edilen yıllık gelir gider raporları her yıl merkeze gönderilmiştir. Fakat bazı arşiv belgeleri bu denetlemenin her yıl yapılmadığını da göstermektedir.¹² Vakıfların yıllık muhasebeleri buldukları yerin kadısına ulaştırılmış, böylece denetim mekanizması başlatılmıştır. Bu nedenle pek çok vakfın muhasebe defteri sicillerde kayıtlıdır. Vakfın “Nazır”¹³ da gelir ve giderleri denetlemiş, bu akışta bir dengesizlik olmadıkça müdahale etmemiştir. Defterlerin düzenli tutulması ve kayıtların birbiriyle tutarlılığının sağlanması, doğruluğun ve güvenilirliğin bir göstergesi olmuştur.

Osmanlı merkez devlet muhasebesi bizzat vakıfların muhasebe kayıtlarını tutmamıştır fakat, vakıfların muhasebe kayıtlarını denetleyici bir rol üstlenmiş ve Osmanlı mali yapısına dolaylı olarak da olsa vakıf muhasebelerini de dâhil etmiştir.¹⁴

Muhasebe kayıtlarından geçmiş dönem ve muhasebenin tutulduğu yıl ile ilgili bilgileri okumak mümkündür. Vakıf muhasebe defterlerinin gelirler kısmı, hesapların ilgili olduğu cari yılda vakfın elinde bulundurduğu gelir kaynaklarının dökümünü ve bu kaynaklardan elde edilen gelirleri vermektedir. Gelirlerin her birinin vakfın toplam gelirleri içindeki payı da bu kayıtlardan ortaya çıkmaktadır. Vakıfların cari yılda gelirlerden fiili tahsilat miktarları ve alacak kalan miktarı da belirtil-

11 Halil İnalıcık, *Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 262.

12 Yaşar Bülbül, *Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi*, *Dîvân*, sy. 6 (1996): 181.

13 Vakfın nâzırı, vakfı idare eden mütevellinin vakıf hakkındaki tasarruflarını kontrol eden ve vakıf işlerinde mütevellinin görüşüne müracaat etmek zorunda bulunduğu görevlidir.

14 M. Emin Durmuş ve İsmail Bektaş, “Osmanlı’da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu,” *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sy. 2 (2017): 198.

miştir. Böylece vakıflarda ortaya çıkmış tahsilat güçlükleri ve bunun mali etkileri defterlere kaydedilmiştir. Vakfın cari gider kalemleri de kaydedilmiştir. Vakıf gelir ve giderlerinde zaman içinde ortaya çıkan dalgalanmalar, o vakfın büyüme ya da küçülmesi ile ilgili temel bir gösterge olmuştur. Gelirleri tarımsal kaynaklara dayanan vakıflarda, yerel tarımsal ekonomi ve koşullar vakfın muhasebe defterleri üzerinden, finansal analizler yapılmasını sağlayabilir. Aynı biçimde kentsel kökenli gelirlere sahip vakıfların muhasebe defterlerindeki kayıtlar da kentsel ekonominin gelişimi hakkında bilgi sağlayabilirler.¹⁵

Ebubekir Paşa'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 734 no'lu defterin 224. Sayfa, 123.sirasında kayıtlı 1132/1719 tarihli vakfiyesinde ve Kıbrıs'taki hayırlarının vakfiyesine göre mütevellilik yani yöneticilik görevi hayatta olduğu sürece kendi üstündedir. 1719 tarihli vakfiyesinde denetim görevini Kadı'ya ve mahalle halkına bırakmış bu hizmeti, gönüllü olarak yapmalarını istemiştir. Kıbrıs'taki vakfının denetimini yani nezaret görevini de adadaki naibler, muhassıl ve mültezimlerden Allah rızası için karşılık beklemeden yapmalarını istemektedir. Vakfın kâtibi her sene müteveli yardımcısı ile birlikte vakfın gelir ve giderlerini yazıp; bu yıllık mali raporu yani vakıf muhasebe defterini asıl müteveliye ulaştıracaktır.

144 yıl sonrasında-1867-68 yılına gelindiğinde -Ebubekir Paşa'nın vakfının mütevellilik görevi onun soyundan gelen Mustafa Rıfat Efendi tarafından yerine getirilmiştir. Günümüzde de yine vakıf kurucusunun soyundan gelenler bu görevi ifa etmektedirler. Mülhak vakıflar temsilci listesinde Ali Ferit Dikraz'ın ismi yazılmıştır.¹⁶

III. Vakıflarda Mali Kayıt

1. Siyakat Yazısı

Vakıfların hemen hepsinde muhasebe kayıt ve belgelerinde siyakat ya-

15 Kayhan Orbay, "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları: Vakfiyeler, Şerhiye Sicilleri, Mühümmeler, Tahrir Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri," *Vakıflar Dergisi*, sy. 29 (2005): 39.

16 Mülhak Vakıflar Temsilci Listesi, https://www.vgm.gov.tr/Documents/DUYURU%20Dosyalar%C4%B1/MULHAK_TEMSILCI_2017.pdf, Erişim Tarihi, 19 Şubat 2018.

zısı ve rakamları kullanılmıştır.¹⁷ Siyakat terimi, Osmanlı öncesi İslam Devletleri'nde muhasebe kayıtları için kullanılmış ve bir ilim dalı kabul edilerek muhasebe ilmine “ilm-i siyakat” denmiştir. Maliye idaresinin hesap işleri, Devlet muhasebesi anlamlarında da kullanılmıştır. Fakat siyakatın bu anlamı zaman içinde değişerek maliye kayıtlarında, tahrirlerinde siyakat rakamlarıyla birlikte gelişen ve mali kayıtlara has bir yazı karakterine dönüşmüştür. Bu yazı karakterine de “hatt-ı siyakat” yani siyakat yazısı denmiştir. Siyakat teriminin muhasebe mesleği anlamından sonra bir yazı türü anlamında kullanılması, Osmanlı Türkleri zamanında gerçekleştiği söylenebilir.¹⁸ Osmanlı Devleti, siyakat yazısı ve rakamlarını, mali idarenin vakıflar da dâhil çeşitli birimlerinde, dört yüzyıl boyunca Ortadoğu'dan Balkanlar'a Kırım'dan Akdeniz'in güney sahillerine dek geniş bir coğrafyada kullanmıştır. Osmanlı muhasebe sistemi, devamı olduğu İslam Medeniyeti ve özellikle Farisi-İlhanlı etkisinde oluşan Anadolu Selçuklular ve Beylikler dönemindeki birikime dayanmıştır. İlhanlı dönemine ait muhasebe el kitaplarının Osmanlı şehirlerinde istinsah¹⁹ edilerek kütüphanelerde bulunması bu etkileşimin kaynaklarına işaret etmektedir.²⁰ İlhanlı etkisi yalnız kaynaklarla sınırlı kalmamış, uygulama alanına da etki etmiştir. Orhan Gazi devrinde İlhanlı Devleti'ne vergi verildiği o dönemin muhasebe kitaplarında belgelidir. 1363 yılı sonrasında bu bağımlılık ortadan kalkınca; yüzyıllardır denenmiş ve başarılı olmuş yöntemler kullanılmaya devam edilmiştir.²¹

17 Oktay Güvemli, *Muhasebe Tarihi* (İstanbul: Avcıol Basım Yayım, 1995), 1: 91.

18 Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi* (İstanbul: OSAV, 1996), 19.

19 İstinsah: Bir nüshasını yazma; asıl metinden aynen yazarak çoğaltma.

20 Abdullah b. Muhammed b. Kiya Mazenderani, *Risâle-i Felekiyye (Kitâbu's-siyâkat)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya no: 2756, istinsahı H. 765/M.1363; Ali Şirazi, Şemsu's-siyak, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya no:3986, istinsahı Herat H. 845/M. 1441; Felek Ala-i Tebrizi, *Sa'âdet-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya no:4190, telifi H.706/ M.1307, istinsahı Herat H.806/ M.1403-1404, Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi no: 516, istinsahı H.815/ M.1412-1413; İmad Seravi *Cami'u'l-hisâb*, Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi no:7853 ve 7854, telifi H.741. /M.1340. İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Klasik Muhasebe Matematik Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy. 1 (2003): 350.

21 Fatma Şensoy ve Oktay Güvemli, “The State Accounting Doctrine Book of

Muhasebe için gerekli kısa ve öz anlatımı siyakat yazı ve rakamları sağlamıştır. İşlemlerin defterlere zamanında ve çabuk yazılması, kâğıttan tasarruf gibi nedenler yine bu yazının tercih edilmesine yol açmıştır. Kimi kaynaklarda siyakatin gizli yazı yazmak, devlet sırlarının herkes tarafından kolaylıkla okunmasını önlemek gibi nedenlere dayandığı ileri sürülmüştür. Okunması zor ve uzmanlık isteyen bu yazı, devlet sırrı olabilecek belgelerde kullanılmamış, aksine açık ve anlaşılır olması gereken muhasebe dili olmuştur. Tahrifat ve değiştirmeye meydan vermeyecek tarzda birbirine girift yazılması da hesaplarda güvenliği sağlamıştır. Muhasebede az yere çok yazı yazmanın hüner olması veya başka bir deyişle dar bir yazı alanına çok şey ifade edecek açıklama yazma gereği bulunması ihtiyacını yine siyakat yazısı karşılamıştır.²²

III. 2. Merdiven Yöntemi

Gelir ve gider kaydının muhasebesi merdiven yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Bu yöntem, vakıflarda özel bir kullanım alanı bulmuş; vakıfların ihtiyaçlarına göre gelişmiş, etkin bir denetleme mekanizması görevini ifa etmiştir.²³ Gelirler ayrı, giderler ayrı kayıt edilmiştir. Toplam gelir tutarı yazılmış, sonra bu tutarın nelerden oluştuğu birbirinden ayrı basamaklar ile gösterilmiştir. Merdiven basamaklarının birbirleri ile ana kalaslar yardımı ile bağlantılı olması ve alt alta yazılması ayrıca hepsinin birlikte kolayca görünmesi bu yönteme işaret etmektedir. Ana tutarı oluşturan ayrıntıların topluca ortaya konulması için bazı kayıtlar yay biçiminde de yapılmıştır. Sayfanın en etkin kullanımı, yer tasarrufunun sağlanması yine bu yöntem sayesinde.²⁴ Bir gelenek haline

The Middle East In The XIV Century: Risale-i Felekiyye-Kitab-us Siyakat And Its Place in Accounting Culture,” *The British Accounting Review*, 47 (2015): 159-176.

22 Güvemli, *Muhasebe Tarihi*, 92-93.

23 Oktay Güvemli ve Batuhan Güvemli, “The Birth and Development of an Accounting Method In the Middle East (Merdivan Method),” *The Fifth Accounting History International Conference*, Banff (Canada), 2007; Oktay Güvemli ve Batuhan Güvemli, “Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi,” *Vakıflar Dergisi*, sy. 46 (2016): 9-21.

24 Bu konuda en yetkin Bilim Adamı olan Prof. Dr. Oktay Güvemli Beyefendi'nin verdiği bilgilere müteşekkirim.

gelen bu yöntem XIX. Yüzyıl sonlarında bırakılarak, çift yanlı kayıt yöntemi uygulanmaya başlanmıştır.²⁵

III. 3. Denetim Ve Vakıf Muhasebe Defterleri

Vakıflarda denetim mekanizması, birbirini ardınca devam eden ve birbirini tamamlar bir görünüm içindedir. Vakfın yararını gözetmek ve korunmasını sağlamak için vakıf çalışanları sorumluluklarını yerine getirmelidirler. Mütevellilerin muhasebelerinin görülmesi yine bu sorumluluğun yerine getirilmesi amacını taşımaktadır. Kaynaklarda, denetim birimleri şöyle sıralanmıştır. Öncelikle mütevelliler, kendi yönetimlerinde bulunan vakıf memurlarını denetler. İkinci kademede nâzır mütevelliyi, vakıftan yararlanma hakkına sahip olanlar nâzırı, hâkim veya hükümetlerin göndereceği memurlar bunların hepsini denetler; mütevellinin muhasebesini ve diğer işlemlerini görürler.²⁶

Tarihsel süreçte vakıfların teftiş ve kontrolünü, vakıf kurucularının tayin ettikleri nâzırlar, devletçe vakıfları kontrol için görevlendirilen müfettişler ve kaza teşkilatı mensubu hâkimler yürütmüştür. Evkaf Nezareti'nin H.1242/M.1826 yılında kurulmasından önce farklı nezaret kurumları bu işlevi yerine getirmişlerdir. Evkaf-ı Haremeyn Nezareti, gelirlerinin bir miktarı veya tamamının, kutsal şehirler Mekke ve Medine'de yaşayanlara ayrılmış vakıfları yönetmekle görevlendirilmiştir. Bu nezarete kuruluşundan H. 995/M. 1586 itibaren Padişah, Hatun ve Darüssaade ağaları ile diğer ileri gelenlerin vakıfları da katılınca dört memuriyete ayrılmıştır.²⁷

Ebubekir Paşa'nın vakıf muhasebe defterlerindeki gider kalemleri içinde Haremeyn Ahalisi'nin vergisine ayrılmış ödenek dikkati çekmektedir. Bu neden ile de vakfı Haremeyn-i şerifeyn Muhasebesi Defterleri içindedir.

²⁵ Güvemli, *Muhasebe Tarihi*, 526.

²⁶ Nazif Öztürk, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 211.

²⁷ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: OSAV, 1988), 279, 281.

IV. Vakıfların Muhasebe Kayıtları

Vakıfların uzun ömürlü olmalarının iki önemli nedeni vardır. Birincisi vakıflar için uygulanan hukuk düzenidir. İkincisi de merkezi devlet muhasebesinin yakın kontrolü altında bulunmasıdır. Vakıf muhasebesi üç aşamada ortaya çıkmaktadır. Vakıfların muhasebecileri tarafından kayıtların tutulması ve yıllık gelir ve giderlerini gösteren yıllık mali raporun düzenlenmesi ilk aşamayı oluşturmaktadır. İkinci aşama bu mali raporun hukuk düzenine ve vakıf senedine uygunluğunun kadı tarafından kontrol edilmesidir. Üçüncü aşama ise merkezi muhasebe örgütünde kadıdan gelen muhasebe raporunun incelenmesi ve merdiven yöntemine göre kaydın yeniden düzenlenmesidir.²⁸

Vakıfların genelde her mali yıl sonunda hazırlamakla yükümlü oldukları ana muhasebe defterine pek çok bilgi kaydedilmiştir. Vakfın nakdi ve aynî gelir kaynakları ve fiilen elde edilen gelirleri ile tahsil edilemeyen gelirleri, peşin tahsilatları ve borçlanmaları yazılmıştır. Yine nakdi ve aynî gider kalemlerini, mutfak için gıda alımlarını, sarf edilen malzemeyi, maaş ve ücret ödemelerini, tamirat masraflarını, nakdi ve aynî teslimatları, borç geri ödemelerini de dönemin fiyat ve ücretleri ile görmek mümkündür. Ayrıca muhasebe defterlerinde vakıflardan merkezi hazinelere ya da merkezi hazinelere vakıflara ödünç veya karşılıksız para aktarımlarının kayıtları vardır. Böylece merkezi hazinelerin vakıflar tarafından ne ölçüde desteklendiği anlaşılabilir.²⁹

V. Ebubekir Paşa'nın Vakıf Muhasebe Defterleri

Ebubekir Paşa'nın Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Evkâf Nezareti Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV. HMH. d) içinde 20309 ve 20310 numaralı defterleri Hicri 1284/Miladi 1867 ve 1285/1868 yıllarına aittir. Ek 1'de 20309 numaralı defterin orijinali, Ek 2'de bu defterin latin harflerine çevirimi verilmiştir. Ek 3'te 20310 numaralı defterin orijinali, Ek 4'te ise 20310 numaralı defterin transkripsiyonu verilmiştir. 20309 numaralı defter, siyakat yazısı ile yazılmış ve merdiven

28 Oktay Güvemli v. dğr., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Muhasebesi* (İstanbul: Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, 2014), 441-442.

29 Kayhan Orbay, "Vergi Kayıtları, Mahsul Miktarları ve Fiyatlar: Vakıfların Rüsûm, A'sâr-ı Hubûbât ve Fûrûht-Hubûbât Defterleri," *Otam*, sy. 30 (2011): 129.

yöntemine göre tutulmuştur. 20310 numaralı defter ise rik'a kırması ile yazılmıştır. Bu defterin müsvedde olduğu açıktır. Sıra numarasına göre müsvedde defterin kaydının önce olması gerekirken sonraki numara verilmiştir. Müsvedde defteri yani 20310'daki bilgiler yeniden düzenlenmiş, 20309 numaralı deftere kaydedilmiştir. Aynı iki yılı ihtiva eden bu defterler, kayıt düzeni ve yazı stili ile birbirinden farklıdır.

Defterlerde hicri takvim yılı kullanılmıştır. Hicri yılın ilk ayı olan Muharrem'in başlangıcından, yılın son ayı Zilhicce'nin sonuna değin bir süre olduğu belirtilmiştir. Bu vakfın kuruluş tarihi 1137/1724 yılıdır. Yıllar sonrasında dahi vakıf hizmet vermeye devam etmektedir. 20309'da defterin ilk satırlarında vakıf kurucusu Ebubekir Paşa'nın önceki Mekke Şeyhi olduğu ifade edilmiştir. İstanbul'da Aksaray'da mekteb, sebil ve çeşme vakfının iki senelik gelir kaynakları ve harcamalarının toplamını içeren bir defter olduğu belirtilmiştir. Mustafa Rıfat Efendi, vakıf kurucusunun soyundan gelmektedir. Vakfın mütevellisidir ve bu defterler onun zamanında tutulmuştur. Gelirler ve giderler ayrı kayıt edilmiştir. Toplam gelir ve toplam gider tutarlarına yer verilmiş; ayrıca gelirlerin hangi kaynaklardan sağlandığı ve giderlerin harcandığı yerler ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Yıllık mali raporlar 1284/1867 yılı Muharrem ayının başından 1285/1868 yılının son ayı Zilhicce'sine değin iki hicri seneyi kapsamaktadır. Vakfın gelirleri toplamı 20.689 akçe'dir. Bu toplam ikiye ayrılmıştır. Merdiven yönteminin verdiği kolaylıkla yay şeklinde toplamın altında onu oluşturan kalemler yazılmıştır. Sağdaki yayın altında kira gelirleri toplamı: 3905 akçe yazılmıştır. Bu toplam dükkân ve diğer ticari işletmelerin kira gelirleri ile bostanlar gibi tarım işletmelerinin kiralari ve İzmir'deki mülklerin kira gelirleri toplamından oluşmuştur. Soldaki yayda yazılmış 16.784 akçe ise Harameyn Hazinesi'nden vakfın borcu için müteveli tarafından talep edilen miktardır. Vakfın gelirlerinin bu sene için yetersiz olması müteveliyi böylesi bir ödünç alma yoluna sevk etmiştir. Bu olgu bize vakıflardan merkezi hazinelere ve merkezi hazinelere vakıflara ödünç veya karşılıksız para aktarımını gösteren örneklerden biridir.

Vakfiyelerde yazılmış hizmetlerin sunulması ve bu hizmetlerin devamlı olması için gelir kaynaklarının da sürekli olması gerekmiştir. Sürekli

finansman sağlayan gelir kaynakları, ekonomik ve sosyal yaşamın unsurları olan han, dükkân, çarşı, hamam, zirai topraklar gibi taşınmazlar ile vakıf sandıklarından yapılan kredi faaliyetleridir. “Asl-ı vakf”. Bunlar esnaf ve tarımsal üreticiler için iş alanları oluşturmuşlardır. Ekonominin çeşitli sektörlerinde ihtiyaç duyulan ve küçük ölçekli üreticilerin tasarruf gücünü aşan imalathane, bina ve teçhizatlarla yapılan bu yatırımlar, iktisadî hayatın devam edebilmesi için zorunlu, hayatî yatırımlardır. Bunlar, esnaf ve tüccara kiralanmıştır. Kiraların yatırım harcamalarına oranı 16.-18. Yüzyıllarda %5 ila %8 arasındadır. %10 ile sınırlandırılan kâr oranı ile esnaf ve tüccar bu kirayı çok sıkıntıya düşmeden ödeyebilmiştir.³⁰

Vakıf taşınmazlarının işletilmesinde değişik kiralama yöntemleri kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte olan Hanefî Mezhbine göre topraklar, 3 yıllığına; diğer taşınmazlar ise 1 yıllığına kiralanmıştır. Ebubekir Paşa'nın vakıf muhasebe defterinde 1285 senesi gelirleri içinde Aksaray'da Cafer Ağa Mahallesi'ndeki sebze bostanının kiralama yöntemi olarak “icare-i vahideli” olduğu belirtilmiştir. İcare-i vahide, tek bir bedelle yapılan kiralama işlemidir. Kovacı Dede Mahallesi'ndeki ve Cellad Çeşmesi'ndeki çiçek bostanlarının kira gelirleri olarak farklı bir ifade yazılmamıştır. İzmir'den gelen kira gelirleri de senelik 745 akçe, iki senelik gelir toplamı 1490 akçedir.

Gelir kalemlerinin açıklamaları, kira gelirlerinin nereden geldiği ve toplamın ardından gider kalemlerine geçilmiştir. Vakıf harcama kalemleri içinde mektebin hocası, yardımcısının maaşları, çeşmenin su yolcusunun ve su tasını koruyan görevlinin maaşları yazılmıştır. Ebubekir Paşa'nın 1719 tarihli vakfiyesinde, çeşmenin zincirle bağlı su tasının çalınmaktan korunması için mahalle mescidindeki müezzinin görevlendirilerek; tası her akşam üstü evine götürüp sabah vaktinde geri getirmesi için her ay 25 akçe verileceğini yazdırmıştır. İncelenen defterde yeni bir tas ve ucundaki zincir için yapılan harcama bedeli 26 akçedir.

Vakıflarda istihdam edilen personel, kuruluş amacına uygun hizmet-

30 Mehmet Genç, “Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar, *Vakıflar Dergisi*, sy. 42 (2014): 15.

lerin gerçekleştirilmesi için yeterli sayıda ve uygun niteliklere sahip olmalıdırlar. Vakıf kurucularının tayin ettiği görevliler çalıştıkları kurumların bakımını sağlamak ve her an kullanılabilir durumda bulundurmaları zorundadırlar. Medrese, mektep, sıbyan mektebi ve benzeri eğitim ve öğretim kurumlarında eğitim ve öğretimin her geçen gün daha geniş alana yayılması için öğretim görevlileri ve onların yardımcıları tayin edildiği gibi gece bekçisi, kapıcı, temizlikçi, sucu... gibi görevliler de tayin edilmişlerdir. Mektebin hocasının maaşı yıllık 240 akçe, 2 senelik 480 akçedir. Ser halife (başyardımcı) 42 akçe, meşk hocasının maaşı ise yıllık 24 akçedir. “Meşk” kelimesinin sözlük anlamlarından biri, bir örneği taklit suretiyle öğrenme yöntemi olduğu gibi diğer anlamı Musikide bir parçayı talim etme ve örneklerle bakarak alıştırma yapmadır. Bu ifadeler, mektepteki çocukların öğrenme yöntemleri hakkında bize ipuçları vermektedir. Çeşmenin ve sebilin tasını koruyan kişinin maaşı yıllık 60 akçedir. Vakıf gelirlerini toplamak cibâyet kelimesi ile ifade edilmiştir. Bunun için yazılmış harcama miktarı yıllık 18 akçedir. Yine 18 akçe vakıf muhasebesinin tutulması için kitâbet kalemi altında yazılmıştır.

Duagû (dua okuyanlar) için ayrılmış harcama kalemleri toplamda 3 kişi için yıllık 301 akçeye ulaşmıştır. Dua okuyanların isimleri verilmiştir. Seyyid Emin, Ali Rıza ve Fatımatüz-zehra üçü 120 akçe, Seyyid Mehmet ve Ahmed Hayreddin Efendilerin ikisi 120 akçe almıştır. Kara Hafız ise 61 akçe maaş almaktadır.

Talebelerin kapama (elbise) bedeli için ilk sene 585 ikinci sene için 538 toplamda 1023 akçe harcanmıştır. Bir baş kurban bedeli 105 ve 110 akçe iki senelik tutar 215 akçedir. Okulun tamiri için yapılmış harcama ve okul için gereken kömür ve kömürün taşıma bedeli (hamaliye) ile tartı (kantariye) harcamaları da giderler içindedir. Bir adet kış mangalı alınmış ve 120 akçe ödenmiştir. 1284/1867 yılında 382 akçe mektebin cam, çerçeve, süpürge ve abdesthanesi için yapılan tamirat bedeli olarak yazılmıştır. Yine 1867 yılına ait çatının onarım bedeli ve kışın ısınmakta kullanılan kömürün tartı ve taşıma bedeli 585 akçedir. Ertesi yıl mektebin ısınması için alınan kömürün bedeli 277 akçedir.

Suyollarının tamir ve bakımı için iki yılda ödenen meblağ 900 akçedir. Suyollarının bakımı ve suyun devamlı akması için görevlendirilen su

yolcuya ödenen maaş 36 akçe'dir. Vakıf Su Defterleri Hatt-ı Hümayûn içinde Ebubekir Paşa'nın (o dönemde Çavuşbaşı) Cebeci Köyü'nde kazdırdığı kuyulardan bulduğu su için verilmiş bir berat kaydı vardır. 19 masura³¹ suyun 4 masurasını hakk-ı mecrâ olarak Sultan Mehmed'in ana suyoluna bırakmıştır, geri kalan sular Ebubekir Paşa'nın kendi çeşmelerinde akıtılacaktır. 10 masuralık bölümünü ise üç çeşme ve sebili için vakfetmiştir. Ebubekir Paşa, mektebi ve sebilinin suyu için ayrı bir vakfiye hazırlatmış ve bu sicillere de kaydedilmiştir. Vakıf suyunun tescil tarihi de 28 Safer 1137/16 Kasım 1724'tür.³² Mekteb, sebil ve çeşmenin vakfedilme tarihi de aynıdır.

Bal harcamaları iki senelik yazılmıştır. Özel günlerde sebillerde bal şerbetinin dağıtılması bir gelenektir. 1 kıyye (yaklaşık 1300 gram) bal için 120 akçe ödenmiştir.

Harameyn Ahalisi yani Mekke ve Medine sakinlerinin vergisi için ayrılan meblağ senede 762 akçedir. Siyakat yazısı ile yazılmış 20309 numaralı defterde 762,5 akçe iki senelik toplamı 1525 akçedir. Diğer defterde bu rakam 1524 akçe olarak yazılmıştır. Bu rakam, kutsal beldelede yaşayanlara aktarılan bir gelir transferidir. Gelirlerin ve kaynakların aktarımı bize vakıfların sosyal güvenlik kurumları işlevini üstlendiğini göstermektedir.³³

Gider kalemleri içinde 24.266,5 akçe bir önceki dönem vakıf muhasebesinde ortaya çıkan açığın rakamıdır. Tüm gider toplamı 31.337 akçeye ulaşmıştır. Buna rağmen gelirlerinin toplamı 20.689 akçe olduğu için vakfın dönem açığı 10.648 akçedir. Vakıf giderlerinin fazla olması bu açığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnceleme konusu iki defter olduğu için daha sonraki senelerin yılsonu muhasebe raporlarında gelir ve gider hareketlerinin nasıl olduğunu bilemiyoruz. Fakat daha önce 1204/1789 yılında Divan-ı Hümayûn'a kadar aksetmiş

31 Masura: Su debisi ölçüm birimi, 6,5 metreküp/gün

32 Ahmet Kal'a ve Yayın Hazırlama Kurulu, İstanbul Su Külliyyâtı I: *Vakıf Su Defterleri - Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)*, (İstanbul: İSKİ 1997), 220-222.

33 Fatma Şensoy, "Muhasebe defterlerinden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek- Bir Örnek 18. Yüzyıl," *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 7 (2014): 93-94.

bir davada, Ebubekir Paşa'nın mekteb ve sebil vakfının gelirlerinden olarak Kıbrıs'ta Tuzla Kasabasında getirtmiş olduğu suların kiracılarından Afez'in 20 seneden fazladır kira bedeline ödemediği anlaşılmıştır. Hatta vakfiye şartlarına göre kiracı öldüğünde suyun kullanımı mirasçılara geçmeyeip bir başkasına kiraya verilecektir. Buna rağmen Afez'in damadı vakıf yöneticisine haber vermeden suyu başkalarına satmak istemiştir. Geciken kira bedelinin vakfa ödenmesi için yazılan ferman ilgililere tebliğ edilmiştir.³⁴

Günümüzde de bu hayır eserinin yaşamakta olması, arşiv belgeleri ile birlikte geçmişe tanıklık ettiğinin en güzel göstergesidir. İstanbul'da Aksaray Namık Kemal Caddesi üzerinde Ebubekir Paşa Sıbyan Mektebi, Çocuk Kütüphanesi olarak kullanılmış, bugünlerde tekrar bakım ve onarıma alınmıştır. Kapısındaki tabelada İder İnsani Değerler ve Ruh Sağlığı Vakfı okunmaktadır. Sebil, binanın altındadır. 1938'lerde harap durumda olan mektep ve sebil, 1954-1957 yıllarında Aksaray'ın yeniden düzenlenmesi sırasında tamir ettirilmiştir. Dikdörtgen planlı tek pencere olarak düzenlenen sebil 2.25 cm. genişlikteki pencere kemerinden başka, hiçbir iz kalmamıştır. Kesme taş malzemeyle şekillenen sebil, sade mimarisiyle klasik üslup özelliğindedir.³⁵

VI. Sonuç

Ebubekir Paşa'nın İstanbul'daki mekteb, çeşme ve sebil vakfı, yüzyıllar boyunca yaşamış vakıf örneklerinden biridir. Vakıfların uzun ömürlü olmalarının iki önemli nedeni vardır. Birincisi vakıflar için uygulanan hukuk düzenidir. İkincisi de merkezi devlet muhasebesinin yakın kontrolü altında bulunmasıdır. Bu çalışmada amaç, vakıf muhasebe defterlerinden hareket ederek, vakıfların dinamik yapısını, amaçladıkları hizmetlerin aradan geçen zaman sonrasında da ne denli gerçekleştiği ve denetlendiğini görmek olmuştur. Siyakat yazısı ve merdiven yöntemi vakıflarda uygulanmış kayıt sisteminin araçlarıdır. Burada özellikle belirtilmesi gereken, belgeleri bu bağlamda yeniden okur

34 Kıbrıs 21 No'lu Şer'iyye Sicili, Sahife No: 124, Hüküm No : 322, Tarihi :3 Safer 1204

35 Ömer Faruk Şerifoğlu, *Su Güzeli İstanbul Sebilleri* (İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yay., 1995), 17 ; Şerife Tali, "İstanbul Su Mimarisinde Fatih Sebillerinin Yeri ve Önemi," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sy. 10 (2010): 563.

iken gelir kaynaklarının yalnız İstanbul'da değil İzmir'de de olduğu hatta Kıbrıs'taki vakıf sularının bile bu kaleme dahil edildiğidir. Vakfın amaçlanan hayrının çocukların eğitimi için bina edilen bir mekteb olması bu eğitim kurumunun bakım onarımının devamlı yapılmasını gerektirmiştir. Çocuklara alınan giysiler, onların gönüllerinin alınmasını ve sevindirilmesi ile sosyal refahın da nasıl sağlandığının göstergesidir. Her sene için ayrılmış kurban bedeli yine yakın çevreye yapılan bir yardımdır. Harameyn ahalisi için gönderilen yardım, vakıf kurucusunun hayırseverlik ve dindarlığına işaret etmektedir. İstihdam edilen personelin aldıkları ücret onların geçimlik düzeyine, yaşam standardına katkıda bulunmaktadır. Oluşturulmuş istihdam hacmi vakfın ekonomik boyutuna işaret etmektedir. Bu hayır kurumu için akıtılmış suyun ve suyollarının bakımı da suyun yaşamsal önemine işaret etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA. *EV.HMH.d.* 20309

BOA. *EV.HMH. d.* 20310

VGMA Defter No:24/60/21;24/65/22;737/1/1.

VGMA. Küçük Vakfiye Defteri, Varak No:32,Hüküm No:33

Kıbrıs 21 no 'lu Şeriyeye Sicili

Kitap ve Makaleler

Akgündüz, Ahmet. İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi. Ankara: OSAV, 1988.

Bülbül, Yaşar. "Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi." *Dîvân*, sy. 6 (1996).

Çelik, Cemil ve Dinç, Güven. "Osmanlı Dönemi Kıbrıs Su Vakıfları (1571-1878)." *Mediterranean Journal of Humanities* 2, sy. 1 (2012): 37-59.

Durmuş, M.Emin ve Bektaş, İsmail. "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu." *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sy. 2 (2017): 196.

Fazlıoğlu, İhsan. "Osmanlı Klasik Muhasebe Matematik Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy.1 (2003): 345-367.

Genç, Mehmet. "Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar." *Vakıflar Dergisi*, sy. 42 (2014): 9-18.

Güran, Tevfik. *Ekonomik ve Mali Yönleri ile Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.

Güvemli, Oktay. *Muhasebe Tarihi*. Cilt 1. İstanbul: Avcıol Basım Yayım, 1995.

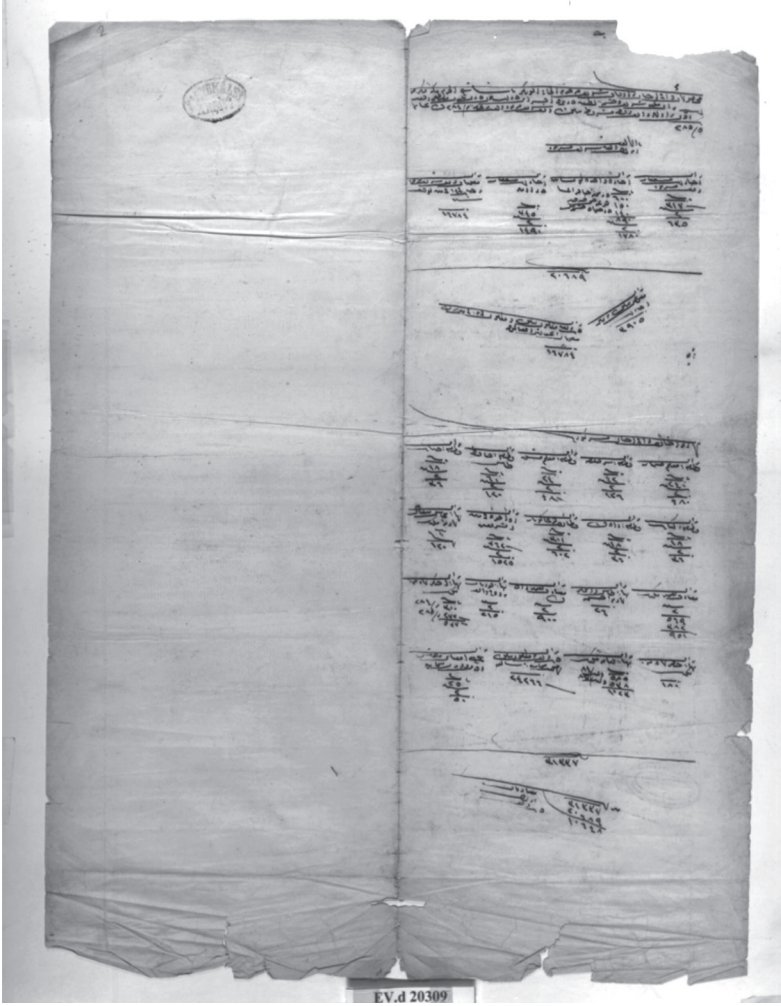
Güvemli, Oktay. *Muhasebe Tarihi*. Cilt 3. İstanbul: YMM Odası yayını, 2000.

Güvemli, Oktay, Cengiz Toroman ve Batuhan Güvemli. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Muhasebesi*. İstanbul: Kamu Gözetimi Kurumu: 2014.

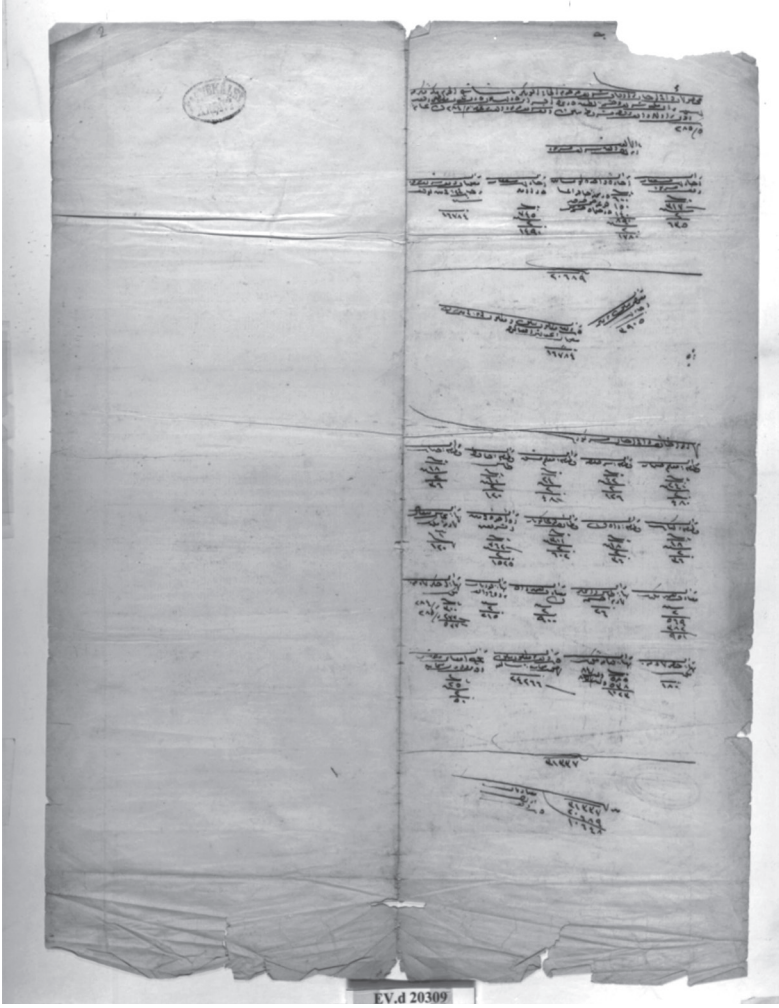
- Güvemli, Oktay ve Batuhan Güvemli. "The Birth and Development of an Accounting Method In the Middle East (Merdiban Method)." *The Fifth Accounting History International Conference*, Banff (Canada), 2007.
- Güvemli, Oktay ve Batuhan Güvemli. "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi." *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 46 (2016): 9-10.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Kal'a, Ahmet ve Yayın Hazırlama Kurulu, İstanbul Su Külliyyâtı I: Vakıf Su Defterleri - Hatt-ı Hümayûn (1577-1804). İstanbul: İSKİ, 1997.
- Kiel, Machiel. "Tripoliçe," *İslam Ansiklopedisi*. 41:315. Ankara: TDV Yay., 2012.
- Kunter, Halim Baki. "Türk Vakıflarının Milliyetçilik Cephesi" *Vakıflar Dergisi*, sy. 3 (1956): 4.
- Süreyya Mehmed. *Sicill-i Osmani*. Haz. Nuri Akbayer. Cilt 2. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Orbay, Kayhan. "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları: Vakfiyeler, Şeriyeye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrîr Defterleri Ve Vakıf Muhasebe Defterleri." *Vakıflar Dergisi*, sy. 29 (2005): 27-42.
- Orbay, Kayhan. "Vergi Kayıtları, Mahsul Miktarları ve Fiyatlar: Vakıfların Rüsûm, A'sâr-ı Hubûbât ve Fûrûht- Hubûbât Defterleri." *Otam*, sy. 30 (2011): 129.
- Öztürk, Nazif. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: TDV Yay., 1995.
- Öztürk, Nazif. *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Öztürk, Said. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*. İstanbul: OSAV, 1996.
- Sakaoğlu, Necdet. *Bu Mülkün Kadın Sultanları*. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2011.
- Şensoy, Fatma ve Oktay Güvemli. "The State Accounting Doctri-

- ne Book of The Middle East In The XIV Century: Risale-i Felekiyye-Kitab-us Siyakat And Its Place in Accounting Culture.” *The British Accounting Review*, 47 (2015): 159-176.
- Şensoy, Fatma. “Muhasebe defterlerinden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek- Bir Örnek XVIII. Yüzyıl”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 7 (2014): 76-103.
- Şerifoğlu, Ömer Faruk. *Su Güzeli İstanbul Sebilleri*. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yay., 1995.
- Tali, Şerife. “İstanbul Su Mimarisinde Fatih Sebillerinin Yeri ve Önemi.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sy. 10 (2010): 563.
- Tosun, Sevilay. “Ebubekir Paşa ve Kıbrıs’taki İmar Faaliyetleri.” *C.U. Sosyal Bilimler Dergisi* 28, sy. 2 (2004), 205-213.
- https://www.vgm.gov.tr/Documents/DUYURU%20Dosyalar%C4%B1/MULHAK_TEMSILCI_2017.pdf, Erişim Tarihi, 19 Şubat 2018.

EK:1. Ebubekir Paşanın Vakıf Muhasebe Defteri, EV.HMH.d, 20309

EK-2 .EV.HMH.D 20309 Numaralı Defterin Transkribi				
Muhâsebe				
Mahsûlât ve İhrâcât an-evkâf-ı şerîf-i merhûm el-Hâcc Ebûbekir Paşa şeyhü'l-harem Mekke-i Mükerrreme esbak berây-ı mekteb-i şerîf ve çeşme-i latîf der-nezd-i Aksaray der-İstanbul der-zamân-ı Mustafa Rif'at Efendi an-evladı vâkıf ber-vech-i meşrûta mütevellî-i vakf-ı şerîf-i mezbûr ... an gurre-i Muharrem sene 284 ilâ gâye-i Zi'l-hicce sene 285.				
...irâd-ı vakf-ı şerîf-i mezbûr				
Berây-ı icârât-ı musakkafât vakf-ı mezbûr	Berây-ı icâre-i vâhidelü besâfîn	Berây-ı icârât-ı musakkafât der-İzmir	Berây-ı meb'ûsât vakf-ı şerîf-i mezbûr	
Akçe 317,5 2 Sene: 635	Akçe 600 (der-mahalle-i Çakır Ağa)	Akçe 745 2 Sene: 1490	Akçe 16784	
	150 (Kovacı Dede)			
	140 (der Cellad Çeşmesi)			
	890 2 sene: 1780			
Yekûn: 20689				
<div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; transform: rotate(-15deg);"> Berây-ı deyn-i vakf-ı mütevellî ve matlub-ı Hazine-i Haremeyn an akçe- meb'ûsât ita eş İktiza kerde akçe 16784 </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; transform: rotate(15deg);"> Berây-ı makbuz-ı mütevellî be maliye icârât akçe 3905 </div> </div>				
Be- cihet i el-vezâif ve ihrâcât-ı mezkûr				
Berây-ı vazife-i mu'allim-i ser-halife	Berây-ı vazife-i mu'allim-i meşk	Berây-ı vazife-i hâfız	Berây-ı vazife-i cübâyet	
Akçe 240 2 sene: 480	Akçe 42 2 sene: 126	Akçe 24 2 sene: 48	Akçe 60 2 sene: 120	Akçe 18 2 sene: 36
Berây-ı vazife-i kitâbet	Berây-ı vazife-i râh-i âbî	Berây-ı vazîf-i du'âgüvân	Berây-ı ahali-i Haremevn-i	Berây-ı bahâ-i asel miskâl
Akçe 18 2 sene: 36	Akçe 18 2 sene: 36	Akçe 301 2 sene: 602	Akçe 762,5 2 sene: 1525	1 kyye Bahâ 120
Berây-ı mesârif-i himmet-i	Berây-ı bahâ-i tas maa zincir	Berây-ı mesârif-i hizmet-i râh	Berây-ı bahâ-i kurban...	Berây-ı bahâ-i
2 sene: 569+382-951	26	2 sene: 900	2 sene: 215	Akçe 300 (an sene 284)
				Akçe 277,5 (an sene 285)
				577,5
Berây-ı bahâ-i ...	Berây-ı bahâ-i ... mekteb	Berây-ı deyn-i vakf matlub ...	Berây-ı ... ma'âs ...	
180	Akçe 585 (sene 84) Akçe 538 (sene 85) 1023	24266,5	Akçe 25 2 sene: 50	
Yekûn: 31337				
Mizân:				
		31337 (mesâfirât)		
		20689 (varidât)		
		=10648 (deyn-i vakf)		

EK.4: BOA.EV.HMH.20310 Numaralı Defterin Transkribi
EV.HMH.20310

Sahibü'l-hayrât el-Hac Ebubekir Paşa Vakfı Şerifi'nin 1284 senesi Muharrem'i ibtidasından 85 senesi Zilhicce'si nihayetine değin 2 senelik ber veçhi zîr iradı ile masarifatını mübeyyin bir kıt'a defteri

- 84 Senesi varidatı
 600 Aksaray'da Cafer Ağa Mahallesi'nde vaki icâre-i vahideli sebze bostanı
 150 Koğacı Dede Mahallesi'nde vaki çiçek bostanı
 140 Cellad Çeşmesi'ndeki çiçek bostan ..(?)
 242 Cabi yediyle tahsil kılınan icarâtı
 745 Vakf-ı mezkurun İzmir'den mevrud icarâtı
 1877
 Sene-i mezkur masarifatı
 240 Muallim-i sıbyanan vezâifi
 42 Ser halife vezâifi
 24 Muallim-i meşk vezâifi
 60 Hafız-ı tas vezâifi
 18 Cibayet vezâifi
 18 Kitabet vezâifi
 18 Ab-ı rah vezâifi
-
- 420
- 120 Es-seyyid Emin ve Ali Rıza ve Fatımatü'z-zehra duagûyı
 120 Mehmed Es-seyyid ve Ahmed Hayreddin Efendiler duagûyı
 61 Hafız Kara duagûyı
-
- 721
- 120 Bir aded kış mangalı
 70 Mektebin nerdiban kapısıyla rahle ? tamiratı
 26 Çeşmeye alınan bir aded tas bahası maa zincir
 20 Mektebin bazı mahallerine çilingir masârif
 475 Suyolcu masârifatı
 105 Bir re's kurban
 546 Kapama-i sâbiyân
 762 Hameyn Ahalisi vergisi
 585 Mekteb sakfına olan masârif ile ve kömür ve hamaliye ve kanta-riye bahası
 382 Mekteb-i mezkur cam çerçeve ve süpürge ve kabristan? ve lağım

tathiri vesâir perâkende masârifî

3812 Ber vechi bâla masarifat
1877 Ber veçhi bâla varidat
1935 Sene-i mezkür de zâid masarifat

85 Senesi Varidâtı
600 Aksarayda Cafer Ağa Mahallesi'nde vaki icâre-i vahideli sebze bostanı
150 Koğacı dede Mahallesi'nde vaki çiçek bostanı
140 Cellad Çeşmesi'ndeki çiçek bostanı
214 Cabi yediyle tahsil olunan icârat
745 Vakf-ı mezkurun İzmir'den gelen icâratı ez gayrı hamse(?)

1849

Sene-i mezkur mesarifatı

721 Sene-i sabıkı misüllü vezâif ile duagûyı
277 Kömür hamaliye ve kantariye bahası
180 Mübayaa olunan hasır bahası
425 Suyolcu masârifatı
139 Abdethane tamirâtı ve süpürge ve çöpçü ve sair masarîfât
55 Cam çerçeve masarifatı
538 Kapama-i sıbyanân
110 Bir re's kurban
762 Haremeyn ahalisi vergisi

3208 Ber vechi bâlâ masarifatı

1849 Ber veçhi bâla varidatı

1359 Sene-i mezkurda fazla masarifat

1935 84 senesi fazlası

1359 85 senesi fazlası

3294

TÜRKİYE’DE KIRSAL KALKINMADA KALKINMA AJANSLARININ ROLÜ*

Yasemin Mamur Işıkcı

Öz

2003 yılı Avrupa Birliği Katılım Ortaklığı Belgesinde, katılım öncesi mali yardım programından yararlanabilmenin koşulu 08.02.2006 tarihli ve 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun ile kurulan Kalkınma Ajansları bölgenin kırsal ve yerel kalkınma ile ilgili kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak ve bu kapsamdaki projelere destek sağlamakla yükümlü tutulmuşlardır. Bu çalışmanın amacı da Kalkınma Ajansları’nın kırsal kalkınmaya hangi şekilde ve ne oranda katkı sağladıklarını ortaya koymaktır. Bu değerlendirmeyi yapmak üzere Türkiye’de bulunan mevcut 26 Kalkınma Ajansı’nıdan, Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA), Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DOĞAKA), Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (DOKA), Güney Ege Kalkınma Ajansı (GEKA), İpekyolu Kalkınma Ajansı (İKA), KARACADAĞ ve Trakya Kalkınma Ajansı (TRAKYAKA)’nın 2016 yılları faaliyet raporları ve bölge planları taranmış ve uzmanlarla mülakat yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Kalkınma, Kalkınma Ajansı, Yerelleşme, Küreselleşme, Türkiye

*Bu makale 7-8 Eylül 2017 tarihinde “Türkiye’de Kırsal Kalkınmada Bölge Kalkınma Ajanslarının Rolü” adı altında sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, mamurysm@gmail.com

The Role Of Development Agencies In Rural Development In Turkey

Abstract

Development Agencies established with the Law on the Establishment, Coordination and Duties of Development Agencies No. 5449 dated 08.02.2006 on the condition that the pre-accession financial assistance program can be utilized in the 2003 European Union Accession Partnership Certificate, were obliged to increase the regional and rural development capacity of the region and to provide support to the projects in this context. The aim of this study is to show how and in what way Development Agencies contribute to rural development. In order to make this assessment available from the current 26 Development Agencies in Turkey; West Mediterranean Development Agency (BAKA), Eastern Anatolia Development Agency (DOĞAKA), Eastern Black Sea Development Agency (PJC), the South Aegean Development Agency (REER), the Silk Road Development Agency (ICA), KARACADAĞ and Trakya Development Agency (TRAKYAKA)'s activity reports and regional plans for 2016 were scanned and interviews were conducted with experts.

Keywords: Rural Development, Development Agency, Localization, Globalization, Turkey

Giriş

Gerek nüfusunun önemli bir kısmının yaşamını kırsal alanlarda sürdürüyor olması, gerek kırsal alanda yaşanan sorunların eninde sonunda kentleri etkileyecek olması, gerekse doğal kaynakları barındırması açısından kırsal kalkınma sorunu, öteden beri dünya gündeminin temel konularından biri olmuştur. 1980’li yıllardan itibaren hızla yaygınlaşan küreselleşme akımı pek çok konuda olduğu gibi kırsal kalkınma konusunda da uygulamalarda büyük bir değişime neden olmuştur. Nitekim 1980’li yıllara kadar kırsal kalkınma alanında ki faaliyetler “sosyal devlet anlayışı” gereğince merkezi düzeyde ve devlet müdahaleleri ile gerçekleştirilirken; küreselleşme sürecinin beraberinde getirdiği “minimalist” devlet anlayışı doğrultusunda kırsal kalkınma çabaları, bu tarihten sonra, ulusötesi kurumların yönlendirmesine ve yerel aktörlerin faaliyetlerine bırakılmıştır. Dolayısıyla dünyada yaşanan bu süreç Türkiye’deki kırsal kalkınma politikalarına da aynı şekilde yansımıştır. Cumhuriyet’in kurulduğu tarihten itibaren merkezi düzeyde ve köy-kent eşitsizliklerini gidermeye yönelik kırsal kalkınma politikaları 1980’li yıllardan sonra ve özellikle 1999 Helsinki Zirvesi’nden sonra Avrupa Birliği’ne adaylık statüsünün kazanılmasının ardından, merkez yerine yerel aktörleri önceleyen ve yerel kaynakları harekete geçiren, yerel özellikleri dikkate alan bir yapıya bürünmüştür. 2003 yılı Avrupa Birliği Katılım Ortaklığı Belgesinde, katılım öncesi mali yardım programından yararlanabilmenin koşulu olarak 08.02.2006 tarihli ve 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun ile kurulan Kalkınma Ajansları, bölgenin kırsal ve yerel kalkınma ile ilgili kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak ve bu kapsamdaki projelere destek sağlamakla yükümlü tutulmuşlardır.

Literatüre bakıldığından Kalkınma Ajansları (KA) ile ilgili Türkçe ve yabancı literatürde pek çok çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar; KA’nın yapı ve işleyiş açısından tanıtılması ve KA’nın tarihsel gelişimi (Eryılmaz & Tuncer, 2013; Hasanoğlu & Aliyev, 2006; Sert, 2012; Akpınar, t.y.), KA’nın bölgesel kalkınmaya katkısı (Küçük, t.y.; Günaydın, 2013; İncekara & Savrul, t.y.), farklı ülke örnekleri (Demiroğlu & Demiroğlu, 2014; Apalı, Yıldız, Boztepe, & Bayrak, t.y.; Usta & Akyol, t.y.), KA’nın olumsuz yönleri (Cankorkmaz, 2011; Sevinç,

2015), bölgesel kalkınma politikalarındaki değişim (Özaslan & Ünlü, 2015; Sevinç, 2011; Kargı, 2009; Sarıca, 2001; Öngen & Bakır, 2014; Çimen, 2013) açısından ele alınmıştır. Ayrıca KA, Özkan, Kırdas ve Koç (2012) tarafından yoksulluk sorununun çözümüne katkısı; Küçükali (2013) tarafından da sosyal politikalara etkisi açısından da irdelenmişlerdir. Yabancı literatürde Anriquez ve Stamoulis (2007) KA'nın yoksulluk sorununun çözümüne katkısını İtalya örneğinde incelemişlerdir.

Türkçe ve yabancı literatürde Kalkınma Ajansları kırsal kalkınma konusunda etkinliği konusunda pek fazla bir araştırmanın olmadığı görülmektedir. Bu konudaki az sayıdaki araştırmalardan olan bir araştırma Aslan (2010) tarafından İngiltere örneğinde; Er, Metin, Kalanlar ve Uçum (2014) tarafından Türkiye örneğinde yapılmıştır. Ward, Lowe ve Bridges (2003) de, kırsal kalkınmada bölgesel kalkınma ajanslarının rolünü İngiltere örneğinde analiz etmişlerdir.

Bu çalışmanın amacı da Kalkınma Ajansları'nın kırsal kalkınmaya "hangi şekilde ve ne oranda" katkı sağladıklarını ortaya koymaktır. Bu değerlendirmeyi yapmak üzere 6 adet Kalkınma ajansının (BAKA, DOĞAKA, DOKA, GEKA, İKA, KARACADAĞ ve TRAKYAKA) 2015 ve 2016 yılı faaliyet raporları ve 2014-2023 bölge planları taranmış, ayrıca uzman görüşlerine başvurulmuştur. Çalışmanın üç bölüm olarak yürütülmesi planlanmıştır. Birinci bölümde kırsal kalkınma kavramı açıklanmış ardından da dünyada ve Türkiye'de kırsal kalkınma politikalarının gelişim seyri incelenmiştir. İkinci bölümde dünya da ve Türkiye'de KA'nın kurulması süreci, sonra da KA'nın yapı ve işleyişi açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise Türkiye'de KA'nın kırsal kalkınmaya olan katkısı ele alınmıştır. Çalışma; KA'nın kırsal kalkınma açısından etkinliğini ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

2. Kırsal Kalkınma Kavramı ve Kırsal Kalkınma Politikalarının Gelişimi

Kırsal alanlar sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda şehir yerleşim bölgeleri dışında kalan, gelişimden yeterince yararlanamayan, insanların geçimlerini ağırlıklı olarak tarım, hayvancılık ve ormancılıkla sağladığı ve genellikle gelir seviyesinin düşük olduğu alanlar olarak kabul edilir (Başbüyük, 2004).

Kırsal alanlar, geçim kaynağının tarım ve hayvancılığa dayandığı, sosyal imkanların da pek gelişmediği az yoğunluktaki nüfusa sahip kent dışı alanlardır. Kırsal alanlarda genellikle, “yoksul” kesimler yaşamaktadır. Bu kesime ait insan grupları daha iyi sosyo-ekonomik ve istihdam koşullarına kavuşmak için zamanla kentlere göç etmek durumunda kalmaktadırlar. Bu durumda ise hem tarımsal faaliyetlerin devamlılığı tehlikeye girmekte, hem de kentlere göç eden kitleler yeni hayatlarında bir takım sosyo-ekonomik ve kültürel sıkıntılarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Söz konusu bu sebepler nedeniyle, kırsal nüfusun kente göç etmesini önlemek amacıyla, kırsal alanların refahını artırarak geleneksel kırsal hayatın devamlılığını sağlamak için girişilen faaliyetler zincirine *kırsal kalkınma* adı verilmektedir. Bu faaliyetler, ekonomik olarak kalkınmanın yanında eğitim, sağlık gibi hizmetlerinin sunumuna, doğal ve kültürel değerleri korumaya yönelik olarak gerçekleştirilir (Kut, t.y.) Buradan da anlaşılacağı üzere, *Kırsal kalkınmayı*; kırsal nüfusa fayda sağlayan gelişme; kırsal alanda yaşayan nüfusun refah düzeyinin sürekli iyileştirilmesi olarak tanımlamak mümkündür (Anriquez & Stamoulis, 2007).

Buna bağlı olarak kırsal kalkınmanın amacını, kentsel ve kırsal alanlardaki yaşam koşullarının eşitlenmesi, kırsal alanların, bu alanlardaki doğal kaynakların varlıklarının korunması, çevresel koşulların iyileştirilmesi, sivil toplum örgütleri ve yerel yönetimlerin kalkınmaya katkılarının artırılması olarak ifade etmek mümkündür (Türkiye Kalkınma Bankası [TKB], 2004).

Kırsal kalkınma yaklaşımları, teknolojik ve sosyo ekonomik faktörlerin etkisi ile dönenmsel olarak değişmiştir. “1960’larda modernizasyon, 1970’lerde devlet müdahaleleri, 1980’lerde serbest pazar, 1990’larda katılım ile karakterize edilen bu farklılaşma, Türkiye’nin de kırsal kalkınma politikalarında yansıma bulmuştur” (İnal Çekiç & Ökten, 2009, s. 204).

Türkiye’de kırsal kalkınma alanında uygulanan politikalara cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllardan itibaren çok önem verilmiştir (Yeşilbaş, 2011). Ülkemizde bu bağlamda cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kırsal kalkınma anlayışı kırsal alanda yaşayan nüfusla kentlerde yaşayan nüfus arasındaki eşitsizlikleri gidermeye odaklanmıştır. “Ülke-

mizde kırsal alanın kalkındırılması amacıyla ortaya konan köy-kentler, merkez köyler, kırsal alan projeleri, cazibe köy uygulamaları, kırsal alan tarımsal sanayi oluşturulması çabaları gibi pek çok model, bu arayışların ürünü olarak ortaya çıkmıştır” (Yeşilbaş, 2011, s. 153). Bu çalışmaların hemen hepsi devlet güdümlü ve merkezi düzeyde gerçekleştirilmiştir. 1980’li yıllardan sonra kırsal kalkınma politikaları, merkez yerine yerel aktörleri önceleyen ve yerel kaynakları harekete geçiren, yerel özellikleri dikkate alan bir yapıya bürünmüştür.

1980’li yıllardan itibaren Türkiye’nin kırsal kalkınma politikalarında yaşanan bu değişim ve dönüşümde IMF, DB, DTÖ, OECD gibi uluslararası örgütlerin ve özellikle de AB’nin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Nitekim, Türkiye’nin AB’ne tam üyelik adaylığının kabul edildiği Aralık 1999 Helsinki Zirvesi sonrası yaşanan süreçte AB, Türkiye’nin kırsal kalkınma politikalarında başat rolü oynamıştır. Bu süreç, Türkiye AB ile üyelik müzakerelerini geliştirmiş ve kırsal alana yönelik politika ve yapılarını AB ile uyumlaştırması gereğini ortaya koymuştur. Bu gelişmeler çerçevesinde 2006 yılında kırsal kalkınma açısından çok önemli bir gelişme olarak, 08.02.2006 tarihli ve 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanunun’un kabul edilmiştir. Kanun’da bölge plân ve programlarına uygun olarak bölgenin kırsal ve yerel kalkınma ile ilgili kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak ve bu kapsamdaki projelere destek sağlamak” (md.5/c) görevi verilmiştir.

3. Kalkınma Ajansları (KA) Kavramı ve Kalkınma Ajansları’nın Gelişimi

KA, belirli bir bölgenin sektörel ve genel kalkınma sorunlarını belirleyen, bu sorunlara yönelik çözüm yollarını saptayan (Güneşer Demirci, 2008) ve bu çözümlere yönelik plan ve proje yapan/yaptıran, bölgede bulunan aktörlerle işbirliği yapan, özerk ve faaliyetlerinin tamamını ya da bir kısmını finanse eden bölgesel kurumlardır (Apalı, Yıldız, Boztepe, & Bayrak, t.y.).

Ajanslar, bölgenin yerel unsurlarını harekete geçirmek ve özellikle KOBİ’leri, teknoloji, bilgi ve kaynak bakımından desteklemek amacıyla kurulmuş, kamu kurumları özel sektör ve sivil toplum kuruluşla-

rının işbirliği yaptıkları ve birlikte karar aldıkları yönetişimci kuruluşlar olarak oldukça önemli konumdadırlar (Özer, 2007).

KA’nın kuruluşu, dünyada 1930’lu yıllara tekabül etmektedir (Özer, 2007). 1933 yılında, ABD’de, Tennessee nehri bölgesinde yaşayan halkın sosyo ekonomik gelişmesini sağlamak üzere kurulan Tennessee Valley Authority projesi Bölgesel Kalkınma Ajanslarına ilk örnek olarak kabul edilmektedir (Hasanoğlu & Aliyev, 2006).

KA’nın Avrupa’da kurulmaya başlanması II. Dünya Savaşını izleyen yıllara denk gelmektedir. KA’lar Batı Avrupa Ülkelerinde özellikle 1970’li yıllarda sayıca artış göstermişlerdir. Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerinde ise bu artış ancak 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren söz konusu olmuştur (Uzay, 2010). Avrupa’da KA’nın yayılmasındaki temel sebep, Avrupa Birliği içinde bölgeler arasındaki farklılıkların azaltılarak ekonomik ve sosyal uyumun artırılması hedefi olmuştur (Eryılmaz & Tuncer, 2013).

Türkiye’de, KA’nın kurulma süreci esas olarak Türkiye’nin üyeliğe adaylığının onaylandığı 1999 Helsinki Zirvesi ile başlamıştır. Avrupa Birliği Komisyonunun hazırlamış olduğu Katılım Ortaklığı Belgesi’nde KA’larının kurulması orta vadede yapılması gereken düzenlemeler arasında sayılmış ve bu yönde yasal sürecin başlatılması istenmiştir. Bu süreç gereğince, öncelikle Topluluk kurallarına uygun olarak kısa vadede istatistiksel bölge olarak bilinen Avrupa Birliği (NUTS) sistemi 22 Eylül 2002 tarih ve 4720 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile kabul edilmiştir (Hasanoğlu & Aliyev, 2006). Bu sistem ile Türkiye sosyo-ekonomik özelliklerine göre üç istatistikî bölgeye ayrılmıştır (Özer, 2007). Bu sisteme göre her il Düzey 3 seviyesindeki istatistikî bölgeyi oluşturmaktadır. Düzey 3 kapsamındaki komşu illerin gruplandırılması ile Düzey 2 seviyesindeki istatistikî bölgeler oluşturulmuştur. Bu bölgelerin sayısı 26 adet olup KA’da bu kademedeki kurulmuştur. Düzey 2 seviyesindeki istatistikî bölgelerin gruplandırılmasıyla 12 adet Düzey 1 seviyesindeki istatistikî bölge oluşturulmuştur.

Daha sonra ki süreçte, 2003 yılı Katılım Ortaklığı Belgesinde, katılım öncesi mali yardım programından yararlanabilmek için KA’ların kurulması öngörülmüştür. Böylece KA’ları 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun,

08.02.2006 tarihinde ve 26074 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Hasanoğlu & Aliyev, 2006).

Tablo-1: Türkiye’de Kalkınma Ajanslarının Kurulduğu İstatistikî Bölgeler

İBBS Bölgeleri	Bölgede Kurulan Kalkınma Ajansı
TR10 (İstanbul)	İstanbul Kalkınma Ajansı
TR21 (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ)	Trakya Kalkınma Ajansı
TR22 (Balıkesir, Çanakkale)	Güney Marmara Kalkınma Ajansı
TR31 (İzmir)	İzmir Kalkınma Ajansı
TR32 (Aydın, Denizli, Muğla)	Güney Ege Kalkınma Ajansı
TR33 (Afyon, Kütahya, Manisa, Uşak)	Zafer Kalkınma Ajansı
TR41 (Bilecik, Bursa, Eskişehir)	Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma A.
TR42 (Bolu, Düzce, Kocaeli, Sakarya, Yalova)	Doğu Marmara Kalkınma Ajansı
TR51 (Ankara)	Ankara Kalkınma Ajansı
TR52 (Konya, Karaman)	Mevlana Kalkınma Ajansı
TR61 (Antalya, Burdur, Isparta)	Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı
TR62 (Adana, Mersin)	Çukurova Kalkınma Ajansı
TR63 (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye)	Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı
TR71 (Aksaray, Kırıkkale, Kırşehir, Nevşehir, Niğde)	Ahiler Kalkınma Ajansı
TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat)	Orta Anadolu Kalkınma Ajansı
TR81 (Bartın, Karabük, Zonguldak)	Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı
TR82 (Çankırı, Yozgat, Sinop)	Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı
TR83 (Amasya, Çorum, Samsun, Tokat)	Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı
TR90 (Artvin, Giresun, Rize, Gümüşhane, Trabzon, Ordu)	Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı
TRA1 (Bayburt, Erzincan, Erzurum)	Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma A.
TRA2 (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars)	Serhat Kalkınma Ajansı
TRB1 (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli)	Fırat Kalkınma Ajansı
TRB2 (Bitlis, Hakkari, Muş, Van)	Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı
TRC1 (Adıyaman, Gaziantep, Kilis)	İpekyolu Kalkınma Ajansı
TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa)	Karacadağ Kalkınma Ajansı
TRC3 (Batman, Mardin, Siirt, Şırnak)	Dicle Kalkınma Ajansı

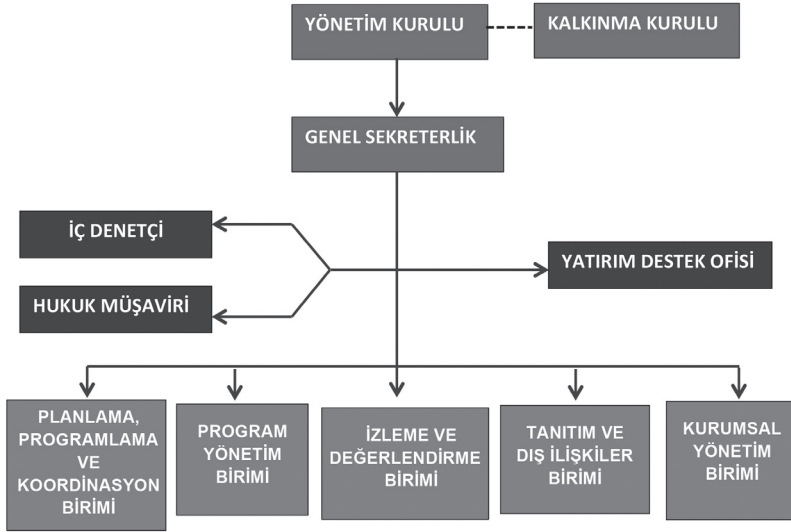
(Kaynak: Demiroğlu & Topal Demiroğlu, 2014)

KA’nın amaçları genel olarak şöyle özetlenebilir (Uzay, 2010). Ekonomik kalkınmanın sağlanması, yatırımların ve rekabet gücünün artırılması, sosyal ve fiziki gelişmenin sağlanması, işletmelerin desteklenmesi, beceri ve bilgi altyapısının geliştirilmesi, istihdamın artırılması ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasıdır. 5449 sayılı Kanunda kalkınma ajanslarını oluşturma amacı; kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamak, yerel potansiyeli harekete geçirmek, sürdürülebilirliği sağlamak bölgelerarası ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmak kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek, (md.1) olarak sıralanmaktadır.

Ajansların görevleri Kanun’un 5. Maddesinde sıralanmıştır. Buna göre Ajanslar; Bölgenin iş ve yatırım imkânlarını tanıtmak; girişimcileri desteklemek, yatırımcılara proje geliştirilmesi konusunda katkı sağlamak gibi pek çok görevinin yanında, kırsal kalkınmayla ilgili olarak; bölge plân ve programlarına uygun olarak bölgenin kırsal ve yerel kalkınma ile ilgili kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak ve bu kapsamdaki projelere destek sağlamak görevi bulunmaktadır.

Türkiye’de kurulan kalkınma ajanslarının idari yapısı dört organdan oluşmaktadır. Bunlar Yönetim Kurulu, Kalkınma Kurulu, Genel Sekreterlik ve Yatırım Destek Ofisleridir. Yönetim kurulu ajansın karar organı olup, Vali’nin başkanlığında, büyükşehir belediye başkanı, il genel meclisi başkanı, sanayi odası başkanı, ticaret odası başkanı ile kalkınma kurulunun özel kesim veya sivil toplum kuruluşlarından seçtiği üç temsilciden oluşmaktadır. Yönetim kurulu başkanı ajansını da temsil eden Vali’dir. Kalkınma kurulları en fazla üyeye sahip olup, temel görevi özel sektör, sivil toplum ve kamu kuruluşları arasında koordinasyonu sağlamaktır. Ajansın yürütme organı ise Genel Sekreterlik’tir. Genel Sekreterlik Yönetim Kurulu’na karşı sorumludur. Yatırım Destek Ofisleri ise, biri koordinatör olmak şartıyla en çok beş uzmandan oluşurlar ve Genel Sekreterliğe karşı sorumludur. Yatırım Destek Ofisleri’nin temel görevi; bölge illerinde, özel kesimdeki yatırımcıların izin ve ruhsat işlemleri ile diğer idarî iş ve işlemlerini yönetim kurulu adına tek elden takip ve koordine etmek, yatırımları izlemektir (5449 Sayılı Kanun md.7-16).

Şekil 1: Kalkınma Ajansı (KA) 'nın Yapısı

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı Kalkınma Ajansları 2016 Yılı Genel Faaliyet Raporu

Ajansın gelirleri; Avrupa Birliği ve diğer uluslararası fonlardan sağlanacak kaynaklar, kamusal gelirler, faaliyet gelirleri, bölgedeki sanayi ve ticaret odalarından aktarılan kaynaklar, önceki yıldan devreden gelirler ile ulusal ve uluslar arası kurum ve kuruluşlarca yapılan bağış ve yardımlardan oluşmaktadır. Ajansın giderleri ise; plan, program ve proje giderleri, proje ve faaliyet destekleme giderleri, taşınır ve taşınmaz mal ile hizmet alım giderleri, yönetim ve personel giderleri, araştırma- geliştirme - tanıtım ve eğitim giderleri ve görevlerle ilgili diğer giderlerdir (Bakır & Tuncel, 2010).

2008 tarihli 27048 Sayılı Kalkınma Ajansları Proje ve Faaliyet Destekleme Yönetmeliği'nde belirtildiği üzere, Ajanslar, yerel yönetimlerin, diğer kamu kurum ve kuruluşlarının ve bölgedeki sivil toplum kuruluşlarının yerel ve bölgesel kalkınmaya katkıda bulunabilecek çalışmaları için teknik ve mali destek sağlayabilirler. Ajanslar teknik desteği, kendi personeli eliyle ya da zorunlu hallerde hizmet alımı yoluyla; danışmanlık sağlama, eğitim verme, program ve proje hazırlanmasına katkı sağlama, geçici uzman personel görevlendirme, lobi faaliyetleri ve uluslararası ilişkiler kurma gibi yollarla sağlarlar. **Mali**

destek türleri ise; Doğrudan finansman desteği, Faiz desteği ve Faizsiz kredi desteğinden oluşmaktadır (http://www.ankaraka.org.tr/tr/mali-destekler_12.html)

Faiz desteği, ilgili aracı kuruluşlardan alacakları krediler karşılığında ödeyecekleri faiz giderlerinin Ajans tarafından karşılanmasını öngören karşılıksız yardımdır (Kalkınma Ajansları Proje ve Faaliyet Destekleme Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, m.12). Doğrudan finansman desteği, ajansın belli proje ve faaliyetlere sağladığı karşılıksız desteklerdir (Kalkınma Ajansları Proje ve Faaliyet Destekleme Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, m.3). Doğrudan Finansman Desteği üç farklı şekilde uygulanır: (http://www.ankaraka.org.tr/tr/mali-destekler_12.html)

- **Proje Teklif Çağrısı Yöntemi:** Proje teklif çağrısı, potansiyel başvuru sahiplerinin, belirli bir destek programı kapsamında ve önceden belirlenen konu ve koşullara uygun olarak proje teklifi sunmaya davet edilmesidir.
- **Doğrudan Faaliyet Desteği¹:** Doğrudan faaliyet desteği, yerel ve bölgesel kalkınmaya katkı sağlamayı ve ulusal plan ve programlar çerçevesinde, bölgesel gelişme planları ve programların uygulama kapasitesini geliştirmeyi amaçlayan stratejik araştırma, planlama ve fizibilite çalışmalarına mali destek sağlamak üzere yapılmaktadır. Doğrudan faaliyet desteğinden sadece, kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşları, diğer kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ile birlikler ve kooperatifler yararlanabilir.
- **Güdümlü Proje Desteği:** Güdümlü proje desteği, bölgesel gelişmeyi hızlandırmaya ve bölgedeki girişimcilik ve yenilikçilik kapasitesini geliştirmeye katkıda bulunacak projelere, proje teklif çağrısı yöntemi uygulamadan doğrudan mali ve teknik destek sağlamak amacıyla oluşturulmuş destek türüdür. Bu tür desteklerde kamu kesimi, özel sektör, üniversite ve sivil toplum kuruluşlarının ortaklıkları desteklenir. Ajans bu tür desteklerde proje başına en fazla yüzde doksan oranında mali destek sağlayabilir.

¹ Aynı Yönetmeliğin 27 nci maddesi başlığı ile birlikte aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.
“**Fizibilite desteği**”

KA'nın kırsal kalkınma faaliyetlerine vermiş oldukları önem için sunmuş oldukları desteklerin oranı ve türleri diğer faaliyetler türleri ile karşılaştırmalı olarak aşağıdaki bölümde irdelenmiştir.

4. Türkiye’de Kalkınma Ajanslarının Kırsal Kalkınmada Rolü

Yukarıda da ifade edildiği üzere, kırdan kente göç ve yoksulluk sorunlarının azaltılması açısından “kırsal kalkınma” başarılması gereken önemli bir hedeftir. Küreselleşme ile gelen anlayış değişikliği ise bu konudaki sorumluluğu, yerel unsurlara ve bu unsurları harekete geçirecek yapılara bırakmış görünmektedir. KA’da bu yapıların en başında gelmektedir. Dolayısıyla KA, kırsal kalkınma konusunda büyük sorumluluklar taşımaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde de KA'nın kırsal kalkınmaya katkısı, faaliyet raporları üzerinden ve uzmanlarla yapılan görüşmelerden yola çıkılarak değerlendirilmiştir. Faaliyet raporları üzerindeki incelemelerde ise ajansların belli proje ve faaliyetlere için yaptığı mali destek oranlarına ve türlerine bakılmıştır.

Kalkınma ajansları 2015 yılında değerlendirmesi tamamlanan ve destek almaya hak kazanan proje listelerini ilan etmiştir. Buna göre, toplam 1300 proje, ajanslardan destek almaya hak kazanmıştır. Desteklenen proje sayısı, toplam proje başvurularının % 25,1’ini oluşturmaktadır. Bu projelere eş finansman bütçesi hariç olmak üzere, toplam 471.9 milyon TL destek verilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2015).

Toplam 1300 projeden 51 adet doğrudan kırsal kalkınma konulu proje teklifine mali destek verilmiş olup bunlardan 43 adeti BEBKA'nın desteklediği “kar amacı güden ve kar amacı gütmeyen kırsal ekonomik” kalkınma mali destek programlarıdır. Geri kalanlar ise KARACADAĞ Kalkınma Ajansın’ın desteklediği GAP Organik Tarım Değer Zinciri Pilot Uygulamaları Mali Destek Programı projeleridir. Projelere verilen toplam destek miktarı 16,5 milyon TL.dir. Görüldüğü üzere bu oran toplam destek miktarının %3.5 gibi çok küçük bir miktarına denk gelmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2015) .

KA'nın kırsal kalkınma için sağlayabileceği diğer bir destek türü de “Güdümlü Proje” uygulamasıdır. 2015 yılında toplam 12 ajans (BEBKA, DİKA, DOĞAKA, DOKA, FKA, GMKA, İSTKA, KUZKA,

MARKA, MEVKA, SERKA ve TRAKYA) güdümlü proje uygulaması yürütmüştür. Bu projelerin toplam bütçesi 107,7 milyon TL olup, ajansların bu projelere katkısı toplam 56,7 milyon TL olmuştur. Bu projelerden sadece bir tanesi kırsal kalkınmaya hizmet edecek niteliktedir. Bu projenin desteklenen tutarı ise 1.789.058 TL’dir. (Kalkınma Bakanlığı, 2015) DOĞAKA tarafından desteklenen bu proje ise Mustafa Kemal Üniversitesi ve ortaklarının “Hatay İlinde Bitki Sağlığı Kliniği Kurulması” konulu güdümlü projesidir. 22.04.2015 tarihinde imzalanarak başlatılmış olan projenin toplam tutarı 2385.411 olup bunun 1.789.058 olan kısmı DOĞAKA tarafından desteklenmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2015). Bu proje her ne kadar kırsal kalkınma sorununa “üretici olarak çiftçiyi ve tarımı doğrudan desteklemek” şeklinde doğrudan bir katkı sunmasa da tarımsal üretimin sürdürülebilirliğine büyük katkı verecek niteliktedir.

2015 yılında olduğu gibi 2016 yılında da KA’nın kırsal kalkınma konusuna ilgileri sınırlı düzeyde kalmıştır. Buna göre, toplam 764 proje, ajanslardan destek almaya hak kazanmıştır. Desteklenen proje sayısı, toplam proje başvurularının % 22’sini oluşturmaktadır. Bu projelere eş finansman bütçesi hariç olmak üzere, toplam 282.8 milyon TL destek verilmiştir. Bu dönemde, toplam 764 projeden 48 adet doğrudan kırsal kalkınma konulu proje teklifi kabul edilmiş olup bunlardan 5 tanesi DİKA, 7 tanesi İKA, 5 tanesi KARACADAĞ, 9 tanesi KUDAKA’ya ait projelerdir. Bu projelere ayrılan toplam destek, eş finansman hariç 10.278.88 TL’dir. Görüldüğü üzere bu oran toplam destek miktarının %3.6 gibi çok küçük bir miktarına denk gelmektedir. 2016 yılında sadece İKA ve KUDAKA kırsal kalkınma amaçlı iki projeye güdümlü destek vermişlerdir. Bunlardan biri İKA’nın eş finansman hariç destek tutarını 3 milyon olduğu “Organik Zeytinle Gelen Sağlık, Sofralarda Salamuralık” Projesi ve KUDAKA’nın 4.500.000 finansman desteğine sahip “Bayburt Tarım Yerleşkesi” projesidir. 2016 yılında 6 Kalkınma Ajansı’nın (BAKKA, İKA, İSTKA, KUDAKA, ORAN, SERKA) güdümlü olarak desteklemiş olduğu 9 adet projenin toplam bütçesi ise eş finansman hariç toplam 24.9 milyon TL’dir (Kalkınma Bakanlığı, 2016).

Proje detaylarına 2016 yılı KA Genel Faaliyet Raporu içinde yer verilmediği için bu bilgiler Kalkınma Ajanslarını’nın kendi Web sayfa-

ları tek tek taranarak elde edilmeye çalışılmıştır. Raporları incelenen KA'ndan, ANKARAKA, AHİKA, BAKKA, BEBKA, ÇKA, İSTKA kurumlarının herhangi bir kırsal kalkınma konulu projeye destek verileri saptanmamıştır. DAKA, DİKA, GMKA, İZKA, KUDAKA, KUZKA, MARKA, MEVKA, OKA, ORAN, SERKA Kalkınma Ajansları'nın 2016 Yılı Faaliyet Raporlarına web sayfaları üzerinden ulaşılamamıştır. Faaliyet Raporları üzerinden kırsal kalkınma temalı projelere destek verdikleri anlaşılan KA ise sırası ile şöyledir; BAKA, DOKA, DOĞAKA GEKA, İKA, KARACADAĞ ve TRAKYAKA Kalkınma Ajansları.

Tablo 2: Faaliyet Raporlarında ve Web sitelerinde Kırsal Alanı Destekleyen Projeler Bilgisine Ulaşılan Kalkınma Ajansları

	Güdümlü Proje	Doğrudan Faaliyet Projesi	Teknik Destek	Mali Destek projesi	Diğer
BAKA	2				
DOĞAKA	2				
DOKA	3				
GEKA		4			
İKA	2			8	
KARACADAĞ					7
TRAKYAKA	2				

Kaynak: Yazar tarafından ilgili dökümanlar taranarak oluşturulmuştur.

Bunlardan KARACADAĞ Kalkınma Ajansı'nda, Kalkınma Bakanlığı koordinasyonunda Ankara Kalkınma Ajansı işbirliğiyle ulusal düzeyde pilot bir program olan “Sosyal Etkileşim Programı” ve GAP Bölge Kalkınma İdaresi işbirliğiyle Organik Tarım Mali Destek Programı uygulaması başlatılmıştır. 2016 Yılı GAP Organik Tarım Değer Zinciri Pilot Uygulamaları Mali Destek Programı kapsamında desteklenecek faali-

yetler için Ajansın 2016 Yılı Bütçesi’nde tahsis edilen toplam kaynak tutarı 2.000.000, 00 TL’dir. Rapor döneminde 2 tanesi Şanlıurfa’dan ve 5 tanesi Diyarbakır’dan olmak üzere toplam 7 destek başvurusu kabul edilmiştir. Rapor dönemi içinde ilgili projelerin sözleşme imza süreçleri tamamlanmış ve başlangıç toplantısı düzenlenmiştir. Belirtmek gerekir ki, tarım temalı bu program, ajans tarafından mali destek sağlanması planlanan programlar arasında en az bütçe sağlanan programı oluşturmaktadır. Nitekim; Tablo 3’de belirtilen bilgiler incelendiğinde, Yenilenebilir Enerji ve Çevre Mali Destek Programı için, 4000.000.00, GAP Bölgesinde Sanayide Enerji Verimliliğinin Artırılması Pilot Uygulamaları Mali Destek Programı için 3.000.000.00 TL, GAP Organik Tarım Değer Zinciri Pilot Uygulamaları Mali Destek Programı için 2.000.000.00 TL bütçe ayrılmıştır.

Tablo:3 KARACADAĞ 2016 Yılı Mali Destek Programları

S.No:	Programın Adı	Bütçe (TL)
01	Yenilenebilir Enerji ve Çevre Mali Destek Programı	4.000.000.00
02	GAP Bölgesinde Sanayide Enerji Verimliliğinin Artırılması Pilot Uygulamaları Mali Destek Programı	3.000.000.00
03	GAP Organik Tarım Değer Zinciri Pilot Uygulamaları Mali Destek Programı	2.000.000.00
GENEL TOPLAM		9.000.000.00

Kaynak: KARACADAĞ Kalkınma Ajansı 2016 Yılı Faaliyet Raporu, s. 48

Ajans tarafından 2016 Yılı Çalışma Programı ve Bütçesi çerçevesinde; Kalkınma Ajansları Proje ve Faaliyet Destekleme Yönetmeliği ve Kalkınma Ajansları Destek Yönetim Kılavuzu’na (DYK) uygun olarak 01 Nisan 2016 tarihinde 750.000.00 TL bütçeye sahip Doğrudan Faaliyet Mali Destek Programı ilan edilmiştir. Amacının, TRC2 Bölgesinin *kalkınması, gelişmesi ve rekabet gücü açısından önemli fırsatlardan*

yararlanılmasına, bölge kalkınmasına yönelik tehdit ve risklerin önlenmesinde acil tedbirlerin alınmasına, bölge için önemli olabilecek stratejik eylemlerin başlatılmasına ve gerçekleştirilmesine ve büyük hacimli yatırım kararlarına kısa vadede etki edilmesi ve yönlendirilmesine katkı sağlayacak “yenilikçi, acil ve stratejik nitelikli” araştırma, planlama, fizibilite çalışmalarına ve diğer faaliyetlere destek sağlamak olarak açıklandığı program kapsamında “tarımsal nitelikte ya da kırsal alanı desteklemeye yönelik” hiçbir projeye destek sağlanmamıştır. Söz konusu projede öncelik, bölgeye göç etmiş olan sığınmacıların, konut ihtiyaçları, sosyal ve kamusal hizmetlere erişim durumları, toplumsal uyum sorunları gibi konulara öncelik verilmiştir (KARACADAĞ, 2016).

Bir diğer KA olan BAKA'nın bölge planı kapsamında kırsal kalkınmaya yönelik orman köylerini koruma ve geliştirme hedefinin yer aldığı, lojistik köy projelerinin tarımsal ürünlerin toplanması, dağıtılması ve organizasyonu kapsamında desteklendiği gözlenmektedir. BAKA bölgesel gelişme hedefleri içinde yer alan “Tarımda Modernizasyonun ve Kırsal Kalkınmanın Sağlanması” önemli bir kırsal kalkınma politikasıdır. Bu hedef doğrultusunda bitkisel ve hayvansal üretimin verimliliğinin artırılmasına yönelik öncelikler ve tedbirler ortaya konmuştur. Ayrıca, bitkisel üretimde modernizasyonun sağlanması için iyi tarım uygulamalarının yaygınlaştırılması amaçlanmaktadır. Yine, bitkisel üretimde doğal kaynakların etkin kullanımının sağlanması, hayvansal üretimde modernizasyonun sağlanması ve üretimin geliştirilmesi, tarımda örgütlenme, ortak iş yapma ve pazarlama olanaklarının geliştirilmesi ilkeleri yer almaktadır. Planda, TR 61 bölgesinin kırsal kalkınmasını olumsuz etkileyen tarım sektörünün temel sorunları şu şekilde belirlenmiştir. 1) Tarımsal arazilerin küçük ve parçalı yapıda olması, 2) Sera üretiminin kıyı şeridi ile sınırlı kalması, 3) Tahıl üretiminde dekar başına verimin düşük olması, 4) Bilinçsiz tarım uygulamalarının ve geleneksel yöntemlerin üretimi olumsuz etkilemesi, 5) İlçelerdeki meyve üretiminin büyük ölçüde bir kaç ürünle sınırlı olması, 6) Seraların eskিয়েerek üretimi olumsuz etkilemesi, 7) Hayvan barınaklarının büyük kısmının kapalı ve sabit bağlamalı oluşu, 8) Tarımsal ürünlerin pazarlanmasında yaşanan sorunlar, 9) Üreticilerin nihai satış gelirlerinden aldıkları payın az olması, 10) Tarımsal ihracatın birkaç ülke ile

sınırlı olmasının kırılğan bir yapı ortaya çıkarmasıdır (BAKA, 2014-2023 Bölge Planı).

BAKA Kalkınma Ajansı, Mali Destek Programları başvuru rehberlerinin Kalkınma Bakanlığı tarafından onaylanmasının ardından 2016 yılı Mali Destek Programları kapsamında 19 Ocak 2016 tarihinde; Küçük İşletmeler Mali Destek Programı (Küçük İşletmeler), Küçük İşletmeler Mali Destek Programı (Mikro İşletmeler), Sürdürülebilir Çevre Mali Destek Programı Sosyal Kalkınma Mali Destek Programı başlıkları altında ve toplam 12 milyon TL bütçe ile proje teklif çağrısına çıkmıştır. Söz konusu dönemde Mali Destek açısından kırsal alanın gelişmesine ve ihtiyaçlarına yönelik proje çağrısında bulunulmamıştır (BAKA, 2016). Ancak ajansın GÜDÜMLÜ Proje Faaliyetleri sınırlı da olsa bu alana yönelmiştir. Nitekim bu kapsamda; Bölgede üretilen geleneksel süt ürünlerinin üretimi, depolanması ve pazarlanması sırasında karakteristik özelliklerinin korunmasına yönelik projeler üretmek için yaklaşık 4.000.000 TL maliyet öngörülen ‘Süt Teknolojileri Araştırma Merkezi’ GÜDÜMLÜ Projesi’ nin uygulamasına başlanması planlanmıştır. Uygulayıcısının Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesinin olduğu proje’ye birçok kurum ve kuruluş ortak olmuştur (BAKA, 2016).

“Bu konuda başka bir önemli proje de Antalya’da faaliyet gösteren ve kamu yatırımı ile İl Özel İdaresi tarafından yapılmış toplu sulama sistemi kullanan çiftçilerin enerji ihtiyacını çiftçiye bedelsiz olarak temin etmeyi amaçlayan, Antalya Büyükşehir Belediyesinin uygulayıcısı olduğu ‘Tarımsal Sulama Amaçlı Antalya Fotovoltaik Güneş Enerji Santralleri Kurulumu’ GÜDÜMLÜ Projesidir. Proje için 12.500.000 TL maliyet öngörülmüştür” (BAKA, 2016, s. 51).

Bir diğer KA olan DOKA’nın Bölge planı kapsamında, TR90 Bölgesi için tarım ve hayvancılığın rekabetçi özellik taşıyan bir sektöre olmasına rağmen, tarımda ürün planlaması, tescil ve markalaşma süreçleri ve pazarlama konularında doğru tarımsal danışmanlık ve üretici örgütlenmesi eksikliği, hasat sonrası depolama ve işleme tesislerinin yetersizliği, çiftçinin küçük ölçekli olması ve arazinin parçalı yapısının tarımsal üretim ve verimi düşürdüğüne dikkat çekilmiştir. Bunlara rağmen rekabet açısından bölgenin, bitkisel üretimde fındık, çay ve kivi; hayvancılıkta arıcılık, denizde alabalık yetiştiriciliği ve avcılık yoluyla

su ürünleri üretimi ve organik yem yetiştiriciliği açısından, Bölge'nin büyük potansiyel taşıdığına vurgu yapılmıştır. DOKA bölgesel gelişme hedefleri içinde “Kırsal Odaklı Zenginlik ve Mutluluk” başlığı altında, “ Kır ve Kent Bağlantılarını Güçlendirme Yoluyla Kırsal Nüfusu Yerinde Tutmak”, “ Tarım, Hayvancılık ve Su Ürünlerinde Etkin Kaynak Kullanımı” ile “Üreticinin Düzenli Gelir Elde Etmesini Ve Yüksek Refah Seviyesine Ulaşmasını Sağlamak”, “Ormancılıkta Sürdürülebilirliği Katılımcılıkla Sağlamak ve Ormandan Sağlanan Geliri Artırmak” amaçları sıralanmıştır (DOKA 2014-2023 Bölge Planı)

DOKA Kalkınma Ajansı da tarımsal faaliyetleri destekleme amaçlı 3 büyük projeye destek sağlamıştır. Bunlardan birisi; Çikolata ve Fındık Parkı GÜdümlü Proje Çalışmasıdır. Projenin Toplam Maliyeti 4.998.000,00 TL'dir . Diğer bir proje de Organik Tarım Uygulama ve Araştırma Merkezi Altyapısının Geliştirilmesi Projesi dir. Bu projenin Toplam Maliyeti de 4.999.000,00 TL'dir. Projenin uygulama yeri Gümüşhane'nin Kelkit ilçesidir. Gümüşhane Valiliği İl Özel İdaresi ortaklığında yürütülecek projenin katılımcıları, Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü, Kelkit Köylere Hizmet Götürme Birliği ve Kelkit Belediyesi'dir. Projenin hedef grubu ise il merkezi ve ilçelerdeki tarım ve hizmet sektörü paydaşları, KOBİ'ler, üretici birlikleri, sivil toplum kuruluşları, ilgili diğer kurum ve kuruluşları kapsayan geniş bir kitleye yönelik kurgulanmıştır. İldeki ekonomik gelişmeye katkıda bulunmak, bölgenin doğal kaynaklarını ve çevre kapasitesini koruyarak uzun dönemli sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak ve tarımsal çeşitliliği artırarak tarımsal sanayiye güçlendirmek genel amaçlarıyla hazırlanan Organik Tarım Uygulama ve Araştırma Merkezi Altyapısının Geliştirilmesi Projesi ile, Kelkit ilçesindeki mevcut Organik Tarım Merkezinin altyapısının geliştirilmesi ve ilin organik tarım potansiyelinin yenilikçilik ve rekabet ekseninde değerlendirilerek bu alanda bir cazibe merkezi haline gelmesi amaçlanmıştır. 2015 yılında DOKA Yönetim Kurulu'na sunulup Ağustos ayında ön mutabakat metni ve ekleri onaylanan projenin Mart 2016'da nihai onayı gerçekleşmiştir (DOKA, 2016).

Diğer bir proje de Rize Çay Çarşısı GÜdümlü Proje çalışmasıdır. Bu projenin Toplam Maliyeti de 4.950.000,00 TL'dir. Proje, çay sektörü ile turizm arasında ilişki kuracak tanıtım ve ürün satış fonksiyonları oluşturmak amacını gütmekte olup proje kapsamında, çay temalı park

ve sosyal alanların yapımı, çay satış birimleri, model üretim tesisi, çay müzesi kurulması planlanmaktadır (DOKA, 2016).

Bir diğer KA olan, GEKA Bölge Planında arım arazilerinin parçalı ve dağınık yapıda olmasının, üretim plansızlıklarının, seracılık için gerekli ısıtma maliyetlerinin yüksek olmasının ve sulama sorunlarının bitkisel üretimi düşürdüğüne dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte; zeytin, zeytinyağı, üzüm, incir, kestane, kekik, badem, narenciye ve su ürünleri gibi ürünlerin üretiminde ülke genelinde oldukça önemli bir konumda olmasına rağmen, bu ürünler içinde markalaşma sorunun yaşandığı vurgulanmıştır. Bölgenin tarımsal kapasitesini artırmak için, bilgi ve kalite odaklı üreten, örgütlülüğü, verimliliği ve pazarlama kapasitesi yüksek tarım sektörü oluşturulmasının sağlanacağı ifade edilmiştir (GEKA 2014-2023 Bölge Planı).

GEKA Kalkınma Ajansı 2016 yılı içinde 20 proje içinden, tarımsal gelişmeye hizmet eden 4 projeyi desteklemiştir. Bunlar; başvuru sahibinin Çameli Ziraat Odası olduğu, “Çameli’ye Özgü Ceviz Tiplerinin ve Fasulye Çeşitlerinin Milli Ekonomiye Kazandırılması Projesi”, Nazilli Ticaret Borsası’nın “Nazilli Ticaret Borsası Soğuk Hava Deposu Fizibilitesi”, Aydın İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü’nün “Domates Mildiyösünün Mücadelesine Yönelik Tedbirler Projesi”, Aydın İli Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliği’nin “Aydın Damızlık Sığır Yetiştiricileri Öncülüğünde Besiciliğin Geliştirilmesi Projesidir” (GEKA, 2016).

İpekyolu KA Bölge Planında Gelişme gelişme hedefleri içinde belirlenen “Sürdürülebilir Kırsal Kalkınmanın Sağlanması” gelişme eksenini, kırsal kalkınma politikasının temelini oluşturmaktadır. Buna göre; “kırsalda altyapının güçlendirilmesi”, “tarımsal işletmelerin rekabetçi ve etkin bir yapıya kavuşturulması”, “tarıma dayalı imalat sanayinin geliştirilmesi”, “kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi ve kırsal girişimciliğin desteklenmesi” ve “kırsalda insan kaynaklarının geliştirilmesi ve bilinç düzeyinin artırılması” hedefleri tespit edilmiştir (İKA 2014-2023 Bölge Planı).

İpekyolu KA’nda, 2016 Yılı içinde GAP Organik Tarım Değer Zinciri Pilot Uygulamaları Mali Destek Programı için 2.250.000 TL bütçe verilmiştir. Bu programlar, T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu

Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı koordinasyonunda, Dicle Kalkınma Ajansı, İpekyolu Kalkınma Ajansı, ve Karacadağ Kalkınma Ajansı ile işbirliği ve koordinasyon içerisinde uygulanmıştır (İpekyolu KA, 2016). GAP Organik Tarım Değer Zinciri Pilot Uygulamaları Mali Destek Programlarından toplam 8 proje ile sözleşme imzalanmıştır (İpekyolu KA, 2016).

İpekyolu KA, aynı yıl içinde 2 büyük güdümlü projeyi desteklemiştir. Buna göre, 2016 yılı çalışma programında yer verilen “Antep Fıstığı Mükemmeliyet Merkezi” güdümlü Projesi’nin Gaziantep Ticaret Borsası’nın proje yürütücülüğünde uygulanması planlanmıştır. Bu proje, Antepfıstığı Araştırma Enstitüsü’nün yetersiz kaldığı Sertifikalı Aşılı Fidan Yetiştiriciliği kapasitesinin artırılması, doku kültürü ile kök hücre üretimi yaparak daha kısa sürede fidan yetiştirmesine olanak sağlayacak In-Vitro (Doku Kültürü) laboratuvarı ve bu doku kültürü ile üretilen kök hücrenin yetiştirilmesi için, tam kontrollü otomasyonlu sera kurulması ile birlikte çiftçi eğitim merkezi kurulmasını içermektedir. Projenin toplam bütçesi 2.000.000 TL olup Ajansın katkısı 1.500.000 TL olmuştur (İpekyolu KA, 2016).

Kilis’te S.S. Kocabeyli, Karaçavuş, Süngütepe ve Saatli Köyleri Tarımsal Kalkınma Kooperatifi’nin başvuru sahibi olduğu “Zeytin Salamura Tesisi ve Zeytinyağı Sabunu Üretim Tesisi Kurulumu” projesi imzalanmıştır. Yaklaşık maliyeti 4.000.000 TL olan Projeye Ajansın katkısı 3.000.000 TL olacaktır. Projenin temel amacı ise; Kilis’in zeytin endüstrisinin bölgelerarası ve uluslararası rekabet gücünü artırmaktır. Tesiste zeytin salamura ve zeytinyağı sabunu üretimi yapılacaktır (İpekyolu KA, 2016).

TRAKYAKA Bölge planında Bölge’nin geniş ve verimli tarım alanlarına sahip olduğu, “ayçiçek, buğday, kanola ve çeltik” gibi ürünlerin üretiminde başı çekmesine rağmen, sebze ve meyve üretiminin sınırlı düzeyde kaldığı, tarımsal üretimde katma değer artırılması için sebzelik meyvecilik, arıcılık vb. gibi alternatif ürünlere yönelmek gerektiği belirtilmektedir. Bu amaçla, tarımsal üretimde işbirlikler ve ar-ge faaliyetlerinin geliştirilmesi, tarımsal üretimde altyapı eksikliklerinin giderilmesi, tarımda ürün çeşitliliğinin artırılması, ihracatın teşvik edilmesi, çiftçi eğitimlerinin artırılması hedeflenmiştir (TRAKYAKA

2014-2023 Bölge Planı).

TARAKYAKA Kalkınma Ajansı’nda 2016 yılında, Sosyo- Ekonomik Kalkınma, Küçük Ölçekli Altyapı, Yenilikçi Girişimcilik ve İktisadi Kalkınma alanlarında Mali Destek Programları için proje çağrısı yapılırken, tarım, hayvancılık ve kırsal alana yönelik hizmetler göz ardı edilmiştir. Bununla birlikte; Ajans’ta desteklenen 12 Doğrudan Faaliyet Projesi’nden 2’si tarımla ilgilidir. Bunlar; başvuru sahibinin Kırklareli Ticaret Borsası’nın olduğu “Kırklareli Ticaret Borsası Tarımsal Ürün Depolama Fizibilitesi” ve Tekirdağ Büyükşehir Belediyesi’nin hazırladığı, “Tekirdağ İli Tarımsal Atık Potansiyelinin ve Bertaraf Yöntemlerinin Belirlenmesi” projeleridir. Desteklenen 46 teknik destek projesinden hiç birisi tarımı ve kırsal alanı destekleme çalışmaları ile ilgili değildir.

İncelenen son KA olan DOĞAKA Bölge Planı’nda, bölgede oldukça geniş bir ürün yelpazesi olmasına rağmen, üretimde modern tarım tekniklerinin kullanımının yetersiz olduğu, iklim ve coğrafi yapının uygun olmasına rağmen seracılığın kısıtlı olduğu, elde edilen ürünlerin pazarlanma ve depolama yöntemlerinde sorunlar bulunduğu belirtilmiştir. Bu sorunlardan yola çıkarak bölge planı’nda şu hedef konulmuştur; “TR63 Bölgesi’nin sahip olduğu tarımsal üretim potansiyelinin modern üretim ve pazarlama yöntemleri ve markalaşma ile katma değerini yükseltmek ve kırsalda ekonomik ve sosyal altyapıyı güçlendirerek yaşam kalitesini artırmak.” (DOĞAKA 2014-2023 Bölge Planı).

DOĞAKA Kalkınma Ajansı’nda GÜDÜMLÜ Proje kapsamında 2 adet Soğuk hava deposu projesi desteklenmiştir Bunlar da, başvuru sahiblerinin Kahramanmaraş ve Hatay Büyükşehir Belediyelerinin olduğu GÖKSUN ve DÖRTYOL Soğuk Hava Depolarıdır (DOĞAKA, 2016).

Kalkınma Ajanslarının bu konuda ne tür faaliyetlerde buldukları ve nasıl daha fazla katkı sağlayabileceğine yönelik olarak ilgili kalkınma ajanslarından 5 uzmanla görüşülmüştür. Bu görüşmeler sırasında Uzmanlar, BKA’nın kırsal kalkınma konusunda sırası ile en fazla “İş geliştirme merkezlerinin oluşturulması, eğitim programları, kırsalda gelir artırıcı faaliyetler, AB’ projelerine katılım, ortaklıkların ve işletmelerin oluşturulması, kırsalda rekabet edilebilirliğin artırılması ve proje yazımı konusunda danışmanlık etmek” şeklinde katkı sağladıklarını ifade

etmişlerdir. Bununla birlikte Uzmanlar, kırsalın farklılığının yeterince anlaşılmasında nedeniyle kırsala yönelik projeler hazırlanmasında zorluklar yaşadıklarını, diğer kırsal kalkınma aktörleri ile koordinasyon konusunda sıkıntı yaşadıklarını, stratejik planlamalarda yetersizliklerin olduğunu; bütün bu sebeplerin de kırsala yönelik faaliyetlerini olumsuz şekilde etkilediğini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte; finansal kaynak bulmakta zorluk çekmemelerinin, merkezin iş ortaklarının ve yerel unsurların desteklerinin kırsala yönelik faaliyetleri açısından olumlu yönde olduğunu belirtmişlerdir.

Uzmanlar, kırsal kalkınma açısından en önemli sorunlar olarak sırasıyla; yetersiz ve düşük kalitede konut, düşük gelir, sağlık hizmetlerinden uzak olmak, işsizlik ve örgün/mesleki eğitim eksikliği konularını görmekte-dirler. Buna rağmen kırsalın bu sorunlarına yönelik olarak Kalkınma Kuruluşları'na yeterince bir sorumluluk yüklememişlerdir. Örneğin; “KA kırsal kalkınmayı sağlamak adına başka ne tür desteklerde bulunmalıdır” sorusuna, görüşmecilerden sırası ile “girişimciliğin özendirilmesi, çevresel şartların düzeltilmesi, çiftçi eğitimlerinin artırılması, teknolojik imkanların geliştirilmesi, kırsal alt yapının düzenlenmesi, yatırımcılara danışmanlık desteği verilmesi” şeklinde cevaplar alınmıştır. Sadece bir tane görüşmeci “kırsal kesimde işsizliği bir sorun olarak görmüş ve BKA'nın bu soruna yönelik olarak projeler üretmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Uzman görüşleri ve KA'ları dökümanları göz önünde bulundurulduğunda anlaşılmaktadır ki; Kalkınma Ajansları, kırsal kalkınma sorununa daha çok “girişimcilik, rekabet” açısından bakmakta ve kırsala yönelik olarak daha çok, “proje hazırlama, AB fonlarından yararlanma konusunda danışmanlık etme ve çiftçi eğitimlerinin gerçekleştirilmesi” şeklinde katkı sağlamaktadır.

Oakley ve Gerforth (1985), kalkınma sürecinin üç unsurdan oluştuğunu ve bunların eş zamanlı olarak yürütüldüğünü ifade etmektedir. Bu elemanlar;

(a) İnsanların gereksinimi olan mal ve hizmetlerin gelişmiş bir ekonomik yapı içerisinde üretilmesini öngören Ekonomik Kalkınma (Economic Development);

(b) Sosyal yaşam koşullarının iyileştirilmesini öngören Sosyal Kalkınma (Social Development);

(c) Bireysel ve toplumsal olarak tüm insanların, sahip oldukları potansiyellerini kalkınma için kullanmaları ve ülkenin olumlu yönde gelişmesinde yapıcı rol oynamalarını ön gören İnsan Kalkınması (Human Development) unsurlarıdır (Tolunay & Akyol, 2006).

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı da, Kırsal Kalkınma Eylem Planı (2013-2018)’nda Türkiye’nin kırsal kalkınma politikasının temel amacını, yukarıdaki unsurları kapsayacak şekilde “kırsal kesimdeki asgari yaşam kalitesinin ülke ortalamasına yaklaştırılması hedefiyle kırsal toplumun iş ve yaşam koşullarının kentsel alanlarla uyumlu olarak kendi yöresinde geliştirilmesi ve sürdürülebilir kılınması” olarak ortaya koymuş ve bu hedefe ulaşmanın temel koşullarını şu başlıklarda sıralamıştır;

- a. Kırsal Ekonominin Geliştirilmesi ve İstihdam İmkânlarının Artırılması:
- b. Kırsal Çevrenin İyileştirilmesi ve Doğal Kaynakların Sürdürülebilirliğinin Sağlanması
- c. Kırsal Yerleşimlerin Sosyal ve Fiziki Altyapısının Geliştirilmesi
- d. Kırsal Toplumun Beşeri Sermayesinin Geliştirilmesi ve Yoksulluğun Azaltılması
- e. Yerel Kalkınmaya İlişkin Kurumsal Kapasitesinin Geliştirilmesi

Bu koşullardan da anlaşılmaktadır ki kırsal kalkınma, içinde beşeri sermayeye ve doğal kaynaklar ile çevrenin korunmasına da yatırım yapılmasını gerektiren çok boyutlu, geniş kapsamlı ve bütüncül çalışma gerektiren bir faaliyet alanıdır. Bu açıdan bakıldığında, kırsal kalkınmanın, “kırsal alandaki insanlara asgari yaşam standardı sağlamak, kent yaşamından kopmasını engellemek, temel kamu hizmetlerine erişimlerini kolaylaştırmak ve hatta kültürel birikimlerine katkı sağlamak, onların içinde yaşadıkları çevreyi sağlıklı bir şekilde korumak” gibi çok önemli amaçları olmalıdır. Bundan dolayı, incelenen KA’nın kırsal kalkınmaya katkısı sınırlı düzeyde kalmıştır. Gerek bölge planlarında ortaya konulan hedefler, gerekse kırsal kalkınma konulu projeler kırsalda “insan gücü” niteliğinin ve “sosyal ve ekonomik” kalitesini artırmayı ve çevrenin korunmasını amaç edinmemişlerdir. Kırsal kalkınma politikasına hizmet eden az sayıda ki projeler daha çok, “ürün çeşitliliğinin ve veriminin artırılması” böylece “girişimcilik ve rekabe-

tin artırılması” hedefine yönelmiştir. Bu nedenle genellikle ülke genelinde tek tip bir kırsal kalkınma modeli hakim olmuştur.

5. Sonuç

Bu çalışmanın amacı da Kalkınma Ajansları’nın kırsal kalkınmaya hangi şekilde ve ne oranda katkı sağladıklarını ortaya koymaktır. Bu değerlendirmeyi yapmak üzere Türkiye’de bulunan mevcut 26 Kalkınma Ajansı’nıdan, Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA), Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DOĞAKA), Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (DOKA), Güney Ege Kalkınma Ajansı (GEKA), İpekyolu Kalkınma Ajansı (İKA), KARACADAĞ ve Trakya Kalkınma Ajansı (TRAKYAKA)’nın 2015 ve 2016 yılları faaliyet raporları ve bölge planları taranmış ve uzmanlarla mülakat yapılmıştır.

Araştırma sonunda, incelenmiş olan KA’nın kırsal kalkınmaya katkısının sınırlı düzeyde kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasının en önemli sebepleri olarak da; kırsal alanda eğitim ve sağlık kurumlarının yeterli derecede olmaması, işsizlik, gelir düzeyinin düşük olması, tarımsal üretim ve hayvancılığın yeterince desteklenmemesi, sosyal ve kültürel etkinliklerden mahrum olma gibi kırsalın en önemli sorunlarının göz ardı edilmesi olduğu gözlenlenmiştir. KA’nın kırsal alana yönelik olarak izlediği tek tip modeller, girişimcilik ve rekabet odaklı olup “kırsal alanda ürün çeşitliliğinin ve veriminin artırılması” hedefi ile sınırlı düzeyde kalmaktadır. Ayrıca, araştırma sırasında kırsal kalkınmaya verilen desteklerin de diğer sektörlerle karşılaştırıldığında oldukça az olduğu göze çarpmıştır.

Kalkınma Ajansları’nın temel görevlerinden birisi “kırsal kalkınmaya” destek olmaktır. Bu nedenle KA ları kırsal kalkınma alanında daha etkin ve çok yönlü rol oynamalıdır. Özellikle kırsal alanın “sosyal ve beşeri” yönünün öneminin farkına vararak bu konudaki faaliyetlerini çeşitlendirmeleri gerekmektedir. İnsanın içinde yaşadığı çevre ile bir bütün olduğu, sağlıklı kalkınmanın sağlıklı çevre ile mümkün olacağı gerçeğinden yola çıkarak doğal kaynakların ve çevrenin sürdürülebilirliği yönünde de çaba sarf etmelidirler.

Kaynakça

- Akpınar, R. (2015). Türkiye’de değişen bölgesel kalkınma politikaları. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(6). <http://dergipark.gov.tr/ksbd/issue/16225/169926> adresinden alındı.
- Anríquez, G., & Stamoulis, K. (2007). Rural development and poverty reduction: Is agriculture still the key? (ESA Working Paper No. 07-02). The Food And Agriculture Organization Of The United Nations sitesinden alındı: <http://www.fao.org/tempref/docrep/fao/010/ah885e/ah885e.pdf>
- Ankara Kalkınma Ajansı, http://www.sagem.gov.tr/daireler/egitim_ve_proje/arge/egt_sunum/ankaraka_proje_kaynaklari.pdf adresinden alındı.
- Apalı, A., Yıldız, R., Boztepe, E., & Bayrak, S. (2014). Bölgesel kalkınma ajansları: Fransa ve İngiltere örnekleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(23), 66-88. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/kdeniz/article/view/5000113428/5000105621> adresinden alındı.
- Aslan, Ö. (2010). Bölgesel kalkınma ajanslarının kırsal kalkınmadaki rolü ve etkileri: İngiltere örneği. *Türkiye’de Bölgesel Kalkınmanın Yeni Örgütleri: Bölgesel Kalkınma Ajanslar*. (Akgül, B., & Nusfet U., (Ed.)). Bursa: Ekin Kitabevi, 179-223
- Bakır, H., & Tuncel, C. O. (2010). Bölgesel kalkınma politikalarının ve kalkınma ajanslarının gelişimi. *Kalkınma Ajansları Üzerine Seçme Yazılar*.
- Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı. (2017). *2016 Yılı Faaliyet Raporu*. Isparta. <http://www.baka.org.tr/uploads/14931896082016YiliFaaliyetRaporu.pdf> adresinden alındı.
- Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı. (2014). *Bölge Planı (2014-2023): TR61 Düzey Bölgesi*. <http://www.baka.org.tr/uploads/1391759531TR61Duzey2Bolgesi2014-2023BolgePlani.pdf> adresinden alındı.
- Başbüyük, A. (2004). Mesudiye (Ordu) Köykent Projesi. *Eastern Geographical Review*, 9(11), 301-325.
- Cankorkmaz, Z. (2011). Türkiye’de bölgesel kalkınma ajansları ve bu ajanslara yönelik eleştiriler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26 (1), 113-138.

- Çimen, A. (2013). Türkiye'nin bölgesel kalkınma politikalarının avrupalaşması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (38), 67-85.
- Demiroğlu M., & Topal Demiroğlu, E. (2014). Türkiye ve İngiltere kalkınma ajansları: İngiltere deneyiminden alınabilecek dersler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(48), 176-199.
- Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı. (2017). *2016 Yılı Faaliyet Raporu*. Trabzon. http://www.doka.org.tr/pdf/#dosyalar/publication/page_6091/1490184994-dogu_karadeniz_kalkinma_ajansi_2016_yili_faaliyet_raporu.pdf adresinden alındı.
- Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı. (2015). *(2014-2023) TR90 Doğu Karadeniz Bölge Planı*. http://www.doka.org.tr/pdf/#dosyalar/publication/page_8/1443452887-Bolge_Planı_2014-2023.pdf adresinden alındı.
- Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı. (2017). *2016 Yılı Faaliyet Raporu*. Hatay. <http://www.dogaka.gov.tr/planlama-detay.asp?p=49veplanlama=faaliyet-raporlarivepd=681veplanlamadetay=2016-yili-faaliyet-raporu> adresinden alındı.
- Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı. (2014). TR63 Bölge Planı (2014-2023), http://www.dogaka.gov.tr/Icerik/Dosya/www.dogaka.gov.tr_603_GE7J97UV_TR63-Bolge-Planı-2014-2023.pdf adresinden alındı.
- Eryılmaz, B., & Tuncer, A. (2013). Avrupa Birliği uyum sürecinde bölgesel kalkınma politikaları: Bölgesel kalkınma ajansları ve Türkiye uygulaması. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal Of Academic Inquiries)*, 8(1), 165-189.
- Er, S., Metin, T., Kalanlar, Ş., & Uçum, İ. (2014). Kalkınma ajanslarının kırsal kalkınmadaki rolü. 10. *Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi* 3-5 Eylül, Samsun.
- Güney Ege Kalkınma Ajansı. (2017). *2016 Yılı Faaliyet Raporu*. Denizli <http://www.geka.gov.tr/2900/2016-yili-faaliyet-raporu> adresinden alındı.
- Güney Ege Kalkınma Ajansı. (2014). *TR32 Düzey 2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı*. <http://geka.gov.tr/Dosyalar/>

- o_19utnqk2s1tbcm0h1g6i1973po38.pdf adresinden alındı.
- Güneşer Demirci, A. (2008). Kalkınma Ajansları. *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*. (F. Başkaya, & A. Ördek (Ed.)). 604-610
- Günaydın, D. (2013). Türkiye’de bölgeler arası gelişmişlik farklarını giderilmesinde kalkınma ajansların yeri: Izka mali destek programları örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (1), 73-101.
- Hasanoğlu, M., & Aliyev, Z. (2006). Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecinde Türkiye’de bölgesel politikalar. *Sayıştay Dergisi*, (60), 81–103.
- İpekyolu Kalkınma Ajansı. (2014). (2014-2023) *Bölge Planı*, <https://www.ika.org.tr/Bolge-Plani-icerik-40.html> adresinden alındı.
- İnal Çekiç, T., & Ökten, A. N. (2009). Sosyal sermaye perspektifinden kırsal kalkınma sorunsalına yeniden bakış. *MEGARON*, 4 (3), 203-213.
- İpekyolu Kalkınma Ajansı. (2016). *2016 Yılı Faaliyet Raporu. Gaziantep*. <https://www.ika.org.tr/2016-Yili-Faaliyet-Raporu-Icerik-333.html> adresinden alındı.
- İncekara, A., & Savrul, B. K. (2011). Bölgesel kalkınma politikaları ve Türkiye açısından bir değerlendirme, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, (44), 91-132
- Kalkınma Ajansları Proje ve Faaliyet Destekleme Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, Erişim Tarihi: 16.010.2017, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/09/20170915-2.htm>
- Kargı, N. (2009). Bölgesel kalkınma yaklaşımlarındaki gelişmeler ve AB perspektifi altında Türkiye’nin bölgesel politika analizi. *International Journal Of Economic And Administrative Studies*, 2 (1), 19-40.
- Kalkınma Bakanlığı. (2017). *2016 Yılı Bölge Kalkınma Ajansları Genel Faaliyet Raporu*. www3.kalkinma.gov.tr/.../Kalkinma_Ajanslari_2016_Yili_Genel_Faaliyet_Raporu.pdf adresinden alındı.
- Kalkınma Bakanlığı. (2016) *2015 Yılı Kalkınma Ajansları Genel Faaliyet Raporu*. <http://www.Kalkinma.Gov.Tr/Pages/Content.aspx?L=904e77ea-Ee8e-4414-9f76-88aa7a7e855f&I=836> adresinden alındı.

- Karacadağ Kalkınma Ajansı. *2016 Yılı Faaliyet Raporu*. Erişim Tarihi: 12.02.2017, http://www.karacadag.gov.tr/contentdownload/2016_y%C4%B1n%C4%B1_faaliyet_raporu_son.pdf
- Kut, E. (2013, Ocak). Sürdürülebilir kırsal kalkınma için kırsal alan planlaması genel Modeli ve KOP Bölgesi kırsal kalkınma önerileri. *1. KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu*. http://www.academia.edu/11727401/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir_K%C4%B1rsal_Kalk%C4%B1nma_%C4%B0%C3%A7in_K%C4%B1rsal_Alan_Planlamas%C4%B1_Genel_Modeli_Ve_Kop_B%C3%B6lgesi_K%C4%B1rsal_Kalk%C4%B1nma_%C3%96nerileri adresinden alındı.
- Küçük, O. (2007) AB uyum sürecinde kalkınma ajansları ve AB hibe projelerinin bölgesel kalkınmaya katkılarının araştırılması: Samsun, Kastamonu ve Erzurum Nuts II Bölgesi örneği. *Atatürk Üniversitesi SBE Dergisi*, 10(2), 495-507.
- Küçükali, A. (2013). Sosyal politika uygulamalarında kalkınma ajansları: KUDAKA örneği *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3), 205–220.
- Öngen, B., & Bakır, H. (2014). Avrupa Birliği süreci ve bölgesel politikalarda yaşanan dönüşüm: Türkiye bağlamında bir analiz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 69, 891-922.
- Özer, Y. E. (2007). Küresel rekabet - bölgesel kalkınma ajansları ve Türkiye. *Review Of Social, Economic ve Business Studies*, 9(10), 389–408.
- Özaslan, A., & Ünlü, H. (2015). Türkiye’de bölgesel kalkınma politikalarında değişim ve kalkınma ajansları . *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (13), 64-83.
- Özkan, H., Koç Kırdas, E., & Koç, T. (2012). Yoksulluk sorununu görmeyen bir kalkınma modeli olarak yönetişimci kalkınma: Adana örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(4), 89–125.
- Sert, O. (2012) Bölge, Türkiye’de bölge kavramı ve kalkınma ajanslarının yapısı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (4), 119-146.
- Sarıca, İ. (2001). Türkiye’de bölgesel gelişme politikaları ve projeler. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (1), 154-204.
- Sevinç, H. (2011). Bölgesel kalkınma sorunsalı: Türkiye’de uygulanan

- bölgesel kalkınma politikaları. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6 (2), 35-54.
- Sevinç, İ. (2015). Bölgesel kalkınmanın yeni aktörleri olarak kalkınma ajansları: Eleştiriler ve beklentiler. *GÜSBED*, 6 (13), 117-135.
- Tarım Bakanlığı. *Kırsal Kalkınma Eylem Planı (2013-2018)*. [http://kpkp.tarim.gov.tr/sp/K%C4%B1rsal%20Kalk%C4%B1nma%20Eylem%20Plan%C4%B1\(2015-2018\).pdf](http://kpkp.tarim.gov.tr/sp/K%C4%B1rsal%20Kalk%C4%B1nma%20Eylem%20Plan%C4%B1(2015-2018).pdf) adresinden alındı.
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, (TKB). (2004). *II. Tarım Şurası Kırsal Kalkınma Politikaları Komisyonu Raporu*. Ankara.
- Tolunay, A. A. Akyol, (2006), Kalkınma ve kırsal kalkınma: Temel kavramlar ve tanımlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, (2), 116-127.
- Trakya Kalkınma Ajansı. (2017). *2016 Yılı Faaliyet Raporu*. Tekirdağ. <http://www.trakyaka.org.tr/uploads/docs/16102017lkRr3V.pdf> adresinden alındı.
- Trakya Kalkınma Ajansı. (2017). (2014-2023) *Bölge Planı*. <http://www.trakyaka.org.tr/uploads/docs/23102017QRmO4s.pdf> adresinden alındı.
- Uzay, N. (2010). Kalkınma ajanslarına genel bir bakış. İç. Birol Akgül & Nisfet Uzay (Ed.). *Kalkınma Ajansları Üzerine Seçme Yazılar* (ss. 3-23). Bursa: Ekin.
- Usta S., & Akyol B. (2015, Ağustos). Bölgesel kalkınma aracı olarak bölgesel kalkınma ajansları: Macaristan örneği. *7. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi* (ss. 1057- 1066). Budapeşte.
- Yeşilbaş, M. (2011). Kırsal Kalkınma Politikalarının Gelişim Çizgisi ve Planlı Dönemde Kırsal Kalkınma. *Türk İdare Dergisi* (470), 153-176.
- Ward, N., Lowe, P., & Bridges, T. (2003). Rural and Regional Development: The Role of the Regional Development Agencies in England. *Regional Studies*, 37, 201–214.

Pazarlama 4.0

**Philip Kotler, Hermawan Kartajaya ve Iwan Setiawan/
Çev. Nadir Özata**

(Optimist Yayınları, İstanbul, 2017, 1. Baskı, 224 s.)

Fatma Selin Sak

Kitabın en önemli öncülünün içinde bulunduğumuz dijital ekonomi çağında yer alan müşterilerin değişen istek ve beklentilerine uyum sağlamak olduğunu belirten yazarlar, ayrıca pazarlama uzmanlarının rolünün, müşterilerin farkındalık aşamasından savunuculuk aşamasına gelene kadar rehberlik etmek olduğunu vurgulamaktadırlar. Teknoloji çağına olan ilgi ile dijital pazarlama ve geleneksel pazarlamanın bir arada olması gerektiğini tavsiye eden yazarlar, böylece şirketlerin ürünlerini kişiselleştirebileceklerini savunmaktadırlar.

Kitabın yazarlarından Philip Kotler, Northwestern Üniversitesi İş Yönetimi Akademisinde Profesör unvanıyla görev yapmaktadır. Modern Pazarlama'nın babası olarak kabul edilir. Wall Street Journal tarafından iş dünyasının en etkili altı düşünürü arasında gösterilmiştir. Kitapları yaklaşık 25 dile çevrilmiştir ve düzenli olarak uluslararası çevrelerde konuşmalar yapmaktadır. Hermawan Kartajaya, MarkPlus Inc. danışmanlık şirketinin kurucusu ve İcra Kurulu başkanıdır. İngiltere merkezli Chartered Institute of Marketing adlı eğitim amaçlı kurulmuş olan mesleki birliğe göre "Pazarlamanın Geleceğini Şekillendirmiş Olan 50 Guru"sundan biridir. Son olarak MarkPlus'ta COO olarak görev yapmakta olan Iwan Setiawan ise, şirketlerin pazarlama stratejilerinin tasarımlarına yardımcı olmaktadır. Ayrıca Marketeers sitesinin baş editörü olmakla birlikte yazarlık ve konuşmacılıkta yapmaktadır.

* Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, fssak@konya.edu.tr

“Pazarlama 4.0” kitabı 2017 yılında piyasaya sunulmuş olup, ülkemizde de yine aynı yıl içerisinde İstanbul’da basılmıştır. Kitabın incelemesi de bu ilk basım üzerinden yapılmıştır. Üç kısımdan oluşan kitabın ilk kısmı olan “Pazarlamayı Şekillendiren Temel Eğilimler” başlığı altında dört bölüm; ikinci kısım “Dijital Ekonomide Pazarlama İçin Yeni Çerçeveler” başlığı altında üç bölüm ve son kısım olarak üçüncü kısım “Dijital Ekonomide Taktik Pazarlama Uygulamaları” başlığı altında ise dört bölüm olmak üzere toplam on bir bölüm yer almaktadır.

Birinci kısımda ilk bölüm olan “Güç, Bağlantılı Müşterilerin Eline Geçiyor” adlı bölümün ana teması dikey, dışlayıcı ve bireyselden, yatay, kapsayıcı ve sosyale doğru eğilimdir. Yazarlara göre internet sayesinde dünyamızın artık sınırları kalkarak güç yapısı değişmektedir. Güçlü ülkeler daha zayıf olanlar ile anlaşmalar yapmakta, büyük şirketler ise küçük yenilikçi şirketleri satın almaktadır. Televizyon ve sinema sektörleri internetin etkisiyle sosyal ağların gölgesi altında kalmıştır. Dikey güç yapısının etkisi yerini yatay güç yapısına bıraktıkça müşteriler daha fazla güç kazanmaktadır. Zira kişisel paylaşımları artık milyarlarca insana ulaşmaktadır. Ayrıca ürünler farklı üretimler ile tüm dünyaya ulaşabilmektedir. Sonuçta sosyal medya ile farklılıkların bir arada olduğu toplumsal kapsayıcılık desteklenmiş ve insanlar ve şirketler işbirlikçi ilişkiler gerçekleştirmeye başlamışlardır. Rekabet daha kapsayıcı ve yatay olmuş ve farklı sektörleri birbirinin rakibi haline getirmiştir. Bununla birlikte müşteriler ile olan ilişkiler artık dikey değil yatay olmaktadır. Dolayısıyla müşteri güveni markaların gerçek değerine ve sosyal çevreye bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca müşteriler satın alma kararı verirken sosyal uyuma göre hareket ettiklerinden sosyal medya bunu kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda yazarlar, pazarlama uzmanlarının yatay ve kuşatıcı hale gelen pazarı dikkate almaları ve buna uygun hareket etmeleri gerektiğini vurgulamışlardır.

“Bağlantılı Müşterilere Pazarlama Yapmanın Çelişkileri” adlı ikinci bölümde, üç tane çelişkiden bahsedilmektedir. Bunlar sırasıyla, online etkileşim ve offline etkileşim, bilgilenmiş müşteri ve kafası karışmış müşteri ve olumsuz savunuculuk ve olumlu savunuculuktur. Yazarlara göre online ve offline etkileşim birbirinin yerini almamakta aksine birbirini tamamlamaktadır. Müşterilerin pozitif marka deneyimine ulaşabilmesi amacıyla online ve offline öğelerin birbirine entegre edilmesi

gerekmektedir. Bilgilenmiş müşteri ve kafası karışmış müşteri konusundaki çelişki bağlanabilirliğin etkisiyle müşterilerin artık kendi fikir ve deneyimleri yerine başkalarının sözlerine önem vermesiyle ilgilidir. Ancak günümüzde çok fazla kanaldan alınan bilgi ise kafa karışıklığına sebep olur ve karar vermeyi zorlaştırır. Gelecekteki müşterinin dikkatini toplamak bu nedenlerle zor olacaktır. Dolayısıyla yazarların görüşüne göre sanıyelik olarak etkin bir şekilde marka mesajını iletmek önemlidir ve dahası müşterileri etkileyen sosyal ağlarda şirketlerin aktif bir şekilde marka sohbetleri başlatmaları gerekmektedir. Bağlanabilirliğe bağlı olarak verilen son çelişkiye bakıldığında ise, yazarlar olumsuz ve olumlu savunuculuğun birbirine gereksinim duyduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda hem olumlu hem de olumsuz savunuculuk olmazsa marka sohbetleri sönük kalacaktır. Zira Starbucks ve McDonald's gibi markaların savunucuları ve nefret edenlerinin sayısı neredeyse eşittir. Ancak markalar nefret edenlere karşı savunucuların etkin hale gelmesiyle başarıya ulaşarak bilinirliklerini artırmıştır.

“Etkili Dijital Altkültürler” adlı üçüncü bölümde yazarlar, fikir payı için gençler, pazar payı için kadınlar ve gönül payı için sosyal bağlayıcı olan netandaşların (internet vatandaşları) savunucu kazanma konusunda kritik öneminden bahsedilmiştir. Trendleri belirlemede erken benimseyenler olan gençler, ürün ve hizmetlerin ailelere girişinde kadınlar ve internette yoğun paylaşımları ile netandaşlar markanın en sadık savunucusu olma eğilimindedirler.

Dördüncü bölüm olan “Dijital Ekonomide Pazarlama 4.0” konusunda ilk olarak Pazarlama 4.0’ın şirketler ve müşteriler arasındaki online ve offline etkileşimi birleştirdiğinden bahsedilmiştir. Geleneksel pazarlamadan dijital pazarlamaya geçişte segmentasyon ve hedefleme konularının bağlamı değişmiştir. Artık sosyal ağlarla birbirine bağlı olan topluluklar segmentleri oluşturmaktadır ve segmentler hedefleme yapmak için “hedef” olmaktan ziyade izinli pazarlama uygulamaları ile pazarlama mesajlarını kabul etmektedirler. Geleneksel pazarlamada varolan marka konumlandırması ve farklılaştırma ise günümüzün dijital çağında yeterli değildir. Önemli olan markanın özünü ortaya koyan karakterinin ve kodlarının tutarlı olmasıdır. Şirketlerin ne sunacaklarına (ürün ve fiyat) karar verdikten sonra nasıl sunacaklarına (yer ve tutundurma) karar vermeleri gerektiğini belirten yazarlar,

pazarlama karmasının günümüz bağlanabilirlik dünyasında dört C (co-creation, currency, communal activation, conversation- ortak yaratım, döviz kuru, topluluğun harekete geçirilmesi ve sohbet) olarak yeniden tanımlanması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu kapsamda ürün geliştirmede yeni strateji müşterilerin işin içine erken dahil edilmesiyle ortak yaratım olurken, fiyatlandırma konusu dijital çağda standart fiyatlandırmadan dinamik fiyatlandırma yöntemine kaymaktadır. Bununla birlikte dağıtım kavramı da artık içinde bulunduğumuz paylaşım ekonomisinde kişiler arası hale gelmektedir. Son olarak tutundurma karması da şirketlerden müşterilere doğru tek yönlü olmasından ziyade günümüzde artık sosyal medyanın etkisiyle birlikte çift yönlü olmakta ve hatta müşterilerin kendi aralarında sohbet etmesine olanak sunmaktadır. Geleneksel pazarlamada varolan standart işlemlerin oluşturduğu müşteri hizmetleri süreçlerinden, bağlı bir dünyada işbirliğine dayalı müşteri ilişkilerine geçilmiştir. Ancak yazarlara göre dijital pazarlamanın, geleneksel pazarlamanın yerini almasına gerek yoktur. Geleneksel pazarlama ile müşteri etkileşimi başlatılırken, dijital pazarlama ile eyleme geçme ve nihai amaç olan savunuculuk teşvik edilebilir.

Kitabın ikinci kısmı “Dijital Ekonomide Pazarlama için Yeni Çerçeveler” de yer alan beşinci bölümde “Yeni Müşteri Yolu” anlatılmaktadır. Bu bölümde ilk olarak insanların nasıl satın aldıklarını anlamak için kullanılan AIDA’nın Derek Rucker tarafından dört A (aware, attitude, act, act again – farkındalık, tutum, eylem ve yeniden eylem)’ya dönüştürüldüğünden bahsedilmiştir. Ancak yazarlar bağlanabilirlik çağında artık dört A’nın yeterli olmadığını yerine güncellenerek beş A (aware, appeal, ask, act, advocate - farkındalık, çekicilik, sorma, eylem ve savunma)’nın getirilmesini gerekli görmüşlerdir. Yazarların özellikle üzerinde durduğu sorma aşamasında, günümüzdeki müşteriler artık hem dijital (online) hem de fiziksel (offline) olarak hareket ettikleri için müşteri yolu da bireyselden sosyale dönüşmüştür. Beş A’nın geneline bakıldığında ise müşterilerin tüm aşamaları geçmelerine gerek yoktur. Yazarlar pazarlama 4.0’ın nihai amacını müşterilerin farkındalık aşamasından savunuculuk aşamasına geçmesi olarak görmüşlerdir. Bu noktadan hareketle savunuculuğa geçilebilmesi için müşterilerin verdiği kararlarda etkili olan üç temel etki bulunmaktadır. Bunlar; kendi etkisi, başkalarının etkisi ve dış etkinin bir bileşimi olarak tanım-

lanmıştır. Kendi etkisi, markalarla öncesinde yaşanan deneyimler ve etkileşimler, kişisel yargı ve değerlendirmeler ile bireysel tercihlerin bir sonucu olarak görülmüştür. Başkalarının etkisi olarak en önemli kaynaklar daha önceki bölümlerde bahsedilmiş olan gençler, kadınlar ve netandaşlardır. Dış etki ise dış kaynaklardan gelir ve pazarlama iletişimi (reklamlar vb.) yoluyla markalar tarafından kasıtlı bir şekilde başlatılmaktadır. Bu etkilerin müşteriye etkileme oranı kişiden kişiye değişmektedir. Önemli olan pazarlama uzmanlarının bu etkilerin oranını müşterilere göre kişiselleştirmesi ve buna uygun olarak pazarlama iletişimi etkinliklerinin belirlenmesidir.

Altıncı bölümde pazarlama verimliliği ölçüm birimleri anlatılmıştır. Buna göre işletmeler için marka farkındalığının önemi aşikârdır. Diğer önemli bir araç ise savunuculuktur. Müşteri bağlılığının belirli bir markayı tavsiye etme istekliliği olarak şekillendiği bu çağda amaç markaları savunmaya istekli müşterilerin sayısını artırmaktır. Bu nedenle farkındalık ve savunuculuk gibi önemli göstergelerin ölçümündeki sorunları çözmek için 5A'ya paralel olarak iki ölçüm birimi önerilmiştir. Bunlar satın alma eylemi oranı (PAR) ve marka savunuculuğu oranıdır (BAR). Bu kapsamda PAR, 5A içerisinde markaların farkındalık aşamasını ne ölçüde eylem yani satın alma aşamasına dönüştürdüğünü ölçerken, BAR ise farkındalık aşamasının ne ölçüde savunuculuk aşamasına dönüştürüldüğünü ölçmektedir. Bu ölçüm araçları pazarlama yatırımı getirisi için önemlidir. Aynı zamanda yazarlar 5A'nın tüm aşamaları için PAR ölçümünü gerçekleştirmiş ve aşamalar arasındaki dönüştürme oranının düşüklüğünün nedenlerini bularak buna çözüm önerileri getirmişlerdir. İşletmeler için sadık savunucular yaratmanın yolu 5a'nın ilk aşaması olan marka farkındalığı yaratmaktır. Farkındalık çeşitli yollarda yapılabilmesine karşın maliyeti yüksektir ve şirketleri yüksek bir pazarlama iletişim bütçesine iter. Buna karşın yazarlar düşük maliyetlerle marka farkındalığı yaratma konusunda marka sohbetlerini önerirler. Daha sadık savunucular yaratmak için alternatif bir yaklaşım ise müşteri yolundaki tıkanıklıkları gidererek PAR ve BAR puanlarını yükseltmektir. 5a'daki dönüştürme oranları:

1-Çekiciliği artırmak (Çekiciliği artırmak için insanlaştırılmış yani karakterleri insanların karakterlerine benzeyen markaları öneriyorlar. İnsanlar bunu istiyor. Aynı zamanda markaların insansı hale gelmesi

şirket ve müşteri arasındaki engelleri kaldırıp etkileşimlerini güçlendirmektedir).

2-Merakı en uygun hale getirmek (Merakı artırmak için içerik pazarlaması öneriliyor).

3-Yükümlülüğü artırmak (Müşterilere tümleşik bir online/offline deneyim sunan omnichannel pazarlama öneriliyor. Buna göre müşteriler bir kanaldan bir diğerine geçtiklerinde deneyim sorunsuzca devam etmektedir. Zira Omnichannel farklı temas noktalarının bütünlüğü olarak kullanımını esas alır).

4-Duygusal yakınlığı artırmak (Temas noktalarının artırılması öneriliyor. Bunun için müşteri katılımının geliştirilmesi öneriliyor. Bu noktada insanlaştırılmış markalar gibi oyunlaştırma da müşteri katılımının sağlanmasına katkı sunuyor).

“Sektör arketipleri ve en iyi uygulamalar” adlı yedinci bölümde şirketler için müşteri yolu oldukça önemli iken müşteri yolu sektörler arası, coğrafi bölgeler arası ve hatta markalar arasında bile farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda bahsedilen değişkenlere bağlı olarak farklı müşteri yolu örnekleri öne çıkmaktadır. Bu sebeple yazarlar farklı müşteri yolu örneklerini tüm sektörlerde uygulanabilecek bir standart yapıya kavuşturma yoluna gitmişler ve 4 farklı sektör arketipini tanımlayan model öne sürmüşlerdir. Bu modeller “kapı topuzu”, “kırmızı balık”, “trompet” ve “huni” modelleridir. Bu modelin özelliklerini taşıyan sektör özellikleri ve müşteri davranışları ve bu modellerde müşteri yolunu iyileştirme için yapılabilecekler ele alınmıştır. Her bir arketipte bir aşamada diğer aşamaya geçen müşteri sayısı dalgalanma gösterirken temel olarak kapı topuzu düşük merak düzeyine karşın yüksek yükümlülük düzeyini, kırmızı balık düşük çekicilik düzeyine karşın yüksek merak düzeyini, trompet düşük yükümlülük düzeyine karşın yüksek duygusal yakınlık düzeyini ve huni modeli de her aşamanın tek tek geçildiği ve bir aşamada müşteri sayısının azaldığı bir modeli göstermektedir. Bununla birlikte 4 büyük modelin yanında işletmeler için ideal olan modeli yansıtan papyon modeli de ele alınmıştır. Papyon modeli mükemmel bir markanın özelliklerini yansıtırken işletmeler bu modele ulaşmaya çalışmalıdır. Özetle farkındalık ve savunuculuk düzeyinin ve çekicilik ve eylem düzeylerinin eşit olduğu durumu ifade

etmektedir. Diğer yandan BAR istatistiklerine bağılı olarak da farklı sektör grupları elde edilmiştir. Bu aşamada BAR aralığı ve BAR ortalaması parametreleri temel alınmış sektörler bu parametrelerin eksen kabul edildiğı bir matrise göre modellenmiştir. Bu sektör gruplarına ait özellikler yanında örnek şirketlere de yer verilmiştir. Burada unutulmaması gereken ise grupların statik yapıda olmadığı ve günümüzde yaşana hızlı değışim süreciyle birlikte bunların birbirlerine yaklaşabileceğidir.

Kitabın son kısmı olan üçüncü kısımda ise “Dijital Ekonomide Taktik Pazarlama Uygulamaları” ele alınmıştır. “Marka çekiciliğı için insan merkezli pazarlama” adlı sekizinci bölümde yazarlar, son yıllarda pazarlama literatüründe müşterilerin önemi daha ön plana çıkmış ve müşteri odaklılık önemli hale gelmişse de müşteriler pazarlama oyunları karşısında kendilerini savunmasız hissettikleri için bunu güçlendirmek amacıyla topluluklar oluşturduklarından bahsetmektedirler. Bu noktada bu gerçekliğe uyum sağlayabilmek için işletmelerin uyum sağlayan ve insanlar gibi davranan markalar yaratmaları gereklidir. Özetle markalar daha az ürkütücü olup, mükemmel görünmeyi bırakarak hatalarını kabul etmelidirler. Pazarlama 4.0’a geçilen bu dönemde insan merkezliliğın öneminde artış beklendiğı ve insanlaştırılmış marka kavramının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu çağda markaların başarılı olması için çekiciliğı olması ve dolayısıyla insan merkezli pazarlamanın anahtar konumda olması gerekmektedir. Müşterilerin insani yönünü anlamak ve belirli markaları çekici bulmalarını sağlayan sebepleri ortaya çıkarmak için şu anda kullanılan sosyal dinleme, netnografya ve empatiye dayalı araştırma gibi çeşitli yöntemlere değinmişlerdir. Bu yöntemler markaların hitap etmesi gereken gizli insani kaygı ve arzuların keşfedilmesine katkı sağlamaktadır. Müşterilerin insani yönünü anlamak insan merkezli pazarlama için önemli bir adım olduğundan hareketle markaların insanları çekebilecek insani yönlerinin ortaya çıkarılması gerektiğı savunulmuş ve Sampson’un liderliğe ilişkin olarak önerdiği altı insani özelliğın markalarda bulunması gerektiğı öne sürülmüştür. Bunlar; fiziksellik (iyi tasarlanmış logolar ve ustalıkla belirlenmiş sloganlar), düşünsellik (inovasyon odaklı olma ve daha önce akla gelmemiş mal ve hizmetlerin müşterilerin kullanımına sunulması), sosyallik (müşterilerle yakın ilişkiler kuran, farklı kanallardan müşterilerle ileti-

şimi sürdüren ve sorunlara çözüm bulmak), duygusallık (müşterilerle duygusal düzlemde bir bağ kurulabilmesi), cana yakınlık (hangi konuda iyi olduklarını ve eksikliklerini bilerek bunları dile getirmekten çekinmemek), ahlaklılıktır (etik davranmak ve güvenilir bir imaj oluşturma).

Dokuzuncu bölümde “marka hakkında merak uyandırmak için içerik pazarlaması” konusuna değinilmiştir. İçerik pazarlaması, içerik hakkında sohbetler yaratarak müşteri yolunun iyileştirilmesine katkı sunmaktadır. Bununla birlikte sosyal medyadaki gelişimle birlikte reklamların müşterilere ulaşmada zorluklar yaşadığı (müşterilerin reklamlara inanmaması ve sosyal medya ile daha çekici içeriklere erişilebilir olması) bilinmektedir. Sosyal medyanın avantajı müşterilerle doğrudan iletişim kurmaya fırsat sağlamasıdır ve interaktif sohbetlere de olanak verir. Bu sebeple içerik pazarlamasının bazı uzmanlara göre reklamların uzun şekli vb. olarak görülmesi yanılgısına karşın reklamlara karşı önemli bir alternatif olduğu ve B2B ve B2C pazarlarda oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Yazarlar ayrıca içerik pazarlaması üzerine Hipmunk şirketinin uyguladığı başarılı uygulamaya yer vermişlerdir. Buna göre daha önce bahsedilen sektör arketiplerini papyon modeline dönüştürmek için içerik pazarlamasının etkili olduğunu göstermektedir. Yazarlar diğer yandan başarılı bir içerik pazarlaması için uygulanması gereken aşamalara yer vermişlerdir. Bu aşamalar hedef belirleme, hedef kitle haritalaması, içerik belirleme planlama, içerik yaratımı, içerik dağıtımını, içerik güçlendirme, içerik pazarlamasını değerlendirme ve içerik pazarlamasını iyileştirme olarak sınıflandırılır ve başarılı örneklerle de yer verilmiştir. Her bir aşama sürecin başarısı için sistem yaklaşımında olduğu gibi ayrı ayrı bir öneme sahipken değerlendirme aşaması dağıtım sonrasında atılacak önemli bir adımdır. Bu aşamada yapılması gereken bir yandan da içerik performansının müşteri yolu boyunca 5 aşamada da izlenmesi gerektiğidir. Günümüzde pazarlama uzmanları büyük ölçüde reklamlardan içerik pazarlamasına geçiş yapmaktadırlar. Diğer yandan şirketler içerik pazarlamasında genellikle üretim ve dağıtım aşamalarına odaklanmaktadırlar. Fakat başarı için sürecin sadece 2 aşamaya indirgenmesi (içerik yaratımı-içerik dağıtımını) yerine 8 aşamanın izlenmesi gereklidir. Bu adımların gerçekleşmesi müşterilerle sohbet gerçekleştirebilmek için uyulması

gereken adımlardır.

Yazarlar onuncu bölümde şirketler için omnichannel pazarlamanın önemine değinmişlerdir. Genellikle ticari faaliyetlerin tamamen online kanallar üzerine kayacağı öngörüsünü reddeden yazarlar online kanalların offline kanalların yerini hiçbir zaman tam olarak alamayacağını ve bu sebeple her iki kanalında tümleşik olarak kullanılması gerektiğini savunmaktadırlar. Dijital çağda tüketicilerin mobil teknolojileri ağırlıklı olarak kullanması ve kanal ayrımını azalması showrooming (mağazadan inceleyip internetten almak) ve webrooming (internette araştırıp mağazadan almak) kavramlarını kullanıma sokmuştur. Buna göre müşteriler sürekli olarak kanal değişimi yaşamakta ve bunu sağlarken de deneyimlerinin aksaklık yaşamadan kusursuz bir şekilde gerçekleşmesini beklemektedirler. Bu neden pazarlamacıların bu gerçekliğe uyum sağlayarak kanalların tutarlı ve kusursuz geçişler yapılabilir hale getirmeye çalışmalıdırlar. Pürüzsüz bir müşteri deneyimi yaratmak için farklı kanalların bütünleştirilmesi anlamına gelen omnichannel pazarlamanın şirketler için olumlu sonuçlar verdiği görülmüştür. Kullanılan teknolojik olanaklarla birlikte çeşitli eğilimler omnichannel pazarlamayı önümüzdeki süreçte daha önemli hale getirecektir. Bu eğilimler sırasıyla; mobil araçların günümüzde artan kullanım oranından hareketle omnichannel pazarlama stratejilerinde özellikle odağa konulması, NFC ve beacon teknolojisi gibi nesnelerin interneti ile birlikte çeşitli ekipmanların kullanılması ile birlikte sanal deneyimin offline kanallara taşınması ve showrooming yaklaşımının çeşitli şekillerle online kanallara taşınmasıdır. Yazarlar bunu yaparken eğilimlerle ilgili tatmin edici örnekler de verme yoluna gitmişlerdir. Diğer yandan başta mobil araçlar olmak üzere omnichannel pazarlamanın istenen amaçlarına ulaşılmasını sağlamanın yanında müşterilere ait birçok bilginin büyük veri analitiği ile sistemde elde edilebilmesi de önemli bir çıktıdır. Bu sayede pazarlamacılar kanal operasyonlarını en efektif hale getirebilmektedirler. Yazarlar ayrıca omnichannel pazarlamanın önemine değinmenin ardından başarılı bir uygulama için gerekli aşamaları da vermişlerdir. Buna göre öncelikle müşteri yolu boyunca tüm temas noktalarının ve kanalların haritalandırılması gereklidir. Bu kanallar arasında müşteriler farklı temas noktalarını kullanarak deneyim yaşadığı için ikinci aşamada en uygun veya önemli temas noktaları veya

kanalların seçilmesi gerekir. Bunlar müşteri yolu senaryosu olarak adlandırılırken bir müşterinin TV’de gördüğü reklamdan çağrı merkezi ile randevu alarak daha sonra fiziksel ortamda satın alma gerçekleştirilmesi veya internette bir banner reklamında otomobile tıklayarak daha fazla bilgi alabileceği bir siteye yönlendirilmesi ve test sürüşü için çağrı merkeziyle irtibat kurması gibi senaryolar buna örnektir. Üçüncü adım ise kritik temas noktalarındaki en önemli kanalları değerlendirmek ve iyileştirmektir. Bunun için finansal bir bütçenin ayrılması ve farklı kanal bütçeleri birbirlerine birleştirme gibi farklı adımlar atmaları önemlidir.

Kitabın son bölümü olan on birinci bölümde savunuculuk yani duygusal yakınlık sağlamak için katılım pazarlaması önerilmiştir (sosyal miy (müşteri ilişkileri yönetimi) ve oyunlaştırma). Müşterilerin farkındalık aşamasından eylem aşamasına başarılı bir şekilde getirilmesi ile satış döngüsü tamamlanmış olur. Bununla birlikte müşterilerin savunuculuk aşamasına getirilmesi de eylem aşamasına getirmek kadar önemlidir. Yazarlara göre şirketler bu sebeple müşterileri farkındalık aşamasından savunuculuk aşamasına ulaştırmak için birtakım müşteri katılımı artırma taktiği uygulamalıdır. Bu bağlamda dijital çağda müşteri katılımını artırdığı kanıtlanmış üç farklı yöntem göze çarpmaktadır. Bu yöntemler mobil uygulamalar kullanma, sosyal müşteri ilişkileri yönetimi ve oyunlaştırmadır. Bu sayede mobil uygulamalar ile müşteri deneyimi zenginleştirilirken, sosyal müşteri ilişkileri yönetimi ile müşterilere çözümler sunulur ve oyunlaştırma ile arzulanan davranışlar meydana getirilebilir. Yazarlar ayrıca her bir yöntemin başarılı bir şekilde gerçekleşmesi için üçer aşamalık süreçler önermişlerdir ve şirketlerin başarılı olmak için bu yöntemleri birleştirmeleri gerekmektedir. Mobil uygulamalarını kullanımı mobil araçların kullanımının önemli ölçüde artması, sosyal MİY’in kullanımının sosyal medyanın gelişimi ve oyunlaştırmının dijital ekonomideki teknolojilerle uyumlu olması öne çıkmaktadır. Sonuçta yazarlar müşterilerin kelimelerle anlatılamayacak bir haz yaşamalarını sağlamayı şaşırtıcılık etkisi olarak tanımlamakta ve bir markayı rakiplerinden farklılaşmak için önemli bulmaktadırlar.

Etik Kurallar

Yazarlar

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır.

Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir.

Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaksa da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.

Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.

Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilim dışı ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.

Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.

Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

Yazarlar, Yükseköğretim Kurulu'na da belirtilen Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ni dikkate almalıdır.

Hakemler

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.

Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.

Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin

hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.

Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

Editörler

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul veya ret edilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.

Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.

Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri öncelemelidir.

Editörler dergiye katkısı olmayan kişileri yayın kurulu üyesi veya yardımcı editör olarak göstermemelidir.

Ethical Principles

Authors

It is authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.

The works must be original and based on research.

Although the plagiarism scan will be carried out by AID, authors are responsible for academic consequences of plagiarism.

The articles should not be sent to different journals at the same time. Also, the articles must be unsent to the other journals before.

It should be made sure that other individuals shown as co-authors, have contributed to the research. It is contrary to the scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution.

It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.

Citations and bibliography should be complete and realistic.

Authors should take into account the Scientific Research and Publication Ethics Directive specified by the Higher Education Council.

Referees

Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view increasing the academic quality.

Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.

Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.

Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles

and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.

Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory and accusatory statements must be avoided.

Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negative, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

Referees must evaluate the articles within the time-frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.

Editorial Board

Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.

Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage from them.

Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.

It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.

Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism that is an academic dishonesty.

It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.

Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

Editors should not list the names of those who do not contribute the journal, as a member of editorial board or assistant editor.

AKADEMİK İNCELEMELER DERGİSİ (AİD)

Yayın İlkeleri

1. Akademik İncelemeler Dergisi, ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmalarını yayımlayarak sosyal bilimler alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
2. Akademik İncelemeler Dergisi, yılda iki kez (Nisan ve Ekim) yayımlanan çift taraflı kör hakemlik uygulayan bir dergidir.
3. Derginin yayın dili Türkçe'dir. Ayrıca İngilizce bilimsel çalışmalar da yayımlanır. Diğer dillerdeki çalışmalara Yayın Kurulu karar verir.
4. Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Ayrıca bilimsel alana katkı niteliğindeki çeviriler, kitap tanıtım, eleştiri ve değerlendirmeleri de kabul edilir. Dergimize yapılan gönderiler Ithenticate intihal tespit programı ile taranmaktadır. İntihal tespit edilen yazılar hakem sürecine dahil edilmeden reddedilir.
5. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır.
6. Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.
7. Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklanma hakkı mahfuzdur.
8. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. İki olumlu hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir ve hangi sayıda yayımlanacağı çalışma sahibine bildirilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı hakkında karar, raporların içeriği dikkate alınarak Yayın Kurulu tarafından verilir.
9. Yayımlanmasına karar verilen yazıların hakem raporlarında “düzeltmelerden sonra yayımlanabilir” görüşü belirtilmişse yazı, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına iade edilir. Yazar düzeltmeleri farklı bir renkle yapar. Düzeltmelerden sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı kontrol edilerek yazı yeniden değerlendirilir.
10. Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağı konusunda

en geç dört ay içerisinde karar verilir ve çalışma sahibi bilgilendirilir.

11. Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.

12. Bir sayıda aynı yazara ait (telif veya çeviri) en fazla iki çalışma yayımlanabilir.

13. Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez. Yazara ait makalenin bulunduğu dergiden bir adet gönderilir.

14. Yayımlanan çalışmanın bilimsel ve hukuki her türlü sorumluluğu yazarına ya da yazarlarına aittir.

15. Yayımlanmak üzere kabul edilen yazıların bütün yayın hakları Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir.

16. Burada belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Akademik İncelemeler Dergisi Yayın Kurulu'na aittir.

JOURNAL OF ACADEMIC INQUIRIES

Editorial Principles

1. AID aims to contribute to the accumulation of knowledge in the field of theology and social sciences by publishing works with scientific qualities at national and international level.

2. AID that uses a double-blind peer-review is published twice a year, as April and October.

3. The publication language of the Journal is Turkish. English scientific studies are also published. As for articles submitted in other languages, the Editorial Board decides on them.

4. The articles to be published in the Journal should be original and academic works prepared by using research methods suitable for their fields. In addition, translations, book reviews, criticisms and evaluations as contributions to the scientific field are accepted. All submissions sent to the journal have been scanned via a plagiarism software, Ithenticate. Then, if any plagiarism is found, the submission is rejected without sending it to referees.

5. Articles submitted to the Journal should be unpublished elsewhere or be unsent for publication.

6. Articles sent are first examined in terms of shape. Submissions that are found not to comply with the publication and editorial principles are returned to the author for necessary corrections without reviewing the content.

7. AID reserves the right to keep in the archive all unpublished articles.
8. The articles submitted to the Journal for publication will be sent to referees who are experts of the subject determined by the Editorial Board after the preliminary examination. With two positive referee reports, to publish the article is decided and the author is informed about when the article will be published. If the two referees express negative opinion, the article will not be published. When there are positive and negative referee reports for the same article, the final decision about the article is given by the Editorial Board considering the content of the reports.
9. If the expression “can be published after corrections” is chosen by referees, the article will be returned to the author for necessary corrections. The author makes corrections with a different color. After the corrections, the article is re-evaluated to check whether referees’ warnings are taken into consideration.
10. At the latest within four months it is decided on whether the article will be published or not and the author is informed about the decision.
11. Names of the referees are written in the relevant issue.
12. A maximum of two works of the same author (manuscript or translation) can be published in the same issue.
13. AID does not pay to authors for royalties. One hardback copy where their articles are found are sent to authors.
14. All scientific and legal responsibilities of the published works belong to the author or authors.
15. All publishing rights of the articles accepted for publication belong to Sakarya University.
16. The decision authority on matters not mentioned here is the Editorial Board of AID.